O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

BEKTEMIROV A., RUZIBAYEVA N.X., MALIKOVA D.M.

XORIJIY INVESTITSIYA

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kengashi tomonidan Biznes va boshqaruv ta’lim sohasining Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar (mintaqalar va faoliyat turlari bo‘yicha) bakalavriat ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Samarqand – 2024

UO‘K: 336.714(075)
B 49
KBK: 65.9ya73

A.Bektemirov, N.X.Ruzibayeva, D.M.Malikova
Xorijiy investitsiya [Matn]: **o‘quv qo‘llanma** / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2024 - 300 bet.

O‘quv qo‘llanmada xorijiy investitsiyalarning mohiyati, funksiyalari va ilmiy konsepsiyalari, xorijiy investitsiyalarga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari, xorijiy investitsiyalarni tartibga solish usullari, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishda banklarning roli, xalqaro korporatsiyalar va ularning vujudga kelish sabablari, funksiyalari, erkin iqtisodiy hududni tashkil etish va boshqarishning xorij tajribasi, xalqaro lizing munosabatlarini rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni samaradorligini aniqlashning asosiy yo‘nalishlari, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnikaviy qayta qurollantirishda xorijiy investitsiyalarning dolzarbligi yoritib berilgan. O‘quv qo‘llanma biznes va boshqaruv ta’lim sohasidagi bakalavriyat yo‘nalishlari talabalariga tavsiya etiladi.

Taqrizchilar:

S.S. Aliyeva– SamISI “Moliya” kafedrasi dotsenti, i.f.n.
Z.T. Bakayev – SamGU “Raqamli iqtisodiyot” kaferasi mudiri, PhD.

O‘quv qo‘llanma institut Kengashining 2024 - yil 27 - noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-702-46-4

© A.Bektemirov va b., SamISI. 2024 y.
©“STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2024 y.

KIRISH

Har qanday iqtisodiy tizimda investitsiyalar asosiy kapitalni rivojlantirish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratadi, bu fan-texnika taraqqiyoti natijalarining namoyon bo'lish shakli bo'lib, iqtisodiy o'sish va iqtisodiyotni rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tkazish imkoniyatlarini oldindan belgilab beradi. Iqtisodiy inqiroz oqibatlarini bartaraf etayotgan o'tish davri iqtisodiyoti uchun investitsiyalar, birinchi navbatda, barqarorlashtirish va uzoq muddatli barqaror o'sish parametrlariga erishish uchun zarurdir. Ular iqtisodiy o'sishni oldindan belgilab beradi. Real kapitalning ko'payishi (mashinalar, asbob-uskunalar sotib olish, binolarni, muhandislik inshootlarini modernizatsiya qilish va qurish) jamiyatning ishlab chiqarish salohiyatini oshiradi. Ishlab chiqarish va yangi texnologiyalarga investitsiyalar korxonalarga ichki va tashqi bozorda raqobatdagi o‘z mavqeini yaxshilashga yordam beradi va innovatsion rivojlanish darajasini tartibga solish imkonini beradi. Raqobat sharoitida xorijiy investitsiyalar ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish orqali biznesni kengaytirish vositasi rolini o'ynaydi.

O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun innovatsion iqtisodiy o'sishning eng muhim omili hozirgi vaqtda mamlakatda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan innovatsion jarayonlarni faollashtirishdir. Mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi orqali texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va ko'nikmalari, innovatsiyalar transferi va ularni bozorga samarali joriy etish imkoniyati ta'minlanadi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, moliyaviy resurslarning katta potentsial hajmiga qo'shimcha ravishda, yangi texnologiyalar va nou-xaularni joriy etish imkonini beradi, bu esa innovatsiyalarga maqsadli investitsiyalar bilan yakuniy samarani ko'paytirishga olib keladi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar infratuzilmasini rivojlantirish innovatsion faollikni oshirish va natijada davlat innovatsion siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanishi kerak bo'lgan ichki iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur shartdir. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar Belarus iqtisodiyotining zamonaviy sharoitlariga nisbatan innovatsion faoliyatni moliyalashtirish va faollashtirishning eng samarali manbai bo'lishi kerak. Biroq, hozirgi vaqtda asosiy kapitalga jami investitsiyalar tarkibida ular eng kam foydalaniladigan moliyalashtirish manbalari hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyoti shuni tasdiqlaydiki, jalb qilingan xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish natijasida xom-ashyodan yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlarga ishlab chiqarish va

eksport qilish turlari oʻzgarib, iqtisodiyotning xalqaro raqobatbardoshligi va aholi farovonligi oshib bormoqda. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini rag'batlantirish bo'yicha yaxshi ishlab chiqilgan siyosatga ega mamlakatlar iqtisodiy o'sish bo'yicha eng ijobiy natijalarni ko'rsatmoqda.

Xorijiy investitsiyalar fanini asosiy maqsadi xorijiy investitsiyalarning mohiyati, funksiyalari va ilmiy konsepsiyalari, jahon iqtisodiyotida toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalarning oʻrni, globallashuv hamda iqtisodiy integratsiyalashuvning kuchayib borishida investitsiya jarayonlari, xorijiy investorlar huquqiy holati va tartibga solish, xorijiy investitsiyalarni xalqaro harakatini tartibga solish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni ragʻbatlantirishning zamonaviy shakl va usullari, xorijiy investorlar uchun Oʻzbekiston iqtisodiyotini jalb qiluvchanligini oshirish yoʻllari, investitsiya muhitini shakllantirish va rivojlantirish, xalqaro kapital harakatida transmilliy korporatsiyalarning oʻrni, xorijiy investitsiyalarni jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning oʻrni, xalqaro lizing munosabatlarini rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni sugʻurtalashning mohiyati, xorijiy investitsiyalar iqtisodiy samaradorligini aniqlash, innovatsion iqtisodiyotda xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish yoʻllarini oʻrgatadi.

Oʻquv qoʻllanmada investitsiya faoliyatining eng muhim yoʻnalishlari oʻrganilib, foydalanish zarurligi asoslab berilgan. Oʻquv qoʻllanmada 14 ta mavzudan iborat boʻlib, xorijiy investitsiya munosabatlarining barcha jihatlarini qamrab oladi. Oʻquv qoʻllanma sodda va tushunarli tilda yozilgan. Asosiy material tahliliy ma'lumotlar bilan to'ldirilib, xorijiy investitsiya munosabatlarining tarixiy rivojlanishi ko'rsatilgan, bu ko'rib chiqilayotgan nazariy masalalarni va xalqaro investitsiya bozorining amaliy modellarini chuqurroq o'rganish va tushunish imkonini beradi.

Oʻquv qoʻllanma asosiy xorijiy investitsiyalar nazariyalarini qamrab oladi. Xorijiy investitsiyalarni davlat tomonidan tartibga solish va qulay investitsiya muhitini yaratishning jahon amaliyotiga katta e’tibor qaratilgan. Bo'limlardan biri xalqaro kapital harakatining huquqiy jihatlariga bag'ishlangan, transmilliy korporatsiyalarning investitsiya faoliyati, ularning kelib chiqishi va evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Har bir bobdan keyin o'z-o'zini nazorat qilish uchun savollari berilgan.

I BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MAZMUNI, SHAKLLARI VA XUSUSIYATLARI

1.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati, funksiyalari va ilmiy konsepsiyalari.
1.2. Xorijiy investitsiyalarga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar.
1.3. Xalqaro kapital migratsiyasi: sabablari, omillari va ko‘rsatkichlari.
1.4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning chet el tajribasi.

1.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati, funksiyalari va ilmiy konsepsiyalari

Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishini samarali investitsiya faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Investitsiyalarni, shu jumladan xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ilmiy-texnikaviy jarayonni, iqtisodiy o‘sishni, qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratish va mavjudlarini saqlab qolishni, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni ta’minlaydi. Kapitalning xalqaro investitsiyalari, xorijiy moliyaviy va boshqa resurslardan milliy iqtisodiyotda foydalanish 20-asr oxiri 21-asr boshlarida dunyoning deyarli barcha mamlakatlari iqtisodiy hayotining ajralmas qismiga aylandi.

Dunyodagi har bir davlat, iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo‘lmasin, chet el sarmoyasiga muhtoj. Biroq, umuman olganda, xorijiy kapital qo'yilmalar hajmining o'sish dinamikasi dunyoning aksariyat mamlakatlari ichki iqtisodiyotining rivojlanish dinamikasidan oldinda. Har qanday mamlakatdagi investitsiyalar tarkibi, hajmi va samaradorligi butun iqtisodiyotning holati, imkoniyatlari va raqobatbardoshligini sezilarli darajada belgilaydi. Investitsiyalar miqdoriy nisbatlarining o‘zgarishi iqtisodiyotning deyarli barcha jabhalariga, xoh u ijtimoiy ishlab chiqarish va bandlik hajmiga, xo‘jalik kompleksidagi tarkibiy o‘zgarishlarga, iqtisodiyot tarmoqlari va tarmoqlarining rivojlanishiga ta’sir qilmasin adekvat kapital oqimi iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Yopiq iqtisodda investitsiyalar faqat jismoniy shaxslar, xususiy firmalar yoki davlat jamg'armalaridan kelib chiqishi mumkin. Ochiq bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya manbalarining keng doirasi mavjud bo'lib, ulardan eng muhimi xorijiy jamg'armalar bo'lishi mumkin, chunki rivojlanayotgan iqtisodiyot xalqaro moliya markazlaridan kapital olishi mumkin. Odamlar globallashuv haqida o'ylashganda, ular birinchi navbatda xalqaro savdo hajmini oshirish haqida o'ylashadi. Xalqaro savdo haqiqatan ham globallashuvning eng ko'zga ko'ringan jihatlaridan biridir. Ammo ko‘plab tahlilchilarning ta’kidlashicha, xorijiy investitsiya dunyoni yaqinroq iqtisodiy integratsiyaga olib borishda ancha kuchliroq yo‘ldir. Investitsiyalar bilim, boshqaruv amaliyoti va texnologiyalarni uzatish

orqali ishlab chiqarish usullarini o'zgartirishi mumkin va shuning uchun tovarlar va xizmatlarning oddiy savdosiga qaraganda ancha chuqurroq o'zgarishlarni boshlashi mumkin.

Dunyodagi har bir davlat, iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo‘lmasin, chet el investitsiyasiga muhtoj. Biroq, umuman olganda, xorijiy kapital qo'yilmalar hajmining o'sish dinamikasi dunyoning aksariyat mamlakatlari ichki iqtisodiyotining rivojlanish dinamikasidan oldinda. Neoklassik nazariya xalqaro savdoning klassik nazariyasi tarkibida ishlab chiqilgan. Masalan, uning asoslaridan biri Devid Rikardoning xalqaro savdodagi qiyosiy ustunlik tamoyilidir. Yana bir mashhur iqtisodchi, klassik iqtisodning asoschilaridan biri, 19-asrda ingliz J.S. Mill nazariyasi chet el investitsiyalarini foyda stavkalarining pasayishi klassik qonuniga muvofiq ko'rib chiqadi. Bu nazariya shuni ta'kidlaydiki, milliy iqtisodiyotda daromadning pasayishiga duch kelgan kapital yuqori daromad izlash uchun boshqa mamlakatlarga, ayniqsa kapital kam bo'lgan mamlakatlarga tobora ko'proq oqib boradi. J.Mil shuningdek, kapital eksporti ichki iqtisodiyotda foyda darajasining yanada pasayishiga yo'l qo'ymaydi, deb ta'kidlaydi. Bularning barchasi kapitalni eksport qiladigan mamlakatlarda vaqt o'tishi bilan xorijiy investitsiyalar daromadlari ortib boradi, turmush sifati oshadi, moddiy ishlab chiqarish darajasi pasayadi, xizmat ko'rsatish va ko'ngilochar soha o'sadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda chet el investitsiyasi kelgandan so'ng rivojlangan mamlakatlarga foydali qazilmalar, xom ashyo, arzon oziq-ovqat va yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport qilish ko'payib, ish o'rinlari ko'paymoqda.

Xorijiy investitsiyalar yoki xalqaro kapital harakatining neoklassik nazariyasi XX asrda B.Olin, R.Nurkse va K.Iversen kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Olin Bertil “Mintaqalararo va xalqaro savdo” kitobida xorijiy investitsiyalar yoki xalqaro kapital harakati haqidagi gipotezani asoslashga harakat qildi. Olin ularni tahlil qilishda to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalarini farqlamadi. Ammo Olinning tahlili birinchi navbatda portfel investitsiyalarga tegishli. Bundan tashqari, kapital harakati milliy iqtisodiyotdagi ayrim iqtisodiy o'zgaruvchilarga nisbatan mustaqil hodisa sifatida qaraldi. Kapitalni o'tkazish Bertil Ohlinning yondashuviga muvofiq, asosan kapitalni import qiluvchi mamlakatga reparatsiya va imtiyozlar orqali amalga oshirilishi mumkin edi[1].

Ragnar Nurkse o'zining "Kapital oqimlarining sabablari va oqibatlari" kitobida kapital oqimi tahlilini Ohlindan bir qadam oldinga olib chiqdi, chunki u kapital oqimlarini foydaga bog'liq bo'lgan endogen o'zgaruvchiga aylantirdi. Hozirgi vaqtda kapital oqimlari Ohlin tahlilidagi kabi tashqi

[1] International Economics: Text-book / N.A.Volgin. M.: Eksmo, 2006. – 733p.

omillar, reparatsiyalar bilan emas, balki foiz stavkalaridagi farqlar bilan belgilanadi. Foiz stavkalaridagi farqlar talab va taklifning o'zgarishi tufayli yuzaga keladi. Buning sababi shundaki, foiz stavkasi har qanday boshqa narxlar kabi talab va taklifdan kelib chiqib belgilanadi.

Xorijiy investitsiyalar neoklassik yondashuviga asoslanib, Karl Iversen o'zining "Xalqaro kapital harakati" asarida chuqur tahlil qildi. Iversen to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalari o'rtasida aniq farq qilmadi va uning kapital harakati foiz stavkalari bo'yicha mamlakatlararo farqlar bilan belgilanadi, bu esa, o'z navbatida, mamlakat va sanoat xavfi darajasiga bevosita bog'liq. Iversen turli sohalarda ikki tomonlama mamlakatlararo kapital oqimlarini sanoat xavfidagi farq bilan izohlaydi.

Kapital harakatining neokeyns nazariyasi neoklassik kabi makroiqtisodiy tahlilga asoslanadi. Ushbu ikki nazariyaning asosiy kamchiligi – bu alohida investorlarning hatti-harakatlariga e'tibor bermaslikdir. Neokeyns nazariyasi kapital oqimi va mamlakat to‘lov balansi pozitsiyasi o‘rtasidagi bog’liqlikka alohida qiziqish uyg’otadi. Keyns kapital oqimlari odatda turli mamlakatlarning to‘lov balansidagi nomutanosibliklardan kelib chiqadi, deb hisoblagan. Olin bilan bo‘lgan munozarada u tovar va xizmatlar eksporti importdan ko‘p bo‘lsa, kapital mamlakatdan chiqib ketishini ta’kidladi va agar bu qoida buzilgan bo'lsa, davlat aralashuvi zarur.

R.Xarrod o'zining "iqtisodiy dinamika" modelida kapitalga boy mamlakatda iqtisodiy o'sish sur'ati qanchalik past bo'lsa, ikkinchisini undan eksport qilish tendentsiyasi shunchalik kuchli bo'lishini ta'kidlaydi. Rivojlangan mamlakatlarning Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlariga moliyaviy yordam ko‘rsatish siyosati neokeyns nazariyasini ommalashtirdi. Rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga kapital harakati, bu nazariyaga ko'ra, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy faollikni kuchaytiradi. Biroq, bu eksport ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqori xavflar va boshqa to'siqlar bilan to'sqinlik qilganligi sababli, G'arb hukumatlari kapital eksportini, shu jumladan davlat kapitalini eksport qilish orqali rag'batlantirishlari kerak[2] bo‘ladi. Turli manbalarda xorijiy investitsiyalarning ko'plab ta'riflari mavjud bo'lib, ularning har biri o'rganilayotgan hodisaning mohiyatining u yoki bu tomonlarini batafsilroq tavsiflaydi.

Xorijiy investitsiyalar - daromad olish maqsadida mamlakatdan tashqariga olib chiqilib, uning hududidan tashqaridagi turli investitsiya ob'ektlariga qo'yilgan kapital mablag'laridir. Kapitalning xalqaro

[2] А.С. Булатов. Экономика: учебник: Теории международного движения капитала: [электронный ресурс]

maydonda harakati investorlarning foyda olish, risklarni diversifikatsiya qilish va soliqqa tortish darajasini pasaytirish bo'yicha harakat yo'nalishi bilan belgilanadigan iqtisodiy foydaga asoslanadi[3].

Xorijiy investitsiyalar – bu boshqa davlat fuqarosi o'z mablag'larini chet el biznesiga qo'yishi yoki ijaraga olingan yerlarda yangi korxonalar qurishidir[4]. Chet el investitsiyalarini tasniflashning turli shakllari mavjud. Ularni investitsiya ob'ektlari, investitsiya maqsadlari, investitsiyalarni moliyalashtirish usullari, investitsiya resurslariga egalik shakllari, muddatlari, risklari va boshqa mezonlari bo'yicha guruhlash mumkin (1.1-jadval).

1.1-jadval.

Xalqaro investitsiya shakllarining tasnifi

Tasniflash xususiyatlari	**Investitsiyalar shakllari**
Investitsiya ob'ektlari bo'yicha	Real investitsiyalar Moliyaviy investitsiyalar
Investitsion maqsadlar bo'yicha	To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar Portfel investitsiyalar Boshqa investitsiyalar
Investitsion davr bo'yicha	Qisqa muddatli investitsiyalar O'rta muddatli investitsiyalar Uzoq muddatli investitsiyalar
Investitsion resurslarga egalik qilish turlari bo‘yicha	Davlat investitsiyalari Xususiy investitsiyalar Aralash investitsiyalar

Bizning fikrimizcha, xorijiy investitsiyalar global iqtisodiy hodisa sifatidagi funksiyalari, ya’ni faqat umumjahon (global) funksiyalari haqida gapirish to‘g‘riroqdir. Xorijiy investitsiyalarning funktsiyalari quyidagilardan iborat:

1. Jahon kapital bozorining integratsiyalashuv jarayonlarini faollashtirish va globallashuvni kuchaytirish funksiyasi. Hozirgi vaqtda investitsiya sohasidagi globallashuv jarayonlari investitsiya jarayonlari, mexanizmlari va vositalarini universallashtirish va unifikatsiya qilish, shuningdek, milliy kapital bozorlarini erkinlashtirish orqali namoyon bo‘lmoqda.

[3] Международный финансовый рынок/Под ред. проф. В. А.Слепова и проф. Е.А.Звоновой, М.: «Кнорус». 2007. – 543с

[4] Золотарев В.С., Иностранные Инвестиции: учебное пособие/ Золотарев В.С., Кочановская О.М., Гашенко И.В., Карпова Е. Н. – 256 с.

2. Jahon bozorida mulk huquqini iqtisodiy amalga oshirish funktsiyasi. Asoschilari R.Kouz va A.Alchian bo‘lgan mulk huquqining iqtisodiy nazariyasiga ko‘ra, “... bu mulkning o‘zi emas, balki undan foydalanish huquqi to‘plami yoki ulushidir[5]”. 11 elementdan iborat huquqlarning to'liq to'plami mulkdan daromad olish huquqi kabi huquqni o'z ichiga oladi. Bu nazariya universal bo'lib, har qanday iqtisodiy resurs turiga taalluqli bo'lgani uchun u kapitalni mulkdorga foyda keltira oladigan ishlab chiqarish omili sifatida ifodalovchi xorijiy investitsiyalar uchun ham amal qiladi. Jahon investitsiya bozori investitsiya resurslarini samarali joylashtirish uchun deyarli cheksiz imkoniyatlarni taqdim etadi, bu esa mulkdorning o'z huquqlarini to'liq amalga oshirishini ta'minlaydi.

3. Dunyo takror ishlab chiqarish sur'ati va nisbatlarini tartibga solish funktsiyasi. Ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishning uzluksiz takrorlanadigan jarayoni bo'lgan takror ishlab chiqarish jarayonida birinchi va eng muhim bosqich ishlab chiqarish bo'lganligi sababli, bu bosqichda iqtisodiy mazmundagi kapital bo'lgan xorijiy investitsiyalar ishtirok etadi. Jahon bozori mexanizmi va investitsiya muhiti kabi omillar ta'sirida potentsial oluvchilar bo'lgan mamlakatlarda xorijiy investitsiyalar buning uchun eng qulay sharoitlar mavjud bo'lgan joyga joylashtiriladi va shu bilan jahon ishlab chiqarish sur'ati va nisbatlariga ta'sir qiladi.

4. Jahon bozori strukturasini o'zgartirish va uning monopollashuv darajasini oshirish funktsiyasi. Jahon bozori erkin raqobat bozoridir, chunki bozor agentlarining harakatlarini cheklovchi institutlar mavjud emas. Va, ma'lumki, agar bozorda raqobatni saqlash va rivojlantirishni ta'minlaydigan mexanizmlar va institutlar mavjud bo'lmasa, uning tuzilishi monopolizatsiya darajasini oshirishga qarab o'zgaradi. Bu jahon investitsiya bozoriga nisbatan ham to‘g‘ri keladi, buni keyingi yillarda eng faol rivojlanayotgan qo‘shilish va qo‘shib olish jarayonlari, yirik va yirik transmilliy korporatsiyalarning tashkil topishi tasdiqlaydi.

5. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish funktsiyasi. Zamonaviy jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida ob'ektiv ravishda yuzaga keladigan ishlab chiqarish munosabatlari juda tez rivojlanmoqda va tabiiyki, jahon ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasini oshirishga ta'sir qiladi. Xorijiy investitsiyalar, birinchi navbatda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar orqali qo'yilgan kapitalning eng faol qismi sifatida texnologiya uzatiladi, bu esa jahon iqtisodiyotida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasiga

[5] Экономическая теория : учеб. / под ред. В. И. Видяпина [и др]. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 714 с.

bevosita ta'sir qiladi.

Shunday qilib, xorijiy investitsiyalar mohiyatini va ularning zamonaviy jahon iqtisodiyotidagi rolini o'rganish xalqaro investitsiya oqimlarining jahon iqtisodiy munosabatlari tizimiga ta'sirining kuchayishi bilan bog'liq. Biroq, taklif qilingan funktsiyalar to'liq emas, chunki global investitsiya jarayonlari doimiy rivojlanishda, ko'pincha oldindan aytib bo'lmaydi, bu esa ilmiy hamjamiyatdan yangi nazariy yondashuvlarni talab qiladi. Xalqaro amaliyotda an’anaviy ravishda xorijiy investitsiyalar deganda bir davlatning jismoniy va yuridik shaxslariga tegishli boʻlgan, lekin boshqa davlatda joylashgan aktivlar tushuniladi. Xorijiy ekspertlar har bir alohida holatda investitsiya munosabatlarini tahlil qilish yo'lidan boradilar. Muayyan munosabatlarni muayyan holatda sarmoya sifatida tan olish xorijiy kapitalni qabul qilish tartibining mazmunini tashkil qiladi.

1.2. Xorijiy investitsiyalarga ta’sir koʻrsatuvchi omillar

Jahon iqtisodiy tizimida xalqaro savdo va moliya muhim o'rin tutadi. Kapitalning transchegaraviy oqimi, texnologiyalar transferi, ishchi kuchini taqsimlash va hokazolar turli mintaqa mamlakatlari o'rtasida katta darajadagi o'zaro manfaatlarni ta'minlaydi. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar rivojlanayotgan va rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchiga ega bo'ldi. Keyingi yillarda rivojlanayotgan mamlakatlar jahon bozorlari bilan integratsiyalashish niyatida savdo siyosatini izchil shakllantirmoqda.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga foyda keltirishini tasdiqlovchi ko'plab tadqiqotlar mavjud va odatda ular muhim ekanligi isbotlangan. Mahalliy kompaniyalarga texnologiyalarni o'tkazish, bilimlarni uzatish, ishchi kuchi unumdorligini oshirish va ishsizlikni kamaytirish, kompaniyalarning to'g'rilangan raqobatbardosh xususiyatlari tufayli eksportning ko'payishi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ishtiroki ortishi tufayli ichki iqtisodiyotdagi eng diqqatga sazovor o'zgarishlar deb hisoblanishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni kamaytiruvchi ichki to'lov balansining moliyaviy jihatlariga kapital xarajatlarning kamayishi va eksportning ko'payishi, qarzga olib kelmaydigan natijalar, umumiy kapital va mahsulot operatsiyalari bo'yicha daromadlarning oshishi, shuningdek, iqtisodiy faollikning oshishi natijasida tashqi joriy hisob taqchilligini moliyalashtirish kiradi.

Zaif ichki bozorlarda yuqori raqobatbardosh xalqaro o'yinchilarning mavjudligi ko'pincha istaksiz siyosiy bosimlar tufayli bozorni suiiste'mol qilishga olib keladi. Bundan tashqari, yirik sarmoyadorlar ko'pincha soliq

majburiyatlarini maksimal darajada oshirish uchun foydalaniladigan transfer bahosi ustiga mezbon davlat hukumatlarining imtiyozlarini ko'taradilar, bu esa to'lov balansining o'zgaruvchanligini rag'batlantiradi. Gorizontal ta'sirlar sifatida tez-tez ta'riflangan boshqa potentsial salbiy natijalar ham mavjud.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishda nafaqat to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar mezbon iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmini oshiradi, balki hal qiluvchi omil sifatida iqtisodiy rivojlanish darajasi ham muhim rol o'ynaydi. Nazariy va empirik dalillar to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishda muhim rol o'ynaydigan ikkita mexanizmni ko'rib chiqadi:

a) bozor hajmi

b) iqtisodiy rivojlanish darajasi.

Birinchisi, miqyosda ekspluatatsiya qilish va standart ishlab chiqarish omillarini ixtisoslashtirish iqtisodlariga imkon beradi, bu esa xarajatlarni minimallashtirish va bozorning o'sishiga olib keladi, natijada mezbon iqtisodiyotda jami taklif tomoni (xizmatlar) yaxshilanadi. Bhasin va boshqalar, keyin Morrissi va Rai ta'kidlashicha, xorijiy investorlar ishlab chiqarishni qabul qiluvchi mamlakatga ko'chirishda ichki bozor hajmi, shuningdek, qabul qiluvchi iqtisodiyotning o'sish istiqbollari juda e'tiborga olinadi. Keyinchalik savdo va investitsiyalar bo'yicha xalqaro shartnomalar ham to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimining hajmi va yo'nalishiga ta'sir qiladi. Jeon va Wang & Swain rentabellik stavkalaridan o'sish darajasi uchun sensor sifatida foydalanadilar va natijada, ikki ko'rsatkich o'rtasida statistik ahamiyat va ijobiy bog'liqlik mavjud degan xulosaga kelishdi. Agarval ta'kidlaganidek, TTXIlar qabul qiluvchi mamlakatda xorijiy firmalarning ishlab chiqarish yoki sotish funktsiyasi sifatida qaraladi.

TTXIlar oqimini jalb qilishning ikkinchi mexanizmi iqtisodiy rivojlanish bosqichiga va qabul qiluvchi mamlakatning "Investitsion rivojlanish yo'li"ga tegishli. Yaxshi rivojlangan mavjud bozor infratuzilmasi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bo'yicha qarorlarni qo'llab-quvvatlaydi. Asosiy tadqiqotlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIMdan foydalangan holda IDP stavkalarini aniqlaydi va o'lchaydi. Masalan, Agarval va Mainardi aholi jon boshiga real YaIMning o'sish darajasi va prospektini hamda mintaqada investitsiya qarorlarini qabul qilishda real YaIM o'sishi rolini ta'kidlaydi. Head & Ries, Cheng & Kwan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish uchun potentsial o'zgaruvchilar sifatida yo'l qurilishi bilan bog'liq bo'lgan infratuzilma omillaridan va qo'shimcha ravishda mintaqaviy daromaddan foydalanadi.

Ko'p mehnat talab qiladigan va eksportga yo'naltirilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni rag'batlantirish sifatida qaraladigan ta'minotning

yana bir muhim sharti sifat va mavjudlik nuqtai nazaridan inson kapitalidir. Bunda amortizatsiya qilingan kapitaldan ortiqcha investitsiya qilish natijasida yaratilgan kapital zaxirasi firma yoki mamlakatning unumdorlik salohiyatini kengaytiradi va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning o'sishini kuchaytiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Biroq, bu inson kapitali samaradorligining minimal darajasini nazarda tutadi va keyingi o'qitishga erishish mumkinligini taxmin qiladi. Biroq, ta'lim darajasining kiruvchi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga ta'siri bo'yicha empirik adabiyotlar ziddiyatli ko'rinadi.

Masalan, Cheng va Kwan, ta'lim o'zgaruvchilarining hech biri (asosan oliy ma'lumotli aholi ulushi sifatida ifodalangan) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga ijobiy va sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi, Cheng va Zhao esa shunga o'xshash natijalarni qayd etadi. Guntlach, ta'kidlashicha, inson kapitali to'planishining zaif tushuntirish kuchi ta'lim ishlab chiqarishda tashqi ta'sirlar va o'zgaruvchan ta'sirlarni keltirib chiqaradi, ularni standart o'zgaruvchilar to'plamidan foydalanib olish qiyin. Ko'proq tushuntirish kuchiga inson kapitalining to'planishi emas, balki inson kapitalining ko'payishi rolini aniqlash orqali erishish mumkin, bu o'sish modellarida yomon tushuntirish o'zgaruvchisi bo'lishi mumkin, chunki standart o'sish hisobi yordamida ta'lim o'zgaruvchilarining hal qiluvchi rolini tushunish qiyin.

Oxirgi adabiyotlarda aglomeratsiya ta'siri TTXIlarni jalb qilishning muhim omili sifatida ko'rsatilgan. Venables aglomeratsiya iqtisodiyoti boshqa firmalar, boshqa tarmoqlar mavjudligi, shuningdek, malakali ishchi kuchi mavjudligidan kelib chiqadi, deb ta'kidlaydi. Aglomeratsiya ta'sirini baholashning empirik dalillari cheklangan, ammo qisman ma'lumotlar cheklovlari va aniq statistik spetsifikatsiyalarni olishdagi qiyinchiliklar tufayli. Wheeler&Mody AQSHning to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalari jami ichki investitsiyalar hajmi bilan jalb etilishini aniqladi.

Head va boshqalar zavod darajasidagi ma'lumotlardan foydalangan holda, tarmoqdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning joylashuvi asosan ushbu sanoatdagi mavjud firmalarning joylashuvi bilan belgilanadi, deb ta'kidlaydilar. Barrell va Pain Evropadagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bozor hajmi va 5 yillik harakatlanuvchi o'rtacha aktsiyalarni ishlab chiqarish naqshlari bilan bog'liq bo'lgan aglomeratsiyalar, nisbiy xarajatlar, texnologiya va integratsiya kabi boshqa hal qiluvchi omillar bilan o'ziga jalb qilishini ta'kidlaydi. Nihoyat, Braunerhjelm va Svensson to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar aglomeratsiya shakllariga juda sezgir ekanligini ko'rsatadi.

Hukumat siyosati, shuningdek, TTXIlar oqimining muhim belgilovchi omillari bo'lishi mumkin, chunki hukumatlar TTXI oqimlarini ishsizlikka

qarshi kurash va milliy o'sish sur'atlarini oshirish vositasi sifatida ko'radi. Davlat siyosati tariflar, soliqlar, subsidiyalar, tartibga solish rejimi va xususiylashtirish siyosati kabi turli shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, qabul qiluvchi mamlakatda tariflar yoki soliq stavkalarining nisbiy oshishi investitsiya xarajatlarini oshirishi kutilmoqda, natijada rentabellik stavkalari yo'qoladi. Cheng va Kvan hukumat imkoniyatlari va resurslari bo'yicha empirik dalillarni o'rganib chiqib, hukumatlar iqtisodiyotni qayta qurish va TTXIlarni jalb qilish uchun asosiy katalizatorlar ekanligini aniqladilar. Darhaqiqat, Xitoy hukumati ochiq eshiklar siyosatini boshlaganida, Xitoy 1993 yildan beri dunyoda (AQShdan keyin) ikkinchi yirik oluvchiga aylandi. Morrisey va Rai retsipient iqtisodiyotning institutsional xususiyatlarini va siyosiy aralashuv darajasini iqtisodiy qayta qurish katalizatori va shuning uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning potentsial determinanti sifatida ta'kidlaydi.

TTXIlar oqimini jalb qilishning yana bir mumkin bo'lgan hal qiluvchi omili savdo rejimining liberal darajasidir. Yuqoridagi omilni o'lchashda aniq qiyinchiliklar mavjud bo'lsa-da, liberal savdo rejimi va TTXIlar o'rtasida umumiy ijobiy munosabatlar kutilmoqda. Evropa Ittifoqida Buyuk Britaniyaning TTXIlarni jalb qilishdagi muvaffaqiyati uchta asosiy omilga asoslanadi:

a) xorijiy mulkdorlarni tartibga solishni liberallashtirish;

b) an'anaviy davlat faoliyatida (telekommunikatsiya, temir yo'l, elektr energiyasi, suv ta'minoti) xususiylashtirish dasturi;

c) moliyaviy tartibga solish.

Bhagvati ta'kidlashicha, TTXIlar import o'rnini bosuvchi siyosatni qo'llab-quvvatlovchi mamlakatlardan ko'ra eksportni rag'batlantiradigan mamlakatlar tomonidan jalb qilinadi. Savdo rejimini eksportning sotuvga nisbati va sotish kontsentratsiyasi nisbati sifatida ko'rsatadi va ikkala o'zgaruvchining ham TTXIlarga ijobiy hissa qo'shishi aniqlanganligini xabar qiladi. Eksportga yo'naltirilgan TTXIlar holatini ko'rib chiqadi va kiruvchi TTXIlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. So'nggi paytlarda yopiq iqtisodiyotlarning o'ziga xos kamchiliklari eksportni qayta ishlash bo'yicha maxsus zonalarning ishga tushirilishi bilan og'irlashmoqda. Masalan, Xitoy iqtisodiy zonalari TTXIlarni jalb qilishga ijobiy va sezilarli ta'sir ko'rsatishini aniqladi.

Birlashgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya va butun dunyo bo'ylab savdoni erkinlashtirish kabi global iqtisodiy tendentsiyalar tufayli yangi siyosiy omillar aniq paydo bo'ldi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Evropa Ittifoqi mamlakatlari o'rtasida Yagona bozor dasturi a'zo davlatlar ichidagi investitsiya stavkalari darajasini oshirdi. De Menil ta'kidlashicha, Evropa Ittifoqi axborot va kapital oqimining ko'payishini o'z

ichiga oladi, bu esa o'z navbatida Investitsion rivojlanish yoʻli oqimini oshiradi. Pain & Lansbury Buyuk Britaniyadagi mehnat bozori islohotlariga oid noaniq natijalar haqida xabar beradi, ular jami mehnat xarajatlarini kamaytirgan bo'lsa-da, ular kutilayotgan TTXIlarni jalb qilishni rag'batlantirishga muvaffaq bo'lolmadi. Aniqrog'i, Buyuk Britaniya innovatsiyalar eng tez o'sayotgan tarmoqlardan TTXIlarni jalb qilish bo'yicha yomon ish qildi. Cheng & Kwan ma'lumotlariga ko'ra, ish haqi to'lovlari TTXIlarga hech qanday ta'sir ko'rsatmasligini aniqlagan Chen va ish haqining mutlaqo neytral ta'sirini keltirib chiqaradigan Head va Riesning farqli o'laroq, ish haqi xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1.3. Xalqaro kapıtal mıgratsıyası: sababları, omılları va koʻrsatkıchları

Xalqaro kapital migratsiyasining etimologik rivojlanishida koʻproq rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan mamlakatlarga sarmoya kiritayotganini koʻramiz. Jahon bozorining rivojlanishi, boshqa rivojlangan davlatlarning paydo bo'lishi, iqtisodiy manzaraga ega rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlanishi bu ko'rsatkichning nisbatan tekislanishiga, jahon kapital bozorining shakllanishiga va kapital migratsiyasining yaxshilanishiga olib keladigan jarayondir.

20-asr boshlari va 21-asrning birinchi 20-yillarida jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi va kapital migratsiyasining avjiga chiqishi dunyo mamlakatlarini teng iqtisodiy holatda koʻrishni va taraqqiyotning izchil takomillashib borishini taqozo etdi. Rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga kapital oqimining emas, balki rivojlanayotgan mamlakatlardan kapital oqimining paydo bo'lishi, umuman olganda, kapitalning jahon bozorida erkin harakatlanishidagi asosiy hodisalarning rivojlanishini belgilab berdi. Xalqaro kapital harakati turli shakllarda bo'ladi. Xususan, davlat va xususiy kapitaldan iborat faoliyat turlicha amalga oshirilishi mumkin. Davlat kapitali ko'pincha butun dunyo bo'ylab ssudalar shaklida, xususiy kapital esa tadbirkorlik shaklida dunyo bo'ylab harakatlanadi. Kapitalning xalqaro migratsiyasiga quyidagi omillar sabab boʻlishini koʻramiz:

- mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarning globallashuvi va global savdo tarmoqlariga ulanishi;
- mamlakatlarda ortiqcha likvidlikning paydo bo'lishi;
- mamlakatlar o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini rivojlantirish.

Savdo to'siqlari ostida yoki ostida mamlakatlarning import yoki eksport ehtiyojlarining o'zgarishi. Jahonda fond bozorlarining rivojlanishi

boshqa yo‘llar kabi xalqaro korporatsiyalar va transmilliy korporatsiyalarning butun dunyo bo‘ylab o‘z filiallari, sho‘ba korxonalari yoki franchayzalarini ochishga qaratilgan sa’y-harakatlari asosida amalga oshiriladi. Kapital migratsiyasida mamlakatlarning ishtiroki turlicha ifodalanadi. Birinchi guruh ko'rsatkichlari bo'yicha mutlaq ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: kapital eksporti va importi, kapital eksporti va importi, mamlakatdagi kapitallar soni, ulardagi ob'ektlar soni. Kapital eksporti va importi balansida jahon mamlakatlari (Yaponiya, Shveytsariya), kapital importi AQSH, Buyuk Britaniyadan kapital eksporti va importi hajmi taxminan bir davlatga (Germaniya, Fransiya) to‘g‘ri keladi.

AQShda barcha ichki kapital ehtiyojining 33% xorijiy kapital tomonidan qondiriladi. Xalqaro miqyosda davlat kapitali ko'proq kredit shaklida, xususiy va uzoq muddatli kapital esa tadbirkorlik shaklida namoyon bo'ladi. Kelib chiqish manbalariga ko'ra, xalqaro kapital davlat mablag'lari yoki xususiy kapital shaklida keladi. Davlat kapitali banklarning rasmiy kapitali deb ataladi. Chet elga davlat budjetidan yoki bevosita u yerdan hukumat qarori bilan o‘tkaziladi yoki amalda davlat kapitali ko‘proq kredit shaklida, xususiy va uzoq muddatli kapital esa tadbirkorlik shaklida namoyon bo‘ladi.

Kobzarning fikricha, kapital migratsiyasi sof ob'ektiv iqtisodiy jarayon bo'lib, kapital boshqa mamlakatda yuqori daromad olish uchun bir mamlakat iqtisodiyotini tark etadi. Zamonaviy jahon xo'jaligining xarakterli hodisalaridan biri mamlakatlar o'rtasida kapital migratsiya ko'lamining oshishi hisoblanadi. Xalqaro bozor kapitali moliyaviy resurslarni ta’minlovchi hayotiy iqtisodiy element hisoblanadi. S.M.Kirovning so'zlariga ko'ra, maqola Rossiyaning globallashuv va xalqaro kapital migratsiyasida tutgan o'rni va roli, shuningdek, uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini tahlil qilishga bag'ishlangan.

V.K.Pospelovning fikricha, maqolada xalqaro kapital bozori, uning shakllari, mohiyati va dinamikasi haqida tushuncha berilgan. Jahon kapital bozorida mavjud bo'lgan asosiy muammolar, jahon hamjamiyatidagi og'ir siyosiy va iqtisodiy vaziyat bilan bog'liq kapital importi va eksportining ijobiy va salbiy oqibatlari ko'rsatilgan. Shuningdek, xorijiy investitsiyalar oqimi tendentsiyalari va sanoat va mintaqaviy kontekstda investorlarni jalb qilishning istiqbolli yo'nalishlari ko'rib chiqiladi.

Yu.V.Chaykovskayaning fikricha, xalqaro migratsiya zamonaviy dunyoda shakllangan tendentsiyadir. Aholining 3%dan ortig'i doimiy ravishda o'z tug'ilgan mamlakatlaridan tashqarida yashaydi. 21-asrning boshida. dunyoning barcha iqtisodiy rivojlangan davlatlari immigratsiya mamlakatlariga aylangan, buni tan oladimi yoki yo'qmi. Ba'zi mamlakatlarda, asosan, migratsiya jarayonlari hisobiga aholi sonining

ko'payishi tendentsiyasi mavjud. Aholi migratsiyasining ta'riflari ko'p, ammo, umuman olganda, uni doimiy yoki uzoq vaqt davomida yashash joyini o'zgartirgan holda odamlarning bir mintaqadan ikkinchisiga ko'chishi deb ta'riflash mumkin. Kapitalni eksport qilish - bu ma'lum bir mamlakatda kapitalning bir qismini milliy muomaladan chiqarish va daromad olish maqsadida uni tovar yoki pul shaklida boshqa davlatga ko'chirish jarayoni. Dunyoning istalgan mamlakati nafaqat eksport qiladi, balki chet eldan kapital import qiladi, ya'ni o'zaro investitsiyalar deb ataladigan narsa sodir bo'lganligi sababli, xalqaro kapital migratsiyasi haqida gapirish kerak. **Xalqaro kapital migratsiyasi** – bu mamlakatlar o'rtasida kapitalning qarama-qarshi harakati bo'lib, ularning egalariga daromad keltiradi. Kapital migratsiyasining asosiy sabablari:

- ma'lum bir mamlakatda kapitalning nisbatan ko'pligi, uning ortiqcha to'planishi;
- foiz stavkasi bilan belgilanadigan kapitalning har xil marjinal mahsuldorligi: kapital unumdorligi past bo'lgan joydan yuqoriroq joyga o'tadi;
- tovarlarni olib kirishga xalaqit beradigan va shu bilan xorijiy yetkazib beruvchilarni bozorga kirish uchun kapitalni import qilishga undaydigan bojxona to'siqlarining mavjudligi;
- firmalarning ishlab chiqarishni geografik diversifikatsiya qilishga intilishi;
- kapitalga talabni keltirib chiqaradigan tovarlar eksportining o'sishi;
- milliy kapitalga bo'lgan talab va uning milliy iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlaridagi taklifi o'rtasidagi nomuvofiqlik;
- mahalliy bozorni monopollashtirish imkoniyati;
- kapital eksport qilinadigan mamlakatlarda arzonroq xom ashyo yoki ishchi kuchining mavjudligi;
- barqaror siyosiy vaziyat va umuman qulay sarmoyaviy muhit.

Eksport qilingan (import qilingan) kapitalning tasnifi:

1) kelib chiqishi bo'yicha:

a) Rasmiy – davlat kapitali (qarzlar, grantlar, yordamlar), u bir davlat tomonidan boshqa davlatga hukumatlararo kelishuvlar asosida beriladi. Bunday kapitalning manbai davlat budjeti hisoblanadi. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning (XVF, XTTB va boshqalar) kapitali ham rasmiy hisoblanadi.

b) Xususiy kapital nodavlat firmalar, banklar va boshqalarning o'z qarorlariga ko'ra ko'chiriladigan mablag'larini ifodalaydi. Bunday kapitalning manbai tegishli xususiy korxonalarning o'z yoki qarz mablag'lari hisoblanadi.

v) pul yoki tovar shakllarida. Yaratilayotgan yoki sotib olinayotgan kompaniyaning ustav kapitaliga hissa sifatida mashinalar, asbob-

uskunalar, patentlar, nou-xau eksporti kapitalning tovar shaklidagi eksportini, masalan, xorijiy kompaniyalarga kreditlar yoki kreditlar berishni, hukumat kapitalni pul shaklida eksport qilishni anglatadi.

2) Foydalanish xususiyatiga ko'ra:

a) Tadbirkorlik kapitali - bu foyda olish maqsadida har qanday xorijiy ishlab chiqarishga bevosita yoki bilvosita qo'yilgan mablag'lar. O'z navbatida tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalariga bo'linadi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar - bu uzoq muddatli iqtisodiy manfaatlarni olish maqsadida kapital qo'yilmasi. XVF ta'rifiga ko'ra, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar investor tomonidan kapital qo'yilgan ob'ekt ustidan boshqaruv nazoratiga ega bo'lgan investitsiya shaklidir. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar - bu ustav kapitalining 10%dan ko'prog'ini qoplaydigan va korxonani boshqarish huquqini beruvchi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar kapital ishlab chiqarishni eksport qiluvchini boshqa davlat hududida tashkil etish orqali xorijiy sanoat, savdo va boshqa korxonalarga o'z kapitalini qo'yish shaklida amalga oshiriladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar chet elda olingan foydani ular olingan mamlakat ishlab chiqarishiga qayta investitsiyalashni ham o'z ichiga oladi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha foizlar quyidagilar bilan belgilanadi:

- texnologik etakchilikni mustahkamlash istagi: chet elga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar kiritish orqali asosiy texnologiyalarni nazorat qiluvchi korporatsiyalar o'zlarining raqobatdosh ustunliklarini mustahkamlaydilar;
- ish haqining o'rtacha darajasidagi farq;
-mahsulotni ichki bozorda sotish imkoniyatining cheklanganligi;
- korporatsiyalar miqyosi (korporatsiyaning hajmi qanchalik katta bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uchun imkoniyatlar shunchalik ko'p bo'ladi):
- tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj.

Portfelli xorijiy investitsiyalar - bu investorga investitsiya ob'ektlarini real nazorat qilish huquqini bermaydigan xorijiy qimmatli qog'ozlarga kapital qo'yilmalar. Portfel investitsiyalari aktsiyalar, obligatsiyalar, g'aznachilik veksellari, optsionlar, fyucherslar, varrantlar, svoplar va boshqalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Portfel investitsiyasining maqsadi bozor qiymatining o'sishi va to'langan dividendlar orqali daromad olishdir. Portfel investitsiyalarining harakatiga turli mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar bo'yicha to'lanadigan foizlar farqi sezilarli darajada ta'sir qiladi; ushbu investitsiyalar uchun xavf darajasi: qimmatli qog'ozlar portfelini chet eldagi qimmatli qog'ozlar orqali diversifikatsiya qilish (diversifikasiya qilish) istagi. To'g'ridan-to'g'ri

investitsiyalarga nisbatan portfel investitsiyalarining afzalligi shundaki, ular yuqori likvidlikka ega, ya'ni ularni tezda valyutaga aylantirish qobiliyati.

b) ssuda kapitali mablag'larni ulardan foydalanganlik uchun foizlar olish maqsadida ma'lum muddatga ssuda berishni o'z ichiga oladi. Chet elga eksport qilinadigan ssuda kapitali qisqa, o'rta va uzoq muddatli kreditlar va kreditlar yoki bank depozitlari va boshqa moliya institutlarining hisobvaraqlaridagi mablag'lar shaklida bo'lishi mumkin. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida kredit kapitalining harakati xalqaro kredit shaklida namoyon bo'ladi. Xalqaro kredit - bu bir davlat kreditori tomonidan boshqa davlatdan qarz oluvchiga to'lovlilik, muddatlilik, to'lovlik va kafolatli shartlarda beriladigan pul yoki tovar shaklidagi ssuda. Xalqaro kreditlar turli mezonlar bilan tavsiflanishi mumkin:

- mo'ljallangan maqsadlariga ko'ra ular quyidagilarga bo'linadi: tovarlarni sotib olish uchun mo'ljallangan tijorat kreditlari: muayyan ob'ektlar qurilishini moliyalashtirish uchun foydalaniladigan investitsiya kreditlari; moliyaviy kreditlar;
- qat'iy belgilangan maqsadga ega bo'lmaslik;
- turlari bo'yicha: eksportyorlar tomonidan importerlarga taqdim etiladigan tovarlar va banklar tomonidan naqd ko'rinishda taqdim etiladigan valyutalar: kredit valyutasi bo'yicha: qarzdor davlat valyutasida, kreditor davlat valyutasida, uchinchi davlat valyutasida, xalqaro hisob birliklari;
- ta'minot bo'yicha: ta'minlangan (savdo hujjatlari, ko'chmas mulk, veksellar, qimmatli qog'ozlar) va blankalar (ta'minlanmagan);
- shartlar bo'yicha: qo'shimcha muddatli (1 kundan 3 oygacha), qisqa muddatli (1 yilgacha), o'rta muddatli va uzoq muddatli.

Kapital eksportining o'ziga xos shakli sanoatlashgan mamlakatlar tomonidan dunyoning qolgan qismiga bepul yoki imtiyozli kreditlar shaklida taqdim etiladigan "iqtisodiy yordam"dir. Kapitalning har qanday shakldagi mamlakatlararo harakati mamlakatdagi investitsion muhit va investitsiya risklari katta ta'sir ko'rsatadi. Investitsiya muhiti - bu mamlakatdagi xorijlik tadbirkorlarning o'z kapitalini uning iqtisodiyotiga investitsiya qilish nuqtai nazaridan vaziyat. Investitsion muhitni baholashda quyidagilar hisobga olinadi: mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy, ichki va tashqi iqtisodiy vaziyat va ularni rivojlantirish istiqbollari. Zamonaviy dunyoda zarur shart-sharoitlarni yaratib, kapital migratsiyasining tezlashishiga yordam beradigan bir qator omillar mavjud:

- ishlab chiqarishni baynalmilallashtirish asosida milliy xo‘jaliklarning o‘zaro bog’lanishining kuchayishi;

- xalqaro ixtisoslashuv va kooperatsiyani chuqurlashtirish;
- rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati xorijiy kapitalni jalb qilishga qaratilgan;
- rivojlangan mamlakatlarning "ekologik jihatdan iflos" ishlab chiqarishni rivojlanayotgan mamlakatlarga o'tkazish istagi.

Zamonaviy dunyoda kapital eksporti va importi har qanday jadal rivojlanayotgan iqtisodiyotning funktsiyasiga aylanadi. Kapital eksporti jahon iqtisodiyotiga va eksport qiluvchi va import qiluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, kapital eksporti kapitalning xalqaro takror ishlab chiqarilishini ta'minlaydi. Jahon xo‘jaligining baynalmilallashuvi sharoitida xalqaro iqtisodiy munosabatlar mexanizmining samaradorligi ortib bormoqda. Boshqa tomondan, nazoratsiz kapital oqimlari mamlakatlarning to'lov balansida nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi va valyuta kurslarining sezilarli o'zgarishiga olib keladi. Nihoyat, chet el kapitalining sezilarli importi milliy kapitalning siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda kapitalning o'zaro migratsiyasining aniq tendentsiyasi mavjud. Umuman olganda, sanoati rivojlangan mamlakatlar hissasiga barcha xorijiy investitsiyalar hajmining 70% dan ortig‘i to‘g‘ri keladi. Bu holat avtomobilsozlik, elektron va elektrotexnika sanoati, telekommunikatsiya va aloqa, axborot texnologiyalari sohalarida rivojlanib bormoqda, ularning rivojlanishi malakali kadrlar va aholining yuqori to‘lov qobiliyatini talab qiladi.

Bir qator rivojlanayotgan davlatlar (Singapur, Gonkong (Gonkong), Koreya Respublikasi, Saudiya Arabistoni, Braziliya va boshqa bir qator davlatlar) kapital eksportchilari hisoblanadi. OPEKning yetakchi davlatlari asosan kredit kapitalini (asosan AQSHga) eksport qilishini sezmaslik mumkin emas. Bundan tashqari, ushbu mamlakatlardan kredit kapitali eksporti hajmi neftning jahon narxlari va xalqaro kapital migratsiyasini yoki xalqaro kapital migratsiyasini, mamlakatlar o'rtasidagi moliyaviy resurslarning o'g'irlanishi va ularga sarmoya kiritish jarayonini aks ettiradi. Bu jarayonning asosiy sababi moliyaviy resurslardan samaraliroq foydalanish imkoniyatlarini oshirish va moliyaviy rivojlanishni ta’minlashdan iborat. Xalqaro kapital migratsiyasi kapital yuboruvchi va qabul qiluvchi mamlakatlar uchun bir qancha imtiyozlarga ega bo‘lishi mumkin.

Xalqaro kapital migratsiyasining birinchi turi kapital import qiluvchi mamlakatlarga foyda keltiradigan turidir. Bunda kapital import qiluvchi davlatlar moliyaviy resurslarni, ayniqsa energiya resurslarini, asbob-uskuna va texnologiyani sotib oladi. Bu jarayon orqali ularning iqtisodiy rivojlanishi va moliyaviy ko‘rsatkichlari ortadi.

Ikkinchi tur kapital oluvchi mamlakatlar uchun foydalidir. Shu tariqa kapital oluvchi davlatlar moliyaviy rivojlanishga, ayniqsa sarmoya va texnologiya orqali hissa qo‘shadilar. Bu jarayon orqali ularning iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyalar va rivojlanish sur'atlari oshadi.

Buning uchun, birinchi navbatda, mehnat muhojirlari muammosiga bugungi va kelajak nuqtai nazaridan yechimini kutayotgan barcha mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi eng muhim masalalardan biri sifatida qarash lozim. Bu masala davlat rahbarlari, jamoat tashkilotlari, olimlar, jamoatchilik va o‘zini o‘zi boshqarish organlarining doimiy e’tiborida bo‘lishi kerak. Shu munosabat bilan mamlakatlarga ishchi kuchini eksport qilishga qaratilgan harakatlar strategiyasi va “yo‘l xaritasi”ni ishlab chiqish va uni amaliyotga bosqichma-bosqich joriy etish zarur.

1.4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning chet el tajribasi

Iqtisodiy o'sish omili sifatida investitsiya faolligini oshirish va asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasiga barqaror ijobiy o'zgarishlar kiritish vazifasi bozor va davlatning investitsiya jarayonlariga tartibga solish ta'siri mexanizmi bilan ta'minlanadi. Bu ta'sir davlatning investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda bevosita ishtirokida ham, iqtisodiy tartibga solish mexanizmlari - soliq, byudjet, bojxona tariflari va boshqalarni qo'llashni nazarda tutuvchi korxonalarning investitsiya faoliyatini rag'batlantirishda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Davlatda makroiqtisodiy va investitsiya siyosatini amalga oshirish vositalarini tanlash masalasi iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida juda dolzarbdir. Ta'kidlash joizki, tarixan jamiyat va davlat rivojlanishi bilan bu masalani hal qilishga yondashuvlar o'zgardi va ular bilan birga investitsiya modellari qayta ko'rib chiqildi. Har bir mamlakatda makroiqtisodiy tartibga solishning turli tushuncha va nazariyalari milliy mentalitetni hisobga olgan holda o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega bo‘lib, iqtisodiy munosabatlar, jamiyat va ishlab chiqarish rivojlanishi mahsuli hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning investitsiya jarayonlariga aralashuvi har doim ham noqulay tendentsiyalarni, ayrim hududlar va ayrim tarmoqlarning investitsion jozibador emasligini, investitsion faoliyat sohasidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning passivligini bartaraf etish uchungina zarur va maqsadga muvofiqdir. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish zarurati mahalliy tadqiqotchilarning uning samarali shakl va usullarini asoslashga qiziqishini kuchaytirdi. Zamonaviy xorijiy tajribani tahlil qilish

ushbu muammoni hal qilishda ma'lum rol o'ynashi mumkin. Uning maqsadi xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solishni tashkil etishning asosiy yondashuvlarini aniqlashdan iborat.

Rivojlanayotgan davlatlar orasida chet el sarmoyasini jalb etishda muvaffaqiyat qozongan davlatning yorqin namunasi ekanligini hisobga olsak, avvalo Xitoyga murojaat qilaylik. Xitoyga xorijiy sarmoya kiritilishi iqtisodiy o‘sishning eng muhim omillaridan biri bo‘lib, bugungi kunda xorijiy kapitalni jalb qilish bo‘yicha jahonda yetakchi o‘rinni egallab turgan XXRning iqtisodiy rivojlanish sur’atlari yaqqol dalolat beradi. So‘nggi o‘n yillikda hukumatning xorijiy sarmoyalarni rag‘batlantirish siyosati natijasida Xitoy rivojlanayotgan mamlakatlarga kiritilayotgan jami sarmoyaning taxminan 25 foizini oldi. Shuning uchun ham uning sarmoyaviy siyosatiga e'tibor bermay bo'lmaydi[6].

1970-yillarning oxirida Xitoy hukumati xorijiy investitsiyalarni jalb qilish sohasini barcha davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirishga qaror qildi. Bu mamlakat birinchi bo'lib "maxsus iqtisodiy zonalar" (Guangdong va Fuyang provinsiyalarida) yaratish g'oyasini amalga oshirishga qaror qildi. Bu zonalar ham liberal soliq rejimi, ham yangi biznes ochish va yuritish uchun ma'muriy to'siqlarning sezilarli darajada kamayishi bilan ajralib turardi. Yaratilgan iqtisodiy zonalarning muvaffaqiyatida Gonkong va Tayvanning Xitoy iqtisodiyotiga kiritilayotgan sarmoyalari katta ahamiyatga ega edi. Yigirmanchi asr oxiriga kelib barcha xorijiy investitsiyalarning 50 foizdan ortig‘i ushbu zonalarga jalb qilingan.

Xitoyning maxsus iqtisodiy zonalari (keyingi o‘rinlarda EIZlar) muvaffaqiyati butun dunyoda diqqatni tortdi, chunki ular Xitoyning iqtisodiy islohotlari uchun sinov maydonchasi bo‘lib, rejali va bozor iqtisodiyotining uyg‘un uyg‘unlashuvida birinchi o‘rinda turadi. EIZlarning tashkil etilishi xorijiy investitsiyalar oqimini keltirib chiqardi, lekin shu bilan birga qirg'oqbo'yi va markaziy viloyatlarning iqtisodiy rivojlanishida katta bo'shliqni yaratdi, shuningdek, investitsiyalarning "aylanma aylanishi" ta'siriga olib keldi. Shuning uchun 1992 yilda yangi xorijiy investitsiya siyosati qabul qilindi, bu siyosat xorijiy investorlarga alohida e'tibor berishdan Xitoyni xorijiy kompaniyalar uchun jozibador davlatga aylantirishga qaratildi. Ushbu strategiyaning bir qismi sifatida Xitoy investorlarga ko'plab imtiyozlarni taklif qildi. Xitoydagi barcha xorijiy investitsiya loyihalari to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar loyihalari katalogiga muvofiq to'rtta toifaga ko'ra baholandi va tasniflandi:

[6] Ван Гуаншэн. Иностранный капитал в экономике КНР // Международный журнал «Проблемы теории и практики управления».

rag'batlantirilgan, cheklangan, taqiqlangan, ruxsat etilgan.

Xitoy uchun xorijiy kapital milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki xorijiy kompaniyalar mamlakatga yangi texnologiyalarni import qiladilar. Shuning uchun ham davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan barcha chora-tadbirlar xorijiy kapitalni jalb qilishni rag‘batlantirishga qaratilgan. Xitoy hukumati mamlakatning sanoat siyosati maqsadlariga muvofiq yuqori texnologiyali va kapital talab qiluvchi loyihalarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy sarmoyalarni jalb qilishni rag‘batlantirish maqsadida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirdi. Hukumatning xorijiy kapitalni jalb qilish borasidagi samarali harakatlari natijasida Xitoy tashqi bozorlarni zabt etishda muvaffaqiyatga erishdi.

Eksportga yo‘naltirilgan loyihalarga, shuningdek, yangi texnologiyalardan foydalangan holda yangi asbob-uskunalar va materiallar ishlab chiqarishga, jumladan, Xitoy tabiiy resurslari konlarini o‘zlashtirish yoki nisbatan arzon ishchi kuchidan foydalanishga qaratilgan loyihalarga ustuvor ahamiyat berildi. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalar ulushi hali ham pastligicha qolmoqda.

Xitoy hukumati, shuningdek, "eksport tarmoqlari" deb atalmish sarmoya kiritdi. Bular iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari (xususan, engil sanoat va elektronika) bo'lib, zavodlarni modernizatsiya qilish va xom ashyo sotib olish uchun subsidiyalar oldi. Dasturning maqsadi Xitoy eksport tovarlari sifatini oshirish va miqdorini oshirishdan iborat. "Tarmoqlar"da 25%dan ortiq xorijiy nazorat ostida bo'lgan kompaniyalarga Xitoy Markaziy bankidan maxsus imtiyozlar va kredit olish imkoniyati berildi. Bunday kompaniyalar hozir Xitoy eksport tovarlarining 80% dan ortig'ini ishlab chiqaradi.

Xitoy hukumatining investitsiyalarni jalb qilish jarayonlarini rag‘batlantirish bo‘yicha harakatlarini baholar ekanmiz, Xitoy iqtisodiyotiga sarmoya kiritishning asosiy rag‘bati ishlab chiqarish omillari, ayniqsa, xorijiy investitsiyalarni jalb qiluvchi ishchi kuchining arzonligi hisoblanadi va shuningdek, ushbu investitsiyalarni jalb qilish orqali Xitoy bozorida o'sib borayotgan talabni belgilaydi.

Xorijiy kapitalning Xitoyga kirib kelishiga yordam beradigan boshqa ob'ektiv omillar ham mavjud. Ular orasida quyidagilarni ta'kidlash kerak:

- ichki bozorning katta sig'imi;
- katta resurslar;
- qulay valyuta kurslari;
- qulay tarif stavkalari;
- siyosiy barqarorlik.

Qo'shma korxonalarga beriladigan imtiyozlar mavjudligini ta'kidlash kerak, jumladan:

- o'z faoliyatini boshlaganidan keyin 5 yil davomida daromad solig'idan ozod qilish;

- xom ashyo va ishlab chiqarish vositalarini bojsiz olib kirish huquqi;

- foyda, foiz va dividendlarni xorijga erkin eksport qilish huquqi.

Milliylashtirilgan taqdirda, XXR kapitalni eksport qiluvchi mamlakat oldida moliyaviy javobgarlikni o'z zimmasiga oladi, bu darhol tovon to'lash va uni chet elga o'tkazishda namoyon bo'ladi.

2006-yil oxirida Xitoyda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning miqdoriy yondashuvidan sifatga o'tishni nazarda tutgan yangi hukumat siyosati e'lon qilindi. Arzon eksport tovarlari ishlab chiqarish va yig‘ish sanoatiga xorijiy sarmoya kiritishdan yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tarmoqlarga sarmoya kiritishga alohida e’tibor qaratildi. Mahalliy hokimiyat organlarining chet el sarmoyasiga cheksiz va beg‘araz intilishi ham cheklandi, xorijiy firmalar tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalarga nisbatan ekologik talablar ham kuchaytirildi.

Xitoyning tashqi bozorlarni zabt etishdagi muvaffaqiyat yo‘lidagi juda muhim voqea barcha investorlar uchun aniq axborot tizimini yaratish bo‘ldi. Xitoy korxonalariga sarmoya kiritish imkoniyatlari haqida hikoya qiluvchi va potentsial biznes sheriklarining aloqalarini o'z ichiga olgan ko'plab Internet-resurslar ochildi. Bunday loyihalar faoliyati natijasida xorijlik xaridorlarga faqat Xitoy tovarlarini reklama qiluvchi internet saytlari paydo bo'ldi.

Bugungi kunda XXR xorijiy kapitalga nisbatan moslashuvchan siyosat olib borishga intilmoqda. Bu rag'batlantirish choralarini cheklovchi choralar bilan uyg'unlashtirishda namoyon bo'ladi va ma'muriy nazorat kapitalning hududiy va tarmoq taqsimotiga ta'sir qilish uchun iqtisodiy dastaklar va rag'batlantirish vositalaridan faol foydalanishga zid kelmaydi. Natijada xorijiy kapital mamlakat iqtisodiy farovonligining muhim uzoq muddatli omiliga aylandi.

Xorijiy sarmoyadan muvaffaqiyatli foydalanishga misol tariqasida Yaponiya va Janubiy Koreyani keltirish mumkin, ular rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ustuvor tarmoqlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri kreditlash dasturlarini faol qo‘llaganlar. Hozirgi vaqtda ushbu mamlakatlar iqtisodiy o'sishning eng yuqori ko'rsatkichlariga erishgan.

Taqqoslash uchun shuni ta’kidlash joizki, moliya tizimi sezilarli darajada liberallashtirilgan va davlat tomonidan moliyaviy resurslar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash ko‘lami nihoyatda cheklangan bo‘lgan Filippinda iqtisodiy rivojlanish jarayoni unchalik muvaffaqiyatli emas.

Yaponiya hukumati tomonidan Amerika va G‘arbiy Yevropa patent va litsenziyalarini tekin olish, jahon bozorlarida xomashyo va yoqilg‘i narxlarini pasaytirish hisobiga milliy iqtisodiyotni rivojlantirishni qo‘llab-

quvvatlash boʻyicha koʻrilayotgan chora-tadbirlar diqqatga sazovordir. Bunday yondashuv Yaponiyaga inqirozlardan qochish va dinamik iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash imkonini berdi. 20-asrning so'nggi yillarida Yaponiyada iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishni, birinchi navbatda, real sektorda investitsiya faolligini oshirishni rag'batlantirish uchun oltita yirik loyiha ishlab chiqildi va asosan amalga oshirildi. Bu loyihalarni amaliy amalga oshirish uchun toʻgʻridan-toʻgʻri investitsiyalar va davlat kreditlari asos boʻldi.

Davlat investitsiya siyosatining yapon modeli davlat va investorlar oʻrtasidagi sheriklik munosabatlariga asoslanadi. Shu bilan birga, davlat xususiy investitsiya loyihalarini moliyalashtiradi, bank tizimi ustidan nazoratni amalga oshiradi, investitsiya resurslarini rag'batlantiradi va safarbar etadi, korporatsiyalar tomonidan o'z majburiyatlarini so'zsiz bajarish evaziga sanoat korporatsiyalarini imtiyozli kreditlash tizimidan faol foydalanadi.

1998-yildan beri Janubiy Koreya xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha agressiv siyosat olib bormoqda, uning maqsadlaridan biri Xitoy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi jadal rivojlanayotgan boshqa mamlakatlarga yo'naltirilayotgan investitsiyalarni "to'xtatib turish"dir. Koʻrilgan chora-tadbirlar samarasida xorijiy investitsiyalar sezilarli darajada oshdi va 2001-2007 yillarda mamlakatimizga har yili oʻrtacha 10 milliard AQSH dollariga yaqin mablagʻ tushdi. Ular asosan elektronika (suyuq kristall ekranlar va televizorlar ishlab chiqarish) va kimyo sanoatiga yuborildi. Sanoatga yoʻnaltirilgan investitsiyalar jami xorijiy investitsiyalar hajmining 38 foizini tashkil etdi, 60 foizi xizmat koʻrsatish sohasiga (asosan sogʻliqni saqlash, kanalizatsiya va suv taʼminotini rivojlantirish, chiqindilarni yigʻish uchun) yoʻnaltirildi.

Osiyodagi moliyaviy inqirozdan soʻng Koreya yangi toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar siyosatini qabul qildi, bu esa investorlarga keng koʻlamli imtiyozlar berdi. Jumladan, soliq imtiyozlari va chegirmalar, ishchilarni yollash va oʻqitishni moliyaviy qoʻllab-quvvatlash, ilmiy-tadqiqot loyihalari uchun pul grantlari, korxonalar uchun yer ijarasini maʼlum muddatga ozod qilish yoki kamaytirish kabilar. Asosiy soliq imtiyozlari sanoat rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash maqomiga ega boʻlgan yuqori texnologiyalar, ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar sohasidagi loyihalarga yoki xorijiy investitsiya zonalarida joylashgan korxonalarga berildi. Ushbu imtiyozlar foyda olingan kundan boshlab 5 yil muddatga beriladigan daromad solig'i bo'yicha soliq ta'tilini va keyinchalik ushbu soliqni 2 yil muddatga 50% ga kamaytirishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi loyihalar uchun, shuningdek, ishchilarni yollash va ularni o'qitish va boshqalar uchun moliyaviy yordam ko'rsatildi.

Xorijiy kompaniyalarga mamlakatga kirgandan so'ng yordam ko'rsatish Koreyani xorijiy investitsiyalar uchun yanada jozibador qilish vositasi bo'lishi mumkinligini e'tirof etgan holda, hukumat Investitsiyalarni rag'batlantirish agentligi (KOTRA) bilan bir qatorda Investitsiyalar ombudsmanı idorasini ham yaratdi. Investitsion ombudsman idorasi xorijiy kompaniyalarga byurokratik to‘siqlarni yengib o‘tish va shikoyatda ko‘rsatilgan masalalarni hal etishga yordam beradi. Qoida tariqasida, shikoyatlar soliq va tariflar, mehnat bozori qoidalari, bojxona tartib-qoidalari va savdo va boshqalar bilan bog'liq.

Umuman olganda, Osiyo mamlakatlari investitsiya siyosatidagi qonunchilik va iqtisodiy rag‘batlantirishlar tushkunlikka tushgan sanoat tarmoqlarining yuksalishiga, hududlarning ko‘p funksiyali rivojlanishiga, yirik sanoat tarmoqlarini rekonstruksiya qilish va modernizatsiya qilishga, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni hal qilishga yordam berdi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va joylashtirish jarayonini muvofiqlashtiruvchi ixtisoslashtirilgan davlat organlarini tashkil etish tajribasi alohida e’tiborga loyiqdir. Xususan, 1991-yilda Hindistonda tashkil etilgan Xorijiy investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlash byurosi to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ishtirokidagi loyihalarni ko‘rib chiqish va tasdiqlash, shuningdek, ularning kirib kelishini yanada rag‘batlantirish uchun mas’uldir. Shuningdek, u xorij kapitalini jalb qilishni talab qiluvchi ustuvor tarmoqlarni aniqlashda davlat maslahatchisi funksiyalarini oldi. Dastlab, byuro bevosita hukumat rahbariga bo'ysundi, bu Hindiston hukumati xorijiy sheriklar bilan investitsiyaviy hamkorlikka katta ahamiyat berishini tasdiqladi. Keng vakolatlarga ega bo‘lgan byuro xorijiy investorlar bilan olib borilgan muzokaralarda o‘zini yaxshi ko‘rsatdi. Faoliyati davomida u Hindistonda ham, xorijda ham e'tirofga sazovor bo'ldi va milliy iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga xorijiy investitsiyalar va texnologiyalarni jalb qilish bilan shug'ullanadigan yagona davlat organi g'oyasining hayotiyligini isbotladi.

Hozirgi vaqtda Hindistonga jami xorijiy investitsiyalar oqimining qariyb 90 foizi byuro orqali o'tadi, chunki xorijiy hamkorlar ularga berilgan davlat kafolatlaridan manfaatdor. Ayniqsa, Hindiston hukumati investitsiyalarni yanada tengroq geografik taqsimlashni ta'minlash uchun nafaqat yuqori rentabelli va ustuvor tarmoqlarga, balki mamlakatning qoloq hududlariga ham to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini rag'batlantirishga intilayotganini alohida ta'kidlash lozim. Ushbu siyosatning bir qismi sifatida Hindiston shtatlari iqtisodiy masalalarni hal qilish va xorijiy sheriklar bilan ishlashda ko'proq avtonomiyaga ega bo'ldi[7].

[7] Игонина Л.Л. Инвестиции. М.: Экономист, 2004. - С. 9-12.

Xorijiy sarmoyadan muvaffaqiyatli foydalanishga misol qilib Meksikani keltirish mumkin. Dastlab, bu mamlakatga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar u yerda arzonroq narxlarda (birinchi navbatda, mehnat xarajatlarining pastligi hisobiga) tovar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyati tufayli, keyinchalik ularni dunyodagi eng sig'imli bozor - Amerika bozorida osongina sotilishi mumkin edi. Meksika-AQSh chegarasi bo'ylab joylashgan hudud qisqa vaqt ichida turli xil xorijiy kompaniyalar uchun AQShga engil sanoat mahsulotlari, avtomobil va elektron butlovchi qismlarni jo'natish uchun eksport maydoniga aylandi.

Meksika hukumati, o'z navbatida, o'zlarining qulay geografik joylashuvidan oqilona foydalana oldilar va rivojlanishi mamlakatning uzoq muddatli manfaatlariga (yengil mashinasozlik, iste'mol tovarlari, kimyo va farmatsevtika va boshqalar). Agar dastlab to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar oqimi asosan AQSH bilan chegaradosh hududlarda to‘plangan bo‘lsa, bugungi kunda TDI butun mamlakat bo‘ylab tarqalmoqda. Shu bilan birga, eksport talablarining soddalashtirilgani va mahalliy ishlab chiqaruvchilarga nisbatan teng raqobat sharoitlari yaratilgani muhim rag‘batlardan biri bo‘ldi.

Irlandiya biznesni rivojlantirish va foydali investitsiyalar uchun qulay soliq muhitini yaratdi. Soliq imtiyozlari Irlandiyada filiallarini ochgan xorijiy kompaniyalar uchun mavjud bo'lgan umumiy rag'batlantirish paketining muhim qismini tashkil qiladi. Davlat tomonidan moliyaviy yordam bir qator ixtisoslashtirilgan davlat organlarining qarori bilan beriladigan grantlar shaklida amalga oshiriladi. Subsidiyalar Sanoatni rivojlantirish agentligi tomonidan beriladi. Irlandiya qonunlari, asosan, mamlakatni Yevropa Ittifoqidagi o'ziga xos offshor zonaga aylantirgan, savdo va sanoatga nisbatan juda liberaldir. Irlandiya Respublikasi uchun muvaffaqiyatli rivojlanish formulasining ikkinchi komponenti hukumatning bilim talab qiladigan tarmoqlar va yuqori texnologiyalar sektorini rivojlantirishga qaratilganligidir.

Italiyada, Konstitutsiyaga muvofiq, chet el fuqarolari Italiya fuqarolari bilan barcha huquqlarda, jumladan, bank, moliya, ishlab chiqarish va boshqa kompaniyalarda ishtirok etish huquqida to'liq tengdir. Shu bilan birga, chet el fuqarolari hatto Italiyada bo'lmasdan ham kapital va boshqaruv organlarida ishtirok etishlari mumkin (chet el fuqarosining o'z mamlakatida yashash joyini ko'rsatadigan xorijiy pasportning tasdiqlangan nusxasi talab qilinadi va italyan sertifikatini olish kerak. soliq kodining raqami). Italiyada xorijiy kompaniyalarni ro'yxatdan o'tkazishning asosiy talabi ularning ustav kapitalining minimal ruxsat etilgan hajmini belgilashdan iborat: aktsiyadorlik jamiyati uchun - 100 ming evro, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar uchun - 10 ming evro (xuddi shunday

qoida Italiya kompaniyalari uchun ham mavjud).

Frantsiyadagi investitsiya muhiti yetarli darajada qulay emas deb baholanmoqda. Bu umumiy soliq yukining ancha yuqori darajasi bilan bog'liq. Chet ellik mulkdorlar tomonidan yirik fransuz kompaniyasini sotib olish natijasida yuzaga kelgan ommaviy noroziliklar ham to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimini cheklovchi ta'sir ko'rsatadi. Strategik muhim tarmoqlarga xorijiy sarmoya kiritish maxsus ruxsatnomani talab qiladi.

Frantsiyada xorijiy investorlarni jalb qilishning asosiy afzalliklaridan biri hukumat klasterlari tomonidan faol qo'llab-quvvatlanadi. Frantsiya klaster siyosatining maqsadi ma'lum bir mintaqada innovatsion hamkorlik loyihalarini yaratish uchun xususiy kompaniyalar, tadqiqot markazlari va universitetlar o'rtasida sintezni rag'batlantirishdan iborat. Shuningdek, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot sohasidagi investitsiyalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning elementlaridan biri yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan maxsus texnologik zonalar – texnoparklarni tashkil etishdan iborat.

Ham xorijiy, ham mahalliy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini ta’minlash uchun qonunlarni ishlab chiqishda imkon qadar boshqa mamlakatlar tajribasini, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlarning tavsiya va talablarini hisobga olish zarur. Shu munosabat bilan O‘zbekiston davlat investitsiya siyosatining asosiy vazifasi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish va kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishning budjetdan tashqari manbalarini kengaytirish va xususiy mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun qulay muhit yaratish, samarali investitsiya loyihalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Xorijiy investitsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Xorijiy investitsiyalarni qnday funktsiyalari mavjud?
3. Xorijiy investitsiyalarga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
4. Xalqaro kapital migratsiyasi shakllari.
5. Investitsiya normasi va unga ta’sir etuvchi omillar.
6. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning chet el tajribasi.
7. Xorijiy investitsiyalarning qanday ilmiy konsepsiyalarini bilasiz?
8. Xalqaro kapital migratsiyasi ko‘rsatkichlari.
9. Xorijiy investitsiyalani ichki investitsiyalardan farqi nimada?
10. Xalqaro kapital migratsiyasining guruhlanishi.

II BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI

2.1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari
2.2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning tarkibi va rivojlanish dinamikasi.
2.3. Milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash va tarkibiy o‘zgaishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyatinig ortib borishi.

2.1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari

Kapitalning xalqaro investitsiyalari, xorijiy moliyaviy va boshqa resurslardan milliy iqtisodiyotda foydalanish XX asr oxiri XXI asr boshlariga kelib dunyoning deyarli barcha mamlakatlari iqtisodiy hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bugungi kunda xalqaro tasniflarda, qoida tariqasida, xorijiy investitsiyalarning uchta asosiy shakli ajratiladi: to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TDI), xorijiy portfel investitsiyalar va boshqalar.

Portfel investitsiyalari va xalqaro kreditlar va kreditlardan farqli o'laroq, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilinganda, kapital import qiluvchi mamlakat va oluvchi firmalar nafaqat moliyaviy resurslarni, balki tovar ko'rinishidagi kapitalni, masalan, mashina, asbob-uskunalar, patentlar, litsenziyalar, texnik, tashkiliy boshqaruv, nou-xau, bilim va tajriba shaklida oladilar.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning shakllanishi va rivojlanishi jarayonini o'rganish iqtisodiyot fanida yangi nazariy yondashuvlarni ishlab chiqish, shuningdek, xorijiy investitsiyalarni amalga oshirish strategiyalarini belgilash imkonini beradi.

Ta'kidlash joizki, o'zining qariyb 150 yillik tarixi davomida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jarayoni notekis rivojlandi, ko'tarilish va pasayishlarni boshidan kechirdi, lekin o'sish tendentsiyasi hamon ustunlik qildi. 1950-yillarning oxiri va 1960-yillarning boshlarida TTXIlar bo‘yicha birinchi nazariya va tushunchalar paydo bo‘lgan. Faqat 1960-yillarda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar nazariyasi tubdan takomillashtirila boshladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ayni paytda TTXIlar haqidagi zamonaviy tushunchaning kelib chiqishi ularning mohiyatini aniqlashning ikkita asosiy yondashuvida yotadi. Birinchidan, “nima uchun va qanday” yondashuvi (asosan “ichkaridan tashqariga” yondashuvi), bu firmaning TTXIlarni amalga oshirishda unga ustunlik beradigan xususiyatlarini ko'rib chiqadi. Ikkinchidan, firmaning o‘z iqtisodiyotiga TTXIlarni kiritish qaroriga ta’sir etuvchi mamlakat xususiyatlarini ko‘rib chiqadigan “to”

yondashuvi (yoki “tashqari” yondashuv).

S.Xeymer, R.Keyvs, R.Kouz, P.Bakli, M.Kesson va boshqalarning asarlarida ishlab chiqilgan birinchi yondashuv xalqaro kompaniya tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni amalga oshirishni nomoddiy aktivlarning mavjudligi bilan bog‘liq holda tushuntiradi - nomoddiy shakldagi texnologiyalar, patentlar, litsenziyalar, tovar belgilari, obro'si, boshqaruv tajribasi va marketing faoliyati. Mahalliy firmalar bozor, iste'molchilarning xohish-istaklari haqida ma'lumotga ega bo'lgan va ushbu sharoitlarda ishlash tajribasiga ega bo'lgan tashqi bozorda muvaffaqiyatli raqobatlashish uchun xalqaro kompaniya yuqoridagi nomoddiy aktivlarning mavjudligini o'z ichiga olgan ma'lum monopolistik / oligopolistik afzalliklarga ega bo'lishi kerak. Ulardan samarali foydalanish istagi kompaniyalarni TTXIlar, ya'ni boshqariladigan xorijiy filiallarni yaratish orqali xalqaro operatsiyalarini ichkilashtirishga undaydi[8].

F.Sautardning “Yevropada Amerika sanoati” asarida va shunga o'xshash keyingi empirik tadqiqotlarda bayon qilingan ikkinchi yondashuv kompaniyalarni TTXIlarni jalb qilishga undaydigan quyidagi sabablarga qaratilgan. Bularga quyidagilar kiradi:

a) yuqori bojxona va tarif to'siqlari;

b) transport xarajatlari;

v) kam mehnat sarfi va xom ashyodan foydalanish imkoniyati;

d) xorijda o'z nazorati ostidagi filiallarni tashkil etishda kompaniya tomonidan hisobga olinadigan milliy standartlar va boshqa omillar[9].

Bizning TTXIlar nazariyalarining keyingi rivojlanishini o'rganishimiz shuni ta'kidlashga imkon beradiki, XXI asr boshidan buyon TTXIlarning iqtisodiy roli, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlarini to'liq ochib beradigan yagona to'liq tushuntirish yoki yagona nazariya mavjud emas.

Iqtisodiyot fanida hali ham alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xatti-harakatlarini bashorat qilish va kapital va texnologiyalarning xalqaro oqimlariga ta'sir qilish imkonini beradigan aniq tahliliy vositalar mavjud emas.

Ko'pgina taniqli iqtisodchilarning (masalan, P.Fisher, J.D.Daniels, J.T.Uells, J.D.Danning, K.E.Meyer va boshqalar) fikriga ko'ra, davlatlarning xalqaro investitsiya siyosatini yaratish va amalga oshirish va kompaniyalarning transchegaraviy investitsiya strategiyalarini shakllantirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan juda ko'p nazariy qoidalar va kontseptsiyalar mavjud.

J.Dunning nomi bilan bog'liq bo'lgan "eklektik paradigma" ning paydo

[8] Blomstrom, M. Regional Integration and Foreign Direct Investment: a Conceptual Framework and Three Cases [Text] / M. Blomstrom, A. Kokko. – Washington, DC: The World Bank, 1997. – P. 7–8.

[9] Dunning, J.H. Explaining International Production [Text] / J.H. Dunning. – London: Unwin Hyman,1988. – P. 16.

bo'lishi katta ahamiyatga ega bo'lib, u makro va mikroiqtisodiy yondashuvlarni kontseptual tarzda birlashtiradi. Ushbu yondashuvga ko'ra, paradigma TTXIlar sohasidagi kompaniyalar faoliyatining turlari va modellarini tushuntiradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar kapitalining asosiy manbai TTXIlardir. Iqtisodiyot nazariyasi xalqaro kapitalning kirib kelishi, xususan, resurslarning samarali taqsimlanishiga yordam beradi, bu esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni kuchaytiradi. Shu sababli, TTXIlar rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga texnologiya o'tkazish uchun katalizator sifatida qaralishi mumkin.

TTXIlar ilmiy adabiyotlarda qabul qiluvchi mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omil sifatida qaraladi: bu ta'sir xorijiy texnologiya va nou-xauning kirib kelishi, yangi mahsulotlarni chiqarishni o'zlashtirish, kadrlar tayyorlash, xorijiy firmalarning yangi jarayonlari va mahsulotlarini joriy etish, mahalliy va tashqi bozorlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish orqali amalga oshiriladi, deb ishoniladi.

TTXIlar qabul qiluvchi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga qo'shgan hissasini ko'rsatadigan empirik tadqiqotlar hozirgacha hech qanday natija bermadi. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, TTXIlar boshqa omillar bilan birgalikda iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, boshqa tadqiqotlar esa sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi, garchi ba'zi olimlar TTXIlar mamlakatning iqtisodiy o'sishiga hatto salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidladilar. TTXIlar tushunchasini tushunish uchun uning oqibatlarini bilish muhimdir.

Ta'rifga ko'ra, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) deganda bir mamlakatda boshqa davlatdagi investorlar tomonidan ushlab turilgan jami investitsiyalar balans qiymatining oshishi tushuniladi. Makroiqtisodiy nuqtai nazardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga kapital oqimining o‘ziga xos shakli bo‘lib, to‘lov balansida o‘z aksini topadi. Mikroiqtisodiy nuqtai nazardan, investorning iqtisodiy ahvoli nuqtai nazaridan investitsiyalarning milliy chegaralardan o'tish sabablarini tushuntirishga harakat qilinadi. Xuddi shu tadqiqotlar transmilliy korporatsiyalar faoliyatining investorlar uchun investitsiyalar kelib chiqqan mamlakatda ham, qabul qiluvchi mamlakatda ham oqibatlarini o'rganadi, shu bilan birga investitsiyalar oqimi va to'plangan kapital hajmining ta'siri fonga o'tadi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar tushunchasini tushuntiruvchi turli nazariyalar yillar davomida rivojlandi. Garchi bu nazariyalarning barchasi ushbu sohaga ma'lum hissa qo'shgan bo'lsa-da, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'yicha umumiy qabul qilingan yagona nazariya mavjud emas.

TTXIning mohiyatini tushuntirishga birinchi urinish Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasi bo'ldi. Biroq, ikki mamlakat, ikki mahsulot va

mahalliy darajada ishlab chiqarish omillarining mukammal harakatchanligi kontseptsiyasiga asoslangan ushbu nazariya bilan TTXI to'liq tushuntirib bo'lmaydi. Bunday model TTXIlarning mohiyatini to'liq tushuntirib bera olmadi. Shunday qilib, Rikardoning qiyosiy ustunlik nazariyasi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ulushining o'sishini tushuntirmaganligi sababli, portfel nazariyasi kabi boshqa modellardan foydalanilgan. Ammo bu urinish muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki portfel nazariyasi chet el investitsiyalarining qimmatli qog'ozlar portfelida to'planishini tushuntiradi, lekin TTXIlar oqimini tushuntira olmaydi.

Robert Mundell ikki davlat, ikkita tovar, ikkita ishlab chiqarish omili va ikkala mamlakatda ikkita bir xil ishlab chiqarish funktsiyalari, ammo ishlab chiqarish omillarining turli darajalarini o'z ichiga olgan xalqaro savdo modeli asosida tushuntirishga harakat qildi. Ammo Mundell modeli, xuddi Rikardo modeli kabi, TTXIlar orqali xalqaro mehnat taqsimotini tushuntirib bera olmadi, chunki chet el investitsiyalari qisqa muddatli investitsiyalar sifatida portfel investitsiyalariga kiritilgan.

Yaponiyalik tadqiqotchilar Kojima va Ozava xalqaro savdo va TTXIlar o'zaro bog'liqligini tushuntirish uchun TTXIlar modelini yaratishga harakat qilishdi. Ular ishlab chiqarish kapitalining xalqaro harakatchanligi kontekstida firmalarning qiyosiy ustunliklarini tahlil qilish markaziga qo'ydilar.

Investitsiyalarning asosiy aksiomasi shundan iboratki, TTXIlar investitsiya qiluvchi mamlakatlarning (yoki faoliyatining) nisbatan past rentabelli tarmoqlarida paydo bo'lishi va qabul qiluvchi mamlakatning potentsial daromadli tarmoqlariga oqib chiqishi kerak. Agar shunday bo'lsa, Kojimaning ta'kidlashicha, TTXIlar va xalqaro savdo bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega va xalqaro mehnat taqsimotining dinamik qayta tashkil etilishiga va barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun u bilan bog'liq o'sishga olib keladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar TTXIlar hodisasini tushuntirishga harakat qilgan bo'lsalar ham, biz umumiy nazariya shakllangan deb da'vo qila olmaymiz. Ba'zi asosiy nazariyalarga Vernonning mahsulotning hayot aylanishi va ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyalari, nomukammal kapital bozorlaridagi valyuta kurslari nazariyalari, neoklassik nazariya, ichkilashtirish nazariyasi, xalqaro ishlab chiqarishning eklektik paradigmasi, Keynscha iqtisodiyot nazariyasi, investitsiyalarning marjinal samaradorligi va boshqalar kiradi.

1.1. Neoklassik nazariya. Neoklassik iqtisodchilar quyidagilarni ta'kidlaydilar:

- kapital maksimal foyda olishga intiladi;
- ular investitsiya daromadlari mamlakatlar bo'ylab farq qiladigan

bo'lsa, arbitrajdan foyda olish mumkinligini ta'kidlaydilar;

- natijada, kapital egalari daromadlari yuqori bo'lgan mamlakatlarga sarmoya kiritishga moyildirlar.

Kokkroft va Riddellning fikriga ko'ra, kelajakdagi investitsion oqimlar rag'batlantirish paketiga bevosita ta'sir qiladi, bu ham investitsiya daromadlarining kutilayotgan darajasiga, investitsiyalar xavfsizligiga, olib qo'yish ko'lami va tezligiga, soliq rejimlariga va olib borilayotgan umumiy makroiqtisodiy siyosatga ta'sir qiladi. Ushbu nazariyaga asoslanib, rivojlanayotgan mamlakatlarda TTXIlar hajmiga ta'sir etuvchi asosiy taklif omili investorlar o'rtasida yuqori daromad yoki yuqori foyda kutishidir; shuning uchun rivojlangan mamlakatlar odatda yuqori darajadagi xavfga ega bo'lgan va yuqori daromadlilikni talab qiladigan kambag'al mamlakatlarga doimiy ravishda sarmoya kiritadilar.

1.2 Mahsulotning hayot aylanishi nazariyasi va Vernon ishlab chiqarish joyi

R.Vernon Ikkinchi jahon urushidan keyin G‘arbiy Yevropada maxsus ishlab chiqarish sohasida Amerika kompaniyalari faoliyati misolida TTXIlar mohiyatini tushuntirish uchun mahsulotning hayot aylanishi nazariyasini ishlab chiqdi. U o'z nazariyasida ishlab chiqarishning to'rtta bosqichini ajratib ko'rsatdi, ularni uzluksiz tsikl deb hisobladi: yangilik, o'sish, etuklik va pasayish. Bu nazariyaga ko'ra, AQSHning transmilliy kompaniyalari texnologiyadagi ustunliklari tufayli ortiqcha innovatsion mahsulotlar ishlab chiqaradi va ortig'ini tashqi bozorlarga eksport qiladi; bu holat ikkinchi jahon urushidan keyin mumkin bo'ldi.

Vaqt o'tishi bilan xalqaro bozorlardagi firmalar ushbu yangiliklarga taqlid qila boshlaydilar va shuning uchun TMKlar bozor ulushini saqlab qolish uchun qabul qiluvchi mamlakatdagi firmalarning operatsiyalarini ularning ehtiyojlariga moslashtirishlari kerak bo'ladi. Bu nazariya 1950-1970 yillar mobaynida G'arbiy Yevropadagi Amerika kompaniyalari tomonidan xorijiy investitsiyalarning mohiyatini tushuntirdi. Vernonning mahsulotning hayot aylanishi va ishlab chiqarishni joylashtirish nazariyasi ham savdoni, ham TTXIlarni tushuntirishi mumkin. Monopolistik afzalliklar nazariyasiga va mahsulotning hayot aylanishi nazariyasiga vaqt o'lchovini qo'shish orqali ishlab chiqarishning joylashishini firmaning ishlab chiqarish siyosatining tovarlarni eksport qilishdan uzoqlashishi bilan izohlash mumkin, TTXIlar olayotgan mamlakatda ushbu mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag‘batlantirish. Bu nazariyaning kamchiliklaridan biri R.Vernon nuqtai nazarining etnosentrikligi bo‘lishi mumkin. Qolaversa, bugungi kunda iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda ko'plab yangi mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda, deyish mumkin. Ushbu nazariyaning yana bir kamchiligi shundaki, bu tadqiqot 60-yillarda

o'tkazilgan. Bu davrda import va eksportning jahon savdo tuzilmasi keskin o'zgardi.

1.3 Ichkilashtirish nazariyasi.

Ushbu nazariyaning asosiy maqsadi transmilliy kompaniyalarning o'sishini tushuntirish edi, bu ularni TTXIlar bilan shug'ullanishga undaydi. Asl nazariya Buckley & Casson (1976) va Ennard (1982) ishlariga asoslangan. Bakli va Kasson Kouz tomonidan bayon etilgan keng doirada TMKlarni tahlil qildilar. Ularning nazariyasi TMKlarni yaratish bo'yicha ichkilashtirish nazariyasi sifatida tanildi. Ularning nazariyasi uchta postulatga asoslanadi:

a) firmalar nomukammal jahon bozorlarida maksimal daromad keltiradi;

b) tashqi bozorlar nomukammal bo'lsa, ichki bozorni yaratish uchun rag'bat paydo bo'ladi;

c) butun dunyo bo'ylab bozorlarni ichkilashtirish TMKlarga olib keladi.

Ichkilashtirish nazariyasi shuni ko'rsatadiki, xorijiy firmalar qabul qiluvchi mamlakatlarda oligopolistik kuchga ega va bozor nomukammalligi tufayli firmalar potentsial qiyosiy ustunlik asosida investitsiya joylarini tanlashlari kerak. Shuningdek, TMKlar kapital oqimini nazorat qilish orqali kirishga to‘siq yaratish maqsadida to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar bilan shug‘ullanishi mumkinligi ta’kidlanadi. Ushbu nazariyaga asoslanib, TMKlar to'liq egalik qiluvchi sho''ba korxonalari orqali TTXIlar bilan shug'ullanadilar, bu esa TMKga nazorat va bozor ulushlarini saqlab qolgan holda risklarni boshqarish imkonini beradi. Shunday qilib, ichki bozor yaratiladi, bu kompaniyaga integratsiya, transfer narxlari, miqyos va hajm iqtisodlari orqali o'z xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi. Bakli va Kasson bozorni ichkilashtirishga olib keladigan beshta nomukammallikni aniqladilar:

a) resurslarni muvofiqlashtirish uzoq vaqtni talab qiladi;

b) bozor kuchidan samarali foydalanish kamsituvchi narxlarni talab qiladi;

v) monopoliya beqaror savdolashuv holatlariga olib keladi;

d) xaridor tovarning sotiladigan narxini to‘g‘ri baholay olmasa;

e) davlatning xalqaro bozorlarga aralashuvi transfer bahosini shakllantirish uchun rag'bat yaratadi.

1.4 Nomukammal kapital bozorlarida valyuta kurslari nazariyalari. TTXIlarni xalqaro savdo tushunchasi va ular yaratadigan valyuta riskiga duchor bo'lgan holda tushuntirishning yana bir ko'rinishi asosan Itagaki (1981) va Cushman (1985) da'volariga asoslanadi. Bu nazariya shuni ko'rsatadiki, agar qabul qiluvchi davlatda milliy valyuta qiymatining o'sishi kuzatilsa, bu TTXIlar kamayishiga olib keladi va aksincha; ammo, bu

nazariya turli valyutalarga ega bo'lgan mamlakatlar o'rtasida bir vaqtning o'zida TTXIlar oqimini hisobga olmaydi.

1.5 Keynscha iqtisodiyot nazariyasi. Ushbu nazariya shuni ko'rsatadiki, qabul qiluvchi mamlakatlardagi TTXIlar rivojlanayotgan mamlakatlarga kam rivojlangan va samarasiz mamlakatlarni rivojlangan mamlakatlarga aylantirish uchun mo'ljallangan (Riddell, 1992). Ushbu nazariya rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishni tezlashtirish va o'sish barqarorligini ta'minlash uchun mo'ljallangan, lekin birinchi navbatda turmush darajasini yaxshilash uchun emas, balki xalqaro yordamning roliga qaratilgan. TTXIning iqtisodiy motivi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud. Rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan mamlakatlarning farovonligini oshirish uchun sarmoya kiritishdan manfaatdor. Rivojlanayotgan mamlakatlarda foiz stavkasi rivojlangan mamlakatlardagi kapital unumdorligidan yuqori bo'lsa, har ikki tomon ham foyda ko'radi.

1.6 Xalqaro ishlab chiqarishning eklektik paradigmasi (OLI)

1970-yillarda TTXIlar bo'yicha eng ishonchli va keng qamrovli nazariyalardan biri Dunning tomonidan ishlab chiqilgan. Dunning (1993) nazariyasi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni tushuntirish uchun uch xil nazariyadan iborat. Dunning, agar uchta shart bajarilsa, firma TTXIlar bilan shug'ullanishini taklif qildi:

- ✓ boshqa firmalarga nisbatan mulkchilikning o'ziga xos afzalliklariga ega bo'lishi kerak (egalik huquqiga xos afzalliklar yoki O-afzalliklar);
- ✓ mezbon mamlakat boshqa mamlakatlarga, shu jumladan investor mamlakatiga nisbatan joylashuvga xos afzalliklarga yoki L-afzalliklarga ega bo‘lishi kerak;
- ✓ ichkilashtirish afzalliklari yoki I-afzalliklari ham bo'lishi kerak.

Uning ta'kidlashicha, ichkilashtirish nazariyasi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar qismini tashkil qiladi. Uning ishidan kelib chiqqan holda, mulkchilik imtiyozlari faqat kompaniyaga tegishli bo'lgan va daromadlarni oshirish yoki xarajatlarni kamaytirish uchun TMKga arzon narxlarda o'tkazilishi mumkin bo'lgan nomoddiy aktivlarga tegishli.

Dunning ta'kidlashicha, tashqi bozorga muvaffaqiyatli kirish uchun TMK ma'lum xususiyatlarga ega bo'lishi kerak, ular kompaniya oladigan foydalar qabul qiluvchi mamlakatda mavjud bo'lish bilan bog'liq doimiy xarajatlardan oshishini ta'minlaydi; va firma ushbu alohida afzalliklarga monopoliyaga ega bo'lganligi sababli, firma bu afzallikdan xorijda yuqoriroq foyda marjasi olish va raqobatchilarga qaraganda ko'proq miqdorda marjinal xarajatlarni kamaytirish uchun foydalanishi mumkin. Eklektik nazariya doirasida TMK filialining joylashuvi qabul qiluvchi

mamlakat tomonidan belgilanadi. Mulkchilikning afzalliklari mavjud bo'lgandan so'ng, TMKlar huquqlarni xorijiy kompaniyalarga sotish yoki ijaraga berishdan ko'ra afzalliklardan foydalanishdan foyda ko'radi. Eklektik nazariyaning muhim xususiyati shundaki, TTXIlar paydo bo'lishidan oldin har uch turdagi shartlar bajarilishi kerak. Muayyan firmalarning OLI modeli mezbon mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muhitiga bog'liq. Dunning eklektik paradigmasining mavjud to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar adabiyotiga qo'shgan asosiy hissasi bir-birini to'ldiruvchi bir nechta nazariyalarni birlashtirish, shuningdek, TMK faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar majmuasini aniqlash edi.

Shu sababli, uning nazariyasi boshqa noto'g'ri bozor nazariyalariga qaraganda ko'proq qabul qilindi. Dunning (1980) o'z nazariyasini empirik tarzda sinab ko'rdi va qoniqarli natijalarni topdi. Biroq, eklektik paradigmaning asosiy tanqidlaridan biri shundaki, u juda ko'p o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi va u operatsion amaliylikni yo'qotadi. Dunningning o'zi bu haqiqatni tan oldi va bu to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun turli motivlarni bitta umumiy nazariyaga kiritishga urinishning muqarrar natijasi ekanligini ta'kidladi.

1.7 Investitsiyalarning marjinal samaradorligi (IMS) va akselerator nazariyalari.

Investitsiyalar bo'yicha marjinal daromad - bu firma tomonidan amalga oshirilgan investitsiya loyihasidan kutilayotgan daromad darajasi. Kompaniyalar odatda investitsiya loyihasini amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilishda jismoniy kapitalga investitsiyalarning marjinal samaradorligini, qisqartirilgan MEIni moliyaviy investitsiyalar bo'yicha foiz stavkasi bilan solishtiradilar.

Ushbu nazariyaga ko'ra, TTXIlar qo'shimcha investitsiyalar bo'yicha IMS bunday investitsiyalar uchun ishlatiladigan mablag'lar qiymatidan kattaroq bo'lgan joyda va qachon sodir bo'ladi. IMS mahalliy loyihaning rentabelligini va loyihaning sof joriy qiymati (bu holda TTXIlar) nolga teng bo'lgan uning tezligini anglatadi. Bu nazariya investitsiyalar nazariyasi deb ham ataladi va Keyns ishiga asoslanadi. Ushbu nazariyaning keyingi rivojlanishi tezlashadi, bu nazariya investitsiyalarni kiritilgan o'zgarishlar bilan chiziqli bog'liqlikda ko'rib chiqadi. Ushbu nazariyaga asoslanib, mavjud kapital va kerakli kapital o'rtasida katta farq mavjud bo'lsa, firmaning investitsiya darajasi ancha yuqori.

Yuqoridagi sharhdan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy adabiyotlarda xalqaro kapital harakatining sabablarini tushuntiruvchi ko'plab nazariyalar mavjud. Ushbu nazariyalarning asosiy maqsadi firmaning o'z biznesini chet elga ko'chirish istagining sabablarini tushuntirishdir. Biroq, hech bir nazariya TTXIlarning barcha xususiyatlarini to'liq tushuntirib bera

olmaydi. Ularning yondashuvlari har xil bo'lsa-da, bu nazariyalar firmaning joylashuv afzalliklari, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yoki bozorlarning xalqarolashuvidan foydalanish uchun chet elga ko'chib o'tishiga rozi. Ushbu nazariyalar, shuningdek, davlatning ichki iqtisodiyotdagi siyosati xorijiy firmalar tomonidan TTXIlarni rag'batlantirishda muhim rol o'ynashini hisobga oladi. Barcha empirik natijalar shuni ko'rsatadiki, TTXIlar uchun yagona nazariy tushuntirish mavjud emas va hozirgi vaqtda bunday yagona nazariyaning paydo bo'lishi ehtimoldan yiroq.

2.2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning tarkibi va rivojlanish dinamikasi

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar sohasidagi siyosat O‘zbekiston Respublikasining innovatsion va sanoat rivojlanishini rag‘batlantirishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega, ammo barcha to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bir xil qiymatga ega emas. Investorlarning motivlariga qarab to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning quyidagi asosiy turlari ajratiladi:

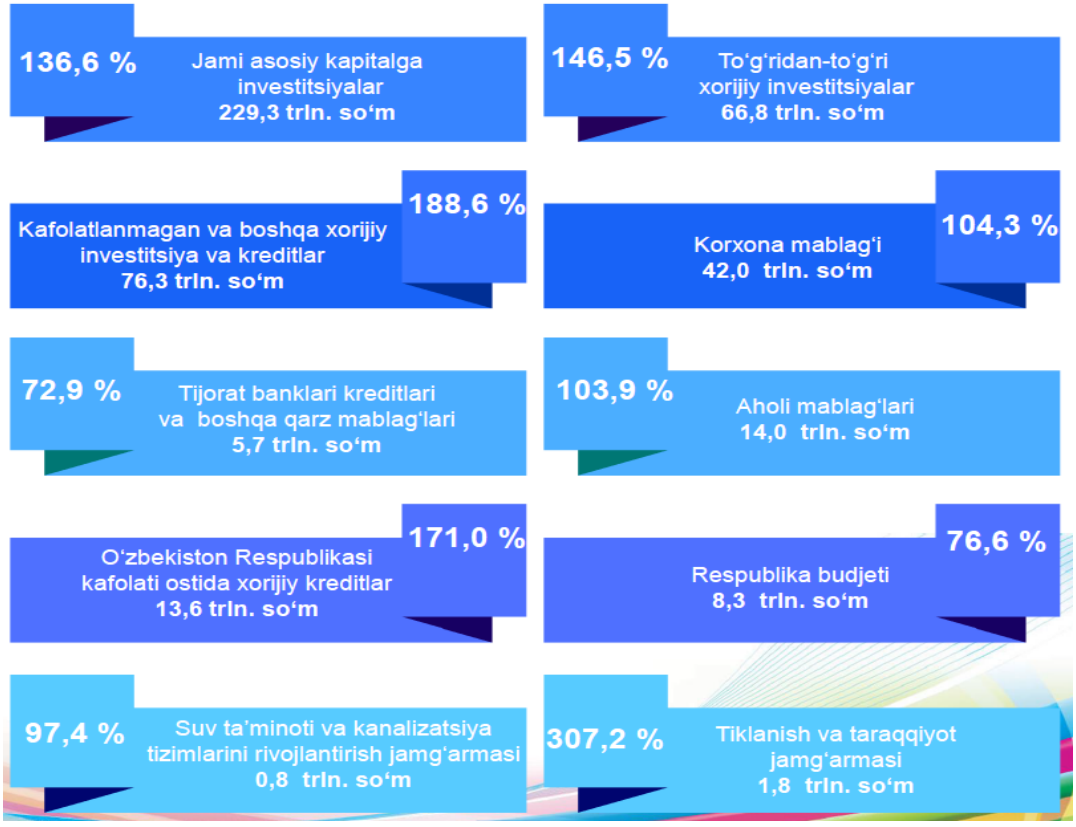
- tabiiy resurslarga yo'naltirilgan TTXI: investorlarning tabiiy resurslardan (kon, yer, o'rmon boyliklari va boshqalar) foydalanishga qiziqishi;
- bozorga yo'naltirilgan TTXI: investorlarning ichki yoki mintaqaviy bozorga xizmat ko'rsatishga qiziqishi (ulgurji va chakana savdo, ichki iste'mol uchun ishlab chiqarish, nosavdo xizmatlari va boshqalar);
- samaradorlikka yo'naltirilgan TTXI: investorning tashqi bozorlarda raqobatlashishga imkon beruvchi omillardan foydalanishga qiziqishi (eksport uchun ishlab chiqarish, yuqori texnologiyali tarmoqlar va innovatsiyalar, IT xizmatlari va boshqalar);
- strategik aktivlarga yo'naltirilgan TTXI: investorning kompaniyaga ma'lum bozorda raqobatlashish imkonini beradigan strategik aktivlarni (savdo belgilari va brendlar, inson resurslari, tarqatish tarmoqlari va boshqalar) sotib olishga qiziqishi. Ko'pincha sotib olish (qabul qilish) va qo'shilish shaklida sodir bo'ladi. Samaradorlikni oshirish bilan bog'liq investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat uchun eng katta ahamiyatga ega va zamonaviy davlat iqtisodiy siyosati ularni jalb qilishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Samaradorlikka yo'naltirilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar jalb qilish qiyinroq bo'lsa-da, u nafaqat kapital manbai, balki bilimlarni uzatish, texnologiyalar, nou-xau eng yaxshi amaliyotlar, O‘zbekistonning jahon

bozorlarida raqobatbardoshligini oshirish va yuqori samarali ish o'rinlarini yaratish uchun kanalga aylanishi mumkin. Samaradorlikka yo‘naltirilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, xususan, yuqori texnologiyalar va innovatsiyalar sohasida nafaqat mamlakat eksport salohiyatini oshirish uchun shart-sharoit yaratibgina qolmay, balki eksportni diversifikatsiya qilish va global qiymat zanjirlarida kompaniyalarni ilgari surishning asosiy omili hamdir.

2023-yilda O‘zbekistonga to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar miqdori kamaydi. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2023 yil davomida O‘zbekistonga moliyaviy oqim 6,6 mlrd.dollarni tashkil etgan. Bunda, to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarning sof oqimi 2,2 mlrd.dollarni tashkil etib, 2022 yilga nisbatan 16 foizga yoki 425 mln.dollarga qisqargan. 2023-yilning 9 oyida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 66,8 trln.so‘mni tashkil etdi va jami investitsiyalardagi ulushi 2023-yilning mos davriga nisbatan 2,0% punktga ko‘payib 29,1%ni tashkil etdi.

2024-yilning yanvar-iyun oylarida jami 229,3 trln. so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2023-yilning mos davriga nisbatan 136,6 % ni tashkil etdi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibida 75,6 % yoki 173,3 trln. so‘m investitsiyalar jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan

bo‘lsa, korxona, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 24,4 % yoki 56,0 trln. so‘m moliyalashtirildi. Shuningdek, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 24,5 trln. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan 204,8 trln. so‘m investitsiyalar o‘zlashtirildi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar odatda gorizontal, vertikal yoki konglomerat sifatida tasniflanadi.

Gorizontal to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarda kompaniya o'z mamlakatida bo'lgani kabi xorijiy davlatda ham xuddi shunday biznes turini tashkil qiladi. Misol uchun, agar alkogolsiz ichimliklar kompaniyasi o'z shtatidan tashqarida xuddi shu yangi zavodni ochsa, bu gorizontal sarmoyadir. Gorizontal investitsiyalar odatda bosh kompaniyaning kengayishi va qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyotiga katta miqdordagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bilan birga keladi. Kompaniyaning o'z mamlakatidan tashqarida ishlashga qaror qilishining ikkita asosiy sababi bor: yangi (tashqi) bozorlarga chiqish va arzon ishlab chiqarish omillarining mavjudligi. Gorizontal investitsiyalar chet elda o'z mamlakatidagi kabi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi investitsiyalar gorizontal deb ataladi, chunki TMKlar turli mamlakatlarda bir xil faoliyatni nusxalashadi. Mahsulotlarni tashqi bozorlarga sotish transport xarajatlari va savdo to'siqlari tufayli juda qimmat bo'lganida gorizontal to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga ustunlik beriladi[10].

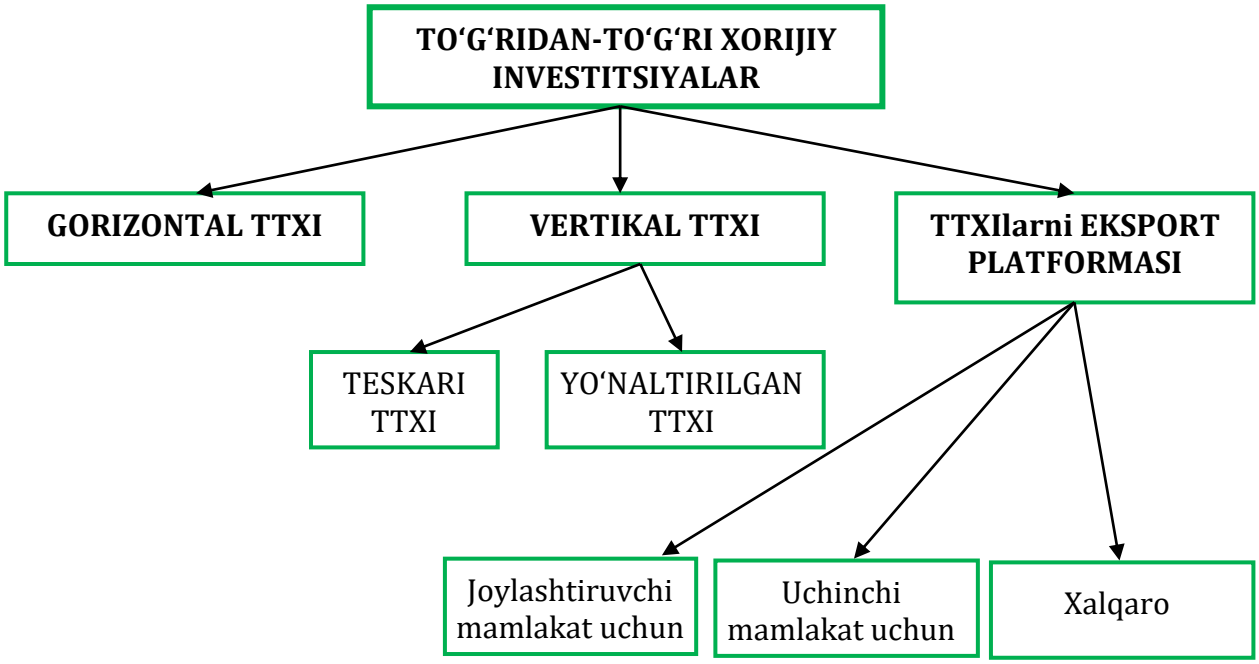
Vertikal to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ishlab chiqarish jarayonini jug'rofiy jihatdan taqsimlaydigan xalqaro kompaniyalarni anglatadi. Ular vertikal deb ataladi, chunki TMKlar ishlab chiqarish zanjirini vertikal ravishda ajratib, chet elda ishlab chiqarishning ayrim bosqichlarini nazorat qiladi. Ushbu bo'linishning o'ziga xos xususiyati shundaki, ishlab chiqarish jarayoni turli xil sarf materiallarini talab qiladigan ko'plab ishlab chiqarish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Agar ushbu komponentlar uchun narxlar mamlakatlarda farq qilsa, kompaniya ishlab chiqarish zanjirini bo'lish foydali bo'ladi. Bundan tashqari, 1-rasmda ko'rsatilganidek, vertikal to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ikki guruhga bo'linadi: teskari va yo‘naltirilgan.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning konglomerat turida kompaniya o'zining asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xorijiy biznesga sarmoya kiritadi. Investitsiya qiluvchi kompaniya xorijiy kompaniyaning faoliyat sohasida tajribasiga ega bo'lmagani uchun u ko'pincha qo'shma

[10] Protsenko. Vertical and Horizontal Foreign Direct Investments in Transition Countries: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades Doctor oeconomiae publicae (Dr. oec. publ.). München, 2003, 159 p.

korxona shaklida bo'ladi.

Vertikal teskari to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'lsa, TMKlar xorijda korxonani ishlab chiqarish omillarini o'zlarining yetkazib beruvchisi sifatida tashkil qiladi va bosh kompaniyani zarur komponentlar bilan ta'minlaydi.

2.1-rasm. Iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish nuqtai nazaridan TTXI klassifikatsiyasi

Yo‘naltirilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar deganda o'z ishlab chiqarishi uchun asosiy kompaniyadan zarur ma'lumotlarni oladigan va shu bilan ishlab chiqarish zanjiridagi asosiy kompaniyaning quyi oqimida joylashgan TMKning chet eldagi sho''ba korxonalari tushuniladi.

Bitta TMKda ko'pincha har ikkala turdagi investitsiyalar mavjud bo'lib, bu turli mamlakatlarda zarur komponentlarning har xil xarajatlari bilan izohlanadi. Keyinchalik, biz to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar turlarini batafsil ko'rib chiqamiz. Biroq, avvalo, bu tushunchalarning to‘g‘ri talqinini, turli adabiy manbalarda talqin qilinishini va zamonaviy globallashuv sharoitida bu tushunchalar nimani anglatishini o‘rganishimiz kerak.

Bugungi kunda bu zamonaviy adabiyotda ko'pincha TMKlarning vertikal faoliyati bilan bog'liq bo'lgan yangi atama - "eksport platformasiga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar", so'nggi tadqiqotlarning ayniqsa mashhur mavzusi. Bu uchinchi davlatga sotish yoki vatanga qaytish maqsadida qabul qiluvchi mamlakatda ishlab chiqarish sifatida aniqlanadi. Shunday qilib, bu ta'rif vertikal va gorizontal investitsiyalarning xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Gorizontal investitsiya qilingan kompaniya sifatida u o'z

mahsulotlarini ulkan integratsiyalashgan bozorga sotadi. Shu bilan birga, filialning ma'lum bir mintaqadagi joylashuvi vertikal to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga xos bo'lgan narx sabablari tufayli tanlangan.

Biroq, G. Xansonning empirik xulosalari shuni ko'rsatadiki, bu turdagi investitsiyalar vertikal TTXIga ko'proq o'xshaydi, chunki u narx motivlari bilan chambarchas bog'liq va teskari ravishda tashqi bozor hajmiga bog'liq. Eksport platformasi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar bo'lib, uning asosiy maqsadi mahsulotlarni tashqi bozorga sotishdan ko'ra eksport qilishdir. Ilgari eksport platformasini faqat vertikal to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar deb o'ylash odatiy hol edi, bu yerda eksport o'z mamlakatiga yo'naltiriladi. Biroq, so'nggi paytlarda eksport platformasida boshqa tendentsiya ustunlik qildi, bunda eksport uchinchi bozorlarga olib borilmoqda. Bunga ichki savdo to'siqlari past, lekin tashqi savdo to'siqlari yuqori bo'lgan tobora integratsiyalashgan savdo uyushmalari faol hissa qo'shmoqda. TMKlar bunday uyushmalar tarkibida filiallar ochadi va mahalliy korxonalardan foydalangan holda ushbu savdo birlashmasining butun bozoriga mahsulot sotadi[11].

TTXI uch xil shaklga ega bo‘lishi mumkin: grinfild (noldan boshlanuvchi) investisiyalar, trans-chegaraviy birlashish va o‘zlashtirishlar va qo‘shma korxonalar[12]. Grinfild investisiyalar investor firma resipiyent mamlakat hududida yangi ishlab chiqarish faoliyatini boshlash bilan amalga oshiriladi. Bu esa investisiya qabul qiluvchi mamlakat uchun yangi ish o‘rinlarini yaratishi va ishlab chiqarishda yangi qo‘shilgan qiymatni shakllantirishi sababli ma’qul hisoblanadi. Grinfild TTXIning rag’batlantiruvchi omillariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish jarayonining mehnat sig’imli ekanligi (mehnat sig’imligi yuqori bo‘lgan korxona xarajatlari kamroq bo‘ladi);
- TTXI qabul qiluvchi mahalliy bozorda investorning nomi va mahsulotlarining allaqachon mashhur ekanligi;
- xorijiy bozordagi mavjud qo‘lga kiritilgan korxonani qayta qurish xarajatlari yangi korxona ochishdan ko‘ra qimmatga tushishi yoki korxonaning nomustahkam mulkka egalik vaziyati korxonani qo‘lga kiritishda to‘siq bo‘lishi mumkin.

Agar xorijiy investor yangi korxona ochmasdan mavjud korxonani sotib olib, undagi ishlab chiqarish texnika va texnologiya sini, ishchilarni va butun jarayonni deyarli butunlay yangilasa, bunday TTXI «braunfild investisiyalar» deyiladi. Bunday TTXI turi asosan o‘tish iqtisodiyoti

[11] Hayakawa K. and Tanaka K. Export Platform FDI and Firm Heterogeneity // IDE Discussion Paper № 310. JETRO. Japan, 2011, 3–15 p.
[12] Dunning, J. Multinational Enterprises and the Global Economy. – Harlow: Addison-Wesley, 1993.

mamlakatlarida koʻp kuzatilgan[13]. TTXI korxonalarning xalqaro darajada oʻzaro birlashishi va yutib yuborilishi natijasida ham kelib chiqadi. TTXIning bu turi xorijiy investorlar uchun grinfild investisiyalarga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega boʻlishi mumkin. Masalan, muvaffaqiyatsizlikka uchragan investisiya loyihalari odatda investor uchun arzonga tushadi va investorning bozorga qisqa muddatda kirib olishini taʼminlaydi.

Firmalarning oʻzaro birlashishi yoki singib ketishiga bir-birining maxsus ustun liklaridan foydalanish va masshtab iqtisodiyoti orqali jahon bozorida yuqori raqobatbardoshlikka erishish maqsadi ragʼbatlantiruvchi omil boʻlib xizmat qiladi. Korxonaning grinfild investisiyalari yoki birlashish va singib ketish yoʻlidan birini tanlashi korxona, resipiyent mamlakat va tarmoq xususiyatlariga bogʼliq:

1. Ilmiy-texnik salohiyati pastroq boʻlgan korxonalar ilgʼor texnologiyali korxonalarga qaraganda birlashish va singib ketishga moyil boʻladilar.
2. Chuqur diversifikasiyalashgan firmalar birlashish va singib ketish yoʻlini maʼqulroq koʻradilar.
3. Yirik transmilliy kompaniyalar birlashish va singib ketish jarayonida koʻproq qatnashadilar.
4. Kuchli reklama salohiyatiga ega korxonalar koʻproq qoʻshilib ketishga moyil deguvchi fikrlar kuchli asosga ega emas.
5. Investor va resipiyent mamlakat oʻrtasidagi madaniy va iqtisodiy farqlanishning kattaligi birlashish va singib ketish tendensiyalarini kamaytiradi.
6. Korxonalarning oʻzaro birlashishiga kapital bozoridagi nomutanosibliklar va moliyaviy inqirozlar ham turtki boʻladi.
7. Boshqa mamlakatlarda filiallari mavjud boʻlgan TMKlar korxonalarni yutib yuborishni maʼqul koʻradilar.
8. Muayyan iqtisodiyot tarmogʼida oʻsishning pastligi ham birlashish va singib ketish tendensiyalarini ragʼbatlantiradi.

Qoʻshma korxona – bu ikki va undan ortiq tomon oʻrtasida oʻzaro foyda, zarar, kapitalni shakllantirish va xarajatlar qilishda sherik boʻlish orqali iqtisodiy faoliyat yuritish maqsadida kelishuv shartnomasidir. Qoʻshma korxonaning vujudga kelishi har doim ham yangi huquqiy xoʻjalik birligining paydo boʻlganligini anglatmaydi. Agar qoʻshma korxona institusional birlik talablariga javob bera olsa, kvazi-korporasiya (yarim korporasiya) sifatida qaralishi mumkin. Aksincha, operasiyalar qoʻshma

[13] Meyer K. and Estrin S. (1998). «Entry Mode Choice in Emerging Markets: Greenfield, Acquisition, and Brownfield". Working Paper No. 18, Center for East European Studies, Copenhagen Business School,Denmark.

korxonadagi sheriklar tomonidan alohida va to‘laqonli olib borilsa, u institusional birlik bo‘la olmaydi.

TTXIni qo‘shma korxonalar tashkil etib, olib kirish esa quyidagi sabablarga ko‘ra amalga oshirilishi mumkin:

• xorijiy investor uchun grinfild investisiyalarni amalga oshirish serxarajat yoki yuqori tavakkalchilikka ega bo‘lishi mumkin;

• birlashtirilgan resurs va imkoniyatlarning mavjudligi.

Xorijiy bozordagi korxonani sotib olish orqali TTXIni olib kirish shakli esa ko‘pincha quyidagi holatlarda amalga oshiriladi:

• sotib olinayotgan korxona asosan sa noat lashgan ilg’or korxona bo‘ladi;

• o‘zlashtirilayotgan mahalliy korxona yirik bozor ulushiga, kuchli brend obro‘siga va yaxshi rivojlangan sotish tarmoqlariga ega bo‘ladi.

TTXI mamlakatimiz iqtisodiyotini moder nizasiyalash va uning barqaror o‘sishini ta’minlash omili ekan, ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadigan unga oid jahon tajribasida mavjud nazariy va amaliy yondashuvlarning tahlil qilinishi va rivojlantirilishi asosiy vazifalardan biri bo‘lib qolaveradi.

2.3. Milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlash va tarkibiy o‘zgaishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyatinig ortib borishi

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston iqtisodiyoti tarkibi uchun bir tomonlama xom ashyo, yarim fabrikat mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashish xos bo‘ldi. Iqtisodiyotda tarkibiy va texnologik nomuvofiqliklarning mavjudligi mamlakatda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Mamlakatdagi asosiy ishlab chiqarish quvvatlarining texnologik jihatdan qoloqligi, asosiy ishlab chiqarish fondlarining jismoniy va ma’naviy jihatdan eskirganligi mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirishga salbiy ta’sir ko‘rsatdi (mamlakatda o‘rtacha ishlab chiqarish uskunalarining xizmat qilish muddati 20 yil belgilangan holda, taraqqiy etgan mamlakatlarda ushbu ko‘rsatkich 9-10 yildan oshmasdi). Mamlakat iqtisodiyotini tarkibiy jihatdan qayta qurishga quyidagi omillar salbiy ta’sir ko‘rsatdi:

- iqtisodiy islohotlarning dastlabki yillarida yuqori inflyasiya ta’siri ostida asosiy fondlar va aylanma mablag’larning eskirganligi tufayli, ko‘pchilik korxonalar yomon moliyaviy ahvolga tushib qoldi;
- bozor infratuzilma institutlarining rivojlanmaganligi;
- TTXI oqimining hajmi ichki ehtiyojlar darajasidan pastligi;
- aholi to‘lov qobiliyatining pastligi tufayli, jadallashgan amortizasiya

tizimini joriy etishning mumkin bo‘lmaganligi;

- bozor islohotlarining dastlabki yillarida davlat investision faolligining keskin kamayishi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish hamda barqaror iqtisodiy o‘sish sur’atlariga erishish uchun mamlakat iqtisodiyotida chuqur tarkibiy va texnologik o‘zgarishlarni amalga oshirish zarur edi. Iqtisodiyotning tarkibini o‘zgartirish ikki bosqichdan: passiv va aktiv qismdan iborat bo‘ladi. Passiv bosqichda bozor tomondan talab qilinmaydigan mahsulot ishlab chiqarish quvvatlari kamayadi. Ushbu bosqich talab va taklifning joriy muvozanatini ta’minlash uchun zarur hisoblanadi.

Aktiv bosqichda esa ilgari ishlab chiqarilmagan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish quvvatlari rivojlantiriladi va yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun yangi quvvatlar yaratiladi. Iqtisodiyotdagi chuqur tarkibiy qayta qurish yo‘nalishlari va yondashuvlariga quyidagilar kiradi:

- bozor xo‘jalik tizimida ishlab turgan korxonalarning o‘rni va rolini aniqlash;
- davlat ixtiyorida aksiyalarning nazorat paketi saqlanib qoladigan korxonalar ro‘yxatini aniqlash;
- xorijiy investisiyalarni iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishni ta’minlaydigan tarmoq va sohalarga jalb etish;
- iqtisodiyotning optimal tarkibining shakllanishini ta’minlovchi «lokomotiv» tarmoq va ishlab chiqarish sohalarini aniqlash.

TTXIlarda kapital chiqarishdan asosiy maqsad – bu xorijiy firma ustidan nazorat o‘rnatish bo‘lsa, portfel investitsiyalarda esa yuqori foyda olish hisoblanadi. Maqsadga erishish yo‘llari portfel investitsiyalarda – xorijiy qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olish bo‘lsa, TTXIlarda esa – xorijda ishlab chiqarishni tashkil etish hisoblanadi. Shuningdek, daromad shakllari: to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarda tadbirkorlik foydasi, dividendlar, portfel investitsiyalarda esa - dividendlar, foizlardan iborat.

Xalqaro valyuta jamg‘armasi qoidalariga ko‘ra “TTXI jismoniy yoki yuridik shaxs xorijiy kompaniyaning kamida 10 foiziga egalik qilganda yuzaga keladi. Agar investorlar 10% dan kamroq ulushga ega bo‘lsa, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi uni oddiygina aksiya portfelining bir qismi sifatida belgilaydi. Kompaniyadagi 10% egalik individual investorga xorijiy kompaniyaning nazorat paketini bermasa-da, bu kompaniya boshqaruvi, faoliyati va umumiy siyosatiga ta’sir o‘tkazish imkonini beradi” deb bayon qilinadi. TTXIlarning afzalliklari:

- *Iqtisodiy o‘sish.* Ish o‘rinlarini yaratish TTXIlarning eng aniq afzalligi bo‘lib, mamlakat (ayniqsa, rivojlanayotgan davlat) TTXIlarni jalb qilishga intilishining eng muhim sabablaridan biridir. TTXIlar ishlab chiqarish va

xizmat koʻrsatish sohasini rivojlantiradi, bu esa ish oʻrinlari yaratilishiga olib keladi va mamlakatda ishsizlik darajasini pasaytirishga yordam beradi. Ish bilan bandlikning oshishi daromadlarning oshishiga olib keladi va aholini koʻproq sotib olish qobiliyati bilan jihozlaydi, bu esa mamlakatning umumiy iqtisodiyotini oshiradi.

- *Inson kapitalini rivojlantirish*. Inson kapitali ishchi kuchining bilim va malakasini oʻz ichiga oladi. Xodimlar ta'lim va tajriba orqali erishadigan koʻnikmalar ma'lum bir mamlakatning ta'lim va inson kapitalini oshirishi mumkin. Dalgalanma effekti orqali u boshqa tarmoqlar va kompaniyalarda inson resurslarini oʻqitishi mumkin.

- *Texnologiya.* Investitsiyani qabul qilib olayotgan mamlakatlar va korxonalar butun dunyo boʻylab eng soʻnggi moliyalashtirish vositalari, texnologiyalari va operatsion amaliyotlaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Yangi va takomillashtirilgan texnologiyalarni joriy etish kompaniyaning mahalliy iqtisodiyotga keng tarqalishiga olib keladi, natijada sanoat samaradorligi va boshqa tarmoqlarning samaradorligi oshadi.

- *Eksport hajmini oshirish*. TTXIlar tomonidan ishlab chiqarilgan koʻplab tovarlar nafaqat ichki iste'molga, balki jahon bozorlariga ham chiqariladi.

- *Valyuta kursining barqarorligi*. Mamlakatga TTXIlar oqimi doimiy valyuta oqimiga aylanadi, bu esa mamlakat Markaziy bankiga barqaror valyuta kurslarini ta'minlaydigan boy valyuta zahirasini saqlashga yordam beradi.

- *Yaxshilangan va samarali kapital oqimi*. Kapitalning kirib kelishi, ayniqsa, ichki resursi cheklangan mamlakatlar uchun, shuningdek, jahon kapital bozorlaridan mablagʻ jalb qilish imkoniyatlari cheklangan davlatlar uchun yanada foydalidir.

- *Raqobatbardosh va chidamli bozorni yaratish*. Xorijiy korxonalarning ichki bozorga kirib kelishini osonlashtirib, TTXIlar raqobat muhitini yaratishga, shuningdek, mahalliy monopoliyalarni yoʻq qilishga yordam beradi. Sogʻlom raqobat muhiti firmalarni oʻz jarayonlari va mahsulot takliflarini doimiy ravishda yaxshilashga undaydi va shu bilan innovatsiyalarni ragʻbatlantiradi. Iste'molchilar, shuningdek, raqobatbardosh narxdagi mahsulotlarning kengroq assortimentiga ega boʻladilar.

Koʻpgina afzalliklariga qaramay, TTXIlarning ikkita asosiy kamchiliklari mavjud, masalan:

- Mahalliy korxonalarni almashtirish. Walmart kabi yirik firmalarning kirishi mahalliy korxonalarni siqib chiqarishi mumkin. Walmart koʻpincha arzon narxlar bilan raqobatlasha olmaydigan mahalliy korxonalarni

haydab chiqarish uchun tanqid qilinadi.

- Foydani repatriatsiya qilish. Daromadni repatriatsiya qilishda asosiy tashvish shundaki, firmalar daromadlarni qabul qiluvchi mamlakatga qayta investitsiya qilmaydi. Bu esa mezbon davlatdan katta miqdorda kapital chiqib ketishiga olib keladi.

O‘zbekiston uchun yana investisiya jalb qilish nega kerak? Bu jarayon tashqi qarzimizning oshib ketishiga olib kelmaydimi? Yo‘q albatta. Bu savollar bir tomonlama fikr yurituvchilarga yangi mavzular bilan ommani o‘ziga qaratish imkoniyatini beradi xalos. To‘g’ri, oxirgi 5 yilda umumiy qiymati 25 mlrd.dollar investisiya jalb qilinib, 59 mingta investisiya loyihalari amalga oshirildi va buning hisobiga 2,5 mln.dan ortiq yangi ish o‘rinlari yaratildi.

2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi asosida amalga oshiriladigan islohotlar natijasida keyingi 5 yil ichida yalpi ichki mahsulotni 100 mlrd.dollarga, yillik eksport hajmini esa 30 mlrd.dollarga, xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 80 foizga yetkaziladi. Asosiysi, investorlar uchun eng qulay va jozibador sharoitlarni yaratish, xorijiy hamkor va xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro manfaatli sheriklikni har tomonlama mustahkamlash borasidagi ishlar qat’iy davom ettiriladi.

O‘zbekiston Markaziy Osiyoning yuragida joylashgan davlat sifatida katta potensialga ega. Bugungi kunda ro‘y berayotgan ekologik muammolarning tobora bo‘y cho‘zayotganini hisobga olsak qayta tiklanuvchi energiya manbalarini barpo etish ehtiyoji mavjud. Mamlakatimizda quyosh va shamol yordamida energiya resusrlarni ishlab chiqish uchun barcha tabiiy qulaylik mavjud. Albatta, bu borada salmoqli yutuqlarga erishildi, lekin iqtisodiyot va aholi ehtiyojidan ortiqcha energiya ishlab chiqarish import salohiyatini oshirishga xizmat qilishini ham yoddan chiqarmaslik kerak. Qolaversa, pandemiya davridan keyingi tiklanish jarayoni va dunyoda sodir bo‘layotgan geosiyosiy vaziyatni hisobga olsak oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talab yuqori darajada saqlanib qolmoqda.

Investisiyalar birinchi navbatda xalqimiz farovonligi va iqtisodiyotimizning rivojlanishiga xizmat qilishi shart, albatta. O‘zbekistonning 2030 yilga borib aholisi o‘rtadan yuqori daromad oladigan davlatlar qatoridan joy olishiga erishish maqsad qilinganini hisobga olsak, jalb etilayotgan investisiyalarning ahamiyati va ularning to‘g’ri yo‘naltirilishi muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun ham, davlat idoralarining jamiyat oldidagi hisobdorligini oshirish, ochiqlik va shaffoflikni ta’minlashga katta e’tibor qaratilyapti. Iqtisodiyotni raqamlashtirish bo‘yicha katta qadamlar tashlandi. Umuman olganda, O‘zbekiston ulkan imkoniyatlar mamlakatiga aylanmoqda. Yurtimizda

ta’lim va inson kapitalini rivojlantirishga alohida e’tibor berib kelinayotgani boshlangan islohotlarning samarasini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

So‘nggi yillarda Yangi O‘zbekiston muhim global va mintaqaviy masalalarni muhokama qilish, ularga samarali yechimlar topish uchun xalqaro muloqot maydoniga aylanib borayotgani qayd etilmoqda. «Hech kimga sir emas, dunyodagi tahlikali vaziyat kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Hozirda jahondagi murakkab geosiyosiy vaziyat, global iqtisodiyotdagi beqarorlik, oziq-ovqat va energiya resurslari tanqisligi, kambag’allik, ekologiya muammolari tobora o‘tkir tus olib bormoqda. Masalan, o‘rtacha global harorat 2040-yilga qadar 1,5 darajaga ortishi prognoz qilingan edi. Lekin hozirgi vaziyatda bu holat 2030 yildayoq yuz berishi mumkinligi bizni jiddiy xavotirga solyapti. Dunyo aholisining to‘rtdan bir qismi toza ichimlik suvi muammosiga duch kelmoqda. Iqlim o‘zgarishi sur’atlari tezlashishi oqibatida oziq-ovqat tanqisligi global xavfga aylandi. Natijada dunyoda 800 millionga yaqin aholi o‘ta og’ir kambag’allik sharoitida yashayapti. Turli mintaqalarda avj olayotgan ziddiyatlar bois an’anaviy logistika yo‘nalishlari mutlaqo o‘zgaryapti. Mahsulot yetkazish zanjiridagi uzilishlar xomashyo va iste’mol tovarlarining qimmatlashishiga sabab bo‘lyapti», deb ta’kidlagan prezident.

Davlat rahbari bularning barchasi mavjud infratuzilmaga bo‘lgan yuklamani keskin oshirishi va global iqtisodiy taraqqiyotga katta to‘siq bo‘lishini qayd etdi. Ekspertlar fikriga ko‘ra, 2030 yilgacha dunyoda yangi infratuzilma uchun 15 trl.dollar investisiya talab qilinadi. Shuningdek, xorijiy investisiyalar oqimi so‘nggi ikki yildan buyon 10 %dan kamaymoqda, dunyoda moliyaviy resurslar qariyb 2 barobar qimmatlashdi. Bu muammolar barcha mamlakatlarning barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishini qiyinlashtirayotgani ko‘rsatib o‘tildi. Bunday sharoitda global xavf-xatarlar oqibatlarini yumshatish, barqaror o‘sish, aholi turmush sharoitini yaxshilashda xalqaro moliya tashkilotlarining roli yanada oshib bormoqda. Bu borada Osiyo infratuzilmaviy investisiyalar banki qisqa davr ichida 55 mlrd.dollarlik loyihalar portfeli bilan nafaqat mintaqa, balki jahon miqyosidagi eng nufuzli moliya tashkilotlaridan biriga aylanganini alohida e’tirof etish lozim.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Grinfild to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning investisiyalarning iqtisodiy ahamiyati

2. Braunfild to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning

investisiyalarning iqtisodiyotga ta’siri

3. TTXIlarning afzalliklari nimada?

4. TTXIlarning kamchiliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?

5. Iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish nuqtai nazaridan TTXI klassifikatsiyasi xaqida nimalarni bilasiz?

6. Investitsiyalarning marjinal samaradorligi va akselerator nazariyalarining mohiyati

7. TTXIlarni miqtisodiyotga jalb qilish sabablari

8. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning tarkibi

9. Milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlashda TTXIlarning ahamiyati

10. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari

III BOB. GLOBALLASHUV HAMDA IQTISODIY INTEGRATSIYALASHUVNING KUCHAYIB BORISHIDA INVESTITSIYA JARAYONLARI

3.1. Investitsiya jarayonining asosiy kategoriyalarining tasnifi va iqtisodiy mohiyati.
3.2. Turli iqtisodiy tizimlarda investitsiya jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari.
3.3. Jahon bozorining investitsiya jarayoniga ta’siri.
3.4. Proteksionizm siyosati bilan himoya qilingan iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida investitsiya jaryonlari.

3.1. Investitsiya jarayonining asosiy kategoriyalarining tasnifi va iqtisodiy mohiyati

Investitsion siyosatning asosiy maqsadi investitsiya muhitini yaxshilashdan iborat bo‘lib, bu investitsiyalarning o‘sishiga yordam beradi. Ya’ni, davlat investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishi investitsiya loyihalarini byudjet mablag‘lari hisobidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish emas, balki xususiy va xorijiy investorlar tomonidan investitsiya loyihalariga mablag‘lar kelib tushishi uchun shart-sharoit yaratishdan iborat. Shuningdek, korxonalar rahbariyati va aholining yangi loyihalarga sarmoya kiritishi uchun sharoit yaratish zarur.

Ushbu maqsadlarga erishishga quyidagi yo'nalishlar bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish yordam beradi:

- soliq tizimini, amortizatsiyani hisoblash mexanizmlarini va amortizatsiya ajratmalaridan foydalanishni takomillashtirish;
- soliq tizimining alohida ijtimoiy rejimlarini joriy etish;
- investorlarni himoya qilish;
- davlat-xususiy sheriklik mexanizmlariga ishonch darajasini oshirish;
- yer mulkini, inshootlarni, inshootlarni, binolarni ijaraga berish uchun imtiyozli shart-sharoitlarni ta'minlash;
- investitsiya masalalari bo'yicha axborot, maslahat, notijorat davlat organlari tarmoqlarini rivojlantirish;
- monopollashtirishga qarshi choralar ko'rish;
- davlat ishtirokida investitsiya loyihalarini ishlab chiqish (shu jumladan DXHSh);
- investitsiya loyihalari bo'yicha tanlovlar o'tkazish.

Investitsiyalarning asosiy maqsadlaridan biri kapitalni ko'paytirishdir. Moliyaviy jarayon etarli bilim, tahliliy ko'nikmalar va bozor va

emitentlardan xabardorlikni talab qiladi. Moliya investitsiya jarayonining har bir bosqichida asosiy rol o'ynaydi, investorlarga ongli qarorlar qabul qilishda va moliyaviy maqsadlariga erishishda yordam beradi. Investitsiyalarni jalb etishdan asosiy maqsad nafaqat kapital jalb qilish, balki mamlakatdagi qulay iqtisodiy vaziyatni yaxshilashdir. Investitsion jarayon – bu investitsiya aktivlarining turlarini, ularning investitsiyalari hajmini va investitsiyalarni amalga oshirish muddatini belgilaydigan investor uchun protseduralar to'plami.

Amerikalik professor Uilyam Sharpning fikricha, investitsiya jarayoni investor qaysi bozordagi qimmatli qog’ozlarga sarmoya kiritishi, investitsiya qanchalik katta bo‘lishi va qaysi nuqtada amalga oshirilishi kerakligini belgilaydigan protseduralar majmuidir. Bir qator iqtisodchilarning ta'rifiga ko'ra, investitsiya jarayoni – bu qandaydir foyda olish uchun resurslarni investitsiyalash jarayoni. Investitsion jarayon quyidagi bosqich va bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin:

- Investitsiyadan oldingi bosqich (investitsiya imkoniyatlarini aniqlash, loyihaning muqobil variantlarini tahlil qilish, optimal loyihani tanlash, loyiha bo'yicha xulosa qilish, investitsiya qarorini qabul qilish);
- Investitsiya bosqichi (tenderlar o'tkazish, pudratchilarni tanlash, shartnomalar va ish shartnomalarini tuzish, kapital qo'yilmalarni amalga oshirish, ob'ektlarni qurish, ishga tushirish va boshqalar);
- Operatsion bosqich (xom ashyo sotib olish, mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish, marketing faoliyatini amalga oshirish va boshqalar);
- Tugatish bosqichi (aktivlarning qoldiq va bozor qiymatini aniqlash, yo'q qilingan aktivlarni sotish yoki saqlash, agar kerak bo'lsa, loyihaning salbiy oqibatlarini bartaraf etish).

Zamonaviy adabiyotda "investitsiya jarayoni" atamasi tez-tez uchraydi, ammo uning mohiyati, zamonaviy iqtisodiyotdagi o'rni va roli haqida kam odam gapiradi. Bir qator olimlarning fikricha, investitsiya jarayoni rivojlanmasdan turib, mamlakat iqtisodiyotning real sektorini butunlay yo‘q bo‘lib ketishi, ishlab chiqarishning qisqarishi va natijada aholining qashshoqlashishi kutilmoqda.

V.Daykovskiy va B. Taganov kabi ba'zi olimlar investitsiya jarayonini faqat mikro darajada ko'rib, uni korxonalar doirasi bilan cheklaydilar, lekin shuni ta'kidlaydilarki, kompaniyalarda investitsiya jarayonini rivojlantirishning bir qismi sifatida korxonalarning salohiyati oshadi, bu esa ularning kengayishiga olib keladi va bu o'z navbatida soliq to'lovlarining ko'payishi, ishsizlikning kamayishi va umuman olganda, bu

hududlar va butun mamlakatning investitsion jozibadorligini oshiradi[14]. "Investitsiya jarayoni" tushunchasining yagona, qonuniy mustahkamlangan ta'rifi yo'qligiga qaramasdan, uni tavsiflovchi turli mualliflarning bir qator ta'riflari mavjud.

K.R.McConnell va S.L.Bryu o'zlarining "Iqtisodiyot" asarida investitsiya jarayonini investitsiya faoliyati bilan aniqlaydi, deb ta'kidlaydilar, chunki muallifning fikriga ko'ra, investitsiya jarayoni kengroq tushunchadir va o'z ichiga oladi. nafaqat investitsiya faoliyati[15].

Yu.V.Matveev va K.Yu Matveevning nuqtai nazaridan investitsiya jarayoni "milliy boylikning barcha elementlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga oid ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimi"[16]. Ushbu ta'rif investitsiya jarayonining mohiyatini, ayniqsa uni tizim sifatida tushunish nuqtai nazaridan to'liq aks ettiradi, lekin siyosiy jihatini ham hisobga olmaydi, shuningdek, faqat milliy boylikka e'tibor qaratadi, bu bozor iqtisodiyotidagi zamonaviy tendentsiyalarga to'liq mos kelmaydi.

L.J.Gitman o'zining "Investitsiya asoslari" asarida investitsiya jarayoni kontseptsiyasini vaqtincha bo'sh mablag'lari bo'lgan sub'ektlarni va ayni paytda ularga muhtoj bo'lganlarni o'z ichiga olgan mexanizmga qisqartiradi, bu erda ularning uchrashuvlari uchun platformalar moliyaviy bozorlar va institutlardir. Biroq, bu ta'rif ko'p jihatdan K.R McConnell va S.L. Brewning talqiniga o'xshaydi va shuning uchun ham shunga o'xshash kamchiliklar mavjud.

Bir qator mualliflar investitsiya jarayonini butun davlat doirasida emas, balki faqat mintaqa kontekstida ko'rib, uni mintaqaviy investitsiya jarayoni deb atashadi. Bu nuqtai nazarni A.U.Ogoev ham qo'llab-quvvatlaydi, mintaqaviy investitsiya jarayoni turli manbalar va ularni jalb qilish vositalaridan muntazam foydalanish, investitsiya oluvchilar o'rtasida fondni oqilona taqsimlash va qulay investitsiyalarni yaratish orqali mintaqaning investitsiya fondini tashkil etadigan harakatlar majmui, investitsiya majburiyatlarini bajarish shartlari sifatida tavsiflanadi[17]. Ushbu ta'rif to'g'ridan-to'g'ri loyihalarga investitsiya qilish imkoniyatini anglatmaydi: barcha mablag'lar keyinchalik taqsimlash bilan fondda to'planadi.

D.A.Gulin va O.V.Zubkovaning fikricha, mintaqaviy investitsiya

---

[14] Дасковский В., Киселев В. Объем, направления и структура инвестиций // Экономист. – 2016. – № 5. – С. 56-68.

[15] Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. с 13-го англ. изд. – М.: Инфра-М, 1999. – 974 с.

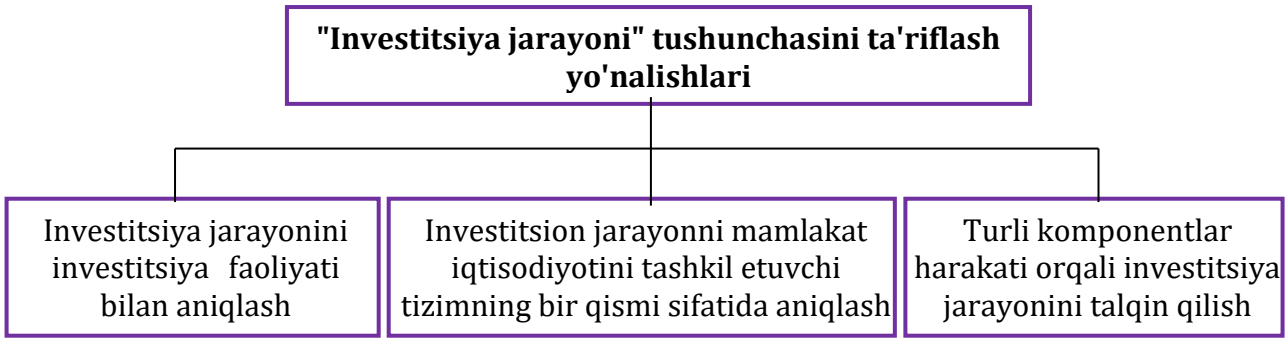
[16] Матвеев Ю.В., Матвеев К.Ю. Инвестиционный процесс и его особенности в России // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 8. – С. 143-146

[17] Огоев, А. У. Определение регионального инвестиционного процесса как основы разработки стратегии его финансирования // Проблемы современной экономики. – 2009. – № 1 (29)

jarayoni “investitsion ob’ektlarni shakllantirish va ulardan foydalanish uchun moliyalashtirish manbalarini va boshqa iqtisodiy resurslarni jalb qilish bo‘yicha maqsadli faoliyati” sifatida qaraladi. mahsulot va barqaror mintaqaviy rivojlanish maqsadlariga erishish[18]”.

A.A.Mirolyubova va M.B.Ermolayev mintaqaviy investitsiya jarayonini o‘z navbatida mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy qismi sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuv federal va mintaqaviy darajada huquqiy tartibga solishning ta'sirini baholash nuqtai nazaridan eng qiziqarli hisoblanadi[19]. Shu bilan birga, ta'rifda investitsiya jarayonining faqat bitta jihati - uning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni hisobga olinmaydi.

V.S.Shcherbakov investitsiya jarayonini o'zaro bog'liq bo'lgan investitsiyalar, kapital zaxiralari, YaHM va jamg'armalar shaklida taqdim etadi, ularning o'zaro bog'liqligi mintaqaning investitsion jozibadorligi va mintaqaning raqobatbardoshligi sharoitida ishlaydi[20]. Shunday qilib, turli mualliflar investitsiya jarayoni kontseptsiyasini sharhlaydigan uchta sohani ajratib ko'rsatish tavsiya etiladi **(3.1-rasm):**

3.1 – rasm. "Investitsiya jarayoni" tushunchasini aniqlash bo'yicha ko'rsatmalar

Muallif investitsiya jarayoni kontseptsiyasini, shuningdek uning tuzilishini aniqlashga turli yondashuv va talqinlarni ko'rib chiqib, investitsiya jarayonining quyidagi ta'rifini taklif qiladi, bu esa uning mintaqaviy jihatini ham o'z ichiga oladi.

Investitsion jarayon investitsion daromadlar va boshqa samaralarni olish va investitsiya muhitida o'zaro ta'sir qilish uchun investitsiya faoliyati sub'ekti va ob'ekti o'rtasidagi o'zaro manfaatli munosabatlarni o'z ichiga

[18] Гулин Д.А., Зубкова О.В. Использование сбалансированной системы показателей для оценки инвестиционного процесса в регионе // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. – № 2. – 2013. – С. 13-17.

[19] Миролюбова А.А., Ермолаев М.Б. Концептуально-методологический подход к моделированию инвестиционных процессов региона // Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством. – 2010. – № 4. – С. 65-75.

[20] Щербаков, В. С. Особенности инвестиционного процесса на субнациональном уровне // Современные научные исследования и инновации. – 2016 – № 5

olgan federal va mintaqaviy darajalardan iborat ikki bosqichli tizimdir. Investitsion muhit, o'z navbatida, mintaqaning investitsion jozibadorlik darajasi bilan tavsiflanadi. Investitsion jarayon investitsiyalarga asoslangan murakkab mexanizm bo'lib, uni saqlab qolish va kengaytirish O‘zbekistonning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Investitsion jarayon o'z-o'zidan mavjud emas, lekin har doim keyingi darajadagi ma'lum bir maydonga kiritilgan. Bu shuni anglatadiki, uni yaxlit yondashuv, ya'ni tizimni boshqa tizimlarga nisbatan fazoviy ko'rib chiqish doirasida ko'rib chiqish kerak. Bu investitsiya jarayonining faoliyatning yagona sohasida ham, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rni va rolini har tomonlama tavsiflash imkonini beradi. Har qanday mavzu rivojlanishga qaratilgan bo'lib, u doimo ba'zi resurslarni to'ldirishni va ma'lum xususiyatlarni o'zgartirishni talab qiladi.

Ushbu kamomadni o'z-o'zidan bartaraf etishga e'tibor qaratish o'sishning keskin sekinlashishiga olib keladi, chunki u sub'ektdan g'ayrioddiy faoliyat bilan shug'ullanishni, asosiy resurslarni bunga yo'naltirishni talab qiladi. Ixtisoslashuv sharoitida o'z mablag'larining cheklanganligi sub'ektni xossalari mavjud kamomadni minimal investitsiyalar bilan to'ldirishga imkon beradigan ob'ektni izlashga majbur qiladi. Investitsiyaga bo'lgan ehtiyoj, topilgan ob'ektning salohiyati zarur mezonlarga javob bermasa va uni rivojlantirish uchun ma'lum tashqi ishtirokni talab qilganda paydo bo'ladi. Investitsiyalarni amalga oshirish imkoniyati sub'ekt ob'ektning zaruriy xususiyatlariga zarur ta'sir ko'rsatishga imkon beradigan resurslar yoki xususiyatlarga ega bo'lganda paydo bo'ladi.

Investor investitsiya qilish vaqtida ma'lum bir ob'ekt bilan aloqa o'rnatadi va uning ishtirokchisiga aylanadi. Bunday kombinatsiya, dastlab investorning ta'siri natijasida, investitsiya ob'ekti xususiyatlarining o'zgarishiga olib keladi, keyin esa investitsiya daromadi ko‘rinishidagi o‘zgargan mulklar investorga ta’sir qiladi, o‘z navbatida uning mulkini o‘zgartiradi, shu jumladan, mavjud kamomadni to‘ldiradi.

Oxir oqibat, investitsiya jarayoni to'xtatilgandan so'ng, sub'ekt va ob'ekt yangi sifatda mavjud bo'la boshlaydi. Shunday qilib, investitsiya jarayoni sub'ekt va ob'ekt xususiyatlarining tarqalishiga yordam beradi. Har qanday faoliyat sohasi bir hil bo'lmagan shakllanishdir: uning sub'ektlari va ob'ektlari har xil darajada namoyon bo'ladigan turli xil xususiyatlar to'plamiga ega. Ushbu sohada sodir bo'layotgan ko'plab investitsiya jarayonlari asta-sekin barcha sub'ektlar va ob'ektlarni qamrab oladi va ularning xususiyatlari to'plamining tenglashishiga va namoyon bo'lish darajasini tenglashtirishga olib keladi. Shuni ta'kidlash kerakki, tenglashtirish chegarasi o'rtacha emas, balki maksimallashtirishdir.

Shunday qilib, investitsiya jarayonlari tegishli faoliyat sohasi xususiyatlarini bir hillashtirishga yordam beradi va bu holda gomogenizatsiya ushbu sohaning umumiy rivojlanishi bilan bir xildir. Ijtimoiy rivojlanish dinamikasi alohida faoliyat sohalarining rivojlanishi bilan belgilanadi. Agar faoliyatning ma'lum bir sohasida uning tez o'sishiga olib keladigan inqilobiy yutuq bo'lsa, bu tegishli sohalar rivojlanishining tabiiy zanjirli reaktsiyasini keltirib chiqaradi. Agar faoliyat sohalarining evolyutsion rivojlanishi mavjud bo'lsa, uning dinamikasi, qoida tariqasida, ularning eng rivojlanmaganlarining o'sish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Agar investitsiyalar va investitsion daromadlar turli xil mazmunli mazmunga ega bo'lsa, ya'ni ular faoliyatning turli sohalariga tegishli bo'lsa, ko'plab investitsiya jarayonlari bu sohalarni bir-biriga kirib borishiga olib keladi, natijada ularning rivojlanish dinamikasi mahalliy nazorat ostida o'zgaradi. Bu, o'z navbatida, tegishli sohalar rivojlanishining sun'iy zanjirli reaktsiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, investitsiya jarayonlari tegishli faoliyat sohalari rivojlanishining sun'iy zanjirli reaktsiyasini yaratish va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi va ijtimoiy rivojlanishni tezlashtirish omili hisoblanadi. Yuqorida aytilganlarning barchasidan eng muhim xulosa shuki, investitsiya sohasi ijtimoiy rivojlanish sohasidir.

Foydani ko'paytirishga qaratilgan investitsiyalar nazariyasi va amaliyoti investitsiya jarayonida jahon kapital bozori deb ataladigan ulkan moliyaviy yuqori tuzilmaning o'sishiga olib keldi, uning asosiy vazifasi turli xil vositalardan foydalangan holda turli mintaqalar, mamlakatlar investorlari o'rtasida moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash, ya'ni investorlar uchun nol summali o'yin, bunda kapitalning faqat kichik bir qismi real sektorga investitsiyalarga yo'naltiriladi. Jahon kapital bozori deganda qimmatli qog'ozlar, obligatsiyalar va ssudalar, shuningdek derivativlar uchun nisbatan alohida alohida milliy bozorlarning ulanishi (chet ellik investorlar ishtiroki tufayli) tushuniladi. Jahon kapital bozorining institutsional asosini real sektorga investitsiya qilmaydigan, ammo jamg'armalarni real investitsiyalarga aylantirishga yordam beradigan va shu bilan birga marjaning muhim qismini o'zlashtiradigan moliyaviy vositachilar tashkil etadi, ya'ni asosiy kapitaliga jalb qilingan investitsiyalar qiymati va ularning jamg'armalarini jalb qilish uchun aholiga to'lov o'rtasidagi farq.

Investitsiya jarayonini amalga oshirish imkoniyati sub'ekt investitsiya jarayoni ob'ektining talab qilinadigan xususiyatlariga zarur ta'sir ko'rsatish uchun etarli resurslar yoki xususiyatlarga ega bo'lgan vaziyatda shakllanadi. Investor investitsiya qilish jarayonida ma'lum bir ob'ekt bilan o'zaro aloqani o'rnatadi, buning natijasida u uning ishtirokchisiga aylanadi. Bu kombinatsiya, dastlab investorning ta'siri natijasida, investitsiya

ob'ektining ma'lum xususiyatlarining o'zgarishiga olib keladi. Keyinchalik, investitsiya daromadi ko'rinishidagi o'zgaruvchan xususiyatlar investorga ta'sir qiladi, uning xususiyatlarini o'zgartiradi va mavjud kamomadni to'ldiradi. Investitsion jarayonning natijasi sub'ekt va ob'ektdagi muhim o'zgarishlardir. Investitsiya jarayoni sub'ekt va ob'ektning asosiy belgilarining o'zgarishini rag'batlantiradi.

Ko'p investitsiya jarayonlari barcha sub'ektlar va ob'ektlarni bosqichma-bosqich qamrab olishga va ularning xususiyatlari va namoyon bo'lish darajasini birlashtirishga qaratilgan. Nivelirlash chegarasi o'rtacha emas, balki maksimallashtirishdir. Bu bilan investitsiya jarayonlari tegishli sohaning xususiyatlarini bir hillashtirishni rag'batlantiradi. Amaliyot milliy iqtisodiyotdagi zamonaviy investitsiya jarayonlarining bir qator kamchiliklarini ko'rsatadi:

- ularning milliy iqtisodiyotning o'sishi va rivojlanishiga mos kelmasligi;
- davlat va xususiy investitsiya manbalarining yetarli emasligi;
- asosiy investitsiya institutlarining samarasizligi;
- investitsiya jarayonlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarining yetarli darajada ishlab chiqilmagani;
- iqtisodiyotning bilim va intellektual intensiv tarmoqlarida investitsiya jarayonlarining yetarli darajada faol emasligi;davlat investitsiya siyosatining yetarli darajada samarali emasligi.

Investitsiya jarayonlari jamiyat rivojlanishining katalizatori bo'lib xizmat qiluvchi, tegishli sohalarning mavjudligi va rivojlanishining sun'iy zanjirli reaktsiyasini yaratish va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Investitsion jarayon ijtimoiy rivojlanishning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi.

Investitsion jarayon turli shakl va darajadagi investitsiyalarning jamlanma harakati sifatida ishlaydi. Har qanday turdagi iqtisodiyotda investitsiya jarayonini amalga oshirish bir qator shartlarning mavjudligini nazarda tutadi, ularning asosiylari: investitsiya sohasining ishlashi uchun etarli bo'lgan resurs salohiyati va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mavjudligi.

Investitsiyalar bozori murakkab dinamik iqtisodiy hodisa bo'lib, u investitsiya talabi va taklifi, raqobat, narx kabi asosiy elementlar bilan tavsiflanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya jarayonini amalga oshirish shartlari bozor munosabatlari tizimida investitsiya subyektlarining oʻzaro munosabatlarining oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi oʻziga xos shakllarni oladi:

- davlatga nisbatan xususiy investitsiya kapitalining ustunligi bilan tavsiflangan mulkchilikning diversifikatsiyalangan tuzilmasi bo'lgan

muhim investitsiya kapitalining mavjudligi;

- investitsiya faoliyati sub'ektlarining mulkiy munosabatlar va institutsional tashkiliy jihatdan xilma-xilligi, investitsiya jarayonida davlat va xususiy investorlar funktsiyalarining ajratilishi; investitsion talab va taklifni amalga oshirishga yordam beruvchi moliyaviy vositachilarning keng tarmog‘ining mavjudligi;
- investitsiya tovarlari ko'rinishidagi investitsiya faoliyati ob'ektlari uchun rivojlangan ko'p segmentli bozor mavjudligi;
- investitsiya bozori mexanizmi orqali investitsiyalarning jozibadorligini baholashning iqtisodiy mezonlariga muvofiq investitsiya kapitalini investitsiya ob'ektlari o'rtasida taqsimlash.

Iqtisodiy nashrlarda investitsiya bozorini tushunishga turlicha yondashuvlar mavjud. Iqtisodiy adabiyotlarda investitsiya bozori ko'pincha investitsion tovarlar bozori sifatida qaraladi. Xorijiy iqtisodchilar odatda fond bozorini investitsiya bozori deb tushunishadi, chunki rivojlangan bozor iqtisodiyotida investitsiyalarning ustun shakli qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar hisoblanadi. Eng umumiy shaklda investitsiya bozorini investitsiya talabi va investitsiya taklifini o'zida mujassamlashtirgan investitsiya faoliyati sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shakli sifatida ko'rish mumkin. Bu talab va taklif, narx darajasi, raqobat va sotish hajmi o'rtasidagi ma'lum munosabat bilan tavsiflanadi. Investitsion bozor sharoitlari - bu investitsiya bozori yoki investitsiya bozori segmentidagi talab, taklif, narx darajasi, raqobat va sotish hajmi o'rtasidagi joriy bog'liqlikni belgilovchi omillar majmui.

3.2. Turli iqtisodiy tizimlarda investitsiya jarayonlarining o‘ziga xos xususiyatlari

Investorni qo'yilgan mablag'larni qaytarish muddati va shunga mos ravishda daromad olish befarq emas. Kapital qo'yish boshlangan paytdan boshlab qo'yilgan kapitaldan daromad yoki boshqa natijalar olish tugaguniga qadar bo'lgan vaqt davri investitsiya davri deb ataladi. Investitsiyalarning asosiy manbai jamg‘armadir. Jamg'arma - bu taqsimlanadigan daromaddan shaxsiy iste'mol xarajatlari. Investitsiya jarayoni fondlarni shakllantirishdan boshlanib, ishlab chiqarish binolari va inshootlari, asbob-uskunalar va texnologiyalar, maishiy va ijtimoiy infratuzilmalar ko‘rinishidagi real aktivlarni yaratish bilan yakunlanadi. Ushbu jarayonning quyidagi bosqichlari ajralib turadi:

1. Investitsiya strategiyasini ishlab chiqish. Investor va ishonchli boshqaruvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ushbu bosqichining natijasi investitsiya deklaratsiyasini ishlab chiqishdir.

2. Investor portfelini shakllantirish va boshqarish. Ishonchli boshqaruv doirasida zarur tajriba va malakaga ega bo'lgan menejer portfelni shakllantirish va boshqarish funktsiyalarini o'z zimmasiga oladi.

Investitsion va moliya bozorlarining o‘zaro ta’siri bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy muvozanatning muhim shartidir. Moliyaviy vositachilik nazariyasi qoidalariga ko'ra, investitsiya resurslarining asosiy egasi aholi, asosiy iste'molchisi esa korxona va tashkilotlardir. Investitsion talab va taklifni amalga oshirish xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsion va moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun keng imkoniyatlarga ega bo'lgan moliyaviy vositachilar tomonidan amalga oshiriladi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti investitsiya resurslarini safarbar etib, keyin ularni tadbirkorlik faoliyatiga investitsiya qiladigan institutlarning murakkab va xilma-xil tuzilmasi bilan tavsiflanadi. Hozirgi davrda mamlakatda investisiya faolligini oshirish uchun erkin iqtisodiy munosabatlar prinsiplari asosida faoliyat yuritayotgan mamlakatlar hamda respublikada shu sohadagi ilg’or tajriblardan kelib chiqib, quyidagi to‘rt guruh yo‘nalishlarida chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqildi.

Mamlakat investisiya faolligini shakllantirish tizimini tashkil etishda quyidagi chora-tadbirlar muhim hisoblanadi:

- Investisiyalashning moliyaviy mablag’lari va manbalarini aniqlash hamda ularni jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar yaratish;
- Samarali investisiyalashni ta’minlovchi bozor subyektlarini shakllantirish va ularni qo‘llab quvvatlash;
- Real investisiya talabiga mos resurslarni jalb etishni ta’minlovchi makroiqtisodiy muhitni shakllantirish;
- Davlat tomonidan investisiya jarayoni subyektlarini rag’batlantirish.

Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror rivojlantirish tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, yuqori unumli, zamonaviy asosiy vositalar sotib olish, qayta ta’mirlash, qurish uchun uzoq muddatli va aylanma mablag’lariga sarf qilinadigan qisqa muddatli investisiyalarni jalb sur’atlari va ularning miqdoriga bog’liqdir.

Iqtisodiyot tarmoqlarida investisiya faolligini oshirishda uzoq va qisqa muddatga jalb etiladigan investisiyalar nisbati va miqdori ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki tarmoqning investisiya jozibadorligini pastligi asosiy vositalariga investisiyalar jalb etishga to‘liq imkoniyat bermaydi. Mamlakat iqtisodiyotini ustuvor rivojlantirishga erishish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustaxkamlash, samarali agrotexnologiya va intelektual mulki barpo etishga investisiyalarni yetarli darajada jalb etish iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida zaruriy jarayon hisoblanadi. Bu bosqichda investision faoliyatning mexanizmini ta’minlashga bog’liq ravishda

investesion jarayonning ikki asosiy toifasini ajratib koʻrsatish mumkin:

- bank tizimi va iqtisodiyot real sektorining oʻzaro hamkorligiga asoslangan investesion jarayon. Bu holatda xoʻjalik subyektlarining shaxsiy mablagʼlari bilan bir qatorda tijorat banklarining mablagʼlari investisiyalarning manbasi boʻlib hisoblanadi;

- qimmatli qogʼozlar bozori bilan real sektorning oʻzaro hamkorligiga asoslangan investesion jarayon. Bu holatda investesion faollik fond bozoridagi operasiyalar bilan taʼminlanadi.

Investesion jarayonning ajratib koʻrsatilayotgan toifalarini batafsil koʻrib chiqamiz. Birinchi toifa investesion jarayonda bank tizimining faol qoʻllanilishi bilan tavsiflanadi. Bank tizimi investesion jarayonda ikki usul bilan ishtirok etishi mumkin:

1. Jamgʼarmalar xususiy banklar orqali investisiyalarga jamlanadi va qayta shakllantiriladi, shu bilan birgalikda xususiy banklar moliyaviy-sanoat guruhlarini shakllantiradi, shuningdek mustaqil kredit muassasalari sifatida harakat qilishlari mumkin.

2. Ustuvor yoʻnalishlarda iqtisodiy oʻsish amalga oshirishni investesion qoʻllab-quvvatlash rivojlanish instituti sifatida faoliyat yuritadigan davlat investesion banklari orqali amalga oshiriladi.

Xususiy banklarning investesion jarayonda ishtirok etishining birinchi usuli anchadan beri llaqachon shakllangan va ikki model bilan amalga oshiriladi – yirik tijorat banklari ishlab chiqarish korxonalari bilan yaqin hamkorlikda ishlashadi moliyaviy-sanoat guruhlari shakllantiriladi. Banklarning moliyaviy va sanoat guruhlaridagi roli mablagʼlarni toʻplash, ularni toʻlov asosida joylashtirish, mijozlar oʻrtasida hisob-kitoblarni amalga oshirish bilan shugʼullanadigan institut sifatida bankning asosiy maqsadi bilan belgilanadi. Odatda banklar va korxonalar aksionerlashtirish vositasi orqali bir guruhga kiradilar. Investesion jarayonlarni bunday ragʼbatlantirish modeli jamgʼarmalarni investisiyalarga aylantirishga yordam beradi. Bu modeldagi ijobiy tomon iqtisodiy oʻsishning istiqbolli yoʻnalishlarida yuqori miqdorda mablag' toʻplash va resurslarni jamlashni taʼminlashidan iborat.

Investesion jarayonlarni tashkil etishning bunday modeli urushdan keyingi davrdagi Germaniya va Yaponiyada qoʻllanilgan va ularning muvaffaqiyatli rivojlanishiga xizmat qilgan edi. Modelning kamchiligi – moliyaviy va sanoat guruhlari rahbarlarining notoʻgʼri investesion qarorlar qabul qilishiga nisbatan yuqori sezuvchanlik, shuningdek, ularning bazaviy texnologiyalari eskirishi paytida ishlab chiqarish zanjirlarining haddan tashqari koʻpayib ketishi va kapitalning qaytadan toʻplanish xavf-xataridir. Investesion jarayonning dinamikligi uni muvofiqlashtirishning moslashuvchan vositalarini qoʻllashni talab etadi va ular uning barcha

bosqichlariga tatbiq etilishi kerak. Bunday muvofiqlashtirish o‘z oldiga bir qator vazifalarni qo‘yadi hamda ularning asosiylari quyidagilar:

- potensial investorga erkin mablag’larning to‘planishi uchun sharoitlar yaratib berish;
- investorlar uchun iqtisodiyotda jozibador tarmoqlar, mintaqalar va korxonalarni tashkil etish;
- iqtisodiyotga investisiyalarni jalb etishga yordam beradigan huquqiy sharoitlarni davlat tomonidan yaratib berish;
- potensial investorga dinamik rivojlanish, ishlab chiqarishni kengaytirish va investision foyda va daromadni olish va shu kabilar uchun sharoit yaratib berishlarni kiritish mumkin.

Bu vazifalarni hal etish investorlar, investision vositachilar, investisiyani oluvchilar, mintaqaviy, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralari zimmasiga yuklatiladi. Mamlakat rivojlanishining turli bosqichlarida investision jarayonni muvofiqlashtirishning turli vositalari va usullari qo‘llaniladi, ularning jamlanishi va mutanosibligi investision mexanizmni shakllantiradi.

Investision mexanizm mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish yoki yangidan tuzilayotgan ishlab chiqarishlarni avanslashtirish manfaatlari uchun barcha darajalardagi investision faoliyatga maqsadli ravishda yaratilgan, o‘zaro harakat qiladigan ta’sir o‘tkazish tizimi vositalarini o‘zida aks ettiradi. Investision jarayonning dinamikligi uni muvofiqlashtirishning moslashuvchan vositalarini qo‘llashni talab etadi va ular uning barcha bosqichlariga tatbiq etilishi kerak. Bunday muvofiqlashtirish o‘z oldiga bir qator vazifalarni qo‘yadi hamda ularning asosiylari quyidagilar:

- potensial investorga erkin mablag’larning to‘planishi uchun sharoitlar yaratib berish;
- investorlar uchun iqtisodiyotda jozibador tarmoqlar, mintaqalar va korxonalarni tashkil etish;
- iqtisodiyotga investisiyalarni jalb etishga yordam beradigan huquqiy sharoitlarni davlat tomonidan yaratib berish;
- potensial investorga dinamik rivojlanish, ishlab chiqarishni kengaytirish va investision foyda va daromadni olish va shu kabilar uchun sharoit yaratib berishlarni kiritish mumkin.

3.3. Jahon bozorining investitsiya jarayoniga ta’siri

Ilgari mavjud investitsiya siyosati modellari alohida davlatlar uchun yagona global investitsiya makonini shakllantirishni hisobga olmagan holda ishlab chiqilgan. Investitsiyalar va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi sabab-natija munosabatlari ularda turlicha ko'rinadi. Shunday qilib,

monetaristik kontseptsiyada investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili hisoblanadi: mamlakat qancha ko'p jamg'arsa va sarmoya kiritsa, uning iqtisodiyotining o'sish sur'ati shunchalik yuqori bo'ladi (iste'molni cheklash pozitsiyasi). Keyns modelida, aksincha, yuqori talab ishlab chiqarishning o'sishiga olib keladi, bu esa firmalarni ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag'batlantiradi (iste'molchi talabini rag'batlantirish pozitsiyasi).

Daromadlar va ularning qisman jamg'arish jarayonida to'planib, moliyaviy resurslarning ma'lum bir qismi kapitalga aylanib, uning faoliyatini belgilaydigan investitsiyalarni moliyalashtirishga sarflanadi. Bu mexanizm oxir-oqibat rivojlanishni ta'minlaydi.

Yangi texnologiyalar, infrastruktura va inson kapitaliga investitsiyalar korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi, asosiy vositalarning ma'naviy va jismoniy eskirishini oldini olish muammolarini hal qiladi, yangi texnologiyalarni joriy qiladi, ya'ni ishlab chiqarish sifatining rivojlanishini va bozorlarda yangi bo'shliqlarning rivojlanishini ta'minlaydi. An'anaga ko'ra, investitsiya manbalari o'ziga xos, qarzga olingan va maxsus bo'linadi. Bizning (foyda, amortizatsiya, inventar qoldiqlari va boshqalar) moliyalashtirishning eng katta manbai nafaqat oddiy, balki kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ham ta'minlaydigan amortizatsiya to'lovlari hisoblanadi.

Zamonaviy investitsiya jarayonida ko'p turdagi manbalar orasidagi chiziqlar xiralashgan. Masalan, investitsiyalarning kelib chiqishini "rezident-norezident" asosida ko'rib chiqishning hojati yo'q. Bu asosiy (bank va aktsiyalarni jamg'arish tizimlari) va ikkilamchi (norasmiy omonatchilar mablag'lari, yetkazib beruvchi kreditlari, overdraftlar, barter va boshqalar) investitsiya vositalariga ham tegishli.

Shunday qilib, uzoq evolyutsiya davomida investitsiya manbalari korporativ, milliy va davlatlararo rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Xalqarolashuvning kuchayishi jarayonida investitsiyalar ko'pincha ma'lum bir mavzu aloqasisiz "global fondlar" xususiyatlarini oldi. Investitsiyalar manbalarining diversifikatsiyasi, birinchi navbatda, aniq manbalar hisobiga amalga oshiriladi: davlat subsidiyalari, nodavlat fondlari mablag'lari, soliq imtiyozlari, lizing investitsiyalari, franchayzing, barter, PSA bo'yicha investitsiyalar, kapital repatriatsiya. Iqtisodiyotlarni resurslar bilan ta'minlash jarayonining boshlang'ich nuqtasi xalqaro moliya (jahon iqtisodiyotining valyuta, kredit va moliyaviy munosabatlari) hisoblanadi. Ular zamonaviy jahon iqtisodiyotining shakllanishiga faol ta'sir ko'rsatmoqda, xalqaro kapital harakatlarini investitsiyaviy qo'llab-quvvatlashni ko'paytirish va diversifikatsiya qilishni tezlashtiradi. Jahon investitsiya sohasi jahon moliya tizimining bir qismi bo'lganligi sababli,

investitsiya bozorining globallashuvining zaruriy sharti moliyaviy resurslar harakatini erkinlashtirishdir, texnik vositalar orqali esa – bir hududdan ikkinchi hududga mablag‘larni tez o‘tkazishni ta’minlovchi global aloqa va axborot tarmoqlari tizimidir.

Shu munosabat bilan transmilliy investitsiyalar dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishining omili sifatida ahamiyat kasb etdi. Mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi sub’ektlari o‘rtasida barqaror investitsiya aloqalarining shakllanishi tezlashdi, bu yangi kredit oqimlarida, investitsiya resurslarining tez harakatlanishida, yangi moliya markazlarining paydo bo‘lishida namoyon bo‘ldi.

Bu o‘zgarishlarning barchasi global investitsion sohaning o‘zgarishiga xizmat qildi va yanada kengroq rivojlanish imkoniyatlarini yaratdi. Buning oqibati tranzaksiya xarajatlarining sezilarli darajada kamayishi va iqtisodiyotlarning jahon moliya bozorlarining beqarorlashtiruvchi ta'siriga bog'liqligi oshishi bilan pul oqimlarining mobil harakati edi. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi munosabati bilan jahon ssuda kapitali bozorida o'zgarishlar ro'y berdi: kredit mexanizmining kuchayishi, mamlakatlarning xalqaro qarz resurslariga kirish shartlari, narxlari va shartlari o'zgardi.

Xalqaro investitsiya faoliyatining jahon investitsiya jarayoniga aylanishiga jahon moliya bozorining etukligi, qimmatli qog'ozlar bozorining jadal rivojlanishi, kapital konsentratsiyasining yirik markazlarining shakllanishi, davlatlararo iqtisodiy chegaralarning yo'q qilinishi, axborot almashish vositalari yordam beradi, norasmiy moliyaviy bozorlarning paydo bo'lishi, qarz va konsessiya bozorlarining rivojlanishi. Ushbu omillar ta'sirida ixtisoslashgan bozorlar paydo bo'ladi: qimmatli qog'ozlar, kafolatlar, kapital qurilish loyihalari, qarzlar va boshqalar.

Ular global takror ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishiga ta'sir qiladi va investitsiya resurslarining global harakatini belgilaydi: masshtab, geografik segmentatsiya, harakat va amalga oshirish shakllari. O'zining milliy xususiyatini saqlab qolgan tovar ishlab chiqarish, asosan, xalqaro ishlab chiqarish omillariga, birinchi navbatda, xalqarolashgan investisiya resurslariga asoslanadi.

Aloqa va axborot tarmoqlarining rivojlanishi jahon investitsion makonining shakllanishiga olib keldi, bu xalqaro iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni o'zgartirdi va jahon iqtisodiyoti rivojlanishining yangi tendentsiyalarini keltirib chiqardi. Ilgari tashqi hisoblangan iqtisodiy rivojlanishning ayrim omillari nafaqat TMKlar, balki milliy tadbirkorlik uchun ham ichki maqomga ega bo'ldi - investitsiyalarning globallashuvi sodir bo'ldi. Globallashuvning jahon investitsiya bozorining rivojlanishiga ta'siri quyidagi shakllarda ifodalanadi:

1. Xalqaro tashkilotlar va bir qator rivojlangan davlatlar tomonidan kamsitilmaslik va raqobatni rivojlantirish shartlarida investisiya jarayonini birlashtirish.

2. Jahon xo'jalik sub'ektlarining mamlakat, mintaqaviy inqirozlar va ularning global inqirozga aylanishidan sug'urtasi va kafolatlari.

3. Global barqarorlikni, iqtisodiy barqarorlikni va mamlakatlarning ekologik xavfsizligini ta'minlash uchun investitsion sohani davlat tomonidan tartibga solishga xalqaro normalarning institutsionalizatsiyasi va ta'siri.

4. Siyosiy va tijorat risklaridan himoyani ta'minlash asosida ochiq investitsiya bozorlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirish (xavflarni taqsimlash va ijtimoiy ta'minot tizimlari orqali).

Global investitsiya jarayoni davlatga mansubligini aniqlamaydigan keng mintaqaviy va institutsional qamrovi bilan ajralib turadi.

Jahon investitsiya jarayonining asosini jahon kapital bozorida faoliyat yurituvchi va uning xarakterini belgilovchi TMK va TNB tashkil etadi. TMK va TNBlarning global investitsiya jarayonini shakllantirishga ta'sirining asosiy vositasi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar strategiyasidir. TMKlarning strategik yondashuvlari (resurslarni qidirish, bozorga intilish, xarajatga yo'naltirilgan) to'g'ridan-to'g'ri investitsiya strategiyalari orqali amalga oshiriladigan global investitsiya jarayonining tezlashtiruvchisi bo'ldi.

TMKning barcha vositalari global investitsiya bozorining rivojlanishiga hissa qo'shadi: yashil maydonlarga investitsiya qilish, transplantatsiya, strategik ittifoqlar, qo'shilish va sotib olish, ulardan oxirgi ikkitasi eng faol. Birlashish va sotib olish global investitsiya jarayonining asosiy tarkibiy qismlari bo'lib, uning rivojlanish dinamikasini belgilab beradi, chunki bu holda kompaniyalar qabul qiluvchi mamlakatdagi korxonalarning nazorat paketini oladi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi qo'shilish va qo'shilish jarayoni bilan bog'liq - ular bir necha bor xorijiy investitsiyalar hajmining ko'payishi yoki kamayishiga sabab bo'lgan. Transformatsiya jarayonlari kichik va o'rta biznesga (KO'B) global investitsiya resurslari iste'molchilari va innovatsion mahsulotlar ishlab chiqaruvchilari sifatida ta'sir qiladi. Banklar va fond bozorlari texnologiyalari kichik va o'rta korxonalarni xalqaro investitsiya resurslaridan foydalanish tizimiga kiritish imkonini beradi. Shunday qilib, jahon investitsiya jarayonining globallashuvi investitsiya, texnologik, xom ashyo, inson va axborot resurslarining zarur harakatini ta’minlaydi, bu esa o‘z navbatida global ishlab chiqarish omillarining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

3.4. Proteksionizm siyosati bilan himoya qilingan iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida investitsiya jaryonlari

Proteksionizm siyosati — ichki bozorni turli xil iqtisodiy cheklovlar yordamida tashqi bozordan himoyalash siyosati. Proteksionizm siyosati olib borilganda, erkin savdo yo‘lida juda ko‘p to‘siqlar mavjud bo‘ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- Boj to‘lovlari. Boj to‘lovlari import tovarlarga aksiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;
- Import kvotalari. Import kvotalari yordamida ma’lum bir vaqt oralig‘ida import qilinishi mumkin bo‘lgan tovarlarning maksimal hajmi o‘rnatiladi;
- Tarifsiz to‘siqlar. Ta’rifsiz to‘siqlar deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo‘yish yoki oddiy ma’muriy taqiqlashlar tushuniladi;
- Eksportni ixtiyoriy cheklash. Eksportni ixtiyoriy cheklash savdo to‘siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o‘zlarining ma’lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda cheklaydi.

Oxirgi paytlarda iqtisodchilar va tadbirkorlar o‘rtasida davlatimizning iqtisodiy siyosatida import cheklovlarini qo‘llash bo‘yicha tortishuvlar avj olmoqda. Bu bahslar ijtimoiy tarmoqlarga ham ko‘chib, turlicha populistik fikrlar ilgari surilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish muhitiga o‘z ta’sirini o‘tkazishi tabiiy, albatta. Masala nimada?

Ishlab chiqarishni endigina yo‘lga qo‘ygan tadbirkorlar import bojlarini oshirish orqali davlat tomonidan himoya choralarining qo‘llanilishini so‘ramoqda. Ma’lumki, iqtisodiyot nazariyasida bu holat proteksionizm deb ataladi va bu jarayonda mamlakat yoki bir nechta mamlakatlardan iborat bloklar o‘z iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida tashqi savdo operatsiyalariga cheklovlar (asosan import bojlari) kiritadi.

Hozirgi kunda, proteksionizmning tariflar, kvotalar, subsidiyalar, sertifikatlash, milliy mahsulotlardan foydalanish talablarini joriy qilish, ma’muriy to‘siqlar, antidemping va valyuta kurslarini boshqarish kabi usullari keng qo‘llaniladi. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish jarayonlari sekinlashgan hollarda proteksionizm siyosatining jozibadorligi oshadi. 2009 yilning iqtisodiy krizisi oxirgi 30 yil ichida xalqaro tashqi savdoni liberallashtirish yo‘lida qilingan barcha ishlarni yo‘qqa chiqardi.

Ayniqsa, iqtisodiy faollik pasayishi oqibatida davlat moliyasining kuchsizlangani holatida import bojlarini oshirish byudjet taqchilligini kamaytirishga qaratilgan oson usullardan hisoblanadi. Tarix nima deydi?

AQSHda Smoot-Hawley tariflarining joriy qilinishi tarixda qo‘llanilgan eng katta proteksionistik qadamlardan hisoblanadi. Bunda proteksionizm tarafdorlari iqtisodiyotning «go‘dak» sektorlarini himoya qilish, mahalliy ish o‘rinlarini yaratish, milliy xavfsizlik bilan bog‘liq sektorlarni saqlab qolish, iste’molchilarni himoya qilish kabi vajlar bilan qonun loyihasini ommaga olib chiqishgan. Shunda o‘sha davrning eng atoqli iqtisodchilarini o‘z ichiga olgan 1028 olimlar jamoasi Prezident Xerbert Xuverga ushbu tariflarning maqsadga muvofiq emasligi to‘g‘risida petitsiya yuborishadi. Proteksionizm harakatiga qarshi tomonlar yuqori tariflar tufayli iste’molchilar tanlov doirasining qisqarishi va inflyatsияниngошishи, «go‘dak» sektorlar esa baribir rivojlanmasligi, buning ustiga, boshqa mamlakatlarning qarshi proteksionistik javob harakatlari orqali savdo urushlarining kelib chiqishi kabi oqibatlarni ko‘rsatgan holda bu harakatga qarshi chiqishdi.

Prezident Xerbert Xuver o‘zi ham qarshi bo‘lishiga qaramay turli biznes doiralari va o‘z partiyasi tomonidan bo‘lgan bosimlar ostida qonunni veto huquqini qo‘llamasdan tasdiqlaydi. Ko‘p o‘tmay, Kanadada ham yuqori import bojlarini e’lon qilgan holda savdo urushlari avj ola boshlaydi, bu esa iqtisodiy depressiyaning yanada chuqurlashishiga olib keladi. O‘sha davrdan boshlab jahon iqtisodiyotida tashqi savdoni liberallashtirishga yo‘naltirilgan harakatlar avj oladi va iqtisodiyotda savdo qilish savdo qilmaslikdan afzal (trade is better than no trade) prinsipi ostida tashqi savdo konsepsiyalari shakllanadi, xalqaro savdo tashkiloti tashkil etiladi va turli shartnomalar imzolanadi. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyin G‘arb mamlakatlari o‘rtasida erkin iqtisodiy savdo umume’tirof etilgan iqtisodiy prinsip sifatida tan olindi va savdo to‘siqlarining minimallashishiga olib keldi.

Erkin tashqi savdo g‘oyalari 300 yil oldingi David Rikardoning solishtirma afzallik nazariyasi ustiga qurilgan bo‘lib, unga ko‘ra, xalqaro miqyosda barcha ishlab chiqarish resurslarining erkin (cheklovlarsiz) harakatlanishi iqtisodiy samaradorlikni o‘stiradi va resurslar o‘zidan maksimal manfaat keltirgan holda aholi farovonligining oshishiga xizmat qiladi. Agar ishlab chiqarish resurslarining mamlakatlar o‘rtasidagi erkin harakati bo‘lmasa, bu g‘oyalarning amaliy natijalarini ko‘rish imkonsizdir. Solishtirma afzallik prinsiplari asosida ixtisoslashuvning eng yuqori formasini kolonial davrda ko‘rishimiz mumkin. U davrda barcha rivojlanayotgan mamlakatlar o‘zlarining solishtirma afzalliklaridan kelib chiqib, xom ashyo yetishtirib berishga, rivojlangan mamlakatlar esa undan sanoat yoki yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashdi.

Nima uchun davlatlar proteksionist siyosatni qo‘llaydi?

Iqtisodiy nazariya tarafidan qaraydigan bo‘lsak, solishtirma afzallik ham bir optimal holat, lekin rivojlanishga intiluvchi davlatlar har doim o‘zida yuqori qiymatli mahsulot ishlab chiqaruvchi sektorlarni qo‘llab-quvvatlash yoki strukturaviy o‘zgarishlarni amalga oshirish orqali aholi farovonligini oshirishga harakat qiladi. Bu jarayonni amalga oshirishda davlat ayrim proteksionistik yo‘llardan foydalanishga majbur.

Erkin savdoning real daromadlar o‘sishiga olib kelishi inkor qilib bo‘lmaydigan fakt bo‘lgani kabi mahalliy o‘zini-o‘zi ta’minlash darajasini saqlab qolishdan ham mamlakat farovonligi uchun real foyda mavjud. Shu o‘rinda iqtisodchilar tomonidan ko‘p qo‘llaniladigan Keyns so‘zlarini keltirish maqsadga muvofiqdir: “Men xalqlar o‘rtasida iqtisodiy to‘siqlarni eng yuqori darajaga ko‘taradiganlarga emas, balki eng kam darajaga tushiradigan insonlarga xayrixohlik bildiraman. Fikrlar, bilimlar, san’at, mehmondo‘stlik, sayohatlar — bu tabiatan xalqaro bo‘lishi kerak bo‘lgan narsalardir. Biroq tovarlar ishlab chiqarish mantiqan asoslangan darajada mahalliy bo‘lishi lozim. Va eng muhimi, moliyalash birinchi navbatda mahalliy bo‘lishi lozim”.

XX asrda iqtisodiy rivojlanish nazariyasida proteksionizmning boshqa usullari, ya’ni import o‘rnini bosuvchi sanoatlashtirish (import subsitution and industrialization) usullari qo‘llanila boshladi. Ushbu usul XX asr o‘rtalarida ommalashgan bo‘lsada, aslida bu XVIII asrning boshlarida nemis iqtisodchisi Fridrix List tomonidan o‘rtaga tashlangan g‘oya edi. Uning fikriga ko‘ra, import bojlari bu mamlakatning kelajakdagi samaradorligini oshirishga bo‘lgan investitsiyadir.

Amerika asoschilaridan bo‘lgan Aleksandr Xamilton esa turli import bojlarini qo‘llash orqali AQSHning ilk rivojlanish davrida yirik davlat xarajatlarini muvaffaqiyatli moliyalashtirgan. Xalqaro valyuta fondi va Jahon banki 80–90 yillarda rivojlanayotgan mamlakatlarga strukturaviy moslashish (Structural adjustment programs (SAPs)) qarzlarini berishda import o‘rnini bosuvchi sanoatlashtirish dasturlarining tugatilishini talab qiladi va ko‘pgina rivojlanayotgan mamlakatlardagi ushbu rivojlanish dasturlari muddatidan oldin to‘xtatiladi.

Import o‘rnini bosuvchi sanoatlashtirish ham o‘z davrida mamlakat iqtisodiyotini strukturaviy o‘zgartirishga yo‘naltirilgan jozibador yo‘nalishlardan biri edi. Bu siyosatni ilmiy jihatdan tahlil etgan tadqiqotlarga misol sifatida 1991 yildagi Jahon banki katta iqtisodchisi Dipak Mazdumarning «Import o‘rnini bosuvchi sanoatlashtirish va kichik miqyosli proteksionizm: Hindiston to‘qimachilik sanoati tajribasi» maqolasini keltirish mumkin. Unga ko‘ra, Hindistonda ham rivojlanishning ilk davrlarida sanoatni rivojlantirish siyosati tashqi savdo siyosati bilan chambarchas bog‘liqlikda olib borilgan bo‘lib, davlat tomonidan ayniqsa

to‘qimachilik sanoati qattiq himoya qilingan.

1950–60-yillarda Koreyadagi to‘qimachilik sanoatini himoya qilishga qaratilgan yuqori proteksionistik choralar ushbu mamlakatning eksport potensialini rivojlantirishdagi muhim qadamlar bo‘lib hisoblanadi. 60-yillarning o‘rtalarida Koreya davlati tomonidan faqatgina eksport qiluvchilarga erkin import qilish imkoniyatlari ochib berildi. Valyuta kurslarini davlat tomonidan inflyatsiya darajasiga nisbatan qadrsizlantirib borish siyosati esa eksport qiluvchilarga narxlar o‘sishidan keladigan zararlarni kompensatsiya qilib, ularning imkoniyatlarini kengaytirdi.

Xulosa qilib aytganda, erkin savdo iqtisodchilar tomonidan eng ko‘p qo‘llab-quvvatlanadigan yondashuv bo‘lishiga qaramay, davlatlarning barchasiga birdek mos keladigan tashqi savdo siyosati mavjud emas. Jahon savdo tashkiloti tashkil bo‘lganidan so‘ng tarif va kvotalar orqali tashqi savdo operatsiyalarini nazorat qilish imkoniyatlari cheklangan bo‘lsa-da, ularning o‘rniga murakkab himoya usullari ishlab chiqildi.

Masalan, standartlashtirish, sertifikatlash, antidemping va antisubsidiyalash kabi ichki bozorni himoyalashning yangi usullari qo‘llanila boshlandi. Shu sababli taraqqiy etayotgan davlatlarning iqtisodiy siyosatlari betakror, umumqabul qilingan nazariy qarashlarga mos kelmasligi va ba’zi hollarda hatto qarama-qarshi ham bo‘lishi mumkin.

Qaysi yo‘lni tanlash lozim?

Proteksionistik siyosat amalga oshirilayotganda «yutuvchi taraflarning foydasi yutqizuvchi taraflarning zararidan ko‘p va shu bilan jamiyat uchun nafli», degan qarash bilan proteksionistik siyosatni oqlab bo‘lmaydi.

Birinchi navbatda davlat tomonidan yutuvchilar foydasi hisobiga yutqizuvchilar zararini qoplash mexanizmlarining joriy etilishi orqali proteksionistik siyosatning amalga oshirilishini asoslash mumkin bo‘ladi.

Proteksionizm iqtisodiy rivojlanish bosqichida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan turli iqtisodiy usullardan biri sifatida yashash xuquqiga ega va uning samarali bo‘lishi uchun quyidagi sharoitlar bo‘lishi shart:

1. Himoyaga olinayotgan sektorlarning texnologik jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar mavjudligi. Masalan, Xitoydan televizor ishlab chiqarishni O‘zbekistonga ko‘chirib kelganimiz bilan texnologik jihatdan rivojlanish bo‘lmas ekan, biz Xitoydan arzon televizor ishlab chiqara olmaymiz va ular bilan raqobat qila olmaymiz. Himoya qilinayotgan sektorlarni rivojlantirish uchun mutaxassislar va ilmiy salohiyatni kuchaytirish lozim.

2. Ushbu sektorlarning uzoq muddatli strategik rivojlanish va investitsiya dasturlarining mavjudligi. Ushbu dasturlar raqobatbardoshlikni bosqichma-bosqich oshirish chora-tadbirlarini o‘zida mujassamlashtirishi lozim.

3. Himoya usullarini bosqichma-bosqich kamaytirib borish orqali ishlab chiqaruvchilarni erkin raqobatga tayyorlab borish yondashuvining mavjudligi. Afsuki, jahon tajribasida himoya qilishning optimal davrini aniqlash bo‘yicha yaxshi tajribalarni topish mushkul.

Masalan, Malayziya mamlakatida 1985-yilda tashkil qilingan avtomobil sanoati yuqori tariflar hisobiga himoya qilingan bo‘lsa-da, hozirgacha ham o‘z raqobatbardosh mahsulotini ishlab chiqara olmadi.

Deniel Borer tadqiqotida ichki avtomobil sanoatini himoyalash evaziga yo‘qotilgan farovonlikning yuqori ekanligi tufayli ushbu sanoatni saqlab qolish o‘zini oqlamasligi to‘g‘risida xulosa qilingan va raqobatbardoshlikni oshirish uchun import cheklovlarini pasaytirish tavsiyalari berilgan.

Xulosa yakunida shuni aytish joizki, ushbu bahsli savollarga javob topishda eng muhim ahamiyat kasb etuvchi omil – bu mazkur sohadagi chuqur ilmiy tadqiqotlarning amalga oshirilishidir. Ilmiy izlanishlar va zamonaviy metodologiyalar orqali olingan murakkab hisob-kitoblar asosidagina mamlakatimiz farovonligini oshirish uchun optimal iqtisodiy siyosat yo‘li tanlanishi lozim. Har qanday populistik, ijtimoiy tarmoqlarda shakllanayotgan oqimlar va harakatlar bosimining iqtisodiy siyosatga bo‘lgan ta’sirini minimallashtirish ham barqaror rivojlanishning muhim omilidir.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya jarayonining tushunchasining iqtisodiy mohiyati
2. Jahon moliya bozorining investitsiya jarayoniga ta’siri
3. Milliy investitsiya resurslariga nimalar kiradi?
4. Proteksionizm siyosati xaqida nimalarni bilasiz?
5. Investitsiya jarayonlarini rivojlantirish modellari
6. Ochiq iqtisodiyot modelining o‘ziga xos xususiyatlari
7. Globallashuv va iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlari xaqida nimalarni bilasiz?
8. Xalqaro va milliy moliya tizimlarining ahamiyati

IV BOB. XORIJIY INVESTORLAR HUQUQIY HOLATI VA TARTIBGA SOLISH

1.1. Xorijiy investor huquqi.
1.2. O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha ishlab chiqilgan me’yoriy-huquqiy asoslar.
1.3. Ko‘p tomonlama xalqaro konvensiyalar va kelishuvlar.

1.1. Xorijiy investor huquqi

Keyingi yillarda respublikada tadbirkorlikni rivojlantirish, investisiyalarni jalb qilish va biznesni yuritish uchun qulay muhit yaratish, tadbirkorlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilishning huquqiy kafolatlarini mustahkamlash sohasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, soliq tizimi tubdan isloh qilindi, ruxsat beruvchi hujjatlarni olish tartibi sezilarli darajada soddalashtirildi, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bilan bog’liq bo‘lmagan rejali tekshirishlar bekor qilindi Ma’lumki, har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanishi investisiyalarni, ayniqsa, chet el sarmoyalarini uzluksiz jalb qilishni, buning uchun kerakli huquqiy shart-sharoitlarni talab qiladi. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab respublikamizda xorijiy investisiyalarni ustuvor loyihalarga yo‘naltirishga alohida e’tibor berib kelinmoqda. Bunda investision faoliyatning erkinligi va taraqqiyotini ta’minlash maqsadida uning huquqiy asosini mustahkamlash muhim ahamiyatga egadir.

Zero, 2019-yil 25-dekabr kuni qabul qilingan “Investisiyalar va investisiya faoliyati to‘g’risida”gi Qonun hamda qabul qilingan qator qonunosti normativ-huquqiy hujjatlar xorijiy sheriklar bilan hamkorlikni rivojlantirish, istiqbolli investisiya loyihalarini amalga oshirish va mamlakatda investision faollikni oshirishni rag’batlantirishga xizmat qilmoqda.

Mamlakatdagi iqtisodiy o‘sish, aholi daromadlarining oshishi, yangi ish o‘rinlari yaratilishi va insonlar uchun farovon hayotning ta’minlanishi investisiya bilan uzviy bog’liq. Shak-shubhasiz, o‘tgan 3 yilda yurtimizga xorijiy investisiyalarni jalb qilish borasida muayyan natijalar bilan birga, ma’lum bir tajribaga ham ega bo‘ldik. Ana shu tajribalarimiz investorlar bilan qanday ishlash lozimligi, investisiyani iqtisodiyotning qaysi tarmoqiga joylashtirish muhimligi hamda xom ashyo va mehnat resurslaridan samarali foydalanish uchun nima qilishimiz kerakligini ko‘rsatdi.

Investisiya jarayonida eng muhim masala – bu investorlar ishonchi.

Aytish lozimki, investorlarning ishonchi faqatgina ularning huquqi qonun bilan tizimli himoyalangandagina yuzaga keladi. Shuni ta’kidlash kerakki, mamlakatda investisiya muhtini yaxshilash, investisiya jozibadorligini oshirish va iqtisodiyotning barqarorligini oshirishda investorlar huquqlarini davlat tomonidan himoya qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qonunning 15-moddasida investisiya faoliyati subyektlari huquqlarining kafolatlari belgilangan bo‘lib, unga ko‘ra davlat investisiya faoliyati subyektlarining huquqlarini kafolatlaydi. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investisiya subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investisiya faoliyati subyektlarining faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasa, ular o‘zlari vakolatli bo‘lgan va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog’liq choralarni ko‘rishi mumkin. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik mavjudligi faktidan investisiya faoliyati subyektlarining investisiya faoliyatiga bog’liq bo‘lmagan boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklab qo‘yish uchun asos sifatida foydalanishi mumkin emas.

Davlat investorlarning fuqaroligi, yashash joyi, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish joyi bilan bog’liq holda, shuningdek investorlarning yoki investisiyalarning kelib chiqish mamlakatiga qarab investorlarni kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni kafolatlaydi. Investor tomonidan huquqlarning amalga oshirilishi boshqa investorlarning huquqlari va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi kerak. Bunda davlat tadbirkorlik subyektining hamta’sischisi (aksiyadori, ishtirokchisi) sifatida boshqa ta’sischilar (aksiyadorlar, ishtirokchilar) kabi teng huquqlar va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Chet ellik investorlar – chet davlatlar, chet davlatlarning ma’muriy yoki hududiy organlari, davlatlar o‘rtasidagi bitimlarga yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tuzilgan yoki xalqaro ommaviy huquq sub’ekti bo‘lgan xalqaro tashkilotlar, chet davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil etilgan va faoliyat ko‘rsatadigan yuridik shaxslar, har qanday boshqa shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar, chet davlat fuqarolari va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy yashaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar.

Ushbu moddaning qoidalari xalqaro huquqning umum e’tirof etilgan prinsiplari va normalariga muvofiq belgilanadigan O‘zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligini ta’minlash bilan bevosita bog’liq qonun hujjatlarini qabul qilishga, o‘zgartirishga, to‘ldirishga yoxud bekor qilishga nisbatan tatbiq etilmaydi. Shu bilan birga, qonunda investisiya

faoliyati subyektlarining mablag'lardan foydalanish, ularni erkin o'tkazish, investisiya faoliyati tugatilishi munosabati bilan chet el investisiyalarini qaytarish, qonun hujjatlarining investor uchun noqulay o'zgarishlariga qarshi, oshkoralik va ochiqlikni ta'minlash kafolatlari, shuningdek, investisiyalarni himoya qilishning qo'shimcha kafolatlari va choralari belgilab berilgan. Investisiyalarni himoya qilishning qo'shimcha kafolatlari va choralari O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan kafolatlar berishni, investisiya loyihalarini moliyalashtirishga ko'maklashishni, maxsus soliq va to'lov rejimini yaratishni, investisiya loyihalari amalga oshirilishi yuzasidan davlat monitoringi o'tkazilishini hamda O'zbekiston Respublikasi Hukumati bilan tuzilgan investisiya shartnomalariga asosan boshqa choralarni o'z ichiga olishi mumkin.

Chet ellik investor quyidagi huquqlarga ega:

- investisiyalashni amalga oshirishning hajmlari, turlari va yo'nalishlarini mustaqil belgilash;
- investisiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzish;
- o'zining investisiyalariga va investisiya faoliyatining natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish. Chet ellik investorning qaroriga binoan investisiyalarga, ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqlari O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Huquqlar boshqa shaxsga berilganda taraflarning o'zaro munosabatlari shartnomalar asosida tartibga solinadi;
- O'zbekiston Respublikasidagi investisiya faoliyati natijasida olingan o'ziga qarashli ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini chet ellarda va O'zbekiston Respublikasida patentlashtirish to'g'risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish;
- investisiya faoliyati natijasida olingan daromadni soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin mustaqil va erkin tasarruf etish (shu jumladan uni moneliksiz repatriasiya qilish);
- O'zbekiston Respublikasiga kreditlar va qarzlar tariqasida pul mablag'lari jalb etish;
- o'z hisobvarag'idagi milliy valyuta mablag'laridan ichki valyuta bozorida chet el valyutasini sotib olish uchun foydalanish;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va shartlarda yer uchastkalariga doir huquqlarni sotib olish;
- O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, o'ziga mulk huquqi asosida qarashli bo'lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan zimmaga olgan majburiyatlarning, shu jumladan qarz

mablag'larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning barcha turlari bo'yicha ta'min sifatida foydalanish;

•o'z investisiyalari va boshqa aktivlari rekvizisiya qilingan taqdirda mutanosib ravishda tovon olish;

•davlat boshqaruv organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining hamda ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) hamda qarorlari natijasida yetkazilgan zararlarni undirish.

O'zbekiston Respublikasida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalar yo'naltirilayotgan iqtisodiyot tarmoqlari yoki hududlar kesimida investisiya kiritish uchun qandaydir cheklovlar belgilanmagan. Bundan tashqari, 2012 yil 10 apreldagi "To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalar jalb etilishini rag'batlanitirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF–4434-son Prezident Farmoni bilan investorlarga keyingi qonun hujjatlari munosabati bilan investisiyalash shart-sharoitlari yomonlashgan taqdirda investisiyalash paytida amal qilgan qonun hujjatlarini o'n yil mobaynida qo'llash to'g'risidagi kafolat berilgan. Ushbu kafolat:

- chet ellik investorga to'lanadigan dividendlar shaklida olinadigan daromadga solinadigan soliq miqdori (stavkalar) ko'payishi;

- chet ellik investorning chet elga o'tkaziladigan daromadi (foydasi)ni repatriasiya qilish tartib-qoidasini murakkablashtiradigan yoki uning miqdorini kamaytiradigan qo'shimcha talablar joriy etilishi, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxona to'lov qobiliyatiga ega bo'lmaganda va bankrotga uchraganda yoki kreditorlarning huquqlarini himoya qilish, chet ellik investor - jismoniy shaxs tomonidan sodir etilgan jinoiy qilmish yoki ma'muriy huquqni buzishlar, yoxud sud yoki hakamlik qaroriga muvofiq bunday repatriasiyani to'xtatib turish zaruriyati hollarida kamsitmasdan qonun hujjatlarini qo'llash shartlarida chet ellik investorning mablag'larini repatriasiya qilish davlat tomonidan to'xtatib qo'yilgan hollar bundan mustasno;

- investisiyalashni amalga oshirish hajmlariga miqdoriy cheklashlar va investisiyalar miqdori bo'yicha, shu jumladan chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalarda chet el investisiyalarining eng kam miqdorini ko'paytirish shaklidagi boshqa qo'shimcha chora-tadbirlar joriy etilishi;

- respublika korxonalarining ustav fondlarida chet ellik investorning ulushli qatnashishi bo'yicha cheklashlar joriy etilishi;

- chet ellik investorlarning vizalarini rasmiylashtirish va muddatini uzaytirishning qo'shimcha tartib-qoidalari, shuningdek chet el investisiyalarni amalga oshirish bo'yicha boshqa qo'shimcha talablar joriy etilishi hollarida qo'llanadi.

Shunga e'tibor qaratish kerakki, kafolatning amal qilishi:

- korxona tashkil etilganda – korxona davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan sanadan;

- mol-mulk, ulushlar, O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emitasiya qilingan aksiyalar va boshqa qimmatli qog’ozlar sotib olinganda savdo va xizmat ko‘rsatish sohasi obyektlariga, ular joylashgan yer uchastkalari bilan turar joy binolariga mulkchilik huquqi, shuningdek yerga va tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqi (shu jumladan ijara asosida) mulkchilik huquqini yoki boshqa ashyoviy huquqni mustahkamlaydigan hujjat kuchga kirgan sanadan;

- intellektual mulkka huquqlar qo‘shilganda, mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xau, shuningdek amaliy obro‘ (gudvill) ham shu jumlaga kiradi – intellektual mulkka huquqlar qo‘shilishini tasdiqlovchi hujjat kuchga kirgan sanadan;

- konsessiyalar, shu jumladan tabiiy resurslarni razvedka qilish, qazish, qazib chiqarish yoxud foydalanishga konsessiyalar sotib olinganda – konsessiya shartnomasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan sanadan;

- investisiya majburiyatlari chet ellik investor O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investisiyalar va savdo vazirligi bilan tuzadigan investisiya shartnomasida bir vaqtning o‘zida mustahkamlanadigan investisiyalashda – shartnoma kuchga kirgan sanadan;

- O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa shakllardagi investisiyalashda – chet ellik investor tomonidan O‘zbekiston Respublikasi hududida investisiya faoliyati amalga oshirilishini tasdiqlaydigan hujjat kuchga kirgan sanadan boshlanadi.

Mamlakatda iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiyotni modernizasiya va diversifikasiya qilish jarayonlarini chuqurlashtirish, investisiyalarnii, avvalambor, iqtisodiyotning bazaviy va tarkibiy asosini tashkil etuvchi sohalarga jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishda xorijiy investorlar tomonidan amalga oshirilayotgan investisiya loyihalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli davlat tomonidan investorlar huquqlarini himoya qilishning davlat tomonidan kafolatlanishi mamlakatning iqtisodiy qudratini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Shuni ta’kidlash kerakki, qonunchiligimizda investision nizo tushunchasi aniqlashtirilmagan. Xususan, "Investisiyalar va investisiya faoliyati to‘g’risida"gi qonunning 63 moddasiga ko‘ra chet el investisiyalari bilan bog’liq bo‘lgan va O‘zbekiston Respublikasi hududida chet ellik investorning investisiya faoliyatini amalga oshirishi chog’ida yuzaga

keladigan nizo investisiyaviy nizo ekanligi belgilangan. Bizning fikrimizcha, investorlar bilan bog'liq har qanday nizo investision nizo hususiyatiga ega emas. Masalan, chet ellik investorning energiya ta'minotiga oid bitimlar yuzasidan majburiyatlarni bajarilmasligi, mehnat qonunchiligi normalariga rioya qilmaslik natijasida kelib chiqadigan nizo investisiyaviy nizo xususiyatiga ega emas. Shu bois, bu tushunchaning aniqlashtirilishi amaliy ahamiyatga ega bo'lib, nizo kelib chiqqan taqdirda uni hal qilish usulini tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, investision qonunchiligimizda investorlarga huquqlarini himoya qilishning usulini erkin tanlash imkoniyati cheklanganligini ko'rishimiz mumkin. "Investisiyalar va investisiya faoliyati to'g'risida"gi qonunning 63 moddasiga muvofiq investisiyaviy nizo, avvalo, muzokaralar o'tkazish yoki mediasiya yo'li bilan hal etilishi kerak. Nizoni ushbu tartibda hal qilishning imkoni bo'lmasa, nizo davlat sudlarida ko'rib chiqiladi. Agar nizo davlat sudlarida ham hal etilmasa, taraflar o'rtasida nizoni arbitraj vositasida hal qilish yuzasidan investision kelishuv mavjud bo'lganda nizo arbitraj vositasida hal etilishi mumkin. Ko'rib turganimizdek, agar nizo davlat sudida hal etilmasagina arbitraj vositasida hal etilishi mumkinligi belgilangan.

Agar investisiyaviy nizo davlat organlari o'rtasida kelib chiqqan taqdirda chet ellik investorlarda sudning xolisligiga shubha uyjatadi. Ushbu norma investorlarning huquqlarini himoya qilish usullarini erkin tanlash huquqini cheklamoqda. Bundan tashqari 1965 yil 18 martda qabul qilingan va 1993 yil 7 mayda O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikasiya qilingan "Davlatlar va ajnabiy shaxslar o'rtasidagi investisiyaga doir nizolarni hal etish tartibi to'g'risida"gi Vashington Konvensiyasining 25 moddasi birinchi qismiga ko'ra Markaz nizolashilayotgan tomonlarning bunday nizoni Markazga yuborishga yozma roziligi bilan, bir ahdlashuvchi davlat va boshqa ahdlashuvchi davlatning shaxsi o'rtasidagi investisiyalar bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan huquqiy nizolarni hal qilish vakolatiga ega. Bunday kelishuvga erishgan tomonlar uni bir tomonlama tartibda rad etishga haqli emas. Konvensiyaning 26 moddasi birinchi qismiga binoan ushbu Konvensiyaga muvofiq nizoni hakamlik sudiga topshirishga tomonlarning roziligi, agar boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday rozilikning majburiyligini va nizoni hal qilishning boshqa vositalaridan foydalnishni rad etishni anglatadi.

Ko'rib turganimizdek, qonunning 63 moddasi Konvensiyaga zid kelmoqda. Ya'ni taraflar o'rtasida nizoni arbitraj vositasida hal qilish to'g'risida kelishuv bo'lganda ham nizo davlat sudida ko'rilgandan keyingina arbitraj sudlarida ko'rilishi mumkin. Bizning fikrimizcha, mazkur normaga o'zgartirish kiritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida investisiyaviy muhitni yaxshilash ko‘p jihatdan investorlarning mulkiy huquqlarini muhofaza qilish tizimini yaratish, ularning huquqlarini kafolatlash va mamlakat hududida, shuningdek uning hududidan tashqarida xorijiy investorlar mulkiy huquqlari daxlsizligini ta’minlashga qaratilgan tizimni yaratish chora-tadbirlariga bog’liq.

Davlat immuniteti – xalqaro huquqning asosiy tamoyillaridan biri. Davlat va uning organlarini chet el davlatining yurisdiksiyasiga bo‘ysunmasligini anglatadi. Davlat immuniteti xalqaro huquqdagi “par in parem non habet imperium” (teng tenglar ustidan hukmronlik qilmaydi) tamoyilining amaliy ifodasi hisoblanadi. Davlat immunitetini ikkita: mutlaq va cheklangan turlari mavjud. O‘zRda davlat immunitetining mutlaq turi qo‘llaniladi. Chet el davlatini yurisdiksiyasidan bo‘lgan mutlaq immunitet mazmunini quyidagilar tashkil etadi:

1) sud immuniteti – chet el davlati sudlarida suverenitet egasi hisoblanuvchi davlatning roziligisiz unga nisbatan berilgan da’volar qabul qilinmaydi;

2) oldindan da’voni ta’minlashdan daxlsizlik – da’voni ta’minlash maqsadida u yoki bu davlatning mulkiga nisbatan boshqa biron bir davlat majburiy chora ko‘ra olmaydi;

3) sud qarorini majburiy ijro etishdan daxlsizlik – davlatning roziligisiz uning mulkiga nisbatan majburan qo‘llanuvchi choralar ko‘rilishi mumkin emas.

Davlat immuniteti davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda fuqarolar va yuridik shaxslar b-n teng ishtiroki. Bu o‘z navbatida fuqarolik huquqidagi barcha subyektlarga nisbatan shaxs atamasini qo‘llash imkonini beradi. Bu holda davlat ham subyektiv huquqlarga va majburiyatlarga ega jismoniy shaxs va yuridik shaxs kabi tushuniladi. Ushbu qoidaga ko‘ra, fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki jihatidan davlat, garchi u obyektiv huquqlar ijodkori hisoblansa-da, barcha subyektlar kabi subyektiv huquq sohibi, huquqlar va yuridik majburiyatlar egasi hisoblanadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatning subyektlik maqomi fuqarolik huquqining barcha subyektlariga xos bo‘lgan umumiylikdan kelib chiqib, davlatni fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi “alohida shaxs” deb nomlashni taqozo qiladi. Bunday alohidalik davlatning immunitetdan foydalanishida yaqqol namoyon bo‘ladi.

E’tirof etilgan qoidaga ko‘ra, har bir davlat boshqa bir davlat yurisdiksiyasidan immunitet huquqiga ega. Immunitet – yurisdiksiyani istisno qilish yoki undan ozod etishdir. Bu esa, yurisdiksiyaga bo‘ysunmaslik b-n barobar. Shubhasiz, har bir davlat boshqa bir davlat yurisdiksiyasiga bo‘ysunmaydi. Biroq davlat immuniteti tamoyiliga

nisbatan davlat keng ma’noda, ya’ni davlatning o‘z hokimiyat vakolatlarini amalga oshirishi tarzida ishlatiladi. Davlat immuniteti tamoyili bir davlatning ikkinchi bir davlatga bo‘ysunmasligini anglatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat immuniteti har bir davlatning o‘z vakolatlarini o‘zi qabul qilgan qonun hujjatlari asosida amalga oshirishi, bunda fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning huquq va majburiyatlari faqatgina shu davlatning qonunchiligiga muvofiq belgilanishidir. Davlat immunitet sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qaysi turida ishtirok etishini ham o‘zi belgilaydi. Masalan, FKning 457-moddasida davlat o‘z ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida taraf sifatida ishtirok etishi belgilangan.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda immunitet davlatga nisbatan shunday holatni yuzaga keltiradiki, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o‘z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o‘z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan vakolatlarni amalga oshirmaslik va hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaslik talabi belgilangan bo‘lsa-da, davlatning bu belgilari u b-n chambarchas bog’liqligi sababli fuqarolik–huquqiy munosabatlarga ham ta’sir etadi. Aynan shu holatlar Davlat immuniteti atamasining mohiyatini tashkil etadi.

4.2. O‘zbekiston respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo‘yicha ishlab chiqilgan me’yoriy-huquqiy asoslar

Mamlakatlarning davlat ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati albatta qonunlar va qoidalar bilan amalga oshiriladi. Xususan investision faoliyatlar, u hox davlat investisiya faoliyati yoki xususiy investisiya faoliyati bo‘lsin albatta qonunlar va qoidalar bilan tartibga solinadi. Respublikamizda investisiya faoliyatiga doir 110 ga yaqin qonun hujjatlari mavjud, to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarga doir esa 15 dan ziyod qonun xujjati mavjud[21].

Mamlakatimizdagi investitsiyalarga oid eng ahamiyatli qonun xujjati “Investisiyalar va investisiya faoliyati to‘g’risida”gi 2019 yil 25 dekabrdagi O‘RQ-598-sonli O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Qonun 12 bob, 67 moddadan iborat. Bu qonun hujjutlari ichida cheklovlar va imtiyozlar, qoidalar berilgan. Biz e’tibor qilishimiz lozim bo‘lgani cheklovar va imtiyozlar. To‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarga oid qonunlarda asosan imtiyozlar xususida gap ketadi.

Shuningdek, 01.08.2018 yildagi PF-5495-sonli “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni; 11.04.2005

[21] https://lex.uz/

yildagi PF-3594-sonli “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni; 10.04.2012 yildagi PF-4434-sonli “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni; 17.01.2017 yildagi PF-4933-sonli “Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki ob’ektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni; O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi kabi me’yoriy xujjatlar asosida xorijiy investitsiyalar O‘zbekiston iqtisodiyotiga jalb etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining 17-moddasiga asosan Investorlarga soliqlar va to‘lovlarni to‘lash sharti bilan chet el valyutasidagi mablag‘larni O‘zbekiston Respublikasiga va O‘zbekiston Respublikasidan cheklovlarsiz erkin o‘tkazish, shu jumladan valyutani repatriatsiya qilish uchun ayirboshlash kafolatlanadi. Bunday o‘tkazmalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

O‘zbekiston Respublikasining qonunlari hamda xalqaro shartnomalariga muvofiq davlat chet ellik investorning mablag‘larini repatriatsiya qilishni chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona to‘lovga layoqatsiz va bankrot bo‘lgan yoki kreditorlarning huquqlari buzilgan, jismoniy shaxs bo‘lgan chet ellik investor tomonidan jinoiy qilmishlar yoki ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilgan hollarda yoxud sud yoki arbitraj qaroriga muvofiq shunday repatriatsiya qilishni to‘xtatib turishning boshqa zarurati bo‘lganda qonun hujjatlarini investorlarni kamsitmaydigan tarzda qo‘llash shartlari asosida to‘xtatib turishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 471-moddasiga kora‘,To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalarini jalb etgan holda tashkil etilgan va qonun hujjatlarida tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar uchun ayrim soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari deganda chet davlatning fuqarolari bo‘lgan jismoniy shaxslar, O‘zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, shuningdek chet ellik nodavlat yuridik shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasining kafolatini taqdim etmasdan amalga oshiriladigan investitsiyalar tushuniladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko‘rsatilgan yuridik shaxslarga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori bilan belgilanadigan muddatga

kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari hajmiga qarab, yer solig‘i, mol-mulk solig‘i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to‘lashdan ozod etish tarzidagi soliq imtiyozlari beriladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xususiy chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliq imtiyozlardan foydalanishga haqli.

O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga muvofiq Bojxona bojidan ozod etish tarzidagi tarif imtiyozlari quyidagilarga nisbatan beriladi, jumladan:

- ustav fondida (ustav kapitalida) chet el investitsiyalarining ulushi kamida o‘ttiz uch foiz bo‘lgan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tomonidan ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan paytdan e’tiboran ikki yil davomida o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;
- chet ellik investorlar, chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasida turgan chet davlatlar fuqarolari va O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy ravishda yashaydigan fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning shaxsiy ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kiriladigan mol-mulkka;
- O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga umumiy summasi ellik million AQSh dollari ekvivalentidan ortiq bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyani amalga oshirgan chet ellik yuridik shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, basharti olib kirilayotgan tovarlar ularning o‘z ishlab chiqarish mahsuloti bo‘lsa;
- mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlar olib borish uchun mo‘ljallangan va loyiha hujjatlariga muvofiq mahsulot taqsimotiga oid bitim bo‘yicha ishlarni bajarishda ishtirok etayotgan chet ellik investor yoki boshqa shaxslar tomonidan bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarga, shuningdek investor tomonidan bojxona hududidan olib chiqiladigan, mahsulot taqsimotiga oid bitimga muvofiq investorga tegishli bo‘lgan mahsulotga;
- bojxona hududiga qonun hujjatlariga muvofiq tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha olib kirilayotgan texnologik asbob-uskunalar, shuningdek butlovchi buyumlar va ehtiyot qismlar, agar ularni yetkazib berish kontrakti (shartnomasi, kelishuvi) shartlarida nazarda tutilgan bo‘lsa. Olib kirilgan texnologik asbob-uskunalar olib kirilgan paytdan e’tiboran uch yil mobaynida eksportga realizatsiya qilingan yoki tekin berilgan taqdirda, mazkur imtiyozning amal qilishi bojxona bojlarini to‘lash majburiyatlari tiklangan holda bekor qilinadi;
- xorijiy investorning pul shaklidagi ulushi 5 million AQSh dollaridan kam bo‘lmagan yangidan tashkil etilayotgan xorijiy investitsiyalar

ishtirokidagi korxonalar davlat roʻyxatidan oʻtgan sanadan boshlab 10 yil mobaynida soliq qonunchiligida oʻzgarishlar yuz bergan hollarda, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, qoʻshilgan qiymat solig‘i (tovarlar, ishlar, xizmatlarni realizatsiya qilish aylanmasi), mol-mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona ijtimoiy toʻlov, yagona soliq toʻlovi, shuningdek, Respublika yoʻl jamg‘armasiga hamda Budjetdan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi ta’lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg‘armasiga majburiy ajratmalar toʻlashning mazkur korxonalar davlat roʻyxatidan oʻtish sanasida amal qilgan me’yorlari va qoidalarini qoʻllashga haqlidirlar;

- qiymati 50 million AQSh dollaridan oshadigan va xorijiy investorning ulushi kamida 50 foiz boʻlgan investitsiya loyihalari doirasida, ishlab chiqarish maydonidan tashqaridagi zarur tashqi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish budjet mablag‘lari hamda boshqa ichki moliyalashtirish manbalari hisobidan amalga oshiriladi;
- vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat idoralari, tijorat banklari tomonidan xorijiy investorlar hamda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning faoliyati bilan bog‘liq qoʻshimcha talablar va cheklovlar oʻrnatilishi qat’iyan taqiqlangan va bu hol qonunga xilof deb hisoblanadi;
- investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi xorijiy kompaniyalar ishchilari uchun viza tartibini soddalashtirish (kirish va koʻp martalik vizalarni 12 oy muddatga rasmiylashtirish);
- xorijiy investorlarga oʻzlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari uchun Davlat budjeti va uning ijrosi, pul-kredit siyosati, tashqi savdo hamda boshqa koʻrsatkichlarni hisobga olgan holda zarur boʻlgan iqtisodiy axborotlardan tizimli asosda belgilangan tartibda keng foydalanish imkoniyatlari.

4.3. Koʻp tomonlama xalqaro konvensiyalar va kelishuvlar

Tashqi iqtisodiy bitimlarni tartibga solish uchun savdo-iqtisodiy hamkorlik toʻg‘risidagi ikki tomonlama shartnomalar (savdo shartnomalari, doʻstlik, savdo va dengizda suzish toʻg‘risidagi shartnomalar va hokazo), erkin savdo tartibi haqidagi bitimlar, majburiyatlarning alohida turlarini tartibga soluvchi kelishuvlar (maxshulotlarni xalqaro savdo-sotiq shartnomalari haqidagi Vena konvensiyasi, xalqaro moliya lizingi haqidagi Konvensiya va boshqalar). Xalqaro savdo shartnomasi xalqaro shartnomalar turi sifatida adabiyotda quyidagica tariflanadi: bu, “mamlakatlar oʻrtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlar borasida

davlatlarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi", "umuman iqtisodiy munosabatlarning huquqiy tartibini, dengizda suzish, savdo transporti, tranzit, bir mamlakatning jismoniy va yuridik shaxslari faoliyatini boshqa mamlakat xududida belgilovchi" borasidagi kelishuvidir.

Savdo shartnomalari orasida eng umumiylashganlaridan boslab (savdo va dengizda suzish bo'yicha shartnomalar, boshqa savdo bitimlari) to aniq bir maqsadda tuzilgan (mahsulot yetkazib berishga, mahsulot aylanishi va to'lovlarga oid bitimlar, kliring bitimlar, savdo konvensiyalari) turlarini ajratib olish mumkin. Qayd etilganlarning oxirgilari alohida ahamiyatga ega, chunki ularda, fuqarolar huquq munosabatlarining ayrim qatnascilarining iqtisodiy manfaatlariga bevosita tasir etuvci, kelisilgan mahsulotlarni yetkazib berish shart-sharoitlari, hisob-kitob muddatlari, tartiblari, mahsulotlar ro'yxati kabi bandlari mavjud.

Biroq, moiyati jihatidan, bunday shartnomalar aniq mahsulot aylanishini juda kam xolatlarda tartibga soladi. Adabiyotda qabul qilinganidek, ular "milliy jismoniy va yuridik shaxslarning harakat doirasini" (shartnoma ishtirokchisi bo'lgan davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari o'rtasida kelishuvlarning umumiy huquqiy tartibini) belgilaydi. Yoki tashqi iqtisodiy bitimlar qabul qilingan xalqaro savdo shartnomalariga zid bo'lmasligi kerak. L.A.Lunst "savdo shartnomalari va bitimlari tashqi savdo kelishuvlarini tartibga soluvchi huquqning manbasi"ligini ta'kidlab, ular "Tashqi savdo bo'yicha davlatlararo majburiyatlarni belgilaydi, tashqi savdo kelishuvlari esa fuqaro-huquqiy munosabatlarni keltirib chiqharadi" deb ko'rsatadi.

Xalqaro konvensiyalar – xalqaro shartnoma turlaridan biri; davlatlarning, odatda, biron-bir ixtisoslashgan sohada o'zaro huquq va majburiyatlarini belgilaydi. Ko'p tomonlama xalqaro konvensiyalar umumiy xarakterdagi normalarni o'z ichiga oladi (masalan, xalqaro gumanitar huquq bo'yicha 1899- va 1907-yillardagi Gaaga konvensiyalari, 1949-yildagi Jeneva konvensiyalari va boshqalar). Aksariyat xalqaro konvensiyalar BMT va uning ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlari tomonidan qabul qilinadi.

Xalqaro shartnoma - davlatlar yoki xalqaro huquqning boshqa sub'yektlari o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, madaniy yoki boshqa sohalarga oid o'zaro huquq va majburiyatlarni belgilab beradigan kelishuv; xalqaro huquqning asosiy manbai. Xalqaro shartnoma ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarga bo'linadi. Ko'p tomonlama shartnoma ochiq bo'lishi (unga boshqa davlatlar qo'shilishi) va yopiq bo'lishi (unga boshqa davlatlar Xalqaro shartnoma ishtirokchilarining roziligi bilangina qo'shilishi) mumkin. Xalqaro shartnomalarning nomlari turlicha: shartnoma, bitim, konvensiya, pakt, deklaratsiya, memorandum statut,

protokol, ustav, bayonot va boshqalar. Xalqaro shartnoma muddati tugagandan keyin, unda belgilangan majburiyatlar bajarilgach, taraflarning o‘zaro kelishuvi bo‘yicha va denonsatsiya yo‘li bilan amal qilishdan to‘xtaydi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, Xalqaro shartnomalarda teng, mustaqil mamlakat sifatida qatnashadigan bo‘ldi va ko‘pdan ko‘p Xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qildi. Mamlakatimizning siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va boshqa sohalardagi barcha xalqaro huquqiy munosabatlari O‘zbekiston Respublikasining "Xalqaro shartnomalar to‘g‘risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga, adabiyotda, hukumatlararo kelishuv doirasida amal qilayotgan tomonlar fuqaro-huquqiy majburiyatlarining mustaqilligi ta’kidlanadi. Masalan adabiyotda takidlanishicha: “hukumatlararo va idoralararo kelishuvlardagi majburiyatlar hamda xo‘jalik yurituvchi subektlar tuzgan fuqaro-huquqiy bitimlardagi (shartnomalar) majburiyatlar mustaqil xususiyatga ega ekanliklari barcha tomonidan tan olingandir”.

Davlatlar o‘zaro tuzgan shartnomalardan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar, mazkur bitimlar tufayli paydo bo‘lgan fuqaro-huquqiy majburiyatlarni xo‘jalik yurituvchi subektlar tomonidan bajarilishini o‘z imkoniyati darajasida ta’minlash uchun choralar ko‘rayotgan, davlatlar uchundir.

Mazkur bitimlar ichki fuqaro-huquqiy munosabatlarga va tashqi iqtisodiy bitimlarga bevosita tartibga soluvchi ta’sir ko‘rsatadi. Avvalom bor, Rossiyaning eksport qiluvchilari xorijiy hamkorlari bilan savdo qilish jarayonida cheklovlardan ozod bo‘ladilar, chunki endi olib kirilayotgan mahsulotga ham, boj to‘lovlariga ham umumiy standart talablar qo‘yiladi. Bugungi kunda Rossiyaning eksport qiluvchilari boshqa mamlakatlardagi ta’minotchilarga nisbatan ko‘proq miqdorda boj to‘laydilar, bazi hollarda esa ularga dempinga qarsi choralar qo‘llaniladi. Misol uchun GATTning bazi bandlarini ko‘rib chiqaylik. Mazkur hujjat quyidagi asosiy qoidalarga asoslanadi:

1. Barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun chegaradan olib kirish va olib chiqishga doir boj to‘lovlari va yig‘imlariga nisbatan, import va eksport uchun xorijga to‘lovlar o‘tkazishga nisbatan, olib kirish va olib chiqishga doir tartibga solishning barcha qoidalari va rasmiyatchiliklariga nisbatan eng qullay rejimni taqdim etish: “Ixtiyoriy davlatda ishlab chiqilgan va ixtiyoriy davlat uchun mo‘ljallangan har qanday mahsulotga nisbatan shartnoma tuzuvchi tomon ta’minlab berayotgan har qanday ustunlik, qullaylik, imtiyoz tezlik bilan va hech qanday shartlarsiz shartnoma tuzuvchi boshqa har bir tomon xududida ishlab chiqilgan yoki shartnoma tuzuvchi boshqa tomonga mo‘ljallangan o‘xshash mahsulotga ham berilishi

kerak”.

2. Xorijda ishlab chiqilgan tovarlarga, mahalliy tovarlarga nisbatan qo‘llanilgan bir hil imkoniyatni taqdim etish: “Shartnoma tuzuvchi biror bir tomon xududida ishlab chiqilgan va shartnoma tuzuvchi boshqa tomon xududiga olib kirilayotgan tovarlarga nisbatan bevosita yoki bilvosita qo‘llaniladigan ichki soliqlar yoki boshqa turdagi ixtiyoriy ichki to‘lovlar mahalliy tovarlarga bevosita yoki bilvosita solinadigan soliq va to‘lovlardan osib ketmasligi kerak”. Mazkur tovarlarga nisbatan, mos milliy tovarlarga ularni ichki bozorda sotish, sotish bo‘yicha takliflar, xarid, tashish, taqsimlash yoki ishlatish borasida qo‘llaniladigan qonunlar, qoida va talablarga taqdim etilgan tartibdan kam bo‘lmagan tartib qo‘llanilishi kerak.

3. Miqdoriy tartibga solish choralaridan voz kechish: shartnoma tuzuvchi tomonlar biror bir ichki miqdoriy tartibga solishni o‘rnatishi yoki saqlab qolishi hamda bevosita yoki bilvosita biror bir tovarning ma’lum qismini (ulushini) ichki manbalardan olingan tovar bilan almashtirishni talab etishi mumkin emas.

4. Eksportni subsidiya qilish siyosatidan voz kechish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomalar tuzilayotganida turli huquqiy tizimga mansub subyektlar o‘rtasidagi aloqa o‘rnatilayotganligi va bu tizimlar o‘rtasidagi farqlar kelgusida muayyan ixtiloflarga olib kelishi mumkinligi, ularni bartaraf etish yo‘l-yo‘riqlari bel-gilab olinishi lozimligi e’tiborda tutilmog‘i lozim. Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalar odatda namunaviy kontraktlar asosida, tomonlar o‘zaro kelishib belgilaganda yozma shaklda tuzilishi lozim bo‘ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda ko‘proq qo‘llaniladigan shartnomalar – oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, yuk tashish, listenziya, vositachilik shartnomalari hisoblanadi. Bunday kontraktlarning mazmunini uning tarkibi, taraflarning o‘zaro majburiyatlari hajmi, to‘lov shartlari, yetkazib berish shartlari, suғurtalash shartlari, texnik jihozlash shartlari, kontrakt shartlarini buzganlik uchun javobgarlik sankstiyalari tashkil etadi.

Shartnomalarda (ayniqsa oldi-sotdi shartnomalarida) halqaro amaliyotda tarkib topgan va keng qo‘llaniladigan “Savdo atamalari” (Inkotermes-2000)dan foydalanmoq lozim (Masalan, SIF, FOB, va boshqa terminlar). Shartnomada tomonlar javobgarligi, nizolarni hal etish tartiblari va boshqa muhim xususiyatlar batafsil aks ettirilmog‘i lozim. Import va eksport kontraktlari belgilangan tartibda davlatning vakolatli organlarida qayd etilishi hamda hisobga olinishi lozim. Xalqaro savdo-iqtisodiy shartnomalar yuzasidan hisob-kitob qilish shakllari va tartiblari shartnoma taraflari o‘zaro kelishuviga ko‘ra shartnomada belgilab

qoʻyiladi. Amalda koʻproq valyuta tovar narxining valyutasi bilan mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun kontraktda qanday pul bozorining pul kursidan toʻlashda foydalaniishi koʻrsatiladi. Bunda bank orqali pul koʻchirish, inkasso, hujjatli akkreditiv kabi shakllardan keng foydalaniladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnoma munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni hal etilishi tomonlar kelishib belgilaydigan tartibda muayyan milliy huquqiy tizim asosida yoki xalqaro vositalardan foydalanilgan holda hal etiladi.

Oʻzbekiston Respublikasi subyektlari bilan tuzilgan tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari boʻyicha nizolar kelib chiqqan hollarda Oʻzbekiston Respublikasi xoʻjalik sudlari tomonidan ham koʻrib chiqilishi Oʻzbekiston Respublikasi Xoʻjalik prostessual kodeksi normalarida oʻz ifodasini topgan. Xalqaro amaliyotda bunday nizolarni hal etuvchi xalqaro arbitraj organlari tizimi tarkib topgan. Kontraktda mana shunday arbitrajlardan yoki boshqa xohlagan hakamlik sudlari nizolarni hal etilishi uchun tanlanishi mumkin. Amaliyotda shunday organlardan Stokgol'm shahri Savdo palatasi qoshidagi arbitraj, Parijdagi xalqaro savdo palatasi qoshidagi Arbitraj sudi, London xalqaro hakamlar sudi kabilar nizolar hal qilinishida koʻproq qoʻllaniladi.

Respublikamizda nizolar hal qilinishida muhim boʻlgan, Mustaqil Davlatlar hamdoʻstligiga a'zo va boshqa davlatlarning xoʻjalik, iqtisodiy va arbitraj sudlari hal qiluv qarorlari, xorijiy davlatlar arbitraj va hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari xoʻjalik sudlarining ijro hujjatlari qatoriga kirishini nazarda tutuvchi "Xoʻjalik sudlarining hujjatlari ijrosini amalga oshirish tartibi toʻғrisida "gi Yoʻriqnoma ham qabul qilingan. Ushbu hujjatga binoan boshqa davlatlar arbitraj sudlari tomonidan qabul qilingan qarorlari ham qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etiladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solishning obyekti boʻlib, xoʻjalik yurituvchi subyektlar oʻrtasida mahsulotlarni eksport va import qilish boʻyicha yuzaga keladigan hamda boshqa mamlakat hududida xizmatlar koʻrsatish va ish bajarish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar hisoblansa, tashqi iqtisodiy faoliyat obyektlari deganda oldi-sotdi yoki ayriboshlash mumkin boʻlgan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan qimmatbaho qoғozlar, valyutalar va valyuta qimmatliklari, elektr, issiqlik energiyasi va energiyaning boshqa turlari, transport vositalari, intellektual mulk obyektlari tushuniladi.

Oʻzbekiston Respublikasining "Tashqi iqtisodiy faoliyat toʻgʻrisida"gi qonuniga koʻra mamlakatimizda jismoniy shaxslar ham tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari boʻla olishi belgilangan boʻlib, ular tomonidan xorijiy mamlakatlarning yuridik va jismoniy shaxslari hamda xalqaro tashkilotlar bilan oʻzaro foydali iqtisodiy munosabatlar oʻrnatilib mamlakatimiz

iste’mol bozorining to‘ldirilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Aynan jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyat sub’-ektlari sifatida faoliyat ko‘rsatishi uchun yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tishi lozimligi qonun hujjatlarida belgilangan. Davlat ro‘yxatidan o‘tmagan holda bunday faoliyat bilan shug‘ullanish ta’qiqlanadi. Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

O‘zbekiston Respublikasining davlat organlari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining ushbu qonunda belgilangan huquqlarini buzuvchi hujjatlar qabul qilgan taqdirda, ularga etkazilgan zararning o‘rni qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi o‘z huquqlari va manfaatlariga daxldor bo‘lgan va maxfiy tusda bo‘lmagan axborotlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat organlaridan olishga haqlidir.

O‘zbekiston RespublikasiSavdo-sanoat palatasi huzurida Xalqaro tijorat arbitraj sudi 2010-yilning 6-sentyabr kuni tashkil etildi. O‘zbekiston RespublikasiSavdo-sanoat palatasi huzurida Xalqaro tijorat arbitraj sudining Reglamenti va Nizomi ishlab chiqilib tasdiqlandi. O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi huzurida Xalqaro tijorat arbitraj sudida xorijiy tadbirorlik subyektlari, mahalliy tadbirkorlik subyektlari ishtirokidagi xo‘jalik nizolari ko‘rib chiqilishi mumkin. Xalqaro tijorat arbitraj sudi sudloviga tegishli bo‘lgan nizolar kelib chiqqan taqdirda O‘zbekiston RespublikasiSavdo-sanoat palatasi huzurida Xalqaro tijorat arbitraj sudiga murojaat etish mumkin. Murojaatlar uchun O‘zbekiston RespublikasiSavdo-sanoat palatasining “Yuridik ekseprtiza va tadbirkorlikni huquqiy ximoya qilish bo‘limi”ga murojaat qilishingiz mumkin.

Tashqi iqtisodiy kelishuvlarni tartibga soluvchi aktlar qatoriga 1994-yilda UNIDRUA tomonidan ishlab chiqilgan Xalqaro tijorat shartnomalarning qoidalari kiradi. UNIDRUA qoidalari xalqaro shartnoma emas, davlatlarning unga qo‘shilishini talab etmaydi, tavsiyaviy xususiyatga ega. Qoidalarning kirish so‘ziga ko‘ra, u xalqaro tijorat shartnomalari uchun umumiy meyorlarni o‘rnatadi. Ulardan quyidagi hollarda foydalanish mumkin:

1) agar tomonlar shartnomani mazkur qoidalar bilan tartibga solinishi haqida kelishib olgan bo‘lsa;

2) agar tomonlar shartnoma “huquqning umumiy qoidalari”, “Xalqaro savdoning urf va odatlari” yoxud shunga o‘xshash nizomlar bilan tartibga solinish haqida kelishib olgan bo‘lsa;

3) qo‘llanishi mumkin bo‘lgan huquqning mos meyorini aniqlab

bo‘lmagan xolda paydo bo‘lgan masala bo‘yicha qaror qabul qilish uchun;

4) Xalqaro unifikastiya qilingan huquqiy hujjatlarni izohlash va to‘ldirish uchun;

5) milliy va xalqaro qonunchilik uchun andoza bo‘lib xizmat qilishda.

Qoidalar qo‘llanishi mumkin bo‘lgan huquqning (milliy, xalqaro) qatiy meyorlarining qoidalardagi bandlardan ustuvorligidan kelib chiqadi. Mazkur hujjatning tahlili shuni ko‘rsatadiki, uning aksariyat bandlari Vena konvensiyasi bandlari bilan “o‘xshash”, Konvensiyaning o‘ziga xos “davomi”dek. Biroq, qoidalarning amal qilish sohasi Konvensiya amal qilish sohasidan ancha kengdir, chunki qoidalarni faqat savdo-sotiq shartnomalariga emas, balki xizmat ko‘rsatish va boshqa turdagi shartnomalarga qo‘llash mumkin.

Qoidalarning asosiy moihyatini quyidagi bandlarga bo‘lish mumkin:

1) tomonlarning shartnoma tuzishdagi va shartlarni belgilashdagi erkinligi;

2) shartnomaning majburiyligi va uni o‘zgartirish yoki bekor qilish faqat shartnomaning shartlari yoki tomonlarning kelishuvi asosida amalga oshirish;

3) tomonlarning, qoidalarda qayd etilgan hollardan tashqari, har doim uning bandlari bekor qilish va tasirini o‘zgartirish huquqi;

4) qoidalarda yechimi ko‘rsatilmagan masalalar bo‘yicha uning umumiy qoidalariga muvofiq qaror qabul qilinishi;

5) tomonlarning xalol va xalqaro savdodagi ishbilarmon tajriba andozalariga ko‘ra harakat qilishi;

6) tomonlarning savdo odatlari va urflari, shuningdek o‘zaro munosabatlarda o‘rnatilgan ixtiyoriy tajriba bilan bog‘langanligi.

Xalqaro savdoda faol ravishda bir turdagi hujjatlardan foydalanilmoqda. Ular icidan BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan Mashina uskunalarini eksport qilishning umumiy shartlarini, xalqaro qarama-qarshi savdo shartnomalari bo‘yicha qo‘llanmashini, shuningdek har hil turdagi kelishuvlar uchun boshqa (30 dan ziyod) bir turdagi shartnomalarni alohida ko‘rsatish mumkin.

Tadbirkorlarning soha bo‘yicha assostiastiyalari tomonidan tovarning har bir alohida turiga (don, paxta, o‘rmon mahsulotlari va boshqalar) ishlab chiqilgan bir turdagi shartnomalari keng ishlatilmoqda. Tomonlar (tomonlardan biri) shaxsiy bir turdagi shartnomani ishlab chiqishi mumkin. Bir turdagi hujjatlarni ishlatish tomonlar uchun tashqi iqtisodiy bitim tuzish jarayonini engillashtiradi. Tomonlarning biror bir hujjatga ishorasi bitim shartlarida uning bandlari kiritilishini nazarda tutadi.

Avval shartnomalar tuzish uchun namunali shartnomalar ishlatilar

edi. Bir tomondan, bu shartnoma tuzish jarayonini osonlashtiradi. Boshqa tomondan, ma'lumki, universal shartnoma mavjud emas. Bu turli xil tushunmovchiliklar, chiqimlar, g'oyada esa, yuzaga kelgan nizolar tufayli, munosabatlar uzqilishiga olib keladi. Har bir aloxida olingan holat, tomonlar savdo munosabatlarini qanchalik ko'p vaqtdan beri olib borishi yoki ular bir birlarini qanchalik yaxshi bilishiga bog'liq bo'lmagan ravishda alohida yondashuvni talab etadi, namunaviy shakl hech qachon mutaxassis kadr o'rnini bosolmaydi.

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar

1. Chet ellik investor qanday huquqlarga ega?

2. Investitsiya munosabatlari qatnashchilarining huquqiy holati

3. O'zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy asoslar nimalardan iborat?

4. Ko'p tomonlama xalqaro konvensiyalar va kelishuvlarning iqtisodiy ahamiyati

5. O'zbekiston Respublikasida xorijiy investorlarni huquqiy himoya qilish tartibi

6. Xorijiy investorlarga davlat tomonidan kafolatlarning berilishi

7. Xorijiy investitsiyalarga doir O'zbekiston Respublikasi va MDH davlatlarining qonunchiligi

8. UNIDRUA qoidalari xaqida nimalarni bilasiz?

9. O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksiga muvofiq xorijiy investorlarga Bojxona bojidan ozod etish tarzidagi tarif imtiyozlari nimalarga nisbatan beriladi?

10. Huquqiy maqom deganda nimani tushunasiz?

V BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

5.1. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish usullari.
5.2. Investitsiyalar harakatini tartibga soluvchi xalqaro moliya institutlari.

5.1. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish usullari

Rivojlangan mamlakatlar xalqaro kapital harakatini asosan kapital eksporti-importini milliy va xalqaro darajada rag'batlantirish orqali amalga oshiradilar. Kapitalning qarzlar, portfel investisiyalar va boshqalar shaklida harakat qilishi borasidagi davlat siyosati uning harakatidagi barcha cheklashlarni olib tashlash maqsadida olib boriladi. BXIlarga nisbatan davlat har qanday cheklashlarniamalga oshirish huquqini o'z zimmasida qoldiradi, chunki bu milliy iqtisodiy havfsizlik bilan bog'liq. Shunisi xarakterliki, kapitalni chetga chiqarish uni jalb qilishga nisbatan kam darajada tartibga solinib turiladi. Davlat tartibga solishning quyidagi usullaridan foydalanadi:

moliyaviy: jadallashtirilgan amortizasiya; soliq imtiyozlari; subsidiyalar, qarzlar berish; kreditlarni sug'urtalash va kafolatlash;

nomoliyaviy: yer uchastkalari ajratish; zaruriy infrastruktura bilanta'minlash; texnik yordam ko'rsatish.

Bu borada yirik kapital eksporteri-importyori bo'lmish AQSh tajribasi juda muhimdir. AQShning BXIlarni tartibga solish siyosati ikki darajada amalga oshiriladi: federal hamda mahalliy (shtatlar, okruglar, shaharlar). Federal tartibga solish deganda xorijiy investisiyalarga nisbatancheklashlar tushuniladi. Bunda milliy havfsizlik masalasi birinchi o'ringa ko'tariladi. AQSh prezidenti amerika firmalarining qo'shilishi, yutilib ketilishi va sotib olinishi jarayonlarini (agar bunda firma faoliyati ustidan nazorat xorijiy investor qo'liga o'tsa) to'xtatib qo'yish huquqiga ega. Mahalliy darajada sug'urta biznesi va qishloq xo'jaligi yerlarini sotishni tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Trestlarga qarshi qonunlarni davlat organlari tomonidan qo'llanilishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda mahalliy ma'muriyatning xorijiy investorlar faoliyatini tartibga solish imkoniyatlari katta emas.Investisiyalarni rag'batlantirish tajribasi ko'proqdir. AQShga xorijiy investisiyalarni jalb etishning muhim mexanizmlaridan biri–xorijdagi vakolatxonalardir. Ular investisiyalarniu yoki bu shtatga jalb etilishiga ko'maklashadilar (Yaponiyaning o'zida shunday vakolatxonalardan 40 tasi faoliyat ko'rsatmoqda). AQShning alohida shtatlariga xorijiy investisiyalarni jalb etishni rag'batlantirish dasturi quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq

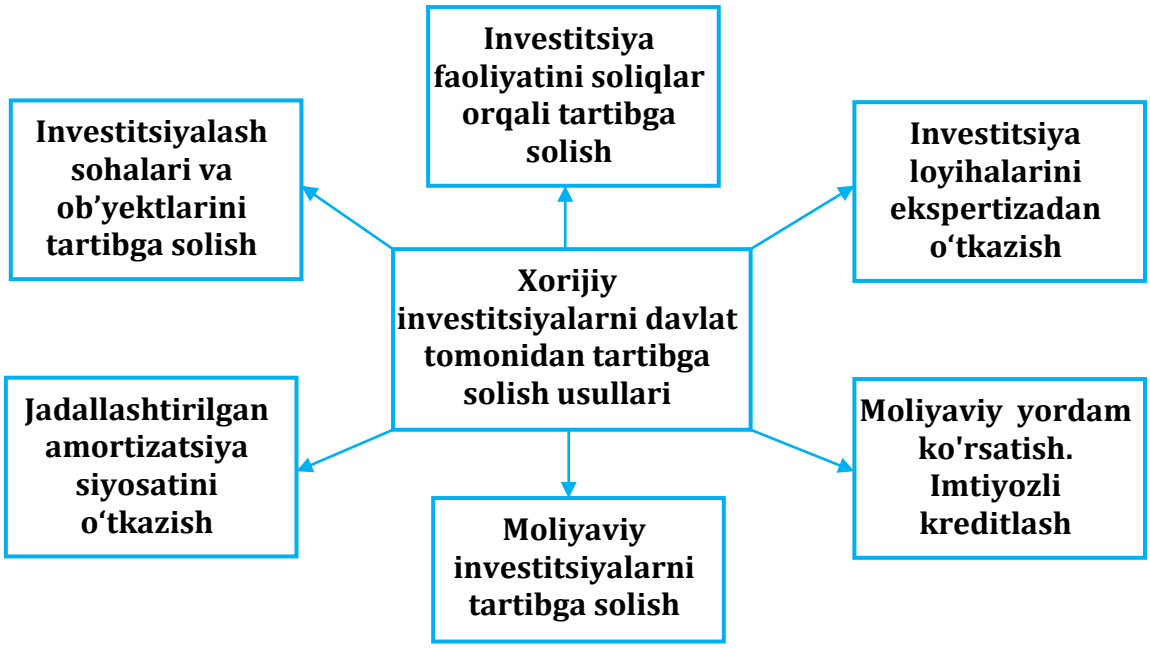
imtiyozlari; korxonani qurayotgan yoki modernizasiyalashtirayotgan xorijiy investor uchun bozordagi stavkalardan pastroq darajada qarzlar va subsidiyalar ajratish; kasbga o‘qitish va bandlikka ko‘maklashish; transport tarmog’ini takomillashtirish; yer uchastkasining qurilishi uchun tayyorlash; tekinga foydalanish uchun yer uchastkasini ajratish va boshqalar.

Xalqaro investisiyalarni tartibga solish bo‘yicha muhim amaliy hujjatlardan biri Osiyo-Tinch okeani hamkorligi tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan xorijiy investisiyalarning “ko‘ngilli kodeksi”dir. Kelajakda umumjahon savdo tashkiloti (UST) tomonidan foydalanilishi mumkin bo‘lgan ushbu “kodeks” da quyidagi investision tamoyillar qayd etilgan:

- transparentlik;
- donor-mamlakatlarga nodiskriminasion yondashuv;
- xorijiy investorlar uchun milliy rejim;
- investision rag’batlarni sog’liqni saqlash, havfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta’minlash bilan mos tushishi;
- savdoni va kapital qo‘yilmalar o‘sishini chegaralovchi investisiyalarga bo‘lgan cheklovlarni minimallashtirish;
- investisiyalarni ekspropriasiya qilinishidan voz kechish (bunda ijtimoiy maqsadlar uchun va milliy qonunchilik doirasida, nodiskriminasiya asosida, xalqaro huquq qoidalariga amal qilgan holda va yetarli va samarali kompensasiya to‘lanishi sharti bilan ekspropriasiya amalga oshirilishi mumkin);
- ro‘yxatdan o‘tkazilish va konvertasiyalashuvning ta’minlanishi;
- kapitalni olib chiqishdagi to‘siqlarni yo‘qotish;
- ikki marotaba soliqqa tortishni bekor qilish;
- resipiyent mamlakatning milliy qonunchiligiga, ma’muriy tartib va qoidalariga xorijiy investorning amal qilishi;
- investisionloyihani amalga oshirish bilan bog’liq xorijiy mutaxassislarni mamlakatdan chiqishiga va vaqtincha tashrif buyurishigaruxsat berish;
- maslahatlar va muzokara yoki arbitraj yordamida kelishmovchiliklarni bartaraf etish.

Xorijiy investisiyani o‘z iqtisodiyotiga jalb etayotgan har bir davlat xorijlik sheriklariga huquqiy va tashkiliy kafolatlar yaratib beradi. Bu jarayon jahon tajribasida sinovdan ijobiy ravishda o‘tgan.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullarining mohiyati quyidagilardan iborat **(5.1-rasm):**

5.1-rasm. Xorijiy investitsiyalarni davlat tomonidan tartibga solish usullari

Investisiyalarni jalb etish vazifasini davlatimiz ko‘p ukladli bozor iqtisodiyotini yaratish va rivojlantirish asosida xaqiqiy mulkdorlarni shakllantirish bilan bog’laydi. Bozor munosabatlarini rivojlantirish davlat tomonidan olib boriladigan ichki moliya siyosatiga chambarchas bog’liqdir.Moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda u yoki bu yo‘nalishda sarflash va jamg’arish mamlakatda qabul qilingan va amaliyotda faoliyat ko‘rsatayotgan taqsimot tizimiga bog’liqdir. Qonunchilikni rivojlanishi, adolatli qonunlar qabul qilinishi va ularni hayotga tatbiq etilishi bozor munosabatlarining rivojlantirishga, tadbirkorlik, ishbilarmonlikni keng ko‘lamda tarqalishiga qaratilsa investisiya manbalari tarkibida davlat mablag’lari kamayishi hisobiga boshqa mulkdorlar mablag’lari o‘sib boradi. Ishlab chiqarish munosabatlarini to‘g’ri yo‘lga qo‘yish va davlatning samarali moliya siyosatini yuritish alohida ahamiyatga egadir.Xorijiy kapitalni kirib kelish darajasi ustun darajada mamlakatni olib borayotgan moliya siyosatiga bog’liqdir.

Albatta, huquqiy bazaning mustahkamlanishi kichik biznesga xorijiy investisiyalar jalb etilishini kengaytirish uchun qulay sharoitlar yaratilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga bu jarayon olib borilishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarining ravon ishlashiga ham erishilishi lozim. So‘nggi yillarda mamlakatimizga jalb etilayotgan xorijiy investisiyalar ko‘lamlari va tarkibida ijobiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Tashqi qarzlar, asosan, uzoq muddatga, faqat iqtisodiyotning strategik tarmoqlarini modernizasiya qilish bo‘yicha investisiya loyihalarini

moliyalashtirish uchun jalb qilinmoqda. Shu bilan birga ayniqsa xalqaro moliya institutlarining kredit resurslarini kichik biznesni moliyalashga yo‘naltirish hajmlari o‘sishi kuzatilmoqda. Qonunning 25-moddasiga binoan investisiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

– investisiya faoliyatining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish;

– investisiya faoliyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining kafolatlarini taqdim etish;

– O‘zbekiston Respublikasi hududida maxsus iqtisodiy zonalarni va kichik sanoat zonalarini barpo etish;

– asosiy fondlarni tezlashtirilgan amortizasiya qilish huquqini berish;

– texnik jihatdan tartibga solish normalari, qoidalari va talablarini belgilash;

– raqobatni qo‘llab-quvvatlash choralarini qo‘llash;

– yer uchastkalariga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish hamda ulardan foydalanish shartlarini belgilash.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda qulay investisiyaviy va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, xorijiy investisiyalarga keng yo‘l ochish, qonunchilik barqarorligini ta’minlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, investisiyaviy muhitni tubdan yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan tizimli ishlar respublika sanoat va boshqa tarmoqlarini tarkibiy o‘zgartirish, modernizasiiyalash va diversifikasiyalashni chuqurlashtirish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirishga qaratilgan Davlat dasturlari investisiyalar hajmini oshishida muhim omil bo‘lmoqda. Shunday qilib, xorijiy kapitallarni jalb etishning u yoki bu shaklini tanlash va mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlariga, shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik tamoyillariga mos tarzda kiritish uchun ushbu shakllarning har birining o‘ziga xos xususiyatini hisobga olish lozim.

Shu bilan birga, xorijiy investisiyalarni jalb qilish maqsadlari, ularning shakllari va foydalanish imkoniyatlari xo‘jalik yuritishning alohida olingan darajalarida ham bir xil emas. Shuning uchun xorijiy investisiya resurslarini jalb etishda uning turli shakllarini qiyoslash va birinchi o‘rinda, xo‘jalik subyektlarining, qolaversa mintaqalar manfaatlarini hisobga olish lozim.

Mamlakat yoki alohida korxonalar darajasida xorijiy kapitallarni jalb qilish masalalarida umumiy maqsad mavjud bo‘lishi mumkin. Bu – tashqi bozorga chiqish yo‘lida o‘zining texnik-texnologik darajasini takomillashtirish va ishlab chiqarish ko‘lamlarini kengaytirish,

raqobatbardoshligini oshirishdir. Ammo, alohida olinganda, korxonalar va mamlakat darajasida maqsadlarni amalga oshirish yo‘llari turli xil bo‘lishi mumkin.

5.2. Investitsiyalar harakatini tartibga soluvchi xalqaro moliya institutlari

Xorijiy davlat hududida investitsiyalarni amalga oshirish ma'lum risklar bilan bog'liq bo'lib, investitsiya faoliyati ishtirokchilari o'rtasida nizolarning paydo bo'lishi ko'pincha muqarrar. Tomonlar, qoida tariqasida, majburiyatlarning lozim darajada bajarilishini ta'minlash uchun o'z vakolatlari doirasida barcha choralarni ko'rishga intilishlariga qaramay, investitsiya faoliyatining uzoq muddatli xarakterga ega bo'lishi tomonlarning o'z majburiyatlarini buzishiga imkon beradi. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda yuzaga keladigan munozarali masalalar ikkita muhim jihatga taalluqlidir:

- birinchisi, xorijiy investorning iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi to'siqlar, masalan, investorni faoliyatning muayyan turi bilan shug'ullanish uchun litsenziyadan mahrum qilish, yangi soliqlarni joriy etish shaklida;
- ikkinchisi, qabul qiluvchi davlat tomonidan xorijiy investorni iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish imkoniyatidan mahrum qiluvchi choralarni qabul qilish, masalan, milliylashtirish shaklida. Natijada, jabrlanuvchi o'zining buzilgan huquqlarini tiklashga va etkazilgan zararni qoplashga intiladi.

Tarixan xorijiy investitsiyalarni himoya qilish xalqaro ommaviy huquqda nazarda tutilgan mexanizmlar orqali amalga oshirilgan. Hududida mol-mulki joylashgan davlatning harakatlari tufayli zarar ko'rgan xorijiy investor faqat o'z davlatining diplomatik himoyasiga murojaat qilishi mumkin edi. Va yuzaga kelgan har qanday nizo faqat davlatlar o'rtasidagi nizo sifatida ko'rib chiqildi. Chet el mulkini himoya qilish milliylashtirilgan mulk uchun tovon to'lash tamoyili asosida amalga oshirildi. Xususiy investorlar manfaatlarini himoya qilish zarurati davlatlarni investitsiyalarni o'zaro himoya qilish va rag'batlantirish to'g'risida bitimlar tuzishga undadi.

Ushbu bitimlar investitsiyalarni himoya qilish sohasida xalqaro shartnoma amaliyoti tomonidan ishlab chiqilgan umumiy standartlarga javob beradi va shu kabi masalalarni qamrab oladi: investitsiya, investor tushunchalarini ochib beradi, huquqiy rejimlarni belgilaydi, xorijiy investorlar huquqlari kafolatlarini mustahkamlaydi, jumladan, ekspropriatsiyaga qarshi kafolat, ekspropriatsiya qilingan taqdirda

kompensatsiya, kapital qoʻyilmalar bilan bogʻliq toʻlovlarni chet elga toʻsiqsiz oʻtkazish, xorijiy investor bilan investitsiya oluvchi davlat oʻrtasidagi nizolarni hal etish kiradi.

Ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlash agentligi (ingl. Multilateral Investment Guarantee Agency, MIGA) ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlash agentligi (MIGA) sifatida ham tanilgan, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Investitsiya nizolarini hal qilish bo'yicha xalqaro markaz va Xalqaro bank bilan bir qatorda avtonom xalqaro institutlardan biridir; Qayta qurish va taraqqiyot Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan agentligi bo'lgan Jahon banki guruhiga kiradi. MIGAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, siyosiy risklardan sugʻurta qilish (siyosiy risklar xaritasiga qarang) va xususiy investorlarga kafolatlar berish, shuningdek, maslahat va axborot xizmatlarini koʻrsatishdan iborat.

MIGAni tashkil etish to'g'risidagi konventsiya 1985-yil 11-oktyabrda Seulda imzolangan. MIGA 1988-yilda tashkil etilgan. Bu ishtirokchi mamlakatlarning hissalari bilan qo'llab-quvvatlanadi. MIGAning ustav kapitali 1 milliard AQSh dollaridan oshadi. MIGA, Jahon banki guruhining boshqa tashkilotlari kabi, shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. 2022-yil holatiga ko'ra 182 davlat, shu jumladan Oʻzbekiston ham a'zo. Ishtirokchilar orasida 154 ta rivojlanayotgan iqtisodiyot va 28 ta sanoati rivojlangan mamlakatlar bor edi.

MIGA kafolatlari investorlarni mablag'lar harakatini cheklash, musodara qilish, harbiy va fuqarolik tartibsizliklari va shartnomani buzish xavfidan himoya qiladi. Biroq, bankrotlik xavfi kabi tijorat risklaridan sug'urta ta'minlanmagan. Kafolatlarni taqdim etishda past daromadli mamlakatlarga, siyosiy xavfga ega yoki nizolar ta'siriga uchragan mamlakatlarga, ekologik va ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarga, infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalarga ustunlik beriladi. MIGA, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida amalga oshirilgan investitsiyalarni sug'urta qiladi.

Xususiy firmalar va investitsiyalar kiritilgan mamlakatda ro'yxatdan o'tmagan fuqarolar MIGA kafolatlarini olish uchun murojaat qilishlari mumkin. Kafolatlar 3 yildan 15-20 yilgacha bo'lgan muddatga beriladi. Jahon banki kafolatlaridan farqli o'laroq, investitsion mamlakat hukumatining qarshi kafolatlari talab qilinmaydi. Shu bilan birga, MIGA kredit bermaydi va mustaqil investor emas. Tamaki va alkogol mahsulotlarini ishlab chiqarishga yoki qimor o'yinlarini tashkil etishga investitsiyalar uchun kafolatlar berilmaydi. Kafolatlarning maksimal miqdori hozirda har bir investitsiya loyihasi uchun 110 million AQSh dollarini va mamlakat uchun 440 million AQSh dollarini tashkil etadi.

Birgalikda sug'urtalash va qayta sug'urtalash orqali limitdan sezilarli darajada oshib ketishi mumkin. 1988-yildan beri MIGA umumiy qiymati 17,4 milliard dollarga teng 900 dan ortiq kafolatlar berdi. Bu orqali u 96 ta rivojlanayotgan davlatga 50 milliard dollardan ortiq to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy sarmoya kiritishga yordam berdi.

Investitsion nizolarni hal qilish bo‘yicha xalqaro markaz (ingl. ICSID — International Centre for Settlement of Investment Disputes) ICSIDning maqsadi xalqaro investitsiya nizolari bo‘yicha tomonlarni yarashtirish va arbitraj tartib-qoidalari uchun huquqiy imkoniyatlarni ta’minlashdan iborat. Markaz xususiy investitsiyalar uchun iqtisodiy bo'lmagan to'siqlarni bartaraf etishga intiladi va davlatlar va xususiy investorlar o'rtasidagi nizolarni hal qilish bo'yicha nufuzli xalqaro arbitraj instituti (xalqaro investitsiya arbitraji) sifatida qaraladi.

Tarixan investor va oluvchi davlat o‘rtasidagi nizolarni hal qilish xalqaro ommaviy huquq, ya’ni diplomatik himoya orqali amalga oshirilgan. Shunday qilib, investitsion nizolar davlatlararo xususiyatga ega edi. Keyinchalik xalqaro investitsiya munosabatlari investitsiyalarni himoya qilish va rag'batlantirish to'g'risidagi shartnomalarda rasmiylashtirila boshladi, ularning bir qismi qabul qiluvchi davlat sudlarida himoya qilishni nazarda tutadi. Biroq, shtat sudlari ishni hal qilishda har doim ham ob'ektiv bo'la olmaydi, shuning uchun 20-asrda transchegaraviy investitsiya nizolarini ko'rib chiqadigan organni yaratish dolzarb masalaga aylandi.

ICSID Davlatlar va boshqa davlatlar fuqarolari o'rtasidagi investitsiya nizolarini hal qilish to'g'risidagi konventsiyaga (Vashington konventsiyasi deb ataladigan) muvofiq tashkil etilgan. Konventsiya ICSID maqomini, uning tashkiliy tuzilmasini va asosiy funktsiyalarini belgilab berdi. Konventsiya 1965-yil 18-martda imzolash uchun ochilgan va 1966-yil 14-oktyabrda kuchga kirgan.

ICSID investitsiya nizolarini hal qilish to'g'risidagi konventsiyaga muvofiq ishlaydi. Konventsiya nizolarni hal qilishning ikkita asosiy usulini ko'rib chiqadi: tomonlarni yarashtirish va hakamlik muhokamasi. Shunga ko'ra, konventsiyada ish yuritish, yarashuv muhokamasi va hakamlik sudini yuritish bo'yicha protsessual qoidalar mavjud. Markazda tomonlarga xizmat ko'rsatish ixtiyoriy va pullikdir. To'lov miqdori Bosh kotib tomonidan tasdiqlanadi. Hozirgi vaqtda transchegaraviy investitsiyalar sohasida tuzilgan ko'plab kelishuvlarda investitsion nizolar yuzaga kelganda hakam sifatida ICSIDga murojaat qilinadi.

1978-yilda Vashington konventsiyasiga qo'shimcha protokol (investitsiya nizolarini hal qilishning qo'shimcha vositalari) qabul qilinishi bilan Markazning vakolatlari kengaytirildi. Ushbu hujjat quyidagilarga imkon berdi:

- oluvchi davlat yoki investorning vatani konventsiya ishtirokchisi bo'lmagan taqdirda nizolarni hal qilish uchun yarashuv va arbitraj tartib-qoidalaridan foydalanish;

- to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardan kelib chiqmaydigan nizolarda yarashuv va hakamlik tartib-qoidalaridan foydalanish;

- faktlarni aniqlash (nizoni mohiyati bo'yicha hal qilish emas, balki uning oldini olishga xizmat qiladi).

ICSID turli xil yuridik investitsiya nizolarini ko'rib chiqadi: ekspropriatsiya bilan bog'liq nizolar; shartnomalar bo'yicha majburiyatlarga, shuningdek kapital oluvchi davlat tomonidan xorijiy investorga taqdim etilgan huquqiy rejimlarga rioya qilmaslik. So'nggi paytlarda sudraluvchi ekspropriatsiya deb ataladigan munozaralar tez-tez bo'lib ketdi. U xususiy investorlar mulkdorlik huquqini saqlab qolgan, lekin ular o'z mulkidan foydalanish huquqidan qisman mahrum bo'lgan yoki o'z mulkidan olingan foydaning bir qismini yo'qotadigan davlatning bunday xatti-harakatlarini o'z ichiga oladi.

1965-yildagi Vashington konventsiyasida ko'zda tutilgan investitsiya nizolarini hal qilish tartib-qoidalari, agar nizoda ishtirok etuvchi davlat va investor davlat ushbu Konventsiya ishtirokchilari bo'lsa, uzoq vaqt davomida qo'llanilishi mumkin edi. ICSID vakolatlarini kengaytirish maqsadida 1965-yildagi Vashington konventsiyasiga qo'shimcha protokol imzolandi, ICSIDning davlat va boshqa davlat shaxsi o'rtasidagi nizoni quyidagi toifalardan biriga kiruvchi ICSID yurisdiktsiyasiga bo'ysundirish to'g'risida qaror qabul qilish huquqini ta'minlaydigan Qo'shimcha protseduralar qoidalarini kiritdi:

a) to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardan kelib chiqadigan huquqiy nizolarni hal qilish bo'yicha kelishuv va arbitraj protseduralari, chunki nizoda ishtirok etayotgan davlat yoki nizoda ishtirok etayotgan milliy yoki yuridik shaxs bo'lgan davlat ICSID vakolatiga kirmaydi;

b) nizo predmeti bo'lgan munosabatlar investitsiyalar bilan bevosita bog'liq emasligi sababli ICSID vakolatiga kirmaydigan huquqiy nizolarni hal qilish bo'yicha yarashuv va hakamlik tartib-qoidalari;

v) faktlarni aniqlash bilan bog'liq tartib. Ushbu tartib nizoni hal qilish bilan bog'liq emas, balki nizoning oldini olishga qaratilgan va profilaktik protsessni tashkil etadi.

Kelishuv tartib-taomili, agar taraflar boshqacha kelishuvga erishmagan bo‘lsa, yarashuv tartib-taomili qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi. Komissiyaning vazifasi tomonlar o'rtasidagi nizo predmetini aniqlash va ular o'rtasida o'zaro maqbul shartlarda kelishuvga erishishdir. Agar tomonlar kelishuvga erishgan bo'lsa, Komissiya nizo predmetini ko'rsatuvchi bayonnoma tuzadi va tomonlar kelishuvga erishganliklarini

qayd etadi. Agar ish yuritishning istalgan bosqichida Komissiyaga taraflar o‘rtasidagi kelishuvga erishish mumkin emasligi ma’lum bo‘lsa, u ish yuritishni tugatadi va bayonnoma tuzadi, bu nizo unga havola qilinganligini ko'rsatadi va tomonlar kelishuvga erishmaganligini bildiradi.

Osiyo infratuzilma investitsiyalar banki (AIIB) Xitoy tomonidan taklif qilingan xalqaro moliya institutidir. AIIBning asosiy maqsadlari Osiyo-Tinch okeani mintaqasida moliyaviy hamkorlikni rag‘batlantirish, Osiyoda yo‘llar va aeroportlar qurishdan tortib, aloqa antennalari va ekonom toifadagi uy-joylargacha bo‘lgan infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishdan iborat. AIIB XVF, Jahon banki va Osiyo taraqqiyot bankiga (OTB) potentsial raqobatchi sifatida qaralmaydi. Biroq ekspertlar AIIBni AQShda joylashgan Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon bankiga potentsial raqobatchi sifatida ko‘rmoqda. AIIB muvaffaqiyatlari haqidagi hisobotlardan so‘ng, AQSh moliya vaziri Jeykob Lyu AQShdagi Jahon banki va XVF kabi xalqaro moliya institutlariga ishonchni yo‘qotish xavfi borligidan ogohlantirdi. Tashkilotni Xitoy, Hindiston va Rossiya boshqarib, eng ko'p ovoz to'plagan uchta davlat qatoriga kirdi. Shu bilan birga, XXR eng muhim qarorlarga de-fakto veto huquqiga ega.

Ko'p tomonlama rivojlanish banki sifatida AIIB barqaror, yashil va texnologiyaga asoslangan infratuzilmani moliyalashtirish majburiyatini oladi. 109 a’zodan iborat AIIB mintaqaviy aloqalarni yaxshilash, energetika va suv boshqaruvini yaxshilash hamda iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlashga intiladi. AIIB tashkil etilganidan buyon O‘zbekistonga 3,1 milliard dollardan ortiq sarmoya kiritdi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, xorijiy investorning qabul qiluvchi davlatga nisbatan da'volari davlat organlari tomonidan ommaviy huquq sohasida qabul qilingan hujjatlar asosida yuzaga keladi, shu bilan birga, bunday hujjatlarni qabul qilish natijasida yuzaga keladigan nizolarni hal qilish, shuningdek, xorijiy investorning iqtisodiy faoliyati, uning qabul qiluvchi davlatdagi mulkiy muomaladagi ishtiroki shakllari xususiy huquq sohasiga tegishli bo‘lib, zararni qoplash, nizo taraflarining javobgarligi mezonlari va nizoni xalqaro arbitrlar tomonidan hal qilish kabi fuqarolik huquqi toifalaridan foydalanadi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi Qonunning 25-moddasiga binoan investisiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qanday usullar orqali amalga oshiriladi?
2. Xorijiy investitsiyalarni kafolatlovchi va tartibga soluvchi maxsus xalqaro tashkilotlar xaqida nimalarni bilasiz?

3. Investitsiyalar harakatini tartibga soluvchi mintaqaviy moliya institutlari faoliyati
4. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish usullari
5. Osiyo infratuzilma investitsiyalar banki faoliyati xaqida nimalarni bilasiz?

VI BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISHNI RAG‘BATLANTIRISHNING ZAMONAVIY SHAKL VA USULLARI

6.1. Bevosita va portfel investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish.
6.2. Investitsiya loyihalari va ularni baholash.
6.3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishda banklarning roli.
6.4. Investitsiya fondlari. Investitsiya resurslari.
6.5. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalari. Qimmatbaho qog‘ozlarning likvidligi.

6.1. Bevosita va portfel investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investisiyalarning o‘rni va uning ahamiyati, kapital bozorini transformasiya qilish va zamonaviy yondashuvlarni tadbiq etishga doir mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan qator tadqiqotlar amalga oshirib kelinmoqda. Ikki turdagi investitsiyalar mavjud: portfel va to'g'ridan-to'g'ri. Birinchi holda, investor kompaniyaning qimmatli qog'ozlarini sotib oladi va ularni o'z portfeliga qo'yadi. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bilan investor kompaniyaning real aktivlariga investitsiya kiritadi va uning faoliyatiga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bir qarashda, xalqaro miqyosda investisiya qilish g’oyasi hayajonli va va’daga to‘la ko‘rinadi, chunki xalqaro portfel investisiyalarining ko‘plab afzalliklari mavjud. Xorijiy qimmatli qog’ozlarga sarmoya kiritish orqali investorlar boshqa mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishida ishtirok etishlari, iste’mol savatini valyuta kursi xavfidan himoya qilishlari, diversifikasiya effektlarini amalga oshirishlari va global miqyosda bozor segmentasiyasidan foydalanishlari mumkin. Garchi bu afzalliklar jozibador ko‘rinishi mumkin bo‘lsa ham, xalqaro portfel investisiyalari uchun risk va cheklovlarni e’tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Portfelni boshqarish – bu riskni kamaytirish va daromadni maksimal darajada oshirish uchun investorning moliyaviy aktivlarini tashkil etish jarayoni. Mazkur jarayon investorga investision qarorlar qabul qilish va savdo strategiyalaridan foydalanish imkonini beradi. M.Giofrening fikricha, jahon iqtisodiyotining muhim tarkibiy bo‘g’inlari sanalgan milliy iqtisodiyotlar, integrasiya birlashmalari, xalqaro tashkilotlar va ular o‘rtasidagi turli xil munosabatlarning kombinasiyasi bo‘lgan investisiyalar muhim o‘rin egallaydi. Keyingi yillarda mazkur tarmoqlar o‘rtasidagi investision munosabatlarni rivojlanib borishi davlatlarning integrasiyalashuvini oshirish bilan bir qatorda iqtisodiy ijtimoiy

rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. P.Panagiotisning fikricha esa, xorijiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, to‘g’ridan-to‘g’ri investisiyalar sanoati rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan mexanizmdir.

Portfel investitsiyalari nazariyasi 20-asr xorijiy tadqiqotchilarida ma'lum bir ilmiy qiziqish uyg'otdi, masalan, F.J.Fabozzi va G.M.Markovitz[22] (portfel nazariyasi, qimmatli qog‘ozlar portfelini boshqarish), V.F.Sharp[23] (portfellar va kapital bozorlari nazariyasi), L.J.Gitman va M.Jonka[24] (pulning bozor nazariyasi, investitsiyalarning asosiy jihatlari) va boshqalar. Ko'pgina olimlar portfel investitsiyalari muammosi bo'yicha empirik tadqiqotlar bilan ham shug'ullangan. Umuman olganda, bunday tadqiqotlarni tahlil qilish ularni ikkita katta guruhga bo'lish imkonini beradi: birinchisida xalqaro portfel investitsiyalari jarayonlari portfellarning o'zi va investitsiya strategiyalari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi; ikkinchisi xalqaro portfel oqimlariga e'tibor beradi, portfel strategiyalari kontekstida investorlarning motivatsiyasi va qarorlari hisobga olinmaydi. Umuman olganda, birinchi guruhning tadqiqotlari miqdoriy jihatdan ustunlik qiladi.

Chet elda portfel investitsiyalarining afzalliklarini ko'rsatadigan tadqiqotlardan biri J.Driessen va L.Lievenlarning ishlaridir[25]. Ular shuni ko'rsatadiki, xalqaro portfel investitsiyalarda valyuta riski qimmatli qog'ozlar portfeliga qaraganda obligatsiyalar portfeliga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Shuningdek, S.Li va S.Stivensonlarning[26] ishlariga e'tibor qaratamiz, ular an'anaviy formatda xalqaro portfel investitsiyalarini xalqaro diversifikatsiya samaradorligi nuqtai nazaridan ularning harakati uchun zarur shart-sharoitlardan kelib chiqib tahlil qiladi.

Uslubiy jihatdan shunga o'xshash tadqiqot G.Flakenbak[27] tomonidan o'tkazildi. Boshqa narsalar qatorida, ushbu tadqiqotning portfel investorlari istiqbollariga oid muhim xulosasi shundaki, xalqaro diversifikatsiya milliy bozor indekslariga (butun bozorda) sezilarli ta'sir (zarba) xavfini sezilarli darajada kamaytirmaydi. Bu holat, xususan, muhim shoklarning xalqaro bozorda kichiklarga qaraganda tezroq tarqalishi bilan izohlanadi. Biroq, katta hajmdagi ishlarga qaramay, iqtisodiyotni

[22] Fabozzi F.J., Markowitz H.M. The Theory and Practice of Investment Management: Asset Allocation, Valuation, Portfolio Construction, and Strategies. 2 edition. - New York:Wiley 2011. 704 p.
[23] Sharpe W.F. Portfolio Theory and Capital Markets. Fifth edition. - New York: McGraw-Hill, 1999. 316 p.
[24] Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования/пер. с англ. - М.: Дело, 1997. 1008 с.
[25] Driessen J.; Laeven L. International portfolio diversification benefits: Cross-country evidence from a local perspective//The Journal of Banking and Finance. 2007. Vol. 31. pp. 1693–1712.
[26] Lee S., Stevenson S. Real Estate Portfolio Construction and Estimation Risk// Journal of Property Investment and Valuation. 2005. Vol. 23. pp. 234-243.
[27] Flakenback H. Diversification Benefits in the Finnish Commercial Property Market// International Journal of Strategic Property Management. 2009. Vol. 13. pp. 23-35

modernizatsiya qilish sharoitida mamlakatlarni globallashgan xalqaro moliya makoniga kiritish mexanizmlari yetarlicha o‘rganilmagan. Xususiy kapital investitsiyalari turlarining roli va funktsiyalari bilan bog'liq masalalar ham qabul qiluvchi tomon uchun ham, investor uchun ham to'liq yoritilmagan, investitsiya jarayonida kapital spekulyativligining oqibatlari. Boshqa tomondan, portfel investitsiya operatsiyalarining shaffofligi muhim muammolardan biri bo'lib, buning natijasida real statistik ma'lumotlarning buzilishi ehtimoli yuqori va ularning miqdorini pul ko'rinishida aniq aniqlashning imkoni yo'q.

Portfel investitsiyalar - bu jarayonga moliyaviy va institutsional vositachilarni jalb qilgan holda, turli xil qimmatli qog'ozlarning, shu jumladan hosilalarning ma'lum portfelini yaratish bo'lgan operatsiyalar. Shu bilan birga, "daromad/risk" nisbati investorni qaror qabul qilishga undaydigan mezondir. Iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha retsipient mamlakat qaysi turdagi mamlakatga tegishli ekanligi ham muhimdir. Eslatib o‘tamiz, XXI asrda ko‘plab mamlakatlarning iqtisodiyotni innovatsion modernizatsiyasiga o‘tishi xalqaro xususiy kapital harakatining faollashuviga olib keldi. O'z navbatida, ular investorga qimmatli qog'ozlar xavfsizligini nazorat qilish huquqini bermasligini, balki mumkin bo'lgan xavf tufayli kapitalning chayqovchiligi uchun vosita bo'lishi mumkinligini yodda tutish kerak.

Portfel investitsiyalar har doim tegishli moliyaviy bozorlarda obligatsiyalar, aktsiyalar, optsionlar, forvard shartnomalari, svop operatsiyalari va boshqalar ko'rinishidagi derivativlar orqali boshqariladigan moliyaviy vositalar bo'lib kelgan. Oxirgi yillarda hosilaviy moliyaviy vositalardan (derivativlar) foydalanishning keng tarqalishi ularning turli xil xatarlarni diversifikatsiya qilish qobiliyati bilan izohlanadi, bu esa xorijiy investorlarni rag‘batlantiradi. Investorlar kompaniyalar, turli xil tijorat banklari, shuningdek, investitsion trast va xedj fondlari va boshqalar bo'lishi mumkin.

Portfel investitsiyalardan foydalanish tahliliga o'tadigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, to'g'ridan-to'g'ri va xususiy investitsiyalar mamlakat iqtisodiyoti uchun ham, uning investorlari uchun ham turlicha "ijobiy" ta'sir ko'rsatishga qodir. Portfel investitsiyalar tobora kuchayib borayotgan mamlakat ichki bozorini rivojlantirish uchun rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatmoqda va shu bilan birga, umuman olganda, kuchliroq makroiqtisodiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yevrostat, OECD, BMT, XVF va UNCTAD ma'lumotlariga ko'ra, faqat o'nga yaqin rivojlanayotgan mamlakatlar va o'tish davridagi iqtisodiyoti bo'lgan davlatlar bir vaqtning o'zida ikkala turdagi investitsiyalarni (to'g'ridan-to'g'ri va portfel) import qiladi. Portfel investitsiyalar o'zining tez o'sishi (XX asrning 80-90 yillari)

uchun Yaponiya investorlari, shuningdek AQSh, Lotin Amerikasi va Janubi-Sharqiy Osiyoning oluvchi mamlakatlariga qarzdor. 21-asrda rivojlangan davlatlar guruhi, AQSh va Yevropa o'rtasidagi munosabatlarda portfel investitsiyalar tobora kuchayib bormoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarni (ular orasida Hindiston, Braziliya, Xitoy, Koreya, Singapur va boshqalarni) yagona guruh deb hisoblasak, ularning iqtisodiyotiga kiritilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ulushi xususiy kapital ulushidan yuqori bo‘ladi. Aksincha, sanoati rivojlangan mamlakatlar (Osiyoda Yaponiya, Shimoliy Amerikada Kanada va AQSh) boshqa tendentsiya bilan ajralib turadi: xususiy kapitalning ulushi portfel investitsiyalardan ustundir.

Xorijiy investisiyalar xususan to‘g’ridan-to‘g’ri investisiyalar ishlab chiqarishda ham, xizmat ko‘rsatish sohasida ham kapital daromad manbai bo‘lib xizmat qiladi. Xorijiy investisiyalar to‘g’risidagi nazariy qarashlarda quyidagi fikrlar bayon etilgan: “Chet el investisiyalari bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o‘zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog’lash bo‘lib, ichki investisiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investisiya muhitining o‘zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo‘ylab kapital ko‘chishi yuz beradi”.

N.Xaydarovning fikriga ko‘ra, “har bir alohida mamlakatda amalga oshirilayotgan investision siyosat ijobiy ko‘rsatkich ila qaror topsa demak, u davlatda yaratilayotgan yalpi ichki mahsulot ko‘rsatkichlari yuksalish tendensiyasiga ega bo‘ladi. Mabodo, investision siyosatda depsinish namoyon bo‘ladigan bo‘lsa, yuqorida zikr etilgan holat bilaks namoyon bo‘lib, yalpi ichki mahsulot o‘tgan yildagi ko‘rsatkichiga qaraganda pasayish dinamikasiga ega bo‘ladi”.

O‘zbekiston iqtisodiyotiga TTXIni jalb qilish uchun ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va boshqa sohalardagi islohotlarni samarali davom ettirish zarur. Shu jumladan infratuzilmaviy o'zgarishlar. Bunday holda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni rag'batlantirishning turli usullari rivojlangan xorijiy mamlakatlarning muvaffaqiyatli tajribasiga tayanish kerak:

1) bandlikni oshirish va ijtimoiy barqarorlikni oshirish (Frantsiya, Buyuk Britaniya);

2) sanoatni qayta qurish va tabiiy resurslarni rivojlantirish (Braziliya, Chili, Venesuela);

3) eksportni rivojlantirish va kasbiy malakalarni uzatish (Xitoy);

4) qishloq xo'jaligi va qazib olish tarmoqlarini rivojlantirish (Argentina, Avstraliya);

5) xalqaro donorlar, birinchi navbatda XVF (Hindiston, Filippin) tomonidan bosim;

6) kapitalni zudlik bilan kiritish zarurati (Meksika, Tailand, Indoneziya).

Bugungi kunda O‘zbekiston uchun dastlabki to'rtta usulning kombinatsiyasi oqilona bo'ladi. Xitoy misolida xorijiy kapitalni jalb qilish zamonaviy global texnologiyalardan foydalanishning eng yaxshi yo‘li ekanligini, bunda mamlakatimizga korxonalarni, ayniqsa, faqat xorijiy investor mablag‘lari hisobidan yaratilgan korxonalarni jihozlash bilan birga keladi. Eksportga yo‘naltirilgan investitsiyalar o‘rniga texnologik yo‘naltirilgan investitsiyalarni jalb etish siyosati o‘tgan asrning 90-yillari boshidan izchil olib borilmoqda.

Natijada, xorijga qarashli korxonalar Xitoyning yangi texnologiyaga sarflayotgan mablag‘ining to‘rtdan uch qismini tashkil qilmoqda. Yangi texnologiyalar mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi. Natijada chet el kapitali ishtirokidagi korxonalarda davlat sektoriga nisbatan ancha yuqori. Ba'zi sohalarda - uch marta yoki undan ko'p.

Bu korxonalar asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi, rentabellik va boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha ham mulkchilikning boshqa shakllaridan sezilarli darajada oshib ketadi. Biroq, aslida ishlatilgan xorijiy investitsiyalar Xitoy yalpi ichki mahsulotining 4% dan sal ko'proqni tashkil qiladi, lekin davlat byudjeti daromadlarining beshdan bir qismini ta'minlaydi. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarda 23 million ishchi ishlaydi. Ayni paytda dunyoning 500 ta yirik transmilliy korporatsiyasidan 400 dan ortig‘i Xitoyda o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘ygan. Ulardan 200 tasi Xitoyda tadqiqot tuzilmalarini yaratgan.

Hindistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni tasdiqlash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi:

1) Markaziy bank, Hindiston zaxira banki (RBI) orqali avtomatik tasdiqlash;

2) Chet el investitsiyalarini qo'llab-quvvatlash byurosi (FIPB) orqali individual tasdiqlash.

Sektorga qarab, 50, 51 va 74% xorijiy aktsiyadorlik chegaralari uchun avtomatik tasdiqlash beriladi. RBI tomonidan ruxsatnoma ariza berilgan kundan boshlab 15 kun ichida olinadi. Yangi qonunning joriy etilishi bilan ustav kapitalida xorijiy ishtirokning 51 foizigacha avtomatik tarzda tasdiqlanadigan 35 ta ustuvor soha aniqlandi. 50, 51 yoki 74% dan ko'proq ulushga ega bo'lishni istagan transmilliy kompaniyalar FIPBga murojaat qilishlari kerak. Avtomatik RBI tasdiqlashi mumkin bo'lmagan barcha takliflar uchun FIPB roziligi talab qilinadi. Bunga sohaga qarab 50, 51 va 74 foizlik belgilangan limitdan ortiq xorijiy aksiyalar ulushi bo‘yicha takliflar kiradi. Yuqori ustuvor sohalar uchun maxsus ruxsatnomalar talab qilinadi, ular har bir holatda xorijiy investorning rasmiy arizasiga binoan beriladi.

Xorijiy tajribani va O‘zbekistondagi investitsiya muhitining holatini o'rganish bizga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishni

rag'batlantirish bo'yicha quyidagi chora-tadbirlar kompleksini taklif qilish imkonini beradi:

- turli davlat tuzilmalari, ijtimoiy guruhlar, siyosiy partiyalar va boshqa tashkilotlar oʻrtasida fuqarolik totuvligiga erishish;
- inflyatsiya darajasini pasaytirish;
- soliq qonunchiligini soddalashtirish va ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan qayta ko'rib chiqish;
- depozitlar va depozitlar bo'yicha foiz stavkalarini oshirish orqali korxonalar va aholining mavjud mablag'larini investisiya ehtiyojlari uchun safarbar etish;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bankrotlik mexanizmini ishga tushirish;
- uzoq muddatli investitsiyalarni amalga oshiruvchi banklarga, mahalliy va xorijiy investorlarga oʻz faoliyatining boshqa yoʻnalishlariga nisbatan kapital aylanmasining sustligidan yoʻqotishlarini toʻliq qoplash maqsadida ularga soliq imtiyozlari berish;
- risk sug'urtasi. Tegishli shartnomalar umuman investitsiya loyihasi uchun ham, uning alohida bosqichlari uchun ham tuziladi. Ikkinchisi arzonroq, chunki u etarli darajada ishonchli sug'urta bosqichlarini talab qilmaydi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, inqirozli firmalar uchun loyihalarni sug'urta qilish gullab-yashnaganlarga qaraganda ancha qimmat. Biroq, bunday sharoitlarda ham, beqaror tashkilotning bankrotligining oldini olish shakli sifatida riskni kamaytirishning ushbu usulidan qochish istalmagan;
- kutilmagan xarajatlarni qoplash uchun moliyaviy resurslarni zaxiralash. Himoyaning ushbu shakli ayniqsa inqirozli sanoat firmalari uchun juda muhimdir, chunki amaliyot shuni ko'rsatadiki, investitsiya loyihalarining muhim qismi dastlab rejalashtirilganidan ancha qimmatga tushadi. Va inqirozli kompaniya uchun katta miqdordagi kreditlarni tezda olish juda muammoli bo'lgani uchun, siz bunga oldindan tayyorgarlik ko'rishingiz kerak.

Toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar boʻyicha raqobat kuchayib borayotgan bir sharoitda xorijiy investorlarni jalb etishni ragʻbatlantirish choralarini qoʻllash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Maxsus soliq, moliyaviy va tashkiliy chora-tadbirlar mamlakatdagi umumiy investitsiya muhitini yaxshilashga, umuman milliy iqtisodiyotning ham, uning alohida tarmoqlari va hududlarining ham investitsiya jozibadorligini oshirishga qaratilgan.

Demak, toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar toʻgʻri jalb qilinganda va foydalanilganda, xorijlik investorlar tomonidan korxonalar yoki tarmoqlarni tortib olish emas, balki ilgʻor texnologiyalar va quvvatlar,

uskunalar va nou-xaularning kirib kelishidir. Shuningdek, amaliy ko'nikmalar va boshqaruv ko'nikmalarini o'zlashtirish, ishlab chiqarish hajmining o'sishi, yangi ish o'rinlari, miyaning ketishi muammolarini hal qilish, mahsulot sifatini, uning raqobatbardoshligini oshirish va albatta, moliyaviy muammolarni hal qilish.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni ta’kidlash joizki, butun dunyoda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushi jadal sur’atlar bilan pasayib borayotgan bir paytda O‘zbekistonda mamlakat iqtisodiyotiga tashqi resurslarni jalb etish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Yevroobligatsiyalar chiqarilishi, xorijiy investorlarga berilgan imtiyoz va imtiyozlar xorijiy investitsiyalar oqimini rag‘batlantiradi va faollashtiradi, bu esa o‘z navbatida iqtisodiyotning boshqa ko‘rsatkichlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Buni raqamlarda yaqqol ko‘rish mumkin.

Portfel investitsiyalar dunyoning ko'pgina mamlakatlari uchun juda muhim vazifalarni bajarib, ushbu mamlakatlarning tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarini globallashuv jarayonining katalizatori bo'lib xizmat qiladi. Raqobat muhitini tartibga solish orqali xususiy korxonalar ham davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining muhim vositasi bo‘lib, ham donor-mamlakat, ham retsipient-mamlakat imkoniyatlarini kengaytirib, mamlakat innovatsion salohiyatini o‘ziga xos “to‘ldiruvchi” vazifasini bajaradi; Shu bilan birga, portfel investitsiyalar funktsiyalarining har biri o'zini boshqa kontekstda (tanlangan portfel va mamlakatga qarab) namoyon qilishi mumkin va generator funktsiyasidan beqarorlashtiruvchi funktsiyaga yoki hech bo'lmaganda spekulyativ funktsiyaga aylanishi mumkin. Va bir qator hollarda, xususiy kapital investitsiyalarining "pastga" dinamikasi aniq bo'lib, bu kapitalning chiqib ketishi bilan birga bo'lgan; katalizator funktsiyasidan iqtisodiy o'sishni sekinlashtirish funktsiyasiga aylandi; sog‘lom raqobatni rivojlantirish funksiyasidan milliy bozorni xorijiy investorlar tomonidan monopollashtirish funksiyasiga qadar.

Aynan shuning uchun ham bugungi kunda butun dunyoda mamlakatlarga rivojlanish, ilmiy-texnikaviy va innovatsion sohalarda o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish, zarur portfel investitsiyalarga ega bo‘lgan taqdirda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash imkonini beradigan qulay muhit yaratish masalasi dolzarbdir. Buning uchun investitsiya muhitini yaxshilash, investitsiya faolligini tiklash va kengaytirishga ko‘maklashuvchi tegishli choralarni ko‘rish zarur: o'z fond birjalarini modernizatsiya qilish, investitsiya jarayonini liberallashtirish va valyuta risklarini kamaytirish, xorijiy qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni ko'paytirish choralarini ko'rish, imtiyozlar berish va boshqalar.

O‘zbekistonda xorijiy korxona - bugungi kunda g’ayrioddiy narsa hisoblanmaydi. Mamlakatimizning barcha joylarida xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag’batlantirish bo‘yicha turli chora-tadbirlar joriy yetilmoqda - xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar uchun soliq imtiyozlari joriy etilmoqda, EIZ yaratilmoqda. O‘zRda xorijiy kapitali ishtirokidagi yuridik shaxsni quyidagi shakllarda, ya’ni: Xorijiy korxona (XK) – ustav kapitalining ustav fondida 100% ishtirokida; Xorijiy qo‘shma korxona (QK) – ushbu kapitalning uvda qisman ishtirokida tashkil etish mumkin. Qo‘shma korxonalar (QK) - tez ommalashib borayotgan yo‘nalishdir, chunki o‘zaro manfaatli hamkorlik ancha yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

Qo‘shma korxona - boshqa mamlakatlar firmalari ishtirokida bunyod qilingan, tashkiliy jihatdan yagona yuridik shaxs sifatida rasmiylashtirilgan korxona. Qo‘shma korxona o‘zaro manfaatdorlik negizida, hukumatla-raro shartnomalar asosida tashkil qilinib, ishlab chiqarish, ilmiy- ishlab chiqarish, ilmiy-texnika vazifalarini yechishga qaratiladi. Ta’sischilarning o‘z mulklarini birlashtirish va badallari hisobiga Qo‘shma korxonaning moliyaviy fondi yaratiladi. Qo‘shma korxona sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport, savdo, fan va milliy iqtisodiyotning boshqa sohalarida tashkil etilishi mumkin. Qo‘shma korxona, asosan, chet el texnikasi, texnologiyasi, investisiyasi asosida barpo etilib, mahalliy xom ashyo va ishchi kuchi hisobiga ishlaydi, o‘z mustaqil balansiga ega bo‘ladi, to‘liq xo‘jalik hisobi asosida faoliyat olib boradi. Qo‘shma korxonaning chet ellik ta’sischisi daromad hissasini o‘z mamlakatiga olib chiqib ketish (o‘tkazish) huquqiga ega bo‘ladi.

6.2. Investitsiya loyihalari va ularni baholash

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti MDH mamlakatlari iqtisodiyoti kabi navbatdagi jadal o‘sish to‘lqinini boshdan kechirar ekan, xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuvga tobora ko‘proq intilmoqda. Bunday sharoitda investorlar ishonchining mustahkamlanishi va korxonalarning moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga o‘tishi juda muhim omil bo‘lmoqda.

Zamonaviy iqtisodning asosiy postulatlaridan biri shundaki, pul ishlashi kerak, ya'ni pulni shunchaki saqlash mantiqiy emas, undan foyda olish uchun pul qo'yish kerak. Shu bilan birga, mavjud mablag'larni muvaffaqiyatli investitsiyalashning ajralmas shartlaridan biri bu investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini o'z vaqtida va adolatli baholashdir. O'ziga xos xususiyatga ko'ra o'xshash, ammo turli talablarga javob beradigan investitsiyalarning tannarxini va iqtisodiy bahosini

farqlash kerak. Baholash, qoida tariqasida, investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun mablag'larni jalb qilish uchun amalga oshiriladi va rasmiy baholash hisobotini olish uchun amaldagi qonunchilik va baholash standartlariga to'liq muvofiq ravishda mustaqil baholashni o'z ichiga oladi. Investitsiya loyihasini iqtisodiy baholash muayyan loyihaga investitsiya qilishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan bo'lib, bu baholash metodologiyasini tanlashda ham, uning natijalarini hujjatlashtirishda ham unchalik qat'iy emas. Asosiysi, investitsiyalar va investitsion loyihalarning iqtisodiy va iqtisodiy bahosi loyihani amalga oshirish jarayonining iqtisodiy va matematik modelini qurish va keyingi tahlilini ifodalaydi. Investitsion loyihani tahlil qilishda hisobga olinadigan asosiy mezonlar - bu o'zini oqlash muddati, rentabellik va xavf omillari.

Investitsion loyihalarning samaradorligini to'g'ri baholash uchun investitsiya turi muhim ahamiyatga ega, chunki har xil turdagi investitsiyalar investorlar uchun turli maqsadlar va turli xil iqtisodiy oqibatlarga ega. Investorlar ishtiroki darajasiga ko'ra, investitsiyalar odatda investor boshqaruv jarayonida bevosita ishtirok etadigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va tanlangan korxonalarning qimmatli qog'ozlariga passiv egalik qilishni o'z ichiga olgan portfel investitsiyalariga bo'linadi. Investitsiya ob'ektining turiga ko'ra real investitsiyalar ajratiladi - binolar, inshootlar, uskunalar; moliyaviy investitsiyalar - qimmatli qog'ozlar va nomoddiy investitsiyalarni sotib olish, patentlarga investitsiyalar, tovar belgilari va boshqalar. Shuni hisobga olish kerakki, har bir investitsiya turi o'ziga xos xususiyatlarga ega va investitsiya loyihalarini baholash ushbu turga mos keladigan usullardan foydalangan holda amalga oshirilishi kerak.

Masalan, moliyaviy qo'yilmalarni baholash qimmatli qog'ozlarning turiga, ularni sotib olishning kutilayotgan muddatiga va aktsiyalari sotib olingan korxonani boshqarishda investorlarning ishtiroki darajasiga bog'liq. Odatda, loyihaning investitsion jozibadorligini baholash uchta asosiy savolga javob berishni o'z ichiga oladi: zarur investitsiyalar miqdori, loyihaning iqtisodiy samaradorligi va kutilayotgan daromadning mumkin bo'lgan xavflarga nisbati. Nafaqat taklif etilayotgan investitsiyalarning samaradorligini baholash, balki mumkin bo'lgan muqobil yechimlarni, shu jumladan investitsiya loyihasini amalga oshirishdan butunlay voz kechish imkoniyatini ham baholash tavsiya etiladi. Kompaniya yoki xoldingning biznes qiymatini aniqlash murakkab vazifa bo'lib, makroiqtisodiy vaziyatni chuqur tushunish va sanoat tendentsiyalarini aniq kuzatish qobiliyatini, shuningdek, moliyaviy, buxgalteriya, huquqiy va soliq jihatlari bilan bog'liq muammolarni hal qilish qobiliyatini talab qiladi. baholanayotgan

ob'ektning faoliyati.

Investitsiyalar oqimi, joriy to'lovlar oqimi va daromadlar oqimi investitsiya loyihasini tavsiflovchi uchta asosiy pul oqimidir. Ma'lumotlarning noaniqligi mavjud ekan, investitsiya qarorlarini qabul qilishda har doim xavf mavjud bo'ladi, chunki loyiha dastlabki bosqichda to'g'ri deb tan olingan, erishilgan parametrlarning qiymatlari rejalashtirilgan qiymatlardan chetga chiqqanligi yoki hisobga olinmagan ba'zi omillar paydo bo'lganligi sababli foydasiz bo'lib chiqishi mumkin. Har bir investor o'z investitsiya faoliyatidan maksimal samara olishga intiladi, shuning uchun investitsiya loyihalari samaradorligini baholash zamonaviy jamiyatda dolzarb mavzudir. Investor investitsiya loyihasiga o‘z mablag‘lari va boshqa boyliklarini kiritish to‘g‘risida qaror qabul qilishi mumkin bo‘lgan jismoniy yoki yuridik shaxs bo‘lishi mumkin.

Loyihani ishlab chiqishning uchta asosiy bosqichi mavjud: loyihadan oldingi, investitsion, operatsion va barchasi birgalikda loyihaning hayot aylanishini tashkil qiladi.

Birinchi bosqich to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning asosiy qismini tashkil qiladi, bu alohida bosqichni etarlicha aniq aniqlash mumkin emas. Hozirgi bosqichda loyiha ishlab chiqilmoqda, uning texnik-iqtisodiy asoslari tayyorlanmoqda, marketing tadqiqotlari olib borilmoqda, xomashyo va asbob-uskunalar yetkazib beruvchilar tanlanmoqda, salohiyatli investorlar va loyiha ishtirokchilari bilan muzokaralar olib borilmoqda. Loyihadan oldingi bosqichning natijasi investitsiya loyihasining batafsil biznes-rejasidir.

Loyihani ishlab chiqishning ikkinchi bosqichida ancha katta xarajatlarni talab qiladigan harakatlar amalga oshiriladi, chunki bu bosqichda asbob-uskunalar sotib olish yoki qurilish ishlari olib borilmoqda. Bu bosqichda korxonaning doimiy aktivlari shakllanadi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatish, bu daromadlar va ular uchun joriy xarajatlarni o'z ichiga oladi, loyihani ishlab chiqishning operatsion bosqichi bo'ladi.

Operatsion bosqichning davomiyligi loyihaning umumiy samaradorligiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Investitsiyalar chegarasini aniqlash muhim, shundan so'ng loyihaning pul oqimlari endi dastlabki investitsiyalar bilan bog'lanishi mumkin emas. Masalan, yangi asbob-uskunalarni o'rnatishda to'liq ma'naviy yoki jismoniy eskirish davri bo'ladi. Investitsion loyihani baholash loyiha to‘g‘risidagi barcha ma’lumotlarni taqdim etishdan iborat bo‘lib, bu qaror qabul qiluvchi shaxsga investitsiya mablag‘larini investitsiyalashning maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ushbu tushunchada tijorat bahosi alohida o'rin tutadi. Tijorat hayotiyligini baholash loyihadan oldingi tadqiqotning

yakuniy bosqichidir. U loyihani ishlab chiqishning barcha oldingi bosqichlarida olinadigan va tahlil qilinadigan ma'lumotlarga asoslanishi kerak. Biznes-rejaning ushbu bo'limidagi ma'lumotlar potentsial investor loyihada ishtirok etish to'g'risida qaror qabul qilganda muhim ahamiyatga ega.

Loyihadan oldingi tadqiqotlar davomida olingan natijalar dastlabki ma'lumotlarning to'liqligi va ishonchliligiga va ularni tahlil qilishda to'g'ri qo'llaniladigan usullarga bog'liq. Ekspert malakasi darajasining tahlil sifatiga ta'sirini kamaytirish uchun investitsiyalarni baholashning standartlashtirilgan usullarini qo'llash zarurati tug'iladi, bu esa turli loyihalar uchun moliyaviy to'lov qobiliyati va samaradorlik ko'rsatkichlarining solishtirilishini ta'minlaydi.

Bir-birini to'ldiradigan investitsiya loyihasining tijorat jozibadorligi uchun ikkita umumiy mezonni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- moliyaviy barqarorlik (moliyaviy baholash): uni amalga oshirish jarayonida loyihaning o'zini oqlashi tahlil qilinadi;
- investitsiya samaradorligi (iqtisodiy baholash): loyihaning investitsiya qilingan mablag'larning xarid qiymatini saqlab qolish va ularning etarli darajada o'sishini ta'minlash qobiliyati.

O‘zbekistonda 2024-yilda mintaqaviy investisiya loyihalari doirasida umumiy qiymati 11,6 milliard dollar bo‘lgan 7656 ta loyihani amalga oshirish rejalashtirilgan. Bu haqda Investisiyalar, sanoat va savdo vazirligi matbuot xizmati ma’lum qildi. Yetakchi tarmoqlar ro‘yxatini to‘qimachilik sanoati, qurilish materiallari va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish boshqargan. Kamroq mintaqaviy investisiya loyihalari vino, alkogol va tamaki sanoatiga qaratilgan. 2023-yilda sanoat sohasida amalga oshirilgan loyihalar ulushi 31,3 foizni (4 419 ta loyiha), xizmat ko‘rsatish sohasida 52,7 foizni (7 437 ta loyiha), qishloq xo‘jaligi sohasida 16 foizni (2 264 ta loyiha) tashkil etdi.

2024-yilda qishloq xo‘jaligi – 12,3 foiz (945 ta loyiha) va xizmatlar – 50,1 foiz (3904 ta loyiha) ulushining biroz qisqarishi hisobiga ishlab chiqarish hajmi 36,6 foizga (2807 loyiha) oshadi. Shu yilning yanvar oyida respublikada 466 ta loyiha ishga tushirildi. Ularning aksariyati Qashqadaryo, Jizzax va Surxondaryo viloyatlarida amalga oshirildi. So‘nggi yillarda mamlakatda qabul qilingan hududiy investisiya dasturlari mahsulot sifatini oshirish, qo‘shimcha qiymat yaratish va qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratishga qaratilgan. Bu tendensiya joriy yil uchun mintaqaviy investisiya loyihalarida ham o‘z aksini topdi.

2024-yil 1-aprel holatiga, O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxona va tashkilotlar soni 14 226 tani tashkil etmoqda.

Shundan, 4 576 tasi qo‘shma korxonalar va 9 650 tasi xorijiy korxonalar hisoblanadi. Xorijiy kapital ishtirokida eng ko‘p faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarning davlatlar kesimida soni:

1. Rossiya — 3 019 ta
2. Xitoy — 2 501 ta
3. Turkiya — 1 886 ta
4. Qozog’iston — 1 102 ta
5. Janubiy Koreya — 727 ta
6. AQSh — 311 ta
7. Tojikiston — 307 ta
8. Qirg’iziston — 280 ta
9. Ozarbayjon — 236 ta
10. Germaniya — 220 ta
11. Turkmaniston — 187 ta

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, har qanday investitsiya qarorining asosi aktivlarni baholashdir, deb ta'kidlash mumkin. Investitsiya qilingan kapitalning keyingi daromadi baholash tartibining savodxonligi, to'liqligi va to'g'riligiga bog'liq.

Hozirda mamlakat iqtisodiyotida xorijiy investisiyalar ishtirokida tashkil etilgan korxonalarning ahamiyati ortib bormoqda. 2017-2021 yillar oralig’ida xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar soni 2,7 baravarga oshib, 2022 yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra, 13,2 mingtaga yetgan. Iqtisodiyotga investisiya kiritayotgan 50 dan ortiq mamlakat orasida Xitoy, Rossiya, Turkiya, Qozog’iston va Janubiy Koreya yetakchilik qilmoqda. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar asosan iqtisodiyotning sanoat (30,6 foiz) va savdo (28,5 foiz) sohalarida faoliyat yuritmoqda.

Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalarda iqtisodiyotda rasman band aholining 6 foizi faoliyat yuritadi, biroq ushbu korxonalarning ishlab chiqarishdagi ulushi 15 foizni, asosiy kapitalga investisiyalardagi ulushi esa 24 foizni tashkil etadi. Bunday korxonalar mamlakatdagi jami korxonalarning 2,5 foizini tashkil etsada, 2021-yilda mamlakat tashqi savdo aylanmasining 19,8 foizi, eksport va importning mos ravishda 19,7 foizi va 25 foizi ularning hissasiga to‘g’ri kelgan. Tahlil shuni ko‘rsatmoqdaki, chet el kapitali ishtirokidagi korxonalar faoliyat ko‘rsatuvchi xo‘jalik subyektlarining eng samarador va eng faol qatlami hisoblanadi.

2022-2026 yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasiga ko‘ra, kelgusi 5 yilda iqtisodiyotga 70 milliard dollar miqdorida xorijiy investisiyalarni jalb etish hamda 2026-yilga borib, eksport hajmini 30 milliard dollarga yetkazish maqsad qilingan. Ushbu maqsadlarga erishishda chet el investisiyalari ishtirokidagi korxonalar sonini oshirish,

shuningdek, ularning eksport faoliyatini rag’batlantirish muhim ahamiyatga ega.

Vazirlar Mahkamasining 18.07.2018-yildagi 549-son qarori bilan Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar tomonidan o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kelinayotgan mol-mulkni aniqlash tartibi to‘g’risidagi nizomga tuzatishlar kiritilgan. Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar bojxona hududiga olib keladigan mol-mulk ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan paytdan boshlab 2 yil davomida bojxona bojini to‘lashdan ozod qilinadi, agar:

- mazkur korxonalar ustav fondidagi xorijiy investisiyalar ulushi kamida 33%ni tashkil etsa;
- mol-mulk xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarning o‘z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun bojxona hududiga olib kelinsa.

Imtiyozni qo‘llash uchun ushbu mol-mulkni erkin muomalaga chiqarish rejimida bojxona rasmiylashtiruvidan o‘tkazish paytida «O‘zbekekspertiza» AJ tomonidan berilgan maxsus sertifikatga ega bo‘lish zarur. Yuqorida ko‘rsatilgan sertifikatni rasmiylashtirish jarayoni jadallashtirildi va soddalashtirildi. Birinchidan, sertifikat olish uchun arizani endi elektron tarzda taqdim etish mumkin. Shunisi e’tiborga loyiqki, arizaga rahbarning yoxud ishlab chiqarish uchun mas’ul shaxsning imzosi va ariza beruvchining muhri bilan tasdiqlangan hujjatlar paketini ilova qilish lozim. Biroq ushbu hujjatlarni elektron formatda ham taqdim etish imkoniyati haqida hyech nima deyilmagan. Endi sertifikatning o‘zi ham ekspertizadan o‘tkazilib, «Yagona darcha» birxillashtirilgan bojxona axborot tizimiga kiritilgandan keyin elektron shaklda rasmiylashtiriladi. Biroq ariza beruvchi hujjatning qog’oz shaklini talab qilsa, unga nusxasi qog’ozga chiqarib beriladi. Ariza beruvchining oldin berilgan sertifikatga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g’risidagi asoslangan murojaati, shuningdek o‘zgartirish va qo‘shimchalarning o‘zi ham elektron shaklda bo‘ladi.

Ikkinchidan, sertifikat olish uchun berilgan ariza 4 ish kuni (ilgari – 5 ish kuni) mobaynida ko‘rib chiqiladi, qo‘shimcha ma’lumotlar olish zarur bo‘lsa, muddat 6 ish kunigacha (ilgari – 10 ish kunigacha) uzaytiriladi. Oldin berilgan sertifikatga o‘zgartirish va qo‘shimchalarni rasmiylashtirish muddati 5 ish kunidan 4 ish kunigacha qisqartirildi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar va qo‘shma korxonalar alohida o‘ringa ega. Ushbu shakldagi korxonalarning tashkil bo‘lishi mamlakatimizga investisiyalarni jalb qilishning asosiy yo‘llaridan biridir. Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar va qo‘shma korxonalar faoliyatini soliqqa tortishning bir qancha o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Investisiyalarni va investisiya

faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan imtiyoz hamda preferensiyalar ichida soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar berish muhim iqtisodiy ahamiyatga ega. Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar va qo‘shma korxonalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida yaratilgan sharoitlar natijasida ularning soni yildan yilga oshib bormoqda. Natijada, kiritilayotgan investisiyalarning hajmi ham oshib bormoqda.

6.3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishda banklarning roli

Mamlakatimizda investisiya iqlimini yaxshilash, eksport salohiyatini oshirish, biznesni jadal rivojlantirish uchun asos sifatida investisiya va tashqi savdo faoliyatini samarali tartibga solish bo‘yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston investisiya siyosatida Xalqaro moliya institutlari va donor mamlakatlar bilan hamkorlik markaziy o‘rinni egallaydi. Shu sababli, muzkur sohani rivojlantirishda xalqaro moliya institutlari va mintaqaviy tashkilotlarining ahamiyati ham ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-iyuldagi “Xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari ishtirokidagi loyihalarni tayyorlash va amalga oshirish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi PQ–3857-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizomda xorijiy hukumat moliya tashkilotlari va xalqaro moliya institutlari tushunchalariga ta’rif berilgan bo‘lib unga muvofiq xorijiy hukumat moliya tashkilotlari – O‘zbekiston Respublikasida loyihalarni moliyalashtirish yoki birgalikda moliyalashtirishni, amalga oshirayotgan xorijiy hukumat moliya tashkilotlari, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasi (O‘zbekiston Respublikasi Hukumati) nomidan yoki O‘zbekiston Respublikasi kafilligi ostida qarzlari (kreditlari) jalb etilayotgan davlat banklari va taraqqiyot jamg’armalari, Eksimbanklar; xalqaro moliya institutlari (XMI) – davlatlararo bitimlar asosida tuzilgan, O‘zbekiston Respublikasi a’zo bo‘lgan moliyaviy va iqtisodiy tashkilotlar. Bunday tashkilotdar qatoriga Xalqaro valyuta jamg’armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kabi xalqaro moliya muassasalarini kiritishimiz mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “Investisiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi PF–5643-sonli Qaroriga muvofiq investisiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalarini hal qilish uchun davlat moliyaviy

vositalari, xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlarining qarz resurslari va texnik koʻmaklashish vositalari (grantlari)dan foydalanish samaradorligini oshirishga imkon beruvchi markazlashgan investisiyalarning boshqaruv tizimini yaratish hisoblanishi hamda Oʻzbekiston Respublikasi Investisiyalar va tashqi savdo vazirligi yagona davlat investisiya siyosatini amalga oshirish, xorijiy, birinchi navbatda toʻgʼridan-toʻgʼri investisiyalarni jalb qilishni muvofiqlashtirish, xalqaro moliya institutlari (boshqaruv ofislari) va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari bilan hamkorlik qilish, shuningdek, tashqi savdo, xalqaro iqtisodiy hamkorlik, respublikaga tashqi begʼaraz koʻmak (grantlar, texnik koʻmak, maqsadli begʼaraz yordam) mablagʼlarini jalb qilish sohasida yagona davlat siyosatini shakllantirish va muvofiqlashtirish uchun masʼul vakolatli davlat organi hisoblanishi belgilangan.

Bundan tashqari, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13- noyabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Xorijiy investorlar kengashini tuzish va uning faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʼrisida”gi PQ–4519-sonli Qaroriga muvofiq Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Xorijiy investorlar kengashi tashkil etildi va uning asosiy vazifalari sifatida davlat organlari va xoʻjalik yurituvchi subyektlarning xorijiy kompaniyalar, banklar, investisiya va boshqa tuzilmalar, xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari bilan oʻzaro manfaatli hamkorligini taʼminlash hamda davlat organlari, Oʻzbekiston Respublikasida faoliyat yurituvchi xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari, xorijiy kompaniyalar, banklar, investisiyaviy va boshqa tuzilmalarning hamkorlikdagi saʼy-harakatlari bilan investisiya jarayonlariga toʻsqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etishga qaratilgan samarali takliflarni ishlab chiqish belgilandi. Darhaqiqat, bugungi kunda markazlashgan investisiyalarni jalb qilishda xalqaro moliya institutlari va moliya tashkilotlarining roli juda katta.

Mamlakatimizdagi qulay investisiya muhiti natijasida banklarning moliyaviy barqarorligi va faolligi oshib bormoqda. Xususan, sohadagi islohotlar tufayli soʻnggi 5 yilda banklarning kapitali 2 barobarga, kredit portfeli 2,3 barobarga hamda yillik kredit ajratish hajmi 1,8 barobarga koʻpaydi.

Toʻrtta bank ilk bor yevrobond chiqarib, chetdan 1 milliard 300 million dollar resurs jalb etdi. Oʻtgan yili banklar 3,8 milliard dollarlik, shuningdek, ularning mijozlari hukumat kafolatisiz 6 milliard dollarlik xorijiy kreditlarni toʻgʼridan-toʻgʼri olib kelgan.

Zamon talabidan kelib chiqib, bu ishlarni yanada kengaytirish va loyihalarni sifatli amalga oshirish zarur. Joriy yilda Milliy bank tomonidan 6 milliard dollarlik loyihalar amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Shuningdek, zargarlik tarmog'ida 2,1 trillion so'mlik 526 ta, xizmatlar sohasida 41,8 trillion so'mlik kreditlar hisobidan 40 mingdan ortiq loyihalarni amalga oshirish va 2,5 million nafar aholi bandligini ta'minlash ko'zda tutilgan.

O'zsanoatqurilishbank bu yil xalqaro moliya bozorlaridan 3 milliard 100 million dollarlik mablag' jalb etishni maqsad qilgan. Bank mijozlari bilan umumiy qiymati 4 milliard 800 million dollarlik investisiya loyihalariga kirishilgan. Mazkur bank tomonidan qurilish materiallari sohasida 2024-2025 yillarda 529 ta loyiha doirasida 2 milliard 800 million dollarlik xorijiy investisiyalar jalb qilinib, bu orqali 25 mingdan ziyod ish o'rni yaratilishi rejalashtirilgan. Shu bilan birga, Milliy bank 967 ta, Sanoatqurilishbank 727 ta mahallada ishsiz aholi bandligini ta'minlashga ko'maklashmoqda. Yana bir muhim jihati, banklar quyi bo'g'inga tushib ishlayotgani uchun ko'plab biznes tuzilmalar "soya"dan chiqmoqda.

Xorijiy investisiyalarni keng jalb qilishda mamlakatimiz bank- moliya tizimida bozor mexanizmlarini keng joriy etishdagi islohatlarning amalga oshirilishi yo'naltiruvchi rol o'ynasada, hali bu sohada bir qator muammo va kamchiliklar mavjud. Ulardan biri banklar kapitalining asosiy qismi davlatga tegishli bo'lib qolayotganligidir. Bu esa bank sektorida sog'lom raqobatga yo'l bermaydi va xizmat ko'rsatish sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu muammolarni hal etishda mamlakat hukumat va Markaziy bankning xalqaro moliya institutlari ko'magida bank-moliya tizimini rivojlantirish bo'yicha uzoq muddatli strategiyaning ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bank tizimiga xususiy va xorijiy kapital kirib kelishini jadallashtirish bilan birga davlat banklari ulushini bosqichma-bosqich kamayib borishiga, sohada raqobat muhitining yaxshilanishiga, tijorat banklari faoliyatini, kreditlash sifati va madaniyatini, ayniqsa, ularning investision faolligini har tomonlama oshirishga xizmat qiladi.

Strategiyada moliya bozorlari, jumladan, fond bozorini rivojlantirish, yangi moliyaviy instrumentlarni joriy etish va obligasiyalar chiqarish orqali, bank xizmatlari ko'lamini yana-da kengaytirish, ilg'or axborot texnologiyalari asosida bank tizimini ravnaq toptirishga, sarmoyadorlar uchun keng va qulay sharoitlar yaratishga, valyuta bozorini erkinlashtirishga lohida e'tibor qaratilgan. Aynan mazkur omillar tijorat banklarining investisiyaviy faoliyati samaradorligini oshirish, institusional asoslarini takomillashtirishga turtki bo'lmoqda. Bu harakatlar strategiyasida belgilab bergan ustuvor yo'nalishlariga uyg'un bo'lib, bank tizimini isloh qilishni chuqurlashtirish va barqarorligini ta'minlash, banklarning kapitallashuv darajasi va depozit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligi va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investisiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik

subektlarini kreditlashni yana-da kengaytirish masalalarini hal etishda muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda.

Xalqaro va mahalliy ekspertlar fikricha iqtisodiyotni modernizasiyalash sharoitida xo‘jalik subektlarining asosiy kapitalini yangilash va texnologik jihatdan yuqori bosqichga ko‘tarishni investisiyalarsiz tasavvur etish qiyin. Shu boisdan ham, xo‘jalik subektlari moliyaviy oqimlarni diversifikasiya qilish, xo‘jalik tuzilmalarini takomillashtirishga qaratilgan investision faoliyatni faollashtirishlarida banklarning investorlik rolini oshirish obyektiv zaruratga aylanib bormoqda. Ushbu maqom ostida banklar bevosita va bilvosita daromad olish maqsadida o‘z resurslarini muayyan muddatga tashkil etish yoki sotib olishga, moliyaviy aktivlarni xarid qilishga yo‘naltiradi. O‘z navbatida banklarning investision faoliyati ularning moliyaviy vositachilik roli orqali ham yuzaga chiqadi. Bu makroiqtisodiy xususiyatga ham ega. Aynan shu prizma orqali qarasak, tijorat banklari bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik subektlarining pul-kredit shaklida yuzaga keluvchi investision talablarini amalga oshishini rag’batlantiradi, jamg’armalarining investisiyaga transformasiyalashuvini ta’minlaydi va mamlakat va mintaqalar ko‘lamida ijtimoiy va iqtisodiy sohalarning investision talablarini qondirishga erishiladi.

Tijorat banklari investision faoliyatida merchent benking ham muhimdir. Sababi, shu asosda kompaniya faoliyatining dastlabki bosqichida aksiyalarga investisiya qilish (venchur kapital), o‘sish va egalikdagi mulk bazasini restrukturizasiya qilish maqsadida aksiyalarga investisiya qilish (xususiy kapital) imkoniyati yaratiladi.

Loyihalar moliyasi, ya’ni tuzilmaviy moliyada esa xususiy investisiya tashabbuslari, aralash, ya’ni davlat va xususiy sektor hamkorligi muhim o‘rin tutadi. Sanoat va moliya tavakkalchiliklarini boshqarish xizmatlari, tavakkalchilikni baholash va qoplash bo‘yicha konsalting xizmatlari ham tijorat banklarining investision faoliyatida muhim hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham tijorat banklarining investision siyosatini aynan shulardan kelib chiqib, zamon talablariga moslashtirish qat’iy talab etilmoqda. Bunda ularning investision faoliyatning maqsadli mo‘ljallari tizimini tashkil etish va mazkur maqsadlarga erishish usullarini erkin tanlash eimkoniyat berildi. Institusional jihatdan qaraganda, bu investision faoliyatni tashkil etish va boshqarish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilayotganligini ko‘rsatadi. Aynan shu nuqtai nazardan tijorat banklarining muayyan faoliyati investision aktivlarning muvofiq tarkibi va hajmini ta’minlash, tavakkalchilikning maqbul darajasida aktivlar daromadliligini oshirishga yo‘naltirilishi kerak. O‘z navbatida bank resurs bazasini kengaytirish va bank resurslari saqlanishini ta’minlash ham

istiqbol maqsadlari qatoridan joy olishi lozim. Shundagina investision qo‘yilmalarning likvidliligi, xavfsizligi va daromadliligi hamda o‘sib borishi uchun pragmatik sharoit yaratiladi. Shu o‘rinda investisiya yo‘nalishida tijorat banklarini rag’batlantiruvchi omillar bo‘yicha quyidagi takliflarni keltirib o‘tish mumkin: raqobatdagi ustunlikni oshirish, resurs bazasini kengaytirish hisobiga kreditlash hajmini oshirish, kredit portfeli tavakkalchiliklarini diversifikasiyalash asosida tavakkalchilik darajasini pasaytirish, kredit qaytmasligi tavakkalchiligini kamaytirish.

Tijorat banklarida investision faollikni oshirishda avvalo, faoliyatdan olingan foyda asosiy resurs manbai hisoblanadi.Shu bilan birga aholining bo‘sh pul mablag’larini bank omonatlariga jalb qilish qo‘shimcha resurs manbai bo‘lishi bilan birga, ular uchun daromad manbaidir. Bu borada aholining manfaatlarini ham inobatga olgan holda, tijorat banklari tomonidan aholi uchun jozibador omonat turlari joriy etilmoqda. Investisiya dasturi doirasida iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ishlab chiqarishni modernizasiya qilish, texnik va texnologik yangilash jarayonida banklarning moliyaviy ko‘magi katta bo‘lmoqda.

6.4. Investitsiya fondlari. Investitsiya resurslari

Milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlashning zaruriy shart-sharoitlaridan biri rivojlangan moliyaviy vositachilik tizimining mavjudligi hisoblanadi. Moliyaviy vositachilik tizimining eng samarali ishtirokchilaridan biri bo‘lib investisiya fondlari xizmat qiladi.

Investisiya fondining vazifasi shundaki, u aholining vaqtinchalik bo‘sh turgan mablag’larini jalb qilib, bu mablag’larni iqtisodiyotning rivojlangan sektorlariga investisiya qiladi.Investorlarning pul mablag’larini jalb etish va ularni investisiya aktivlariga qo‘yish maqsadida aksiyalar chiqarishni amalga oshiruvchi yuridik shaxs - aksiyadorlik jamiyati investisiya fondidir. Investisiya fondi quyidagi turda bo‘lishi mumkin:

o‘zi chiqargan aksiyalarni qaytarib sotib olish majburiyatiga ega bo‘lgan investisiya fondi;

o‘zi chiqargan aksiyalarni qaytarib sotib olish majburiyatiga ega bo‘lmagan investisiya fondi.

Investisiya fondining turi fondning ta’sis hujjatlarida ko‘rsatiladi. Investisiya fondi yangi yuridik shaxsni ta’sis etish yoki boshqa investisiya fondini qayta tashkil etish yo‘li bilan tashkil etiladi. Investisiya fondini investisiya fondi bo‘lmagan boshqa yuridik shaxsni qayta tashkil etish orqali tashkil etishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Investisiya fondi tijorat tashkiloti bo‘lib, u o‘zining alohida hisobga

olinadigan mol-mulkiga, shu jumladan ustav kapitaliga berilgan mol-mulkka ega bo‘ladi. Yuridik va jismoniy shaxslar investisiya fondining muassislari (aksiyadorlari) sifatida ish yuritishi mumkin. Investisiya fondini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish davlat xizmatlari markazlari tomonidan amalga oshiriladi.

Investisiya fondini tashkil etishda uning aksiyalari qiymatini to‘lash pul mablag’lari, qimmatli qog’ozlar, ulushlar, shuningdek ko‘chmas mulk va boshqa mol-mulk, mulkiy huquqlar bilan amalga oshiriladi. Bunda uning ustav kapitalining kamida 75 foizi pul shaklida to‘lanishi kerak.

Investisiya fondining aksiyalarini joylashtirish fond birjasida amalga oshiriladi, bundan ushbu fond muassislari o‘rtasida yopiq obuna bo‘yicha joylashtiriladigan aksiyalarning dastlabki chiqarilishi mustasno.

Aksiyadorlarning umumiy yig’ilishi va kuzatuv kengashi, shuningdek vakolatlarini ishonchli boshqaruvchi amalga oshiradigan ijroiya organi investisiya fondining boshqaruv organlaridir. Investisiya fondlari investisiya strategiyasi va obyektiga, investorlar tanloviga ko‘ra, shuningdek, turli mamlakatlar qonuniy-me’yoriy hujjatlaridagi farqlar hisobiga turlicha o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Investorlar uchun o‘z qo‘yilmalarining afzalliklarini va tavakkalchilik darajasini ko‘rsatish maqsadida investisiya fondlarini turli xususiyatlar bo‘yicha tasniflash muhim hisoblanadi. Shuningdek, investisiya fondlarini tasniflash investorlar huquqlari va xatarli qo‘yilmalar, daromadlilik, investisiya faoliyatining maqsadi yuzasidan tajribasiz investorlar uchun shaffoflikni oshiradi.

Investisiya siyosatiga ko‘ra investisiya fondlari pul bozori fondlari, obligasiya fondlari, aksiya fondlari, aralash investisiya fondlari, fondlarning fondi, ko‘chmas mulk fondlari, xatarli investisiya (venchur) fondlari, ipoteka va indeks fondlarga ajratiladi. Investisiya fondi siyosatida investisiyalash maqsadi investisiya obyektlariga va fond investisiya deklarasiyasidagi aktivlar tarkibiga bo‘lgan talabdan kelib chiqadi. Fondni tashkil etayotganda boshqaruvchi kompaniya tomonidan investisiya fondini qaysi turga mansubligi belgilanadi va e’lon qilinadi. Lekin pay yoki aksiyadorlik investisiya fondlarining aktivlar tarkibi mamlakatlarning qonuniy-me’yoriy hujjatlariga mos kelishi lozim.

Investisiya fondlarini investisiya strategiyasiga ko‘ra faol boshqariladigan investisiya fondlari va nofaol boshqariladigan investisiya fondlari ajratish asosida samarali bozor nazariyasi turadi. Ushbu nazariya bo‘yicha bozorning samarali deb tan olinishida qimmatli qog’ozlar narxi emitent va uning qimmatli qog’ozlari to‘g’risidagi axborotlarni to‘liq mujassam etishi hisoblanadi. Bu esa qimmatli qog’ozlar bozori ishtirokchilari o‘rtasidagi axborotlar simmetriyasizligini o‘z-o‘zidan

bartaraf etilishiga olib keladi.

Investisiya fondlari faoliyat koʻlamiga koʻra mahalliy doirada faoliyat yurituvchi, mintaqaviy investisiya fondlari va xalqaro investisiya fondlari farqlanadi. Mahalliy doirada faoliyat yurituvchi investisiya fondlari bir mamlakat moliya bozorida, milliy qonunchilik asosida oʻz operasiyalarini amalga oshiradilar. Ma'lum bir hudud doirasida, ularda mavjud qonunchilik asosida faoliyat yuritadigan investisiya fondlari mintaqaviy investisiya fondlari hisoblanadi. Xalqaro investisiya fondlari oʻz operasiyalarini turli mamlakatlar moliya bozorida amalga oshirish huquqiga ega boʻladilar.

Ularning faoliyati xalqaro va milliy qonunchilik doirasida tartibga solinadi. Hozirda xalqaro investisiya fondlarining asosiy koʻrinishlaridan biri boʻlib, turli mustaqil davlatlarning taraqqiyot va barqarorlashtirish, ya'ni oltin-valyuta zaxiralarini, milliy daromadi qadrini oshirish, mustahkamlash va undan mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish yoʻlida foydalanish vazifasini bajaruvchi suveren investisiya fondlari hisoblanadi.

Davlatlarning suveren xalqaro investisiya fondlari – mamlakatning xalqaro savdo balansidagi aktiv qoldiqlarni va koʻp miqdordagi xorijiy valyuta zahiralarini boshqarish uchun hukumat tashabbusi va nazorati bilan tashkil etiladi. Suveren xalqaro investisiya fondi oʻz mablag'lari bilan turli xorijiy valyutada, xalqaro aksiyalar, obligasiyalar va moliyaviy vositalar boʻyicha oldi-sotdi operasiyalarini amalga oshirib, mablag'lar qadrini saqlash va ularning hajmini koʻpaytirish, mamlakat iqtisodiy ijtimoiy barqarorligi uchun ularni safarbar etish faoliyatini amalga oshiradi. Bunday fond mablag'lari davlat byudjeti profisiti hisobidan ham shakllanishi va ular turli xorijiy valyutadagi moliyaviy va real aktivlarni sotib olishga yoʻnaltirilishi mumkin.

Islom investisiya fondi deganda sarmoyadorlar oʻzlarining boʻsh mablag'larini shariat talablariga muvofiq ravishda, halol daromad olish maqsadida investisiya kiritiladigan jamg'arma nazarda tutiladi. Bu kabi fondlarga sarmoya kiritish orqali a'zo boʻlgan sarmoyadorlar ularni shu jamg'armaga kiritgan sarmoyalarini ifodalovchi va jamg'arma keltirgan umumiy daromaddan ulush olish huquqini beruvchi hujjatga ega boʻladilar. Mazkur hujjatni a'zolik sertifikati, aksiya yoki shunchaki ulush deb atash mumkin. Sarmoyadorlar daromaddan oladigan ulush, ularning fondga kiritgan sarmoyalariga muvofiq boʻladi.

Ushbu hujjatning Shariat nuqtai nazaridan joizligi quyidagi asosiy talablar bilan belgilanadi:

1. Sertifikatda qat'iy summadagi foyda miqdori belgilanishi mumkin emas, buning oʻrniga foyda miqdori fond tarafidan topilgan haqiqiy daromadga nisbatan ma'lum bir ulush koʻrinishida belgilanishi kerak. Zero,

nafaqat foyda olinishi, balki sarmoyaning tani qaytishi ham kafolatlanmagan bo‘ladi. Sarmoyadorlar ushbu fondga sarmoya kiritayotgan vaqtlari, sarmoyadan keladigan foyda fondning haqiqiy daromadiga bog’liq ekanligini, agar fond zarar ko‘radigan bo‘lsa ular ham zarar ko‘rishlarini yaxshi tushunishlari lozim. Bordiyu fond katta daromad ko‘rsa, sarmoyadorlarning foydasi ham katta bo‘ladi, zarar ko‘rsa, sarmoyadorlar ham zararga sherik bo‘ladilar. Ammo, zarar fond boshqaruvchilarining loqaydliklari, noqonuniy yoki noshar’iy amaliyotlari tufayli ko‘rilgan bo‘lsa, u holda fond emas balki shaxsan boshqaruvchilarning o‘zi javobgar bo‘ladilar.

2. Fondda yig’ilgan mablag’lar faqat shariat ruxsat bergan faoliyat turlariga yo‘naltirilishi mumkin. Ya’ni nafaqat biznesning o‘zi, balki u amalga oshiradigan loyihalar, savdo va boshqa amaliyotlari ham shariatga mos bo‘lishi lozim.

Investisiya resurslari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- pul mablag’lari (shu jumladan chet el valyutasi) va boshqa moliyaviy mablag’lar, shu jumladan kreditlar, paylar, ulushlar, aksiyalar va boshqa qimmatli qog’ozlar;
- ko‘char va ko‘chmas mol-mulk (binolar, inshootlar, uskunalar, mashinalar va boshqa moddiy qimmatliklar) hamda ularga bo‘lgan huquqlar;
- intellektual mulk obyektlari, shu jumladan u yoki bu turdagi ishlab chiqarish turini tashkil etish uchun zarur bo‘lgan, texnik hujjatlar, ko‘nikmalar va ishlab chiqarish tajribasi tarzida rasmiylashtirilgan, patentlangan yoki patentlanmagan (nou-xau) texnik, texnologik, tijoratga oid va boshqa bilimlar;
- yer uchastkalariga bo‘lgan huquqlar, boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlari, shuningdek mulk huquqlaridan kelib chiquvchi boshqa ashyoviy huquqlar.

6.5. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalari. Qimmatbaho qog‘ozlarning likvidligi

Amortizatsiya ajratmalari – mahsulot tannarxiga kiritiladigan asosiy fondlar amortizatsiyasi summasi; asosiy fondlarni qisman tiklash (kapital ta’mir va yangilash) va to‘liq tiklash (renovatsiya) fondlarini yaratishga xizmat qiladi. Amortizatsiya ajratmalari me’yorlari asosiy fondlar qiymatiga proporsional holda hisoblanishi, ya’ni taxminan foydalanish muddatiga tekis taqsimlanishi yoki kamayib boruvchi balans usulida – jadallashtirilgan tartibda hisoblanishi mumkin. Jadallashtirilgan tartibda foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya me’yori 2-marta oshiriladi,

ikkinchi yili qoldiq qiymatining 20% va shu tarzda ajratmalar nazarda tutiladi. Natijada asosiy fondlar qiymatining qismi ular xizmat muddatining yarmidayoq amortizatsiyalanadi.

Amortizatsiya me’yorlarining pasaytirilishi asosiy fondlarning yangilanishini sekinlashtiradi, oshirilgan me’yorlar mahsulot tannarxini qimmatlashtiradi. Shu sababli Amortizatsiya ajratmalari normativlari davlat tomonidan tartibga solinadi. Amortizatsiya ajratmalari ta’minlashi kerak bo‘lgan asosiy shart asosiy fondlar eskirishini to‘liq qoplash va ularni takror yaratishni ta’minlashdir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat Amortizatsiya ajratmalari normativlarini belgilab, jadallashtirilgan amortizatsiya orqali tadbirkorlarga soliqqa tortiladigan foyda summasini kamaytirishga imkoniyat yaratib beradi. Ayni paytda asosiy fondlar qiymatini hisobdan chiqarishni tezlatish tadbirkorni asosiy fondlarning ma’naviy eskirishi bilan bog‘liq ehtimoli bo‘lgan zarar ko‘rishdan saqlaydi, yangi texnika va texnologiyani tezroq joriy etishga rag‘batlantiradi.

Hozirgi sharoitda amortizatsiya ajratmalari rivojlangan mamlakatlarda kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shunga ko‘ra davlat ko‘pincha firmalarga jadallashtirilgan amortizatsiyani qo‘llashga ruxsat beradi. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarning yuqori normalarini belgilash orqali asosiy fondlar qiymatini nisbatan qisqaroq vaqt ichida ro‘yxatdan chiqarish imkonini beradi. Odatda jadallashtirilgan amortizatsiyani qo‘llash asosiy fondlarning aktiv qismi uchun ruxsat etiladi. Biroq, bu holat nafaqat asosiy kapitalning tezroq yangilanishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini amortizatsiya ajratmalariga to‘g‘ri keluvchi qismining oshib ketishiga ham olib keladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, avvalo qo‘shimcha kapital mablag‘ sarfalanmasdan turib mahsulot hajmini ko‘paytirishda o‘z ifodasini topadi.

Bir tomondan, milliy mahsulot yoki milliy daromadning o‘sish sur’atlari bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning o‘sish suratlari o‘rtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining umumlashuvchi ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan asosiy kapital qiymati o‘rtasidagi aloqani aks ettirib, u o‘zaro bog‘liq ikki ko‘rsatkich – kapitaldan olinadigan samara (Ks) va mahsulotning kapital sig‘imi (Ksig) ko‘rsatkichlari bilan ifodalanadi.

2024-yilda asosiy vositalarning tezlashtirilgan amortizatsiyasi - bu amortizatsiya bo'lib, uni hisoblashda ortib boruvchi omil qo'llaniladi. Buning hisobiga asosiy vositalarning foydalanish muddati qisqaradi, soliq

yuki kamayadi va asosiy vositalarni tez-tez yangilash va modernizatsiya qilish imkoniyati paydo bo'ladi. Undan foydalanish imkoniyati tashkilotning buxgalteriya siyosatida ko'rsatilishi kerak.

Qimmatli qog'ozlar bozori kapital harakati uchun asos bo'lib xizmat qiladi, uni iqtisodiyotning eng dolzarb tarmoqlariga qayta taqsimlashning bozor mexanizmini yaratadi. Qimmatli qog'ozlar bozori kompaniyalarning investitsiya resurslarini jalb qilish imkoniyatlarini oshiradi. Qimmatli qog'ozlar bozorining samarali faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi mablag'lar balansini ta'minlaydi va ularning rivojlanish sur'atlarini tartibga soladi. Ko'pgina mamlakatlar uchun fond bozori moliya bozorining asosiy segmenti bo'lib, iqtisodiy barqarorlikni saqlash va moliyaviy yo'qotishlarni minimallashtirish imkonini beruvchi asosiy kompensator rolini o'ynaydi. Shuning uchun rivojlangan fond bozorining mavjudligi har qanday mamlakat iqtisodiyoti uchun juda zarurdir.

Moliyaviy bozorlarning ajralib turadigan xususiyatlaridan biri ularning yuqori likvidligidir. Bundan tashqari, likvidlik ushbu bozorlarning to'g'ri ishlashi, shuningdek, moliyaviy aktivlarning adolatli bozor bahosi uchun zarur shartdir. Biroq, bu kontseptsiya moliya nazariyasida eng kam o'rganilganlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu toifaning mohiyatini to'g'ri tushunmasdan turib, qimmatli qog'ozlar bozorining holatini tartibga solish va baholash bo'yicha yuqori sifatli normativ hujjatlar va uslubiy hujjatlarni ishlab chiqish mumkin emas. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, "likvidlik" atamasi moliyaning turli sohalarida keng qo'llaniladi, uning mazmuni tavsiflangan ob'ektga va qo'llanish doirasiga qarab o'zgaradi. Ushbu tadqiqot qimmatli qog'ozlarning likvidligini (adabiyotda bozor likvidligi yoki fond bozori likvidligi deb ham ataladi) o'rganadi. Aktiv likvidligining umumiy qabul qilingan ta'rifi yo'q. Bu atamaning birinchi talqinlaridan biri D.Keyns tomonidan berilgan bo'lib, u likvidlikni bitimni bajarish uchun zarur bo'lgan vaqt va shu bilan bog'liq holda yuzaga keladigan xarajatlarning kombinatsiyasi deb hisoblagan[28].

Keyinchalik boshqa mualliflar tomonidan biroz ifodalangan holda, uning likvidlik ta'rifi hozirda eng keng tarqalgan va shunday ko'rinadi: investor uchun tez va katta moliyaviy yo'qotishlarsiz o'z aktivlarini sotish imkoniyati. Xususan, V.A.Galanovning[29] ta’kidlashicha, “...qimmatli qog‘ozning likvidligi - bu qimmatli qog‘ozning bozor bahosi sezilarli darajada o‘zgarmagan holda, belgilangan (belgilangan) vaqt ichida pulga almashtirilishi mumkin bo‘lgan qiyosiy miqdoridir”.

Shu bilan birga, qimmatli qog'ozning likvidligini tavsiflovchi ba'zi

[28] Keynes J. M. A Treatise on Money. London, Macmillan, Vol. II, 1930

[29] Галанов В.А. Рынок ценных бумаг: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006.

mualliflar uni mutlaqo likvid aktivga aylantirish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni aniqlashtirishga harakat qilishadi. Masalan, O.M. Sheveleva ta'kidlaydi: "Likvid bozorlar "ideal" kapital bozorlariga yaqinroq bo'lib, ularda har qanday investor doimiy (uzluksiz), tranzaksiya xarajatlarisiz va qo'shimcha harakatlarsiz ishlaydi[30]". Bunday holda, ushbu mualliflar aktivning (spread) sotish va sotib olish narxlaridagi farqdan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarga e'tibor berishadi.

Likvidlik kontseptsiyasining noaniq ta'rifi V.P.Voronin va N.P.Ularning fikriga ko'ra, "likvidlik" tushunchasi qimmatli qog'ozlarni sotish va ular uchun naqd pul olish ehtimolini anglatadi. Keyin ular yozadilar: “Likvidlik – bu: qimmatli qog‘ozning (yoki boshqa har qanday moliyaviy aktivning) asosiy mulki bo‘lib, uni qiymatida sezilarli moliyaviy yo‘qotishlarsiz tezda sotish imkoniyatini bildiradi;

- qimmatli qog'ozning yuqori investitsiya sifati ko'rsatkichi;
- investor va mulkdor uchun qimmatli qog'ozning jozibadorligi ko'rsatkichi;
- qimmatli qog'ozning rentabelligini belgilovchi ko'rsatkich.

Qimmatli qog'ozning yuqori likvidligi, qoida tariqasida, uning rentabelligining pasayishiga olib keladi. Aksincha, qimmatli qog'ozning past likvidligi yuqori daromadlilikni anglatadi. Shunday qilib, qimmatli qog'ozning likvidligi va rentabelligi bir-biriga teskari proportsionaldir”.

Birinchidan, likvidlik qimmatli qog'ozlarning sotilish ehtimolini anglatishini ta'kidlab, mualliflar uni xavf toifasiga kiritadilar.

Ikkinchidan, likvidlikni rentabellik bilan bog'lab, mualliflar sabab va oqibatlarni almashtirdilar, shuningdek, kimning rentabelligi haqida gapirayotganlarida chalkashdilar. Aslida qimmatli qog'ozning bozordagi likvidligi uning rentabellik darajasi bilan belgilanadi. Daromadlilik qanchalik yuqori bo'lsa, unga bo'lgan talab ham shunchalik yuqori bo'ladi. Qimmatli qog'oz egasi uni tezroq sotishga harakat qilib, uning qiymatini pasaytirishi mumkin, bu esa, shunga ko'ra, uning rentabelligini pasayishiga olib keladi. Va xaridor uchun ushbu qimmatli qog'ozning rentabelligi ortadi. Agar xavfsizlik xaridor uchun juda jozibali bo'lsa, u buning uchun yuqori narxni to'lashi mumkin. Bunda xaridorning rentabelligi pasayadi, sotuvchining rentabelligi ortadi.

Likvidlik kontseptsiyasining mohiyatini o'rganar ekan, V.V. Naumenko ta'kidlashicha: "Moliya bozorlari sohasidagi turli mutaxassislar uchun bozor likvidligi har xil ma'noga ega. Likvidlik haqida gapirganda, ba'zi odamlar tez savdo qilish qobiliyatini, boshqalari - katta hajmdagi

[30] Шевелева О.М. Финансовый рынок: Уровни анализа и институциональные формы развития. Филиал ЧОУВО «Московский университет им. С.Ю. Витте» в г. Ростове-на Дону, 2016.

operatsiyalarni amalga oshirish qobiliyatini, boshqalari esa - arzon narxlarda savdo qilish qobiliyatini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, likvidlik bir necha jihatlarga ega va turli investorlar u yoki bu jihatning ustuvorligini baholashda bir-biridan farq qiladi. Likvidlikning bunday ko'p qirrali kontseptsiyasi tufayli haligacha uning umumiy qabul qilingan ta'rifi mavjud emas.

Bizning fikrimizcha, “Likvidlik” ta’rifining mohiyatidan kelib chiqib, likvidlikni qimmatli qog‘ozning bozor bahosiga nisbatan egasi uchun sezilarli yo‘qotishlarsiz tezda sotilishi yoki boshqa aktivga almashtirilishi qobiliyati sifatida tushunish maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Ushbu masala bo'yicha ilmiy adabiyotlarni ko'rib chiqish olimlarning qimmatli qog'ozning likvidligini tezda naqd pulga almashtirish qobiliyati sifatida talqin qilish bo'yicha fikrlarida noaniqlikni ko'rsatdi. Ba'zi olimlar bu qobiliyatni qimmatli qog'ozning o'ziga xos xususiyati deb atashadi, boshqalari likvidlikni qimmatli qog'ozlarning investitsiya sifati deb tushunishadi, uchinchilari esa likvidlikni ko'rsatkich sifatida ko'rishadi.

Likvidlikni sifat ko'rsatkichi sifatida ko'rsatish qimmatli qog'ozning likvidligini baholash faqat tavsiflovchi bo'lishi mumkinligini nazarda tutadi. Ushbu pozitsiyadan qimmatli qog'ozlarni yuqori likvidli, past likvidli, likvidsiz va boshqalar sifatida tavsiflash (ta'riflash) mumkin. "Qimmatli qog'ozlarning likvidligi" tushunchasining mohiyatini ilmiy asoslash va uning baholash ko'rsatkichi sifatidagi xususiyatlari fond bozorida sotiladigan qimmatli qog'ozlarning likvidligini baholash uchun yondashuvni shakllantirish va yuqori sifatli metodologiyani ishlab chiqish imkonini beradi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Bevosita va portfel investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish tartibi
2. Qo‘shma korxonalar va chet el korxonalarini tashkil etish tartibi
3. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish
4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishda banklarning roli nimadan iborat?
5. Investitsiya fondlari xaqida nimalarni bilasiz?
6. Iqtisodiyotda jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarining ahamiyati
7. Qimmatbaho qog‘ozlarning likvidligi
8. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish holati qanday tahlil qilinadi?

VII BOB. XORIJIY INVESTORLAR UCHUN O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI JALB QILUVCHANLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

7.1. O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining strategiyasi.
7.2. Eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish.
7.3. Ikkilamchi qimmatbaho qog‘ozlar bozorini rivojlantirish.
7.4. Import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish.

7.1. O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining strategiyasi

Ma'lumki, O'zbekiston o'z milliy manfaatlariga asoslangan holda ochiq, o'zaro manfaatli va konstruktiv tashqi siyosat olib bormoqda. Yangi O'zbekistonning zamonaviy tashqi siyosiy holati dunyoda va mintaqada shiddat bilan o'zgarayotgan vaziyat hamda mamlakat ichidagi keng ko'lamli o'zgarishlarga asoslanib shakllanmoqda.

Globallashuv jarayonining hozirgi bosqichidagi muhim yo‘nalishlardanbiri - 0 ‘zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish hamda jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayonlarini kuchaytirish hisoblanadi. Bu borada mamlakatimizning ko‘plab mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘yishi, jahondagi turli iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlaming teng huquqli a’zosiga aylanishi e’tiborga molikdir. Hozirgi davrda Respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy strategiyasi import o‘mini bosuvchi ishlab chiqarishni tashkil qilish bilan birga eksportga yo‘naltirilgan mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va o‘zining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini kuchaytirishdan iborat. Respublikada bozor islohotlarini amalga oshirish modelining asosiy tarkibiy qismlardan biri tashqi savdodir. Davlat eksport siyosati mustaqillik yillari davomida birinchi navbatda kerakli tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy sharoitlami yaratishga qaratilgan edi. Bu pirovard natijada tashqi savdo aylanmasi tuzilmasidagi ijobiy o‘zgarishlarga:

- neft va uni qayta ishlash mahsulotlari hamda energiya tashuvchilari eksport bazasining kengaytirilishi;
- import tuzilmasidagi siljishlar - energiya tashuvchilari, bug‘doy, g‘alla ulushining kamaytirilishi hamda mashinasozlik mahsuloti importi hajmlarining ortishi;
- tashqi savdoning ekvivalentligi hamda o‘zaro tovar yetkazib berish hajmlarining teng kuchliligi muammolarining susayishi;
- Markaziy Osiyo mintaqasida tashqi iqtisodiy integratsiyaning kuchaytirilishiga olib keladi.

Eksportning xom ashyoga yo‘naltirilganligi saqlanib kelaversa, milliy xo‘jalikning zaifligi ortadi, chunki uning samaradorligi ko‘proq jahon xom

ashyo bozorlarining konyukturasiga bog‘liq bo6lib qoladi, bu bozorlaming ahvoli esa yetarli darajada barqaror emas va tez-tez jiddiy o ‘zgarishlarga uchrab turadi. Paxta, gaz, rangli metallar, oltin bozorlari konyukturasining yomonlashishi mamlakat iqtisodiyotini halokat yoqasiga keltirib qo‘yishi mumkin, chunki Respublikamizda eksportning 50%dan ko‘prog‘i ushbu resurslarga to‘g‘ri keladi.

Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida 0 ‘zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar va boshqa mahsulotlaming narxi tushib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va investorlaming eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi.

Ularning foyda ko‘rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarimizning o‘sish sur’atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta’sir yetadi. Bunday sharoitlarda, fikrimizcha, quyidagilar Oczbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining imtiyozli yo‘паНзЫап bo‘lishi lozim:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni maqsadga yo‘naltirilgan holda liberallashtirish siyosatini o‘tkazish;
- eksport va import tuzilmasini, ulaming ishlab chiqarish salohiyotini rivojlantirish yo‘li bilan takomillashtirish;
- respublikamizdagi eksportga moMjallangan, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchilaming manfaatlarini himoya qilish va qo‘llab-quwatlash;
- xorijiy kapitalni awalo moddiy eksportga yo‘naltirilgan va import o‘mini bosuvchi ishlab chiqarishga jalb qilish;
- 0‘zbekistonni jahon transport kommunikatsiyalariga integratsiyalashuvini rivojlantirish.
- yuqori texnikaviy saviyadagi tayyor mahsulot ulushining oshirilishi.

Yuqorida aytib o‘tilgan chora-tadbirlami amalga oshirish uchun quyidagilami bajarish zarur:

- respublikamizdagi eksportchilaming mahsulotini sotish bozorini shakllantirishda muhim rol o‘ynovchi xorijiy mamlakatlardagi korxonalar bilan 0 ‘zbekistondagi eksportchi korxonalar o‘rtasida kooperatsiya aloqalarining shakllanishiga ko‘maklashish;
- chuqur qayta ishlash mahsulotlarini yuqori texnologiya va ilm talab qiluvchi buyumlar ishlab chiqariladigan eksportga mo‘jallangan ishlab chiqarish sohasi va uning tarkibini takomillashtirish;
- eksportning intellektual mulk obyektlari litsenziyalarini hamda nou-xau shaklida texnika va tijorat sirlarini sotish, injiniring va lizing sohalarida xizmatlar ko‘rsatish kabi turini rivojlantirish yo‘li bilan Respublikamizda erishilgan fan-texnika yutuqlarining jahon xo‘jaligi aylanmasiga kirib

borishini tezlashtirish;

- ilmiy loyihalarga, xususan, amaliy fan va texnologiyalar transferti sohasidagi ilmiy loyihalarga bozor yo6nalishini berish uchun sharoitlar yaratish maqsadida innovatsiyalami qo‘llab-quvvatlashning samarali tizimini ishlab chiqish;

- innovatsiya jarayonini davlat tomonidan va tijoriy qo‘llab-quwatlashning optimal uyg‘unlashuvining asosiy yo6llarini belgilab olish hamda ilmiy-texnikaviy loyihalami tijorat ahamiyatiga ega boMgan natijalar darajasigacha yetkazish;

- o‘zbek olimlari va mutaxassislarining chet eldagi yetakchi institutlar, tashkilot va firmalar bilan hamkorligini kengaytirish va chuqurlashtirish;

-yuqori darajali marketing tadqiqotlari o6tkazish, tijorat lashtirish va texnologiyalar menejmenti sohasidagi yutuqlami o‘rganish, xorijiy bozorlaming konyukturasi sig‘imi, talabning mavjudligi hamda raqobatchilaming narx siyosati, kooperatsiya, qo‘shma korxonalar tashkil etish bo‘yicha hamkorlar qidirish yuzasidan tahliliy ma’lumotlami o‘rganish zarur bo‘ladi.

Har qanday ishga kirishish uchun, avvalo, moliyaviy asos darkor. Biznes-g’oya yoki loyiha rejasi qanchalik puxta o‘ylangan va hisob-kitob qilingan bo‘lmasin, u moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlanmas ekan, qog’ozda qolib ketaveradi. Bu qoida Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari asosida olib borilayotgan yangilanish jarayonlariga ham taalluqli. Belgilangan maqsadlarga erishishda zarur kapital qo‘yilmalar iqtisodiyot va infratuzilmani jadal sur’atlar bilan modernizasiya qilish imkonini bermoqda. Shu bois davlatimiz rahbari yangi O‘zbekistonni bunyod etish uchun eng muhim zaxira manbai bo‘lmish investisiyalarga alohida e’tibor qaratadi.

Investisiyalarni ko‘pchilik mutaxassislar iqtisodiyotning qon tomiri, deya bejiz aytmaydi. Shu fikrni davom ettirgan holda yaqinda bo‘lib o‘tgan III Toshkent xalqaro investisiya forumini ham, ta’bir joiz bo‘lsa, bir maromda urayotgan yurakka o‘xshatish mumkin. Ushbu tadbir 93 davlatdan 2,5 mingdan ortiq ishtirokchilarni jamladi. Forumda jami 26,6 milliard dollarlik shartnomalar imzolandi. Taqqoslash uchun, 2022-yilda bu ko‘rsatkich 11 milliard dollarni tashkil etgandi. Ayni raqamlarning o‘zi ham mamlakatimizga sarmoyaviy qiziqish ortganidan dalolat beradi.

Birinchidan, Toshkent xalqaro investisiya forumi yaxshi an’anaga aylanib borayotgani va har yili barcha qit’adan yangi-yangi hamkorlarni mamlakatimizga to‘playotganini e’tirof etar ekan, davlatimiz rahbari bugungi anjuman global geosiyosiy va iqtisodiy muammolar avj olayotgan, barqaror rivojlanish yo‘lida xavf va tahdidlar kuchayib borayotgan davrga

to‘g’ri kelayotganini ham aytib o‘tdi. Xususan, O‘zbekiston Prezidenti so‘zlariga ko‘ra tovar va xizmatlarni yetkazib berish zanjirlaridagi uzilishlar, xalqaro savdoning pasayishi, investisiya oqimlarining kamayishi, iqlim ofatlarining kuchayishi vaziyat naqadar beqaror va qaltis ekanini yaqqol ko‘rsatmoqda. Shunday ekan, hyech bir davlat zamonaviy dunyoning bunday o‘tkir muammolari bilan yakka holda kurasha olmaydi. Va har bir mamlakat uchun xorijiy investisiyalar oqimi alohida ahamiyat kasb etadi. Investisiyalar bilan bog’liq tendensiyalar esa kutilgan umidlarni oqlamayapti - o‘tgan yili rivojlanayotgan davlatlarga kiritilgan investisiyalar umumiy hajmi 9 foizga kamaydi. Shunga qaramay, O‘zbekiston yetakchisi qayd etganidek, keyingi yetti-sakkiz yil davomida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilib, mamlakatimizda investisiya va biznes muhitini tubdan yaxshilash, bu yo‘ldagi to‘siqlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish uchun qat’iy qadamlar tashlandi. Natijada O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy sohada muayyan yutuqlarga erishdi.

Ushbu fikrlar tasdig’i sifatida Prezident bir qator dalil va raqamlarni keltirdi. Ya’ni so‘nggi yillarda iqtisodiyotimiz qariyb ikki barobar o‘sdi. O‘tgan yil yakuni bo‘yicha bu o‘sish 6 foizni tashkil qildi. Inflyasiya 9 foizgacha pasaydi. Savdo aylanmasi ko‘rsatkichlari muttasil oshmoqda. Valyuta bozori va oltin-valyuta zaxiralari barqarorligi saqlab qolinmoqda. Bunga esa qator omillar tufayli erishildi. Jumladan, oxirgi yillarda mamlakatimizda 60 milliard dollardan ziyod xorijiy investisiyalar o‘zlashtirildi. Xalqaro moliya institutlarining 14 milliard dollardan ortiq mablag’lari ijtimoiy va infratuzilma sohalariga jalb qilindi. O‘tgan yilning o‘zida xorijiy investisiyalar hajmi qariyb ikki barobar ko‘paydi. Dunyoning yetakchi kompaniyalari hamda yirik brendlari bilan 300 dan ortiq investisiya va sanoat loyihalari ishga tushirildi.

Ikkinchidan, asosiy maqsad - O‘zbekistonni xorijiy investorlar uchun ishonchli va uzoq muddatli hamkorga aylantirish. Shu maqsadda davlat bozor munosabatlarini rivojlantirishni, investorlar huquqi ishonchli himoya qilinishini, qulay investisiya va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishni, halol raqobat uchun yanada keng shart-sharoitlar yaratishni, xususiy mulk daxlsizligi va sud tizimining mustaqilligi ta’minlanishini o‘z zimmasiga oladi. Bu tamoyillar yangi tahrirdagi Konstitusiyamizda qat’iy muhrlab qo‘yilgan. Raqamli texnologiyalar xalqaro markazi huzurida Xalqaro tijorat sudi faoliyatini tashkil etish, sanoat zonalari tizimida mutlaqo yangicha yondashuvlarni joriy qilish va ularni boshqarishda xususiy operatorlar, jumladan, yuqori malakali xorijiy kompaniyalarni faol jalb etish, maxsus iqtisodiy zonalar faoliyat muddatlari bo‘yicha cheklovlarni bekor qilish, xorijiy sarmoyadorlar uchun yerlarni ijaraga berish muddatini amaldagi imtiyoz va preferensiyalarni to‘liq

saqlab qolgan holda 25 yildan 49 yilgacha uzaytirish ko‘zda tutilgan. Shu va boshqa takliflar Toshkent xalqaro investisiya forumining ochilish marosimidan keyingi kun bo‘lib o‘tgan navbatdagi yig’ilish — Xorijiy investorlar kengashining ikkinchi yalpi majlisida batafsil muhokama etildi. Ularning ro‘yobga chiqarilishi esa, shubhasiz, investorlarni O‘zbekiston bilan hamkorlik qilishga rag’batlantiradi.

Uchinchidan, turli mamlakatlardan kelgan anjuman qatnashchilari e’tirof etishicha, O‘zbekiston Prezidenti nutqida mamlakatning «O‘zbekiston — 2030» strategiyasiga muvofiq rivojlanib borishining asosiy yo‘nalishlari hamda investorlar kuch va mablag’lari jalb qilinishi bo‘yicha asosiy ustuvorliklar aniq belgilab berildi. Davlat rahbari mamlakatning istiqboldagi taraqqiyoti uchun juda muhim bo‘lgan beshta ustuvor yo‘nalishga to‘xtalib o‘tdi. Investorlar tomonidan bildirilayotgan qiziqish esa ularning sarmoya kiritish nuqtayi nazaridan jozibadorligini ko‘rsatib turibdi.

Birinchi yo‘nalish — «yashil» energetika. Bu sohada allaqachon xorijiy sarmoyadorlar faol ish olib bormoqda. Masalan, o‘tgan yilning o‘zida strategik hamkorlar — «Masdar», «Gezhouba», «ChinaEnergy» kompaniyalari tomonidan to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalar hisobidan yirik shamol energiyasi stansiyalari va quvvati 1,4 gigavatt bo‘lgan quyosh elektr stansiyalari ishga tushirildi. «ACWA Power» kompaniyasi bilan hamkorlikda esa «yashil vodorod» ishlab chiqarish loyihasini amalga oshirish boshlandi. Yana o‘ttizga yaqin loyihalar ro‘yobga chiqarilish arafasida. Ularni bajarishga ko‘plab sarmoyadorlar bosh qo‘shgan. Shunday bo‘lsada, sarmoya kiritib, undan foyda olish imkoniyati boshqa investorlarda ham bor. Axir O‘zbekistonda 2030 yilgacha 20 gigavattdan ortiq qayta tiklanuvchi energiya quvvatlarini yaratish va energetika balansida uning ulushini 40 foizga yetkazish maqsad qilingan.

Ikkinchi yo‘nalish ham xorijiy investorlar uchun jozibador bo‘lib, u bank-moliya sohasidir. Bunda keyingi yillarda mamlakatimizda ko‘plab xususiy banklar, xorijiy banklarning filiallari va qator raqamli banklar ochilganiga qaramay, shu sohada faoliyat yuritadigan investorlar uchun keng imkoniyatlar mavjud. Xususan, forum doirasida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan O‘zbekistonning yirik banklaridan biri bo‘lgan «Asaka» bankini xususiylashtirish bo‘yicha bitim imzolandi. Xalqaro moliya korporasiyasi, Osiyo taraqqiyot banki bilan boshqa yirik banklarimizning transformasiyasi va xususiylashtirish jarayonlari faol olib borilmoqda.

Uchinchi yo‘nalish: ko‘pgina xorijiy sarmoyadorlar mamlakatimizning foydali qazilmalariga katta qiziqish bildirishadi. O‘zbekiston - mineral resurslar va muhim metallarning katta bazasiga ega mamlakat. Yurtimizda oltin, mis, volfram, kumush, uran konlari bor. Yana,

zaminimizda noyob minerallar bilan bir qatorda litiy, magniy, molibden, germaniy, vanadiy va indiy kabi 30 dan ortiq kamyob metallarning zaxiralari mavjud. Yaqinda Yevropa Ittifoqi bilan o‘ta muhim xomashyo sohasida strategik hamkorlik o‘rnatildi. Prezidentimiz Amerika Qo‘shma Shtatlari va Buyuk Britaniya bilan ham shunday bitim ustida ish olib borilayotganini e’lon qildi hamda strategik xomashyolarni chuqur qayta ishlash va qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish uchun yetakchi kompaniyalarni O‘zbekistonga taklif etdi.

To‘rtinchi yo‘nalish: xorijiy investorlar mamlakatimizning raqamli transformasiyasida ham ko‘maklashishi mumkin. Bu yo‘nalishda muayyan ishlar olib borilmoqda. Jumladan, bir yilda IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti ikki barobar oshdi. Kelajakda bu ko‘rsatkichni 5 mlrd. dollarga yetkazish reja qilingan. Shu bois xorijiy kompaniyalarni jalb etish uchun IT-park bazasida Raqamli texnologiyalar xalqaro markazi tashkil qilinmoqda. Saudiya Arabistonining «Data Volt» kompaniyasi bilan hamkorlikda «yashil» energiyada ishlovchi Ma’lumotlar markazi barpo etilyapti. Bu O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyotga o‘tishi, sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy qilishi uchun kuchli turtki bo‘lishi lozim.

Beshinchi yo‘nalish sifatida O‘zbekiston Prezidenti o‘z nutqida transport infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratdi. Temir yo‘l transportini takomillashtirish, avtomobil va tezyurar poyezdlar uchun temir yo‘llarni qurish bo‘yicha qo‘shma loyihalar, Toshkent, Buxoro va Urganchdagi xalqaro aeroportlarni rivojlantirish, Xitoy - Qirg’iziston - O‘zbekiston va O‘zbekiston - Afg’oniston - Pokiston temir yo‘llarini qurish juda katta miqdordagi mablag’ni talab qiladi. Shu bois Markaziy Osiyoni Shimol va Janub, Sharq va G’arb bilan bog’laydigan global tranzit markaziga aylantirish bo‘yicha strategik loyihalarga investisiya kiritish foydali bo‘lishi lozim.

7.2. Eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng, o'zining tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish va jahon bozoriga integratsiyalashish yo'lida sezilarli yutuqlarga erishdi. Biroq, global iqtisodiyotning tez o'zgaruvchan sharoitlarida mamlakatning eksport salohiyatini yanada oshirish va diversifikatsiya qilish zarurati mavjud. Eksport tarkibini diversifikatsiya qilish O'zbekiston uchun eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatning eksport tarkibida xomashyo mahsulotlari, ayniqsa oltin va paxta tolasi katta ulushni egallaydi. Bu esa jahon bozorlaridagi narxlar tebranishiga bog'liqlikni keltirib chiqaradi. Shu sababli, yuqori qo'shimcha qiymatga ega

bo'lgan tayyor mahsulotlar va xizmatlar eksportini oshirish zarur.

Mahsulot va xizmatlar sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada ISO va boshqa xalqaro sertifikatlashtirish tizimlarini keng joriy etish, shuningdek, mahalliy korxonalarga sifat boshqaruvi tizimlarini takomillashtirish bo'yicha yordam ko'rsatish lozim. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish va raqamlashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yangi raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish mumkin. Bu yo'nalishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kuchaytirish, ilmiy-tadqiqot institutlari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish talab etiladi.

Eksportga yo'naltirilgan korxonalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada soliq imtiyozlari, subsidiyalar, eksport kreditlari va sug'urtalash kabi vositalardan samarali foydalanish zarur. Xalqaro savdo shartnomalari va bitimlarni kengaytirish orqali O'zbekiston mahsulotlari uchun yangi bozorlarni ochish mumkin. Bu borada Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish jarayonini tezlashtirish, qo'shni mamlakatlar bilan erkin savdo bitimlarini imzolash va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish choralarini ko'rish lozim.

O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, kompleks yondashuvni talab etadi. Yuqorida keltirilgan yo'nalishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlat organlari, xususiy sektor va ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning asosiy yoʻnalishlari quyidagilardir:

1. Xalqaro iqtisodiy va moliyaviy hamkorlik.
2. Tashqi savdo faoliyati.
3. Chet el investitsiyalarini jalb qilish.
4. Oʻzbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati.

Tashqi savdo faoliyati xalqaro tovarlar, ishlar (xizmatlar) savdosi sohasidagi tadbirkorlik faoliyatidir. Tashqi savdo faoliyati tovarlar, ishlarni (xizmatlarni) eksport va import qilish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Tovarlarning Oʻzbekiston Respublikasi bojxona hududidan ularni qayta olib kirish toʻgʻrisidagi majburiyatni olmasdan olib chiqib ketilishi, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilanmagan boʻlsa, tovarlar eksportidir.

Oʻzbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar koʻrsatish), ularning bajarilish joyidan qatʼi nazar, ishlar (xizmatlar) eksportidir. Tovarlarning Oʻzbekiston Respublikasi bojxona hududiga ularni qayta olib chiqib ketish toʻgʻrisidagi majburiyatni

olmasdan olib kirilishi tovarlar importidir. Xorijiy davlatning yuridik yoki jismoniy shaxsi tomonidan O‘zbekiston Respublikasining yuridik yoki jismoniy shaxsi uchun ishlar bajarish (xizmatlar ko‘rsatish), ularning bajarilish (ko‘rsatilish) joyidan qat’i nazar, ishlar (xizmatlar) importidir.

Chet ellik investorlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati obyektlariga hamda qonun hujjatlarida ta’qiqlanmagan faoliyatning boshqa turlariga kiritilayotgan moddiy va nomoddiy ne’matlarning barcha turlari hamda ularga bo‘lgan huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka bo‘lgan huquqlar, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olinadigan har qanday daromad O‘zbekiston Respublikasi hududidagi chet el investitsiyalari deb e’tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari va tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi. O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga moddiy va nomoddiy ne’matlarni hamda ularga bo‘lgan huquqlarni qo‘yish bilan bog‘liq tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari harakatlarining yig‘indisi O‘zbekiston Respublikasidan tashqaridagi investitsiya faoliyati deb e’tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasida tovarlar tashqi savdosi statistik ko‘rsatkichlarini shakllantirishda, Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi (TIF TN) bilan birgalikda, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro standartlashgan savdo tasniflagichi (XSST) qo‘llaniladi. Bu, o‘z navbatida, tahliliy maqsadlarda eksport va import qilinadigan tovarlarni 10 ta katta qismga guruhlash uchun imkon beradi. Tovarlarni XSST bo‘yicha kodlashtirish TIF TN va XSST o‘rtasida o‘tish kalitlari yordamida amalga oshiriladi. O‘zbekiston jahonning 174 ta mamlakati bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. 2021-yilning yanvar-avgust oylari yakuni bilan respublikaning tashqi savdo aylanmasi (matnda TSA) 24 963,7 mln. AQSh dollarini tashkil etib, 2020-yilga nisbatan 383,1 mln. AQSh dollariga yoki 1,6 %ga ko‘paydi.

O‘zbekiston – 2030 strategiyasi Qaror loyihasida iqtisodiy o‘sish va davlatning uzoq muddatli istiqbolda yuqori daromadli mamlakatlar qatoriga o‘tishiga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining yettita ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan:

1. Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda institusional o‘zgarishlar va ustuvor yo‘nalishlar.
2. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari;
3. Inson kapitalini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari.
4. Innovasiyalarni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari;

5. Muhandislik kommunikasiyalari va sanoat infratuzilmasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari;

6. Investision va ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash ustuvorliklari;

7. Hududlarning muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari.

Birinchi bosqichda (2019-2021 y.) qabul qilingan hujjatlarni amalga oshirish orqali iqtisodiyot yangi sharoit va bozor mexanizmlariga moslashadi, quyidagi vazifalarga ta’sir qiladi:

- makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash;
- davlat xizmati uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini isloh qilish;
- byudjet siyosati sohasidagi rivojlangan davlatlar standartlariga o‘tish;
- bozor munosabatlarining institusional bazasini kelgusi rivojlantirish;
- ta’lim, fan, sog’liqni saqlash, AKT sohalarini rivojlantirish, inson kapitaliga investisiyalarni orttirish;
- korrupsiyani cheklash va xufyona iqtisodiyot darajasini pasaytirish;
- YeOII va boshqa bir qator davlatlar bilan erkin savdo shartnomalarini imzolash hisobiga tashqi savdoni kengaytirish;

Ikkinchi bosqichda (2022-2025 y.) ishlov berish sanoatini tez rivojlantirish, foydalaniladigan resurslardan oqilona foydalanishni oshirish, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan yangi bozor va sanoat tuzilmalarni shakllantirish hisobiga iqtisodiyot tarmoqlarida sifatli tarkibiy o‘zgarishlarga erishiladi. Bu bosqichda samarali bandlikni kengaytirish va boshqa ijtimoiy muammolarni hal etishdagi hissasini kuchaytirish orqali iqtisodiy o‘sishning sifati sezilarli ravishda oshadi. Bu bosqichda davlat siyosati tadbirlarining asosiy ustuvor yo‘nalishlari:

- makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish;
- davlat xizmatini isloh qilish, korrupsiyani kamaytirish, davlat boshqaruvi sifatini oshirish va nomarkazlashtirish, mahalliy jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, hududiy rivojlantirish;
- ishlab chiqarish kuchlari klasterli taqsimlash prinsipiga asoslangan yangi eksportga yo‘naltirilgan sanoat siyosatiga o‘tish;
- mamlakatning EOII va JSTga a’zo bo‘lishini, savdo siyosati va eksportni liberallashtirish, notarif savdo to‘siqlarini qayta ko‘rib chiqish va bitimlar va JST qoidalariga muvofiqligini izchil o‘rganish.

Uchinchi bosqichda (2026-2030 y.) iqtisodiyotni xom ashyo eksportidan innovasion rivojlanish turiga o‘tkazish, eksportga

yo‘naltirilgan iqtisodiyotni quyidagilar hisobiga jadal rivojlantirish:

- suv, yer, mineral xom ashyo va energiya manbalaridan foydalanish samaradorligini tubdan oshirish;
- inson kapitalini rivojlantirish (kamida 5 ta milliy universitet TOP-500 ga kirishi; maktab ta’limi sifati bo‘yicha mamlakat TOP-30 ga kirishi; majburiy tibbiy sug’urta bilan qamrab olishini 99% gacha yetkazish);
- xo‘jalik yurituvchi subyektlar va fuqarolarning aksariyatida innovasion yo‘nalishni shakllantirish, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni innovasion va texnologik modernizasiyalashni rivojlantirish;
- bilimli odamlarning keng o‘rta qatlamini va odamlar uchun teng imkoniyatlarga ega bo‘lgan demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish (gender tengsizligini to‘liq bartaraf etish).

O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev Prezident huzuridagi xorijiy investorlar kengashini tuzish to‘g’risidagi qarorni imzoladi. Kengash Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlikda mamlakatdagi investisiya muhitini yanada yaxshilash, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga va boshqa muhim sohalarga to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni jalb qilishni kengaytirish, ilg’or xalqaro tajribalarni hisobga olgan holda sifatli investisiya jarayonlarini tashkil etish maqsadida tashkil etilmoqda. Yangi tuzilma prezidenti huzuridagi maslahat organi hisoblanib, uning tarkibi O‘zbekistonda investisiya va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan xorijiy kompaniyalar, banklar, investisiyaviy va boshqa tuzilmalar, xalqaro moliya institutlari hamda xorijiy hukumat moliya tashkilotlari, shu jumladan, Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining rahbarlari va vakillari, shuningdek, boshqa ishtirokchilar orasidan belgilangan tartibda shakllantiriladi. Kengash o‘z faoliyatini oraliq va yalpi majlislar shaklida yuritadi. Kengash yalpi majlislari yilda bir marta, oraliq majlislari — yilda kamida ikki marta o‘tkaziladi. Quyidagilar kengashning asosiy vazifalari etib belgilandi:

- ilg’or jahon tajribasi va amaliyotlariga tayangan holda O‘zbekiston Hukumatiga mamlakatni investisiyaviy, sanoat-texnologik va innovasion rivojlantirishning eng muhim yo‘nalishlari bo‘yicha maslahatlar berish;
- qulay investisiya muhitini shakllantirishda, mahalliy hamda xorijiy tadbirkorlarni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari va hududlarga raqobatbardosh eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxonalarni tashkil etish maqsadida sarmoya kiritishlarini rag’batlantirishning samarali mexanizmlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etish, shuningdek, investisiyalarni, eng avvalo to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni faol jalb qilishga va o‘zaro manfaatli savdoni rivojlantirishga ko‘maklashish;
- davlat organlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning xorijiy

kompaniyalar, banklar, investisiya va boshqa tuzilmalar, xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari bilan o‘zaro manfaatli hamkorligini ta’minlash;

- investisiyalarni jalb qilish va investorlarning faolligiga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillarni aniqlash va tahlil qilish, respublikada qulay ishbilarmonlik va investisiya muhitini saqlab turishni ta’minlash;

- davlat organlari, O‘zbekistonda faoliyat yurituvchi xalqaro moliya institutlari va xorijiy hukumat moliya tashkilotlari, xorijiy kompaniyalar, banklar, investisiyaviy va boshqa tuzilmalarning hamkorlikdagi sa’y-harakatlari bilan investisiya jarayonlariga to‘sqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etishga qaratilgan samarali takliflarni ishlab chiqish;

- eksportni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishga, savdo infratuzilmasini, elektron tijorat tizimini izchil rivojlantirishga, mahalliy tovarlar va xizmatlarni tashqi bozorlarga olib chiqish uchun qulay sharoitlar yaratishga, samarali transport yo‘laklari, zamonaviy logistika zanjirini shakllantirishga ko‘maklashish;

- mahsulot sifatini boshqarishning zamonaviy tizimlarini shakllantirish va ulardan foydalanish, mahalliy mahsulotlarning xalqaro standartlar va texnik reglamentlarga muvofiqligini ta’minlashning bosqichma-bosqich choralarini ko‘rish, ularning raqobatbardoshligini oshirish, ilg’or axborot-kommunikasiya texnologiyalaridan foydalanishni qo‘llab-quvvatlash choralarini amalga oshirish jarayonlariga ijobiy xorijiy tajribani joriy etish;

- O‘zbekistonda investisiyaviy faoliyatni tartibga solish sohasidagi huquqiy bazani yanada takomillashtirish bo‘yicha takliflar va tavsiyalar tayyorlash;

- O‘zbekistonning xalqaro imijini, xalqaro reyting va indekslardagi o‘rnini yaxshilash bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni.

Loyihada xorijiy investisiyalarni mahalliy iqtisodiyotga jalb etish mexanizmlarini soddalashtirishga yo‘naltirilgan bir nechta chora-tadbirlar taklif qilingan. Investision faollikka va xorijdan kichik miqdordagi mablag’lar jalb etilishiga to‘sqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etishga alohida e’tibor qaratiladi.

Birinchidan, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxona ustav fondidagi xorijiy qo‘yilmalarning eng kam miqdorini pasaytirish rejalashtirilmoqda. Hozir tashkilotlarni xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar deb tan olish mezonlaridan biri – kamida 30% miqdoridagi xorijiy ulushning mavjudligi hisoblanadi. Ushbu chegarani 15%gacha pasaytiradilar.

Ikkinchidan, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar ustav fondidagi yuqorida ko‘rsatilgan ulush egasi xorijiy yuridik shaxs bo‘lishi kerakligi haqidagi talab bekor qilinadi. Shu tariqa, investorlar – jismoniy

shaxslar uchun imkoniyatlar kengayadi.

Uchinchidan, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar ustav fondining eng kam miqdori 600 mln so‘mdan 400 mln so‘mgacha pasaytiriladi.

To‘rtinchidan, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazganlik uchun davlat boji miqdori 3 baravar pasaytiriladi. Eslatib o‘tamiz, hozir Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi to‘g’risidagi nizomga muvofiq uning miqdori hujjatlarni o‘zi kelib topshirganda 32 EKIHni va Internet orqali ro‘yxatdan o‘tganda 16 EKIHni tashkil etadi.

Beshinchidan, xorijiy tijorat tashkilotlarining vakolatxonalarini akkreditasiya qilish muddati 1–3 yildan 5 yilga oshiriladi. Akkreditasiya qilganlik uchun to‘lov esa aksincha 3 baravar, 1200 AQSh dollaridan 400 AQSh dollarigacha pasaytiriladi. Shuni qayd etib o‘tamizki, xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarga bir qator soliq imtiyozlari berilgan. Ular bilan bu yerda tanishish mumkin. Bunda xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxona maqomi bilan bog’liq maxsus imtiyozlardan tashqari, bunday tashkilotlar oddiy korxonalar qatori boshqa barcha imtiyozlardan foydalanishga haqlilar.

Yirik investisiyalar bilan kelganlar – O‘zbekistonda muammosiz yashaydi. Xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar quyidagilarni xarid qilish ko‘rinishida O‘zbekistonga kamida 200 ming AQSh dollarini investisiya qilganlarida:

- yashash uchun mo‘ljallangan ko‘chmas mulk obyektlarini – yashash uchun guvohnoma soddalashtirilgan tartibda beriladi;
- xo‘jalik jamiyatlarining aksiyalari va ulushlarini, shuningdek xorijiy korxona tashkil etganda – respublika hududidan chiqish zaruratisiz amal qilish muddatini cheklanmagan miqdorda uzaytirish imkoniyati bilan 3 yilgacha muddatga ko‘p martalik viza beriladi.

Tumanlar (shaharlar) hokimlariga xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarga investisiya loyihalarini amalga oshirish uchun qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkalarini 50 yilgacha bo‘lgan, biroq arizada ko‘rsatilgan muddatdan kam bo‘lmagan muddatga uzoq muddatli ijaraga berish huquqini berish taklif etildi. Hozir Shaharsozlik faoliyatini amalga oshirish uchun aholi punktlarida yer uchastkalari berish, qurilish obyektlarini loyihalashtirish va ro‘yxatdan o‘tkazish, shuningdek obyektlarni foydalanishga qabul qilish tartibi to‘g’risida nizomga muvofiq masala Vazirlar Mahkamasi tomonidan hal etilmoqda. Qoraqalpog’iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlariga esa qonun hujjatlarida belgilangan vakolatlari doirasida xorijiy investorlar bilan 10 mln AQSh dollaridan ortiq bo‘lmagan xorijiy

investisiyalar ulushiga ega investisiya loyihalarini amalga oshirishda investisiya shartnomalarini tuzishlariga ruxsat beriladi. Investisiya shartnomalarini tuzish va amalga oshirish tartibi to‘g’risida nizomga muvofiq, hozir investisiya shartnomasi Investisiyalar bo‘yicha davlat qo‘mitasi orqali Hukumat hamda xorijiy investor (investorlar) o‘rtasida tuziladi.

7.3. Ikkilamchi qimmatbaho qog‘ozlar bozorini rivojlantirish

O‘zbekistonda kapital bozorini rivojlantirish uchun kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, keyingi yillarda davlatimiz tomonidan qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishning institutsional asoslari yaratildi. Biroq, mamlakatizda kapital bozorida ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish bo‘yicha hanuzgacha yagona dasturning mavjud emasligi, qimmatli qog‘ozlar bozorini faoliyatining samarali tashkil etilmaganligi, xususan ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini likvidligi ta’minlanmaganligi ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoriga investorlarni jalb qilishga to‘sqinlik qilmoqda.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 17-yanvardagi PQ–90-sonli “Kapital bozorini qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy etishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”, 2023-yil 2-sentyabrdagi PQ–291-sonli “Kapital bozorini rivojlantirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” va 2023-yil 29-aprelagi PQ–102-sonli “Iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari va boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish mexanizimi bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, kapital bozorining uyg‘un faoliyati va uning barcha segmentlari rivojlanishini ta’minlash orqali 2023-yil yakuniga qadar respublika va hududiy investitsiya dasturlari doirasida loyihalarning qimmatli qog‘ozlar chiqarish orqali moliyalashtirilgan qismini 5 foizga yetkazish ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish olib kelinadi.

Bugunigi kunda dunyo olimlarning ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha qarashlari turlicha bo‘lishi mumkin, lekin umuman olganda, ular kapital bozorlarining asosiy faoliyatida uning ahamiyatli jahatlarini tan olishadi. Ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bu qimmatli qog‘ozlar birlamchi bozorda keyingi jarayon hisoblandi. Xususan, aksiyadorlik jamiyatlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri investorlardan kapital jalb qilish orqali qimmatli qog‘ozlarni chiqarilishi birlamchi qimmatli qog‘ozlar hisoblanadi.

Ikkilamchi qimmatli qog‘ozlarni bozori esa, qimmatli qog‘ozlarni chiqarilgandan so‘ng, investorlar o‘rtasida mavjud moliyaviy aktivlarni, xususan, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni sotib olish va sotishni anglatadi.

Dunyo olimlari ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori bo‘yicha umumiy qarashlari va asosiy fikrlari quyidagilardan iborat hisoblandi:

Likvidlikni oshirish: Olimlarning fikricha ko‘pincha investorlarga likvidlikni ta’minlashda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorning rolini ahamiyatli ekanligini ta’kidlaydilar. Ushbu qimmatli qog‘ozlar bozorida investorlarga o‘ziga tegishli qimmatli qog‘ozlarini osongina sotib olish va sotish imkonini beradigan bozor hisoblandai. Bu esa, o‘z navbatida, investorlar uchun ikkilamchi qimmtli qog‘ozlar bozorida ishtirok etishni yanada jozibador qiladi. Shuningdek, investitsiyalarni tezda naqd pulga aylantirish qobiliyati investorlar va aksiyadorlik jamiyatlari uchun juda muhim hisoblanadi.

Narxlarni aniqlash: Ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori narxlarni aniqlash mexanizmi sifatida qaraladi. Ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorda qimmatli qog‘ozlarning narxi talab va taklif kuchlari tomonidan belgilanadi. Bu esa, o‘z navbatida, aktivlarning kutilayotgan qiymati haqida muhim ma’lumotlarni aniqlshga xizmat qiladi. Dunyo olimlari ko‘pincha o‘zgaruvchan iqtisodiy va moliyaviy sharoitlarni aks ettirishda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorning samaradorligini alohida ta’kidlab o‘tganlar.

Kapitalni taqsimlash: Ba’zi olimlar ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori kapitalni samarali taqsimlashda hal qiluvchi rol o‘ynashini ta’kidlaydilar. Ikkilamchi qimmtli qog‘ozlar bozori investorlarga mavjud qimmatli qog‘ozlar bilan savdo qilish imkonini berish orqali kapital o‘sishi va innovatsiya potensiali eng yuqori bo‘lgan joyga oqib chiqishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, iqtisodiy rivojlanishga yordam berishiga olib keladi.

Risklarni boshqarish: Ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini investorlarga investitsiya tavakkalchiligini boshqarish imkoniyatini beradi. Investorlar o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga javoban o‘z portfellarini diversifikatsiya qilishlari va investitsiyalardan amalga oshirishda portfel nazariyasini amalga oshirish mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, moliyaviy tizim uchun zarur vosita hisoblanadi.

Tartibga solish mexanizmi: Olimlar nazarida, shuningdek, ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori adolat va shaffoflikni ta’minlash uchun tartibga soluvchi nazoratni amalga oshirishini tan olishadi. Bozorni manipulyatsiya qilish, insayder savdosi va boshqa firibgarlik harakatlari bilan bog‘liq havotirlar bozor yaxlitligini saqlash uchun me’yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqishga olib keldi.

Bozor samaradorligi: Bir nechta olimlar ikkilamchi qimmatli

qog‘ozlar bozorining samaradorligi haqida bahslashadilar. Samarali bozor gipotezasi (Efficient Market Hypothesis) ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozordagi aktivlar narxlari barcha mavjud ma’lumotlarni to‘liq aks ettirishini taklif qiladi. Bu esa, investorlarning bozordan doimiy ravishda ustun turishini qiyinlashtiradi. Biroq, bu gipoteza tanqidga duch keldi, ba’zilari bozorlar mukammal darajada samaraliroq bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydilar.

Iqtisodiy barqarorlikdagi roli: Olimlar ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori umumiy iqtisodiy barqarorlikka qanday ta’sir ko‘rsatishini tadqiqot olib borganlar. Xususan, ularning nazarida iqtisodiy inqiroz davrida ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozori o‘zgaruvchanlik va likvidlik muammolariga duch kelishi natijasida, bu esa, o‘z navbatida kengroq iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi o‘zlarining tadqioqtlarida ko‘rsatib o‘tganlar.

Buguni kunda xorijlik olimlarning ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bir nechta tadqiqotlar mavjud hisoblanadi. Xorijlik iqtisodchi olimlardan Morin O’Xaraning tadqiqoti qimmatli qog‘ozlar bozorining mikrotuzilmasiga modellariga bag‘ishlangan bo‘lib, uning fikricha, qimmatali qog‘ozlar bozorida likvidlik, bozor savdosini erkinligi, bozorni tuzilishi va bozor mikrotuzilmasi eng muhim elimentlari hisoblanadi. Uning nazarida, ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi qimmatli qog‘ozlarning savdo mexanizimini va qimmatli qog‘ozlarni qiymatini shakllatirishda bozorning mikrotuzilmasi eng asosiy o‘rin egallashini ta’kidlagan. Shuningdek, uning nazarida, bozor mikrotuzilmasi – bu aniq savdo qoidalari bo‘yicha aktivlarni ayirboshlash jarayoni va natijalarini o‘rganishdir.

Iqtisodchi olimlardan bir hisoblangan Yudjin F.Fama tadqiqotida ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorida axborot ma’lumotlari eng asosiy ko‘rsatkich ekanligi ta’kidlagan. Uning fikricha, agar har bir daqiqadagi aksiyalar narxlari kelajakdagi qiymatlar haqidagi barcha mavjud ma’lumotlarni o‘z ichiga olsa, axborot ishonchiligi ta’minlash lozimligi tadqiqotida ko‘rsatadi. Axborot ishonchiligi bozordagi aktivlarni narxi bilan bog‘liq bo‘lmasa, bozordagi aktivlarning kelajakdagi qiymatini yuqori bo‘ladi va ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorining professional ishtirokchilari ushbu axborotni sotib olishga harakat qiladilar. Buning natijasida, ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi aktivlar qiymatini bilan bog‘liq axborotlar to‘liq aks ettirmaguncha narxni oshib borishini tadqiqotida o‘z aksini topgan[31].

[31] Fama, Eugene (1970). “Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work”. Journal of Finance. 25 (2): 383–417. doi:10.2307/2325486. JSTOR 2325486

Terri Fuko, Marko Pagano va Aylsa Roellarning tadqiqotiga koʻra qimmatli qogʻozlarni likvidligi va narxlarni aniqlash orqali ikkilamchi qimmtali qogʻozlar bozoridagi aktivlarning narxlarini aniqlashda muhim hisoblanishi koʻrsatib berganlar. Xususan, qimmatli qogʻozlar bozorida hamma ishtirokchilar ham bir vaqtning oʻzida mavjud boʻlmasligi, hattoki cheklangan miqdordagi ishtirokchilar ham bozordagi qimmatli qogʻozlar haqida juda xilma-xil ma'lumotlarga ega ekanligi natijasida ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozoridagi aktivlarning bahosi shakllanishi asta-sekin boʻlishini aniqlaganlar.

Shunday qilib, qimmatli qogʻozlarningning haqiqiy tranzaksiya narxi uning asosiy qiymatiga ta'sir etmasligi mumkin, sababi qimmatli qogʻozlar bilan bogʻliq ma'lumotlar toʻliq investorlar tomonidan baholanadi. Bundan tashqari, ular bozor mikrotuzilmasida ham tadqiqot olib borib, qimmatli qogʻozlar narxini shakllantirish boʻyicha keng koʻlamli nazariy tushunchalar va empirik tadqiqotlarga tayangan holda ikkilamchi qimmatli qogʻozlarni bozoridagi aktivlarni likvidlik va narxlarni aniqlash aktivlar bilan bogʻliq narxga tegishli ma'lumotlar bozorga ommaviy e'lon orqali emas, balki savdo bosimi orqali aniqlanishi aktivlarning likvidligi past darajada boʻlishini ta'kidlaydi.

Ularning fikricha, ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozorini aktivlari vaqt oʻtishi bilan likvidlik oʻzgaradi. Shuningdek, yirik savdolar narxlarni yuqoriga yoki pastga siljitadi va ushbu narxlar oʻzgarishi orqaga qaytariladi. Buning natijasida, ikkilamchi qimmatli qogʻozlar savdosining konsentratsiyasini amalga oshiriladi. Oʻz navbatida, treyderlar oʻzlarining moʻljallangan savdolarini bajonidil amalga oshiradilar, biroq boshqa ijtirokchilar esa ularni yashirishadi. Bu esa, ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozoridagi aktivlarni arbitraj narxlari vaqtinchalik oʻzgarishlarga olib keladi[32]. Jumladan, xorijlik iqtisodchi olimlardan Yakov Amixud va Xaim Mendelsonlarning tadqiqotiga koʻra ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozoridagi moliyaviy insturmentlarning likvidlik darajasi, likvidlik riskini baholadi va empirik tadqiqotlarida likvidlikning aktivlar narxiga ta'sirini statistik jihatdan muhim va iqtisodiy jihatdan muhim deb ta'kidladilaryu Shuningdek, an'anaviy risk oʻlchovlari va aktivlarning xususiyatlarini nazorat qilishni nazarda tutganlar.

Ularning fikricha, ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozoridagi likvidlikka asoslangan aktivlarning bahosi empirik tadqiqotlarini amalga oshirishda aksiya daromadlariga va aksiyalarning likvidligining pasayishiga hamda aksiyaning kutilayotgan daromadiga ta'sir qiluvchi omillarni ta'sirini

[32] Foucault, T., Pagano, M., Roell, A., 2013. Market Liquidity Theory, Evidence, and Policy. Oxford University Press, New York.

oʻrganish maqsadga muvofiqligi koʻrsatib oʻtganlar[33].

Xorijlik olimlardan Marko Avelyaneda va Sasha Stoykovlar ikkilamchi kapital bozorlarida algoritmik savdoning strategiyalari va ularning ikkilamchi kapital bozoriga taʼsirini oʻrganadi Ularning nazarida, ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozorida dillerning roli taʼminlash lozim, sababi dillerlar aktivlarni narxlarini kotirovka qilish orqali birjadagi likvidlikni taʼminlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ular qimmatli qogʻozlar bozoridagi aktivlarni sotib olishga va sotishga tayyor turadi.

Anʼanaga koʻra, bu rolni marketmeyker va ixtisoslashgan professional ishtirokchilar amalga oshirmoqda. Soʻnggi yillarda elektron birjalarning rivojlanishi natijasida ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozorida narxlarni keskin tebranishi kuzatilmoqda. Shu boisdan, ular tadqiqotida ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozoridagi narxlarni tebranishini barqarorligi taʼminlash maqsadida savdolarning starategiyalarining algoritimini taklif qildilar.

Mahalliy iqtisodchi olimlardan Oʻzbekistonlik iqtisodchi olimlardan biri Sh.Sh. Shoxazamiy fond bozoridagi moliyaviy hisob-kitoblar kabi masalalarni oʻrgangan boʻlsada, fond bozori aktivlarini baholash modelilar hisob-kitoblariga alohida toʻxtalib oʻtmagan. Sh.Sh. Shohazamiy qimmatli qogʻozlarning tahlilini takomillashtirish uchun aktivlarni baholash modellari nazariyasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir, deb taʼkidlagan. Qimmatli qogʻozlar va fond bozori borasida yetuk mahalliy iqtisodchi olimlardan yana biri L.I.Butikov ham Oʻzbekistonda qimmatli qogʻozlar bozorining shakllanishi va faoliyat koʻrsatishidagi muammolarini hal qilish yoʻllarini koʻrsatib bergan.

Oʻzbekistonda bosqichma-bosqich amalga oshirilayottgan izchil islohotlar boshqa sohalar kabi ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozorining ham rivojlanishiga asos boʻlmoqda. Uning rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari oʻtish davriga mansub boʻlgan Oʻzbekistonning tanlagan rivojlanish modeliga asoslangan. Oʻzbekistonning iqtisodiyotini yanada rivojlantirishning ustivor yoʻnalishlari sifatida belgilangan ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, investitsiyalarni jalb qilish va sanoat jihatidan oʻsishni taʼminlashda ikkilamchi qimmatli qogʻozlar bozorining roli va funksiyalari katta ahamiyatga ega. Chunki, jahon amaliyotidan maʼlumki, aynan ikkilamchi qiimatli qogʻozlar bozori milliy iqtisodiyotning xalqaro miqyosda raqobatbardoshligi, xavfsizligi va barqarorligini taʼminlash uchun investitsiyalarni jalb qilish, real sektorni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda va umuman iqtisodiyotda barqaror oʻsishni

[33] Yakov Amihud & Haim Mendelson, 2012. “Liquidity, the Value of the Firm, and Corporate Finance,” Journal of Applied Corporate Finance, Morgan Stanley, vol. 24(1), pages 17–32, March.

rag‘batlantirish maqsadida moliyaviy resurslarni jalb qilishning samarali mexanizmidir.

Hozirgi kunda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanishi yangi bosqichga ko‘tarilgan bo‘lib, bunda mamlakatda amalga oshirilayotgan bir qator iqtisodiy islohotlar ta’siri ijobiy bo‘lmoqda. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyov 2021-yil 13-apreldagi “Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” PF–6207-sonli Farmoniga asosan kapital bozorining raqobatbardoshligini oshirish va uning kapitallashuvini 2023-yil yakuniga qadar 45 trln so‘mga yetkazish, bank tomonidan kreditlashga muqobil bo‘lgan samarali moliyalashtirish mexanizmini yaratishda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish kopsepsiyasining ishlab chiqilishi ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorida aksiyalar bozorining rivojlanishiga zamin yaratilmoqda.

Biroq, O‘zbekistonda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirio‘ bo‘yicha muammolar hali o‘z ilmiy va amaliy yechimini to‘la ravishda topgani yo‘q. Ushbu muammolar sifatida ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi aktivlarining likvidligi, ularning likvidligi ta’minlash orqali, ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoriga investitsiyalarni jalb qilish va sanoat ishlab chiqarish jihatidan yuqori sur’atlarda o‘sishni keltirishi mumkin.

Bizning nazarimizda mazkur muammolarni hal qilishda ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi moliyaviy aktivlarning likvidligi to‘liq ravishda ta’minlanmayotganligi hisoblanadi. Chunki, jahon amaliyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, yuqoridagi muammolarni hal qilishning asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lgan ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozoridagi moliyaviy aktivlarini likvidligi yuqori bo‘lishi asosiy maqsadi vaqtinchalik bo‘sh turgan resurslarni jalb qilish, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishning o‘sishini rag‘batlantirishni ta’minlashdan iboratdir.

Afsuski, ayni paytda, O‘zbekiston Respublikasidagi qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiyotimizga chambarchas bog‘lanmagan. Mamlakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozoridagi indekslarning ko‘tarilishi yoki tushishi milliy iqtisodiyotimiz sur’atining ko‘tarilishi yoki pasayishini izohlamaydi. Rivojlangan davlatlarda esa, qimmatli qog‘ozlar bozori indeksining tushishi yoki ko‘tarilishi iqtisodiyotining tushayotgani yoki ko‘tarilayotganligini ko‘rsatadi, ularda qimmatli qog‘ozlar bozori iqtisodiyotning barometri hisoblanadi.

7.4. Import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish

Import o‘rnini bosish davlat iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo‘lib, uni to‘g’ri amalga oshirish nafaqat importning qisqarishiga balki bir

vaqtning o‘zida valyuta mablag’lari aylanmasini erkinlashtirib muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlarning yaxshilanishiga olib keladi. Import o‘rnini bosish loyihalarini iqtisodiy moliyalashtirish samaradorligini saqlagan holda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni rag’batlantirish mexanizmlari yordamida raqobatbardosh mahsulotlar bilan tashqi bozorga chiqish mumkin. Import o‘rnini bosuvchi tovarlarga bo‘lgan ichki va tashqi talabning paydo bo‘lishi ishlab chiqarish xajmining ortishiga, mamlakatda raqobat muhitining shakllanishiga olib keladi.

Jahonda taraqqiy etgan va rivojlanayotgan mamlakatlarda bugungi kunda sanoat siyosatiga qiziqish kun sayin ortib bormoqda. UNCTAD ma’lumotlariga ko‘ra, keyingi besh davomida dunyo yalpi ichki mahsulotining 90 foizdan ortiq qismini ishlab chiqaruvchi qariyb 80 dan ortiq mamlakatlar tomonidan sanoatni rivojlantirish borasida istiqbolli strategiyalar ishlab chiqilgan va bugungi kunda ulardan amalda keng foydalanib kelinmoqda. Ishlab chiqilayotgan va amalga oshirilayotgan sanoat siyosatining yangi avlodi o‘z oldiga qo‘yilgan maqsadlarning xilma-xilligi va favqulodda murakkabligi bilan alohida ajralib turadi. Jahonda yuz berayotgan global iqtisodiy inqiroz sharoitida iqtisodiy o‘sishni rag’batlantirish va globallashuvning jadallashuvi sharoitida ishlab chiqarishning pasayishini qoplash zarurati; bugungi kunda dunyoda sanoatlashtirish siyosatining yangi uyg’onish davriga qadam qo‘yishi, mamlakatlarning barqaror rivojlanish maqsadlariga intilish borasidagi yalpi intilishlari dunyo mamlakatlarida sanoat siyosatining uyg’onish davri harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

BMT inqirozdan keyingi davrlarda jahon iqtisodiyotini tiklashda turli xil iqtisodiy tebranishlarga nisbatan barqaror bo‘lgan dunyo iqtisodiy modelini yaratish, sog’liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash, “yashil texnologiyalar”ni izchil joriy qilish va iqlim o‘zgarishlariga qarshi kurashishga alohida e’tibor qaratish lozimligini ta’kidlaydi.

2022-yilning may oyida Jahon banki ikkinchi marta O‘zbekiston uchun mamlakatning tizimli diagnostik tadqiqotlarini e’lon qildi. Unda hukumat uchun xususiy sektor o‘sishidagi borasidagi to‘siqlarni olib tashlash, davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini cheklash, inson kapitalini rivojlantirish va mamlakatni “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha tavsiyalar mavjud.

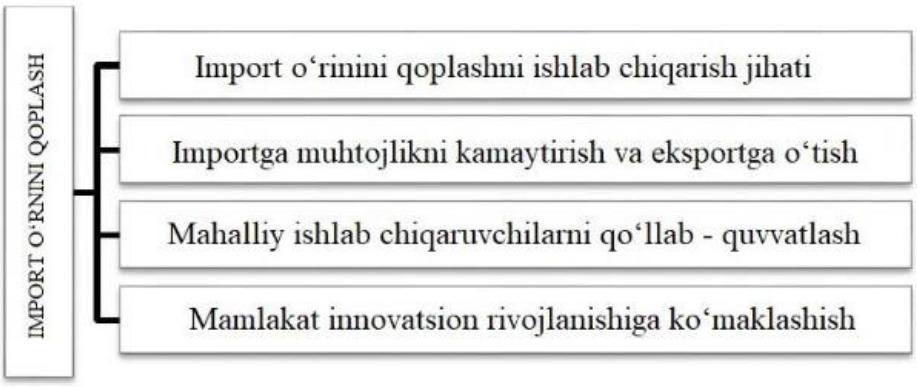
O‘zbekistonda iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning asosida albatta tarkibiy o‘zgartiishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizasiya va diversifikasiya qilish hisobidan uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi. Yangi O‘zbekiston Strategiyasida yuqori texnologiyalarga asoslangan qayta

ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shimcha qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizasiya va diversifikasiya qilish zarurati alohida ta’kidlanadi.

Istiqbolda sanoatni rivojlantirishning asosiy maqsadi ilg’or sanoat texnologiyalarini joriy etish uchun butun jahon texnologik muhitiga integrasiyalashish orqali sanoat ishlab chiqarishining barqarorligi va tuzilmaviy jihatdan muvozanatlashganligini ta’minlash asnosida sanoat ishlab chiqarishining jahon xo‘jaligida raqobatbardoshligiga erishishdan iboratdir. Bu esa o‘z navbatida mazkur sohada ilmiy izlanishlar olib borishni dolzarb qilib qo‘yadi. Jahon hamjamiyati mamlakatlarining rivojlanish amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, importga bog’liqlik sharoitida ushbu muammolarni importni o‘rnini bosuvchi sanoat ishlab chiqarishlarini tashkil etishga asoslangan iqtisodiy o‘sishni rag’batlantirish orqali hal qilish mumkin. Shu munosabat bilan, import o‘rnini bosuvchi o‘sishning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash borasida o‘tish iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni mahalliylashtirishga asoslangan iqtisodiy o‘sish muammolarini ko‘rib chiqish zarur deb hisoblaymiz.

Import o‘rnini bosish jarayonini bir tomondan hudud va umuman mamlakatning iqtisodiy strategiyasini ishlab chiqish vositasi sifatida, ikkinchi tomondan esa – eksport salohiyatini oshirishning asosiy omili sifatida qarab chiqishimiz mumkin. Innovasion iqtisodiyotda import o‘rnini bosish jarayonlarini izchil amalga oshirish mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirokini ta’minlashga xizmat qiladi. Innovasion iqtisodiyotni shakllantirish sharoitidamahalliy import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni takomillashtirish ichki bozorlardan import tovarlarni siqib chiqarishga sharoit yaratgan holda, uzoq muddatli sharoitda mamlakatning xalqaro mehnat taqsimoti munosabatlaridagi o‘rnini mustahkamlashga va eksportni ko‘paytrishga xizmat qiladi.

Import o‘rnini bosish g’oyasi importning ulushini kamaytirishga asoslanadi. Ushbu maqsadga erishish maqsadida mamlakat hukumati raqobatbardoshlikni qo‘llab-quvvatlash asnosida mahalliy ishlab chiqarishlarni rivojlantirishga e’tibor qaratadi. Bugungi kunda tadqiqotchilar tomonidan “import o‘rnini bosish” tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Bugungi kunda mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar import o‘rnini bosish kategoriyasini talqin qilish borasida turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib, ushbu yondashuvlar doirasida import o‘rnini bosish har jihatdan yoritiladi **(7.1-rasm).**

7.1-rasm. "Import o'rnini bosish" tushunchasining ta'rifi borasidagi yondashuvlar

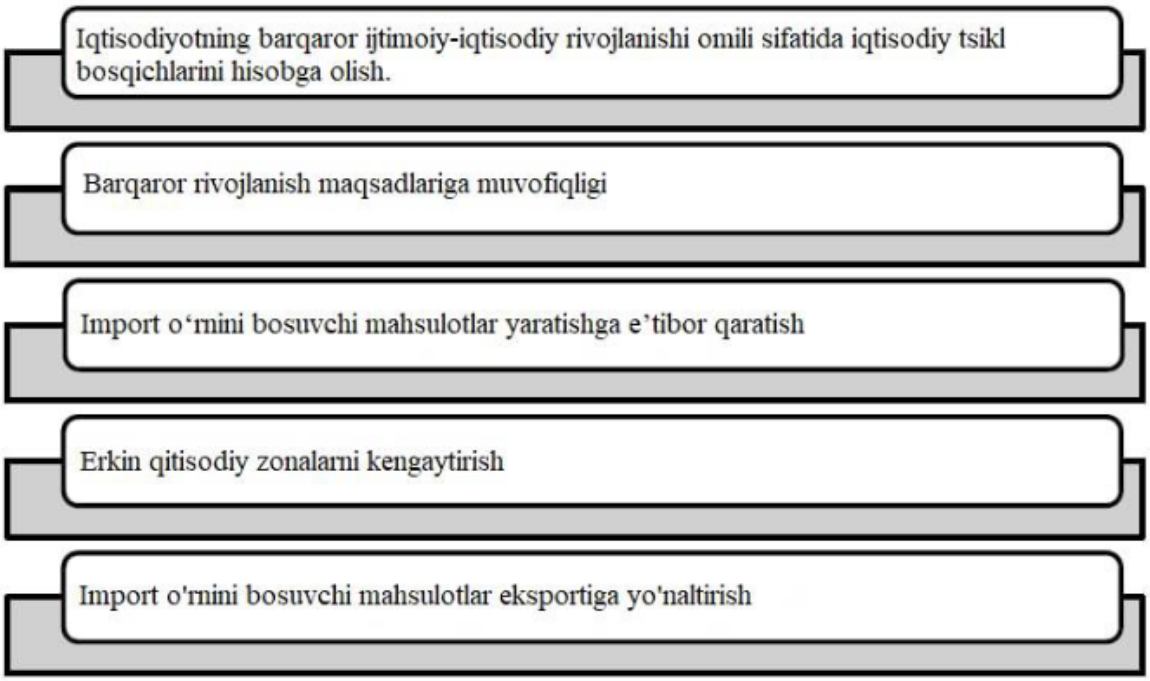
Bir guruh olim va tadqiqotchilar import o'rnini bosishni iqtisodiy siyosatning bir ko'rinishi sifatida talqin qilishsa, yana bir guruh olimlar esa, mazkur kategoriyani mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshiriluvchi tabiiy jarayon sifatida talqin qiladilar. Bugungi kunda iqtisodiy jarayonlar rivojlanishining joriy bosqichini ishlab chiqarishning ilmiy-texnik yo'nalishisiz tasavvur qilish o'ta mushkul. Shu sababli innovasion iqtisodiyot sharoitida import o'rnini bosish jarayonlarini chuqur tahlil qilish talab qilinadi. Import o'rnini bosish jarayonlari to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida import o'rnini bosishni tartibga solishning quyidagi o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratish talab qilinadi **(7.2-rasm).**

Milliy iqtisodiyotni xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kiritishning ko'rib chiqilgan asosiy modellari ushbu jarayonning mamlakat iqtisodiy rivojlanishidagi o'rni va ahamiyati to'g'risida quyidagi xulosalar chiqarishimizga imkon beradi.

Birinchidan, jahon xo'jaligi tizimiga faol integrasiyalashib kirish mamlakat iqtisodiy majmuini muayyan bir tarmoq va sohalarga ixtisoslashtirish va boshqa davlatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish borasidagi milliy ustunliklarni izchil ro'yobga chiqarishning muhim sharti hisoblanadi.

Ikkinchidan, tashqi bozorlarda kuchli raqobat muhitida faoliyat olib borish milliy xo'jalik majmuini tarkibiy jihatdan qayta qurishning "poydevori" bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotning eng samarali tarmoq va sohalarini aniqlashtirishga imkon beradi.

Uchinchidan, mamlakatning qiyosiy ustunliklari va ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish va ulardan samarali foydalanish milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

7.2-rasm. Innovasion iqtisodiyotda import o‘rnini bosish jarayonlarini tartibga solishning o‘ziga xos jihatlari

O‘z tabiatiga ko‘ra, xalqaro mehnat taqsimoti ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan foydali ixtisoslashuviga asoslangan alohida davlatlar o‘rtasidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojlanishining muhim bosqichi sifatida e’tirof etiladi. Bunday ixtisoslashuv ishlab chiqarish natijalarining ma’lum bir miqdor va sifat nisbatlarida mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro ayriboshlanishiga olib keladi. Bu borada iqtisod fanlari doktori, professor A.V.Vahobov tahriri ostida chop etilgan “Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar” nomli o‘quv qo‘llanmada quyidagicha fikr yuritiladi: “Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati ishlab chiqarish jarayoni, mehnat faoliyati shakllarining ixtisoslashuvi va kooperasiyalashuvi o‘zaro hamkorligida namoyon bo‘ladi. Mehnat taqsimoti faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo‘li sifatida chiqadi. U alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga asoslanadi”.

O‘zini o‘zi rivojlantiruvchi tizim sifatida, xalqaro ixtisoslashuv tamoyillariga asoslanuvchi xalqaro savdo o‘zining tadrijiy rivojlanishi va xalqaro munosabatlarni takomillashtirish jarayonida, qayd etilgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etishning o‘ziga xos mexanizmi yarata olgan. Import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga asoslangan strategiya global savdo tizimida mana shunday mexanizm vazifasini bajaradi. Bu borada Ye.V. Volkodavovaning “import o‘rnini bosish – bu jahon iqtisodiy

munosabatlar tizimiga qo‘shilish borasida mamlakatning iqtisodiy o‘sishga yo‘naltirilgan modelidir”-degan fikrini eslatib o‘tish o‘rinli hisoblanadi.

V.K. Falsman o‘z asarlarida yangi geosiyosiy vaziyat sharoitida import o‘rnini bosish masalalarini ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, import o‘rnini bosish – bu “mahalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, ilmiy-texnik rivojlanish borasidagi qoloqlikni bartaraf qilish, modernizasiyalash, iqtisodiy o‘sish va rivojlanishning tabiiy jarayonidir”. Iqtisodiy o‘sish jarayoni mazkur talqinning muhim jihati hisobanadi. Boshqacha aytganda, bu o‘rinda so‘z iqtisodiy o‘sish jarayonlariga import o‘rnini bosishning ta’siri haqida boradi. Import o‘rnini bosish va davlatning proteksionistik siyosatini aniqroq tushunish va farqlash uchun, bizning fikrimizcha, import o‘rnini bosishning asosiy iqtisodiy belgilarini ajratib olish lozim. Mazkur belgilar sirasiga import o‘rnini bosishning raqobatbardoshligi va iqtisodiy samaradorligini kiritishimiz mumkin.

Yuqorida tilga olib o‘tilgan belgilar import o‘rnini bosish va proteksionistik siyosat o‘rtasidagi uchta muhim farqni aniqlashga imkon beradi.

Birinchidan, agar proteksionistik chora-tadbirlar davlat tomonidan ustun ravishda o‘z manfaatlari doirasida amalga oshirilsa, u holda import o‘rnini bosish mamlakat ichkarisida o‘xshash tovarlarni ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va importni bosqichma-bosqich qisqartirish, butun xalqaro munosabatlar tizimini takomillashtirishga yo‘naltirilgan davlatning qo‘llab-quvvatlashiga asoslangan yoki uningsiz ham mustaqil jarayon sifatida amalda bo‘luvchi obyektiv-shartli tizimli tavsifga ega bo‘ladi.

Ikkinchidan, bosqichma-bosqich import o‘rnini bosishni amalga oshirish xalqaro mehnat taqsimotini maqbullashtirishga ko‘maklashadi, haddan tashqari proteksionistik chora-tadbirlar esa, mamlakatning iqtisodiy jihatdan yakkalanib qolishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun import o‘rnini bosish va mahalliylashtirish strategiyalarini amalga oshirishda mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini proteksionistik chora-tadbirlar bilan uyg’unlashtirish talab etiladi.

Uchinchidan, ichki bozorlardan import mahsulotlarning siqib chiqarilishidan so‘ng, mahalliy import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishlar o‘zining yetarlicha raqobatbardoshlik va iqtisodiy samaradorlik darajasini namoyon eta olsa, bu o‘z navbatida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori iste’mol xususiyati va jozibadorligi hisobiga eksport hajmini ko‘paytirishga olib keladi.

Yuqorida taklif qilingan innovasion iqtisodiyotda import o‘rnini bosish jarayonlari modeli nafaqat import o‘rnini bosish jarayonini shakllantirish va amalga oshirishda yuzaga keladigan o‘ziga xoslik-larni ochib beradi, shu bilan bir qatorda, ularning iqtisodiyotdagi barcha davom etayotgan

jarayonlarga ta’sirini aniqlashga imkon beradi. Import o‘rnini bosish jarayonlari samaradorligini oshirishda xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilish muhim o‘rin tutadi. Xorijiy mamlakatlarning import o‘rnini bosish borasida amalga oshirgan iqtisodiy siyosatining sanoatga ta’siri quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- sanoatni rivojlantirishda davlat hokimiyati organlarining bilvosita ishtiroki;
- xalqaro darajada korxonalarni rivojlantirish rag’bati sifatida to‘g’ridan-to‘g’ri investisiyalarni jalb qilish;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda raqamli yo‘nalishni rag’batlantirish;
- nafaqat import o‘rnini bosish jarayonlariga, balki ishlab chiqarishni eksportga yo‘naltirishni rivojlantirishga mo‘ljal olish.

Eksport salohiyati-eksportni rivojlantirish va ko‘lamini kengaytirish maqsadida iqtisodiy tizimni rivojlantirish borasidagi potensial imkoniyatlar majmuini ifoda etadi. Import o‘rnini bosishning samarali jarayonlarini rivojlantirish eksport salohiyati va klaster siyosati unsurlarini o‘z ichiga oladi. Eksport salohiyatining barqaror ijobiy dinamikasini ta’minlash uchun uning rivojlanish omillarini tushunib yetish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatning muhim strategik yo‘nalishlariga nimalar kiradi?
2. Iqtisodiyotda ikkilamchi qimmatbaho qog‘ozlar bozorini rivojlantirishning ahamiyati
3. O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqarishni mahalliylashtirish masalalari
4. Xorijiy valyutalarni ayirboshlash tartibi
5. Investitsion faoliyatda foyda olishni kafolatlash tartibi
6. Eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish masalalari
7. Xalqaro miqyosda mamlakat nufuzini oshirish yo‘llari
8. Iqtisodiyotni erkinlashtirishda tashqi kapitalning o‘rni
9. Xorijiy mamlakatlarning import o‘rnini bosish borasida amalga oshirgan iqtisodiy siyosatining sanoatga ta’siri
10. Innovasion iqtisodiyotda import o‘rnini bosish jarayonlarini tartibga solishning o‘ziga xos xususiyatlari

VIII BOB. INVESTITSIYA MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH

8.1. Investitsiya muhiti tushunchasi va unga ta’sir etuvchi omillar.
8.2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalarni jalb etishda investitsiya muhitining o‘rni.
8.3. Investitsion risklar va ularning xususiyatlari.
8.4. O‘zbekistonda investitsiya siyosati.

8.1. INVESTITSIYA MUHITI TUSHUNCHASI VA UNGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Investitsion qaror qabul qilishning eng umumiy mezonlaridan biri investitsiya muhitini makro darajada va investitsiya ob'ektining investitsion jozibadorligini baholashdir. Ko'pincha investitsion muhit va investitsion jozibadorlik iqtisodiy adabiyotlarda sinonim sifatida ko'rib chiqiladi. Ammo birinchi kontseptsiya kengroq va ko'proq imkoniyatlarga ega. Bu mamlakatdagi, mintaqadagi investitsiya muhitining asosiy xarakteristikasi iqtisodiy rayon, sanoat. Faqatgina investitsiya muhitining reyting bahosini hisobga olgan holda, investorga ma'lum bir ob'ekt yoki investitsiya loyihasining investitsiya jozibadorligini baholashga kirishishi tavsiya etiladi.

Investitsion muhit deganda nima tushuniladi? Investitsion muhit ko'pincha moliyaviy investitsiyalarning ma'lum darajada jozibadorligini yaratadigan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa sharoitlar majmui sifatida aniqlanadi. Ushbu tushunchani yanada aniqroq izohlaydigan ta'riflar mavjud. Biroq, barcha holatlarda investitsiya xatarlari e'tiborga olinmaydi, bu esa asosan investitsiya muhitini belgilaydi. Shu sababli, eng to'g'ri va to'liq ta'rif Moliya va kredit entsiklopedik lug'atida berilganga o'xshaydi: investitsiya muhiti - "har qanday mamlakatda mavjud bo'lgan biznes infratuzilmasi sifatini, investitsiya samaradorligini va kapitalni investitsiyalashda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf darajasini belgilaydigan siyosiy, ijtimoiy-madaniy, moliyaviy, iqtisodiy va huquqiy sharoitlar to'plami".

Bir qator iqtisodchilarning fikricha, investitsiya muhiti investorning korxonani kreditlash yoki investitsiya qilish, qarz olish yoki qarz olishga moyilligiga ta'sir qiluvchi mintaqadagi iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy-siyosiy sharoitlardir. Boshqalar esa investitsiya muhitini iqtisodiyot tarmoqlarining o'sish sur'ati va xarakteridagi institutsional, siyosiy va tartibga soluvchi omillar sifatida belgilaydilar.

M.Mur va X.Shmitsning investitsiya muhitini investorlarning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishiga ishonchi degan ta’rifi sarmoyaviy

muhitni oʻrganish sohasidagi eng nufuzli nashrlardan biri – World Development Report 2015 bilan mos keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda sarmoyaviy muhitni yaxshilash yoʻllarini oʻrganuvchi WDR 2015 siyosiy noaniqlikni biznes yuritish yoʻlidagi eng qiyin toʻsiq sifatida koʻrsatgan tadbirkorlar soʻrovlari natijalarini ma'lum qildi. Biroq, bizning fikrimizcha, siyosiy noaniqlik sarmoyaviy muhitga ta'sir etuvchi omillardan biri boʻlib, investitsiya muhitini bu omil bilan aniqlash notoʻgʻri boʻladi.

Jahon banki tomonidan 2015-yilgi Jahon taraqqiyot hisobotida berilgan "investitsiya muhiti" ta'rifi ilmiy jamoatchilik tomonidan tanqid qilindi. Jahon bankining ta'kidlashicha, "investitsion muhit har bir hududga xos boʻlgan omillar majmui boʻlib, u korxonalarning imkoniyatlarini belgilab beradi va ular uchun samarali investitsiyalar kiritish, ish oʻrinlari yaratish va faoliyat koʻlamini kengaytirish uchun ragʻbat yaratadi". Boshqacha qilib aytganda, investitsiya muhiti - bu investitsiyalar bog'liq bo'lgan hamma narsa. Bu ta'rif tavtologiya bo'lib, ilmiy ma'noga ega emas.

Aksariyat rus olimlarining fikricha, investitsiya muhiti kapitalni investitsiya qilishning rentabelligi va tavakkalligiga ta'sir qiluvchi omillar to'plamidir. Masalan, S.Yu Sivakova nuqtai nazaridan, "investitsiya muhiti - bu kapital qo'yilmalar muhitining holati va salohiyatini, shuningdek, ma'lum bir hududda biznes yuritish bilan bog'liq xavflarni tavsiflovchi munosabatlar to'plami. muayyan siyosiy, tartibga solish, qonunchilik va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda[34]".

Ko'pgina tadqiqotchilar "investitsion jozibadorlik" va "investitsion muhit" toifalarini tenglashtiradilar. Masalan, N.A.Dubovik mahalliy va xorijiy olimlarning ishlarini tahlil qilib, shunday xulosaga keladi: "Investitsiya muhiti - bu ma'lum bir hududda faoliyat ko'rsatuvchi turli omillarni tahlil qilish va taqqoslash asosida aniqlangan investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi nuqtai nazaridan mintaqaning jozibadorlik darajasi[35]".

Investitsion muhitning ta'rifi A.A.Burkovning ta'kidlashicha: "investitsiya muhiti - bu boshqariladigan omillar va milliy iqtisodiyotga xos bo'lgan xavflar o'rtasidagi bog'liqlik". Bunday ta'rifning afzalligi, birinchidan, investitsiya muhitining tarkibiy qismlari (omillar va risklar) nafaqat o'zaro bog'liqligini, balki tartibga solinishidan dalolat beradi. Tartibga solinadigan milliy omillar va risklarning o'zaro ta'siri iqtisodiy sub'ektlarning investitsiya qarorlariga ta'sir qiluvchi ijobiy yoki salbiy

[34] Сивакова С.Ю. Формирование инвестиционного климата с целью привлечения иностранных инвестиций (На примере Смоленской области) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 - Санкт-Петербург, 2014 - с. 22.

[35] Дубовик Н.А. Международный опыт формирования инвестиционного климата и его значение для России (на примере субъектов ЮФО) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 - Санкт-Петербург, 2017 - с. 17.

sinergik ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ikkinchidan, bu ta'rif investitsion muhitning jahon iqtisodiyotidagi globallashuv rolini aks ettiradi. Biroq, bu ta'rif ba'zi tushuntirishlarni talab qiladi. Birinchidan, omillar va risklarga qisqa muddatda ta'sir qilish mumkin emas (bu bir martalik harakat emas, balki jarayon).

Uchinchidan, investitsiya muhiti nafaqat milliy iqtisodiyotga, balki mintaqa iqtisodiyotiga ham xosdir.

Xorijiy olimlarning “investitsiya muhiti” ta’riflarini, shuningdek, Jahon banki nashrlarini o‘rganib chiqib, biz quyidagi aniq ta’rifga keldik: “Investitsiya muhiti – milliy va mintaqaviy iqtisodiyotga xos bo‘lgan sifat omillari va xatarlarning yig‘indisidir. Bu o'rta muddatli istiqbolda nazorat qilinishi mumkin." Quyidagi tushunchalarga asoslanib, investitsiya muhitining “omillari” va “shartlari”ni farqlash zarur.

Investitsion muhit omillari - bu muayyan umumiy ko'rsatkichlar bilan ifodalanadigan mamlakat (mintaqa, tarmoq) iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb qilish intensivligini belgilovchi resurslar.

Investitsion muhit sharoitlari - bu investitsion jozibadorlikka va investitsiya samaradorligiga (faoliyatiga) ta'sir qiluvchi mamlakat (mintaqa, tarmoq) iqtisodiyotidagi muayyan hodisalar yoki sharoitlar.

Ko'rib turganingizdek, investitsiya muhitining shartlari va omillari o'rtasidagi farq unchalik katta emas. Ba'zi hollarda bu farq faqat maxsus tadqiqotlar o'tkazish orqali aniqlanishi mumkin.

Xorijiy iqtisodchilarning nazariy tadqiqotlari tajribasidan kelib chiqib, ularning investitsiya muhitini shakllantiruvchi shart-sharoitlar va omillarni tasniflash borasidagi turlicha qarashlarini qayd etish lozim. Shu bilan birga, barcha tadqiqotchilar juda muhim nuqtai nazarga e'tibor berishadi: investitsiya muhitining shakllanishi shartlar va omillarning yaxlit majmui ta'siri ostida sodir bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, investitsiyalar samaradorligi va investitsiya tavakkalchiligining muvozanati investitsiya muhitini belgilaydi. Investitsiyalar taklif etilayotgan sarmoya investorlarga eng katta daromad keltirishi sharti bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun investitsiya muhitining ijobiy komponentini investitsiyalarning potentsial samaradorligini baholash asosida, salbiy komponentini esa investitsiya risklarini o'rganish orqali baholash maqsadga muvofiqdir.

Noqulay investitsiya muhiti mintaqaviy iqtisodiyotga sarmoya kiritishga to'sqinlik qilishi mumkin va shuning uchun mintaqa iqtisodiyotining rivojlanmaganligiga yordam beradi. Investitsion muhitni baholash standartlashtirilgan ko'rsatkichlarga qo'shimcha ravishda sub'ektiv va kontekstual omillarga asoslanadi. Turli ko'rsatkichlar investitsiya muhitining o'ziga xos jihatlarini o'lchaydi. Investitsion muhit sifatiga turli omillar ta'sir qiladi va o'ziga xos siyosat aralashmasi

mintaqaga qarab farq qiladi, ammo Jahon banki guruhi mamlakatlarning biznes investitsiya muhitini tushunishini baholash uchun quyidagi besh mezondan foydalanadi:

- raqobatbardoshlik;
- tadbirkorlar tomonidan qabul qilingan cheklovlar;
- biznes va investitsion to'siqlar;
- xavf va siyosatning noaniqligi;
- operatsiyalar qiymati.

Jahon tadqiqot amaliyotida investitsiya muhiti mamlakatning (mintaqa, iqtisodiy tizim) investitsion jozibadorligini oldindan belgilab beruvchi ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy shartlar va shart-sharoitlar yig‘indisining umumlashtirilgan xarakteristikasi ekanligi qabul qilingan. Ko'pgina nashrlarda va ilmiy tadqiqotlarda "investitsiya muhiti" va "investitsiya salohiyati" tushunchalari asossiz ravishda aniqlangan. Ba'zi ilmiy manbalar investitsiya muhitini investitsion salohiyat va investitsiya risklarining kombinatsiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda shakllangan "investitsiya muhiti" tushunchasini aniqlashning uchta yondashuvini ajratib ko'rsatish kerak.

Birinchi yondashuv ishlab chiqarish dinamikasini (yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, sanoat ishlab chiqarish hajmi), milliy daromadning taqsimlanishini, bozor islohotlarining borishini, investitsiya qonunchiligini, mamlakatdagi alohida investitsiya bozorlarining holatini baholashga asoslanadi. Ushbu ko'rsatkichlarni taqqoslash dunyoning ma'lum bir mamlakati yoki mintaqasidagi investitsiya muhitining holati haqidagi savolga javob berishga mo'ljallangan.

Multifaktorial deb ataladigan ikkinchi yondashuv mintaqaning investitsiya muhitiga ta'sir qiluvchi o'zaro bog'liq omillar majmuasidan foydalangan holda kompleks baholashga asoslanadi. Bunda investitsiya muhiti holatining umumiy ko'rsatkichi barcha omillar bo'yicha aniqlangan tortish koeffitsientlari orqali taqqoslanadigan shaklga keltiriladigan ballar yig'indisidir.

Uchinchi, eng keng tarqalgan yondashuv multifaktorial yondashuvni kengaytirishga va baholash tizimiga xavf deb ataladigan narsalarni kiritishga asoslangan. Bu yerdagi investitsiya muhiti mintaqaning investitsion salohiyati va investitsiya tavakkalchiligini hisobga olgan holda hududning murakkab mulki sifatida qaraladi. Investitsion potentsial ishlab chiqarish omillari va kapitalni qo'llash sohalarini o'z ichiga oladi. U mintaqaviy iqtisodiyotning quyidagi quyi tizimlarining holatini hisobga oladi: resurs va xom ashyo salohiyati; ishlab chiqarish salohiyati; iste'mol sohasi; infratuzilma; innovatsion quyi tizim; mehnat salohiyati;

institutsional quyi tizim; moliya sektori.

Jahon banki guruhi ko'rsatkichlari statistik ma'lumotlar, tartibga soluvchi ma'lumotlar va biznes tadqiqotlari kombinatsiyasi asosida biznesni tartibga solish muammolarini o'lchaydi. Va ular faqat investitsiya muhitining ayrim elementlarini kuzatib boradi va ular mamlakatning kengroq kontekstida ko'rib chiqilishi kerak. Bundan tashqari, ularni ijtimoiy va ekologik barqarorlik kabi boshqa masalalar va maqsadlardan ajralgan holda ko'rib chiqmaslik kerak. Bundan tashqari, boshqa ko'plab mintaqaviy va mamlakat axborot manbalari mavjud. Investitsion muhitning turli jihatlarining asosiy global mamlakatlararo ko'rsatkichlari investitsiya raqobatbardoshligi uchun majburiy cheklovlar va muammolar haqida to'liq tasavvurni taqdim etish uchun etarli emas. Qiyinchiliklar qatoriga ko'plab mamlakatlar (ayniqsa, past daromadli va zaif mamlakatlar) uchun ma'lumotlarning etishmasligi, bu ma'lumotlardan siyosat natijalarini olishda qiyinchiliklar, tahlil qilish imkonini beradigan darajaga bo'linishning yo'qligi yoki mamlakatlar bo'ylab solishtirishning yo'qligi kiradi. Bundan tashqari, mamlakatlararo ko'rsatkichlardan foydalangan holda diagnostika ko'rsatkichlari kartalari ko'pincha turli metodologiyalardan foydalanadi.

Investitsion muhitga ko'plab omillar ta'sir qiladi. Qoida tariqasida, ular jamiyatning ularga ta'sir qilish imkoniyatiga ko'ra tasniflanadi: ob'ektiv va sub'ektiv. Birinchi omillar juda xilma-xildir. Ikkinchisi inson faoliyati bilan bog'liq. Shu bilan birga, biz investitsiya muhitiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadigan fikrlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Mamlakatda qulay investitsiya muhitini yaratish va investitsiya faolligini oshirishga yordam beradigan holatlar quyidagilardan iborat:

- ichki bozorning yuqori salohiyati;
- yuqori foyda marjasi;
- raqobatning past darajasi;
- barqaror soliq tizimi;
- resurslarning arzonligi (xom ashyo, mehnat, moliyaviy);
- samarali davlat yordami.

Investitsion jarayonlarning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi va shu orqali mamlakatda investitsiya muhitini yomonlashtiradigan omillarga quyidagilar kiradi:

- siyosiy beqarorlik;
- ijtimoiy keskinlik (ish tashlashlar, mafiya urushlari, etnik va diniy nizolar va boshqalar);
- inflyatsiyaning yuqori darajasi;
- yuqori qayta moliyalash stavkalari;
- tashqi va ichki qarzning yuqori darajasi;

• budjet taqchilligi;

• to'lov balansining passiv balansi;

• qonunchilikning rivojlanmaganligi, shu jumladan investitsiya sohasini tartibga soluvchi qonun hujjatlariga rioya qilmaslik;

• yuqori tranzaksiya xarajatlari.

Investitsion muhitni baholash sarmoya oqimini optimallashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi va shuning uchun butun dunyoda keng tarqalgan. U konsalting firmalari, banklar, gazetalar, jurnallar, davlat idoralari (AQShda, masalan, Savdo vazirligi), sug'urta kompaniyalari, pensiya jamg'armalari tomonidan amalga oshiriladi. Investitsion muhitni o'rganish ob'ekti mamlakatlar, ular tarkibidagi hududlar, sanoat va shaharlardir. Investitsion muhitni baholashning ko'plab usullari mavjud, ammo qo'llaniladigan usullar boshqacha. Ba'zi mamlakatlar, masalan, Yaponiya, hech qanday miqdoriy baholashsiz tavsiflovchi usullardan foydalanadi. Lekin eng keng tarqalgan usullar iqtisodiy ko'rsatkichlar raqamli qiymatlarda ifodalangan usullardir.

Ayrim mamlakatlar o'rtasidagi sezilarli iqtisodiy va siyosiy farqlarni hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlar faoliyatining ayrim jihatlarida aniq ustunliklarni aniqlash juda qiyin. O'tish davri iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun ko'pincha Bury indeksi usuli qo'llaniladi. Baholash 15 ta mezon bo'yicha amalga oshiriladi, ularning og'irligi foiz sifatida o'lchanadi.

1. Siyosiy barqarorlik – 12.

2. Iqtisodiy o‘sish sur’ati – 10.

3. Valyuta konvertatsiyasi va boshqalar – 10.

4. Uzoq muddatli kreditlash imkoniyati va xorijiy investorning kapitaldagi ulushini kiritish shartlari – 8.

5. Qisqa muddatli kreditlash imkoniyati – 8.

6. Ish haqi va mehnat unumdorligi uchun xarajatlar – 8.

7. Devalvatsiya – 6.

8. To‘lov balansining holati – 6.

9. Shartnomani amalga oshirish imkoniyati – 6.

10. Xorijiy sarmoya va foydaga munosabat – 6.

11. Milliylashtirish imkoniyati: ekspropriatsiyadan tortib rezidentlarning afzalliklarigacha – 6.

12. Byurokratik tartib-qoidalar (davlat tomonidan tartibga solish darajasi)–4.

13. Mahalliy boshqaruv va sheriklik – 4.

14. Transport va kommunikatsiyalarni tashkil etish – 4.

15. Ekspertlar va xizmatlardan foydalanish imkoniyati – 2.

Har bir mezon birdan (qabul qilib bo'lmaydigan) to'rtgacha (juda

qulay) ball bilan baholanadi. BERI indeksi - bu individual komponentlar (mezonlar) bo'yicha ekspert baholash ballari yig'indisini ifodalovchi sintetik ko'rsatkich. Usul asosan sub'ektiv fikrlarga bo'ysunadi, ayniqsa risklarni, ayniqsa siyosiy risklarni baholashda.

Qolaversa, iqtisodiyot bo‘yicha investitsiyalar taqsimotining to‘g‘ri yo‘nalishlarini aniqlab olishga imkon beradi. Shu maqsadda foydalaniladigan ICOR (incremental capital-output ratio) koeffitsienti asosiy kapitalga qo‘yilgan mablag‘larning kelgusi yilda YAIMning o‘sishiga ta’sirini aniqlashga imkon beradi va YAIMda investitsiyalar salmog‘ining keyingi yildagi YAIMning qo‘shimcha o‘sish sur’atiga nisbatini ifodalaydi.

ICOR koeffitsiyenti investitsiya resurslarining samarali ishlatilishini belgilab beruvchi ko‘rsatkich hisoblanib, u qanchalik kichik bo‘lsa, shunchalik ahamiyatli hisoblanadi va aksincha. Investitsiyalar iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bilan birga kelgusida investitsiyalash manbalarini yaratish uchun ham xizmat qiladi. Shu sababli yalpi investitsiyalarning YAIMga nisbatan ulushi YAIMning o‘sish sur’atidan 4-8 marotaba ko‘p bo‘lishi lozim. Umuman yalpi investitsiyalarning aholi jon boshiga to‘g‘ri kelgan miqdorini va uning o‘tgan yilga nisbatan o‘sish darajasini aniqlash investitsiyalar samaradorligini real baholashning muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, muayyan bir tarmoq bo‘yicha yalpi investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda joriy davrda tarmoqda band bo‘lgan kishilar boshiga nisbatan to‘g‘ri kelgan o‘rtacha investitsiyalar miqdorini hisoblash muhimdir.

$$ICOR = I : \Delta YAIM$$

bu yerda:

I – o‘tgan yilda YAIMda investitsiyalarning ulushi;

ΔYAIM – yalpi ichki mahsulotning o‘tgan yilga nisbatan qo‘shimcha o‘sish sur’ati.

Mamlakatning investitsiya muhitini baholash borasida turli nazariy va amaliy yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar bir-biridan investitsiya muhitini tashkil etuvchi omillarni to‘liq yoki qisman qamrab olishi bilan farq qiladi. Shunday qilib, investitsiya muhiti murakkab va ko'p bosqichli tushunchadir. Murakkabligi shundaki, u yuqorida ko'rsatilganidek, investitsiya faoliyati uchun sharoit yaratuvchi ko'plab omillar ta'sirida shakllanadi. Investitsion muhitning ko'p bosqichliligi uning mamlakat, mintaqalar va iqtisodiyot tarmoqlari darajasida baholanishini anglatadi. Ammo biror mamlakat reytingi xorijiy investor uchun fundamental ahamiyatga ega bo‘lsa, mintaqa yoki tarmoq reytingi ham xorijiy, ham mahalliy investorlar uchun muhim ahamiyatga ega. Buni hisobga olgan holda investor uning investitsion jozibadorligini baholagan holda investitsiya obyektini tanlaydi. Investitsion ob'ektni baholashga

yondashuv uning yangi yoki mavjud bo'lishiga qarab farqlanadi. Ammo barcha holatlarda investor uchun (investitsiya muhitini baholashda bo'lgani kabi) sarmoya kiritish samaradorligi va risklarini baholash muhimdir. Faqatgina ushbu muammolarni hal qilishning yondashuvlari boshqacha.

8.2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalarni jalb etishda investitsiya muhitining o‘rni

Investisiyalarni jalb etish va biznesni yuritish shart-sharoitlarini (qulay investision va ishbilarmonlik muxitini, kredit resurslarga erishish imkoniyatlarini, kreditlash va xalqaro savdo sohalaridagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirishni) ta’minlash, hududlarga investisiyalarni jalb etish va ularni o‘zlashtirishda soliq pereferensiyalarini berish bo‘yicha normativ bazani takomillashtirish bilan bir vaqtda mahalliy xokimiyat organlarining qabul qilinayotgan qarorlar bo‘yicha mas’uliyatlarini oshirish to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni mamlakat iqtisodiyotiga jalb etish va uning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta’siri oshirish uchun xizmat qilishi mumkin.

Mamlakatimizda jalb etilayotgan to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalar hajmini oshirish, chet el investorlari uchun kafolatlar yaratish hamda ularning ishonchini mustahkamlash maqsadida yanada qulay investisiya muhitini shakllantirishni talab etadi. Ana shu yo‘nalishlardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda raqobatdosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni ta’minlaydigan, eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan hamda yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qiladigan sanoat korxonalarini tashkil etish bo‘yicha yirik xorijiy investision loyihalarni amalga oshirishga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Fikrimizcha, mamlakatimiz iqtisodiyotiga to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni jalb etish tizimini takomillashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashdagi rolini oshirishda quyidagi vazifalarni amaliy ijrosini ta’minlash o‘rinli:

- to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarga oid milliy qonunchilikni xalqaro va mintaqaviy standartlarga uyg’unlashtirish, xalqaro tajribada investisiya faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha turli modelli huquqiy tartibga solish usullaridan foydalanish;

- innovasion loyihalarni ishlab chiqayotgan va uni joriy etayotgan yuqori texnologik tarmoqlarga va korxonalarga qo‘shimcha rag’bat va imtiyozlar berish;

- to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar bilan kooperasiya aloqalarini rivojlantirish, xususan ularning ishlab chiqarish

zanjiriga kirish orqali mahalliy iqtisodiyotni jahon bozoriga integrasiyalashuvini ta’minlash;

- ishbilarmon hamkorlikni xalqaro standartlarini o‘zlashtirish yo‘li bilan xo‘jalik yuritish va boshqarishning zamonaviy usullarini tadbiq etish;

- fan sig’imkorligi yuqori bo‘lgan sanoat tarmoqlariga, innovasion korxonalarga turli moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish orqali, xorijiy investisiyalarni joriy etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish va boshqalar.

Tadqiqotlar natijasida aytish mumkinki, xorijiy investisiyalarni jalb qilishning yagona tizimi mavjud emas, har bir mamlakat shartsharoitlari, tabiiy resurslarning mavjudligi, xalqning mentaliteti, talab va iste’molni hisobga olgan holda investisiyalarni jalb qilishning o‘ziga xos sxemasini yaratadi. Jahon tajribasini tahlil qilish asosida ma’lum bir davlatga xorijiy investisiyalar jalb etilishini rag’batlantirish uchun ba’zi vositalar va usullarni qo‘llashga harakat qilish mumkin. Respublikamizda xorijiy investisiyalarni jalb qilishda soliq imtiyozlari berish va bojxona to‘lovlaridan ozod qilish; erkin iqtisodiy zonalarni yaratish; xorijiy investorlar uchun maxsus davlat dasturlari; konsessiya va mahsulot taqsimotiga oid bitimlar tuzish; qo‘shma korxonalar va xorijiy korxonalar yaratish, shuningdek, davlat investisiya dasturiga investisiya loyihalarini kiritish orqali davlat kafolatlarini taqdim etish kabi usullardan foydalaniladi.

O‘zbekistonning investisiya siyosati tanlangan va ehtiyotkor sifatida tavsiflanishi mumkin, bu esa uzoq muddatli istiqbolda makroiqtisodiy barqarorlikni saqlashning yuqori ustuvorliklari bilan belgilanadi. Bizningcha, mamlakatimizda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash kabi vositadan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O‘zbekistonda ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo‘lgan hududlar mavjud, oliy va kasbiy ma’lumotlarga ega bo‘lgan, ammo hozirgi kunda O‘zbekistonda talab yuqori bo‘lmagan tarmoqlarda ishlash malakasiga ega ishchi kuchi mavjud. Shu sababli, davlat tomonidan xodimlarni o‘qitish uchun moliyalashtirish choralari investorlarni rag’batlantiradi.

AQSh oliy o‘quv yurtlarida bo‘lgani kabi qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish orqali respublikaning oliy o‘quv yurtlarini kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga jalb qilish mumkin. Boshqa tomondan, hukumat ishchilarning malakasini oshirishdan manfaatdor va ushbu investisiyalar respublikaning kadrlar salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Singapur kabi investisiya loyihalarini ishga tushirish vaqtini qisqartirishga bevosita amaliy yordam va chora-tadbirlar ko‘rilishi Respublikaga xorijiy investisiyalar oqimini ko‘payishigayana bir turtki bo‘ladi. O‘zbekiston

Respublikasida mavjud bo‘lgan moliyaviy va investisiya jarayonlari modeli investorlarni jalb qilishda yetarli darajada samarali emas.

O‘zbekiston Respublikasining qimmatli qog’ozlar bozori va bank tizimi ichki jamg’armalarni to‘plash va ularni investisiyalarga aylantirish uchun o‘z vazifalarini yetarli darajada bajara olmayapti. Shuningdek, aholining kompaniyalar va banklarning investision faoliyatiga ishonchsizlik hissi mavjud yoki qimmatli qog’ozlar va investisiyalar bo‘yicha aholining savodxonlik darajasi yuqori emas.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorida sifat va miqdoriy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda, ular orasida turli yo‘nalishlar bo‘yicha uning diversifikasiyalanishini ta’kidlash lozim. Qimmatli qog’ozlar bozori spekulyativ xususiyatlarni saqlab qolgan holda, investisiya funksiyasini yanada faolroq bajarishni boshlamoqda, bu amalda IPOlarning ko‘payishi, korporativ qarz olishning arzonlashi va muddatlarining uzayishi bilan namoyon bo‘lmoqda va hokazo. Fond bozorining turli xil zamonaviy instrumentlar to‘plami shakllanish jarayoni kuzatilmoqda, masalan davlat qimmatli qog’ozlarining ham ichki, ham dunyo bozori uchun sotilishi.

Fuqarolar uchun uzoq muddatli asosda o'z kapitalini ko'paytirish imkonini beruvchi bir qator investitsiya variantlari mavjud:

Birja. Kompaniyalarning aktsiyalarini sotib olish - bu xavfli, ammo foydali investitsiya usuli.

Ko'chmas mulk. Ko'chmas mulkni sotib olish ijara to'lovlari yoki mulk qiymatini oshirish shaklida barqaror daromadni ta'minlaydi. Lekin buning uchun dastlab katta kapital talab qilinadi.

Obligatsiyalar. Davlat yoki korporativ obligatsiyalarni sotib olish investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish va foiz to'lovlarini olish uchun yaxshi imkoniyatdir. Biroq, daromad darajasi rasmiy inflyatsiyadan bir oz yuqoriroq.

Biznes loyihalariga investitsiyalar. Ular nafaqat kapitalni ko‘paytirish, balki iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratishga ham hissa qo‘shish imkoniyatini beradi.

Investitsion kapitalni to'g'ri boshqarish investor portfelining rentabelligi va xavfsizligi uchun asosdir. Shuning uchun xavfli va klassik asboblarni puxta tayyorlashni talab qilish o'rniga investitsiya qilishning zamonaviy usullari haqida o'ylash kerak. Yechimlardan biri Qirg‘izistondagi biznesga sarmoya kiritishdir, ayniqsa, mamlakatdagi sarmoyaviy muhit bunga ko‘proq yordam beradi.

8.3. Investitsion risklar va ularning xususiyatlari

Tadqiqotchi olimlar investision riska qo‘yidagicha ta’rif berishadi, investision risk – bu zamonaviy iqtisodiyotdagi beqaror vaziyat, davlat hokimiyati va o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining harakatlari tufayli investorlar investisiyalarining qadrsizlanishi riskidir.

Safarov o‘z tadqiqotlarida bu borada qo‘yidagilarni ta’kidlaydi, ya’ni har qanday tashkilot o‘z faoliyatida investisiya riski ehtimolini hisobga olishi va uni kamaytirish yoki undan butunlay qochish choralarini ko‘rishi kerak. Investision risklar – bu investisiya faoliyatini amalga oshirish jarayonida foydani olaolmaslik yoki yo‘qolishi ehtimoli bilan bog’liq risklardir.

Shalayev va boshqalar investisiya variantlarini tanlashda risk eng muhim mezonlardan biri bo‘lishi va shunga qarab obyekt tanlanishi kerak. Biroq, risk sharoitida to‘g’ri investisiya qarorini qabul qilish uchun har tomonlama baholash va tahlil kerak. Shunga ko‘ra, bu uning paydo bo‘lishiga ta’sir qiluvchi omillarni tahlil qilishni, shuningdek, riskning o‘ziga xos xususiyatlarini va muayyan sharoitlarda namoyon bo‘lishini hisobga olishni talab qiladi.

Tadqiqotchi Kadirbayev fikriga ko‘ra, investision risklarni to‘liqroq o‘rganish uchun investisiyalarni tasniflashning eng muhim masalalarini ko‘rib chiqish muhimdir. Eng avvalo, investisiyalar investisiya obyekti mezoniga ko‘ra tasniflanishi, hamda ushbu tasnif real va moliyaviy investisiyalarni ajratishga asoslanadi deb ta’kidlaydi. Investision risklar tashkilotning tashqi va ichki muhitidagi o‘zgaruvchilarning investisiya loyihasini amalga oshirishga ta’siri natijasida rejalashtirilgan foydani olmaslik ehtimoli sifatida tavsiflanishi mumkin deb ta’kidlaydi.

Kozlovskiy va Kulik investision faoliyat bilan bog’liq risklar har qanday korxona faoliyatining obyektiv, doimiy omili bo‘lib hisoblanadi, shu sababli investisiya menejerlaridan jiddiy e’tibor talab qiladi. Korxonaning investisiya faoliyatini boshqarish jarayonida risk omilini hisobga olish deyarli barcha boshqaruv qarorlarini tayyorlash bilan birga kechadi.

Korxonaga nisbatan “investision risk” tushunchasi uning investisiya faoliyati natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noqulay vaziyat yoki salbiy oqibatlarni anglatishi mumkin. Noqulay vaziyat yoki noqulay oqibat deganda: yo‘qotishlar, nol natijaga erishish (bu daromad ham, foyda ham emas), daromad yoki foydaning ushbu ko‘rsatkichlarning kutilgan qiymatlariga nisbatan kamayishi va yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan voqyea va hodisalarni tushunish mumkin.

Bolshakov investision risk – bu investisiyalarni yo‘qotish, ulardan to‘liq daromad olmaslik va vaqt o‘tishi bilan dastlabki investisiyalarning

qadrsizlanishi riski sifatida qaraydi. Boshqacha qilib aytganda, investisiya risklari deganda investorlarning o‘z omonatlarini yo‘q qilish, eskirish yoki to‘liq yo‘qotish xavfidan saqlab qolish bilan bog’liq mulkiy manfaatlari tushuniladi.

Shuningdek tadqiqotchi Abduraxmonov risklarning sug’urta nuqtai nazaridan klassifikasiyasini keltirib o‘tgan. Investision riskning mohiyati va uni boshqarishning, ya’ni salbiy oqibatlarini kamaytirishda sug’urta mexanizmi optimal iqtisodiy usul hisoblanishini, hamda sug’urta bozorida bu bo‘yicha barma iqtisodiy mexanizmlar borligini ta’kidlaydi. Bunda bozorda qo‘llanilayotgan innovasion metodlarni keltirib o‘tadi.

Investision risklar darajasini nafaqat statik, balki dinamik ravishda ham tahlil qilish kerak. Retrospektiv risklarni tahlil qilish, ularning tabiati va ularni kamaytirish usullari amalda bo‘lishi mumkin bo‘lgan joriy va kelajakdagi risklarni aniqroq bashorat qilish imkonini beradi.

Past riskli investisiyalar bu investisiyalarning bir qismini yoki barchasini yo‘qotish ehtimolini aks ettiradi. O‘z navbatida, maqbul (o‘rtacha) va to‘liq investisiyalar riski mos ravishda qo‘yilmalarning bir qismini yoki to‘liq miqdorini yo‘qotishning o‘rtacha yoki yuqori ehtimolligin aks ettiradi.

Investision risk darajasi – bu rejalashtirilganidan yuqori bo‘lgan zarar yoki yo‘qotishlarga olib keladigan riskli vaziyatlarning ehtimoli.

Doimiy risk – bu doimiy ravishda mavjud bo‘lgan risk bo‘lib, u faqat muayyan vaziyatning o‘zgarishiga qarab o‘z darajasini o‘zgartiradi. Bu investision operasiyaning butun davri uchun xarakterlidir va doimiy omillarning ta’siri bilan bog’liq ravishda bo‘ladi. Investision risklarning ushbu guruhiga valyuta va foiz stavkalari risklarini keltirib o‘tish mumkin.

Vaqtinchalik risk vaqtinchalik xarakterga ega bo‘ladi. Korxonalar ushbu turdagi riskga faqat investisiya faoliyatining ma’lum bosqichlarida duch kelishadi. Ularni ikki guruhga bo‘lish mumkin: qisqa muddatli – ma’lum vaqt oralig’ida cheklan miqdoda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklar va uzoq muddatli risklar.

Ichki risklar – bu korxonaning o‘z faoliyatiga bog’liq bo‘lgan risklardir. Ular investisiyalar va ishlab chiqarishni malakasiz boshqarishda, aktivlarning samarasiz tuzilishi va boshqa sabablar oqibatida yuzaga kelishi mumkin. Bu risklarning salbiy oqibatlarini, moliyaviy yo‘qotishlar miqdori va xarajatlar bo‘yicha ularning qiyosiy samaradorligini hisobga olgan holda o‘zini-o‘zi sug’urtalash yoki sug’urta qilish yo‘li bilan oldini olish va zararlar miqdorini kamaytirish mumkin bo‘ladi.

Tashqi risklar korxonaning tashqi faoliyatdagi vaziyat va holatning o‘zgarishi bilan yuzaga keladi: iqtisodiy sikllarning alohida bosqichlari o‘zgartirishda, moliyaviy bozor kon’yunkturasining o‘zgartirishda,

mamlakatdagi siyosiy tizimning beqarorligi natijasida va boshqa bir qator hollarda yuzaga keladi hamda korxona bunday holatlarga ta’sir qila olmaydi.

Bashorat qilinadigan risklar – yuzaga kelishi iqtisodiyotning davriy rivojlanishi, moliya bozori kon’yunkturasi bosqichlarining o‘zgarishi, raqobatning bashorat qilinadigan rivojlanishi va hokazolarning natijasida yuz beradigan risklardir. Bashorat qilinadigan risklar faqat sug’urta mezonlarini inobatga olgan holda sug’urta riskiga aylanishi yoki o‘zini sug’urta qilishga qabul qilish imkoniyatiga ega, oldindan aytib bo‘lmaydigan investisiya risklari esa bunday imkoniyatga ega emas. Investision risklarning bashorat qilinish nisbiy xarakterga egadir.

Investision salohiyat nuqtai nazaridan, asosiy risklar mezo-darajali va “sof risk”lar bo‘ladi. Biroq, mintaqaning investisiya salohiyatini boshqarishda har qanday vektor bo‘yicha jamlangan mikro risklarni ham hisobga olish kerak. Shuningdek, makroiqtisodiy risklar ma’lum darajada yuz berishi bilan mintaqaviy investisiya faoliyatiga ta’sir qiladi, bu esa ularni mezo darajada hisobga olish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tizimli (bozor) risk investisiya faoliyatining barcha ishtirokchilari va investisiyalarning barcha shakllari uchun yuzaga keladi. U iqtisodiy sikl bosqichlarining o‘zgarishi, samarali talab darajasi, soliq qonunchiligidagi o‘zgarishlar va investor investisiya obyektini tanlashda ta’sir qila olmaydigan boshqa omillar bilan belgilanadi.

Tizimsiz risk bu – muayyan investisiya obyektiga yoki aniq investorning faoliyatiga xos bo‘lgan riskdir. Bu korxona boshqaruv xodimlarining vakolatlari bilan bog’liq bo‘lishi mumkin; bozorning ushbu segmentida raqobatning kuchayishi, investision kapitalning tuzilmasi va h.k.

Loyihalarni diversifikasiya qilish, optimal investisiya portfelini tanlash yoki loyihani samarali boshqarish orqali bu risklarning oldini olish mumkin bo‘ladi. O‘z navbatida, tizimsiz investisiya risklari quyidagilarga bo‘linadi:

a) investisiya portfelining risklari: kapital, muvozanatlashmaganlik riski, haddan tashqari konsentrasiya riski (investisiyalarning etarli darajada diversifikasiya qilinmaganligi);

b) alohida investisiyalarni va umuman investisiya portfelini baholashda hisobga olinishi kerak bo‘lgan investisiya obyektlarining risklari bu mamlakat riski, tarmoq riski, mintaqaviy, vaqt, likvidlik riski, kredit riski, operasion yo‘qotishlar risklaridan tashkil topadi.

Moddiy, moliyaviy, ma’naviy va obro‘ga oid risklarni yetkazilgan zararning xususiyatiga ko‘ra shartli ravishda ikki guruhga bo‘lish mumkin. Birinchisi, ma’lum bir jismoniy bo‘lgan risklarni o‘z ichiga oladi – moddiy

va moliyaviy; ikkinchisiga – jismoniy yo‘nalishga ega bo‘lmagan, lekin haqiqiy moliyaviy yo‘qotishlarga olib keladigan – ma’naviy va obro‘ga ega. Moddiy yo‘qotishlarga resurslar, asosiy va aylanma mablag’larning yo‘qotilishini kiritish mumkin. Moliyaviy – moliyaviy aktivlarning yo‘qolishida ifodalangan zararlar kiradi. O‘z mohiyatiga ko‘ra, obro‘ bilan bog’liq risklar ma’naviy risklarning bir qismidir, ammo oqibatlar darajasi bo‘yicha ular ko‘proq halokatli va tez-tez uchrab turadi (mintaqadagi vaziyatning kriminogenligi, terroristik harakatlar tahdidi va boshqalar).

Maqbul risk – bu korxonalarning ma’lum bir investisiya loyihasini amalga oshirishdan to‘liq yoki qisman foyda yo‘qotish riski, lekin ularning hajmi kutilgan foydadan kamroq. Ushbu risk sug’urta kompaniyasiga murojaat qilmasdan, o‘z likvidli tovarlari va moliyaviy zaxiralarini boshqarishni tashkil etish orqali o‘zini o‘zi sug’urtalashi mumkin, agar o‘z-o‘zini sug’urta qilish xarajatlari sug’urta mukofoti ko‘rinishidagi qiymatga nisbatan maqbul bo‘lsa.

Kritik risk – bu ma’lum bir investisiya loyihasini yoki moliyaviy faoliyat turini amalga oshirish uchun sarflangan xarajatlar miqdoridagi yo‘qotish riski. Shu bilan birga kritik riskni ikkiga bo‘lish mumkin, birinchi darajali kritik investisiya riski bu nol daromad olish tahdidi bilan bog’liq, hamda u korxona tomonidan qilingan moliyaviy xarajatlar orqali qoplanishi mumkin. Ikkinchi darajali kritik investisiya riski to‘liq xarajatlar miqdorida yo‘qotish ehtimoli bilan bog’liq, ya’ni mo‘ljallangan daromadning yo‘qolishi ehtimoli va u korxona xarajatlarni boshqa manbalardan qoplash kerakligini anglatadi.

Falokatli risk moliyaviy yo‘qotishlar korxonaning mulkiy holatini qisman yoki to‘liq yo‘qotish bilan belgilanadi va bu ularni bankrotlikka olib keladi, chunki bu holda nafaqat investisiya qilingan barcha mablag’lar, balki korxonaning boshqa operasiyalari va mulklarining yo‘qolishiga olib kelish mumkin bo‘ladi.

Sof risklar deyarli har doim tadbirkorlik faoliyati uchun yo‘qotishlarga olib kelishi bilan tavsiflanadi. Bunday risklarning sabablari tabiiy ofatlar, urushlar, baxtsiz hodisalar, tashkilotning qobiliyatsizligi va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Spekulyativ risklar tadbirkor uchun kutilayotgan natijaga nisbatan ham zarar, ham qo‘shimcha foyda keltirishi mumkinligi bilan tavsiflanadi. Ushbu risklarning sababi bozor kon’yunkturasining o‘zgarishi, valyuta kurslarining o‘zgarishi, soliq qonunchiligidagi o‘zgarishlar va boshqalar bo‘lishi mumkin.

Texnik va texnologik risklar loyihani amalga oshirish jarayonida faoliyatning texnik va texnologik tarkibiy qismiga ta’sir qiluvchi noaniqlik omillari bilan bog’liq: uskunalarning ishonchliligi, ishlab chiqarish

jarayonlari va texnologiyalarining prognoz qilinishi, avtomatlashtirish darajasi, uskunalar va texnologiyalarni modernizasiya qilish sur'ati va boshqalar.

Iqtisodiy risk davlatdagi investisiya faoliyatining iqtisodiy tarkibiy qismiga va investisiya loyihasini amalga oshirish jarayonida xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga ta'sir etuvchi noaniqlik omillari bilan bog'liq: iqtisodiyotning holati; davlat tomonidan olib boriladigan iqtisodiy byudjet, moliya, investisiya va soliq siyosati; iqtisodiyotning siklik rivojlanishi va iqtisodiy sikl fazalari; iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Siyosiy risklar investisiya faoliyatini amalga oshirishda siyosiy tarkibiy qismga ta'sir qiluvchi quyidagi noaniqlik omillari bilan bog'liq: davlat siyosatidagi o'zgarishlar; siyosiy bosim; investisiya faoliyatiga ma'muriy cheklovlar; davlatga tashqi siyosat bosimi; qo'shma korxonalar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning yomonlashishi va hokazo.

Ijtimoiy risklar investisiya faoliyatining ijtimoiy tarkibiy qismiga ta'sir etuvchi noaniqlik omillari bilan bog'liq: ijtimoiy keskinlik; ish tashlashlar; ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish. Ijtimoiy riskning cheklovchi holati bu shaxslarning faoliyati jarayonida xatti-harakatlarini aniq bashorat qilishning mumkin emasligi va inson omili bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy risklar.

Ekologik risklar davlat, mintaqadagi atrof-muhit holatiga va investisiya qilingan obyektlarning faoliyatiga ta'sir qiladi: atrof-muhitning ifloslanishi, radiasiyaviy sharoitlar, ekologik ofatlar, ekologik dasturlar va boshqalar. Shuningdek ekologik risklar quyidagilarga bo'linadi: texnogen, tabiiy-iqlim va ijtimoiy-maishiy.

Qonunchilik risklari amaldagi qonunchilikdagi o'zgarishlar bilan bog'liq; qonunchilik va huquqiy bazaning nomuvofiqligi, to'liq emasligi, mos kelmasligi; qonunchilik kafolatlari va boshqalar. Shuningdek, korxonalarning investisiya faoliyati bir qator boshqa risklar bilan ham tasniflanishi mumkin, ya'ni ishlab chiqarish riski, inflyasiya xavfi, deflyasion risk, bozor riski (valyuta va foiz stavkasi), funksional risklar, investisiya va yo'qotilgan foyda risklarini qamrab oladi.

Risk bu investisiya va investisiya jarayonlarida e'tiborga olish kerak bo'lgan eng muhim omillardan biridir. Investision loyihaning riski o'zining ko'rinishlarida ko'p qirrali hisoblanadi, ko'pincha u boshqa risklar elementlarining murakkab tuzilmasini ifodalaydi. Yangi moliyaviy texnologiyalardan, zamonaviy moliyaviy vositalardan va boshqa omillardan foydalanish korxonalar uchun investisiya risklarining yangi turlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Shu munosabat bilan investisiya

risklarining mavjudligi va ayniqsa ularni amalga oshirish investisiya salohiyatining hajmiga va investisiya maqsadlariga erishishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadiganligi sababli, investisiya jarayonini boshqarish nafaqat investisiya risklarining mavjudligini hisobga olishi, balki ularning kattaligi va oqibatlarini minimallashtirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Shunday qilib, investisiya risklarini prognozlash ularning mohiyatini va xususiyatlarini shakllantiradi, bu investisiya jarayonini boshqarishda nafaqat risklarni hisobga olishni, balki investisiya jarayonlarini boshqarish tizimida investisiya risklarini kuzatuvchi, baholaydigan va boshqaradigan alohida quyi tizimni aniqlashni ham talab qiladi.

8.4. O‘zbekistonda investitsiya siyosati

Siyosat ma’lum maqsaddagi vazifalarni amalga oshirishdagi harakatlar tizimidir. Davlat iqtisodiy siyosatining muhim turlaridan biri investisiya siyosatidir. Investisiya siyosati jamiyatda moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga maqsadli va ilmiy asoslangan investisiyalar jalb qilishni o‘zida aks ettiradi. Ma’lum davlatning zamonaviy investisiya siyosati iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni ko‘tarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholini ish bilan ta’minlash, innovasiya yangiliklarini kiritish, shuningdek, ekologik muammolarni hal etish bilan ajralib turadi.

Investisiya siyosati investisiya faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishdagi harakatlar yig’indisini aks ettiradi. Investisiya munosabatlarining qay darajada tashkil qilingani mamlakat ichkarisida hukumat tomonidan ishlab chiqiluvchi va qabul qilinuvchi qarorlar va qonun-qoidalar bilan belgilanadi.

Investisiya siyosati — O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida va uning alohida tarmoqlarida investisiyalarning zarur darajasini va tuzilmasini ta’minlashga, investisiya faoliyati subyektlarining investisiya manbalarini topishga va ulardan foydalanishning ustuvor tarmoqlarini aniqlashga yo‘naltirilgan investisiyaviy faolligini oshirishga doir o‘zaro bog’liq tadbirlar majmuidir.

Yuridik ensiklopediyada investisiya siyosatiga qo‘yidagicha ta’rif berilgan, ya’ni Investisiya siyosati (inglizcha investmen policy) – ichki va tashqi siyosatni hisobga olgan holda umumiy yo‘nalishni belgilash uchun ijtimoiy, iqtisodiy va xususiy xo‘jalik qarorlarini qabul qilish majmui, shuningdek, vositalardan iqtisodiy samarali foydalanish maqsadida mamlakat ichkarisi va tashqarisida kapital qo‘yilmalarni jamg’arish va yo‘nalishlarini belgilashdan iborat

S.Maxmudovning fikricha, investisiya siyosati – davlatning ijtimoiy,

iqtisodiy va siyosiy rivojlanishidagi doimiy maqsadli faoliyatlarining muhim bir qismi hisoblanadi. Shuningdek, O‘zbekistonning faol investisiya siyosatining muhim jihatlaridan biri investisiyalarning moliyalashtirish manbalarida markazlashtirilgan kapital qo‘yilmala salmog’ini kamaytirib, moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etishni takomillashtirib borilayotganligi muhimdir[36].

E.I.Nosirov va boshqalar tomonidan yozilgan “Investisiya risklarini boshqarish” nomli o‘quv qo‘llanmada investisiya faoliyatini tashkil etish va uni amalga oshirish jarayonida risklarni boshqarishning nazariy asoslari bayon etilgan. Investisiya risklarini turlari va shakllari ifodalanib, risklarni boshqarish bo‘yicha xalqaro moliya institutlari tajribasi ko‘rsatib berilgan.

O‘zbekistonda investisiya risklarini boshqarishning samarali usullari, vositalari va imkoniyatlari yoritib berilgan[37].

Rossiyalik iqtisodchi olimlar G.P.Podshivalenko va N.V.Kiselevaning fikricha, Investisiya siyosati – investisiya hajmi va tarkibini o‘zgartirishga qaratilgan hamda uni iqtisodiyot tarmoq va sohalariga samarali joylashtirishga yo‘naltirilgan tadbirlar majmuidir[38].

Shu o‘rinda L.S.Valinurova korxona investisiya siyosatiga qo‘yidagicha ta’rif bergan: Korxona investisiya siyosati korxonaga qo‘yilgan investisiyalar samaradorligini ta’minlashga qaratilgan, shuningdek, jalb etilgan investisiyalardan samarali foydalanish orqali korxona moliyaviy barqarorligi va to‘lovga qobillik darajasi, mahsulot raqobatbardoshligini ta’minlash, uzoq muddatli istiqbolda yuqori sur’atlarda rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasidir[39].

Shuningdek, O.Astanaqulov investisiya siyosatiga qo‘yidagicha ta’rif beradi: investisiya siyosati – yaqin kelajakda korxona investisiya faoliyati bilan bog’liq jadal va samarali strategik rejalashtirish jarayoni va prognozlashtirishni vujudga keltirish. Davlat investisiya siyosatini mintaqaviy, tarmoq hamda korxona investisiya siyosatiga alohida ajratib olish maqsadga muvofiqdir[40].

Investisiya siyosati jamiyatda moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga maqsadli va ilmiy asoslangan investisiyalar jalb qilishni o‘zida aks ettiradi. Ma’lum davlatning zamonaviy investisiya siyosati iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni

---

[36] Maxmudov S. B. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning noan’anaviy usullarini takomillashtirish. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy jurnali. №5, oktabr, 2020 yil. 2 bet.

[37] Nosirov E.I. Investitsiya risklarini boshqarish. O‘quv qo‘llanma

[38] Podshivalenko G.P., Kiseleva N.V. Investitsionnaya deyatelnost. - M.: Knorus, 2005. - 432 s.

[39] Valinurova L.S. Otsenka investitsionnoy privlekatelnosti ekonomicheskix sistem: teoriya i praktika / L.S.Valinurova. - Ufa.: RIOBAGSU, 2002. -250 s.

[40] Astanaqulov O.T. “Korxonalar investitsiya faoliyati tahlili metodologiyasini takomillashtirish” iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya, T.: 2020 yil 44-45b.

ko‘tarish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholini ish bilan ta’minlash, innovasion yangiliklar kiritish, shuningdek, ekologik muammolarni hal etish bilan ajralib turadi. Mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati, iqtisodiy rivojlanish darajalari, moddiy va ma’naviy ishlab chiqarish sifatlari va hajmi oshishi, ishlab chiqarish infratuzilmasining taraqqiyoti ko‘p jihatdan investisiyalar va investisiya siyosatiga bog’liq.

Demak, investisiya faoliyatining muhim bosqichi ko‘proq investisiya siyosatiga taalluqli bo‘lib, davlat mamlakat ichkarisida investisiya faoliyatini hukumat tadbirlari orqali muvofiqlashtirib boradi Mamlakat investisiya siyosatini yuritishda ishlab chiqarish tarmoqlarini texnik va texnologik tarkibiy o‘zgartirish masalalariga ham e’tibor qaratiladi.

Ishlab chiqarishning tarkib topgan tarmoqlarini qayta qurish, zamonaviy ishlab chiqarish vositalari bilan qurollantirish, bevosita xorijiy investisiyalarni jalb etishning bir yo‘nalishi bo‘lsa, ikkinchi yo‘nalishi yangi ishlab chiqarishlardagi bevosita xorijiy investisiyalar, ya’ni avtomobilsozlik, elektron, elektrotexnika sanoati tarkib topmoqda.

Qurilish industriyasi, aloqa tarmoqlari tizimi va qishloq ho‘jaligida eng yangi texnologiyalar joriy qilinmoqda. Mamlakatimizda investisiya siyosati doirasida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- sanoat korxonalarini barpo etish jarayonlarini tezlashtirish;
- sanoat obyektlari qurilishini moliyalashtirishda xususiy kapital ishtirokini rag’batlantirish;
- qishloq xo‘jaligida sug’oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, tarmoqda tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni modernizasiya qilish, texnik va texnologik jihozlash;
- ijtimoiy infratuzilma sohalarini, transport-kommunikasiya tizimini yanada rivojlantirish, rekonstruksiya qilish, qishloq joylarida namunali loyihalar asosida uy-joylar qurish;
- kapital mablag’lar qaytimi tez bo‘lgan investisiya loyihalarini amalga oshirish;
- iqtisodiyot subyektlarining erkin faoliyat yuritishiga imkon yaratish;
- investisiyaviy faoliyatga taalluqli axborot va ma’lumotlar olishni yanada erkinlashtirish;
- sanoat korxonalari faoliyatini baholash Respublikamizda qulay investisiyaviy, shu jumladan, ishbilarmonlik muhiti yaratilganligiga qaramasdan, xorijiy investisiyalarni jalb etishda hududlar o‘rtasida nomutanosibliklar va muayyan kamchiliklar mavjud. Bular mamlakat mintaqalari va hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi, shu jumladan, zaruriy ishlab chiqarish, bozor va ijtimoiy infratuzilma bilan ta’minlashdagi farqlarning mavjudligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, hududlarda investisiya loyihalari tashabbuskorlarining

yetarli darajada bilimga ega emasligi, iqtisodiy-tahliliy ishlarning yetarli darajada olib borilmasligi, salohiyatli mahalliy investorlarni aniqlash ishlaridagi sustkashlik, zamonaviy ma’lumot bazasidan unumli foydalanmaslik, imtiyozli xorijiy kredit liniyalari va xorijiy investisiya loyihalari to‘g’risidagi ma’lumotlarni mahalliy tadbirkorlarga o‘z vaqtida yetkazib bermasligi xorijiy investisiyalarni jalb qilish borasidagi kamchiliklar hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotining o‘sish sur’atlarida jiddiy pasayish kuzatilmoqda. Bunday sharoitda O‘zbekiston milliy iqtisodiyotga katta miqdorda investitsiyalar kiritilishiga ko‘maklashadigan chuqur tarkibiy islohotlar o‘tkazishga intilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining 2025 yilgacha mo‘ljallangan investitsiya va sanoat siyosati strategiyasi aynan mamlakatda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, tegishli muhitni yaxshilashga qaratilgan. Strategiyaning asosiy vazifalari quyidagi uchta yo‘nalish bo‘yicha aniqlab olingan: investitsiya muhitini yaxshilash, investitsiyalarning ichki manbalarini faollashtirish va investitsiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, samarali operatsion chora-tadbirlarni amalga oshirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning yangi yondashuvlarini ishlab chiqish.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish va jahon standartlariga muvofiqligini ta’minlash sanoatni rivojlantirishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish, tarmoqlarning innovatsion salohiyatini oshirish, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish ham asosiy vazifalar orasida qayd etilgan.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Investitsiya muhiti tushunchasining iqtisodiy mohiyati

2. Investitsiya muhitini shakllantirishda investitsiay siyosatining o‘rni

3. Investitsiya muhitiga qanday omillar ta’sir etadi?

4. Investitsiya muhitini aniqlashning jahon tajribasi

5. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalarni jalb etishda investitsiya muhitining o‘rni

6. Investitsion muhitda investitsion risklar va ularning xususiyatlari

7. O‘zbekistonda investitsiya muhiti holati

8. Mamlakatimizda investisiya siyosati doirasida qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?

9. Fuqarolar uchun uzoq muddatli asosda o'z kapitalini ko'paytirish imkonini beruvchi qanday investitsiya variantlari mavjud?

10. Jahon banki guruhi mamlakatlarning biznes investitsiya muhitini

tushunishini baholash uchun qanday mezonlardan foydalanadi?

IX BOB. XALQARO KAPITAL HARAKATIDA TRANSMILLIY KORPORATSIYALARNING O‘RNI

9.1. Xalqaro korporatsiyalar va ularning vujudga kelish sabablari, funksiyalari.
9.2. Transmilliylashuv indeksi.
9.3. Transmilliy banklar.
9.4. Moliya-sanoat guruhlari (MSG).
9.5. O‘zbekistonda moliya-sanoat guruhlarining vujudga kelish zaruriyati, rivojlanish omillari va shakllari.

9.1. Xalqaro korporatsiyalar va ularning vujudga kelish sabablari, funksiyalari

O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror va mutanosib rivojlanishi, jahon bozorida mustahkam o‘rin egallashi, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, aholi turmush darajasi va farovonligini yanada oshirish olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bu esa jahon iqtisodiyotining globallashuv ko‘lami tobora kengayib borayotgan bir sharoitda har qanday kon’yunktura o‘zgarishlari qarshi tura oladigan, ichki va tashqi bozor talablariga tezlik bilan moslasha oluvchi korxonalarni shakllantirishni taqozo etadi. Shuning uchun innovasiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga keng joriy etish hamda mahsulot va xizmat turlarini muttasil yangilab borish hisobiga raqobatbardoshlikni ta’minlovchi korporativ tuzilmalarni rivojlantirish zarur.

O‘zbekistonda korporativ tuzilmalar mustaqillikning dastlabki bosqichlaridan iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, turli mulkchilik va xo‘jalik yuritish shakllariga asoslangan korxona va birlashmalarning paydo bo‘lishi, ulardagi boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish, texnik jihatdan qayta qurollantirishni yanada rivojlantirish natijasida shakllana boshladi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatni qurish, jahonning turli mamlakatlari bilan hamkorlikni rivojlantirish, jahon bozori tizimiga, eng avvalo, tashqi savdoni takomillashtirish va xorijiy investisiyalarni jalb qilish orqali integrasiyalashuv yo‘lini tanladi. Tahlil ko‘rsatishicha, respublika iqtisodiyotiga jalb qilingan turli shakldagi xorijiy investisiyalar yildan-yilga o‘sib bormoqda. Shu jarayonda TM kompaniyalarni o‘rni muxim ahamiyatga ega. Birlashgan Millatlar tashkilotining TMKlar bo‘yicha komissiyasi TMKlarni ta’riflash uchun bir qator belgi va kursatkichlarni belgilab berdi. Bularga quyidagilar kiradi:

- yillik savdo aylanmasi 1 mlrd. dollardan ortik;
- kamida 6 ta mamlakatda filiallari bo‘lishi;
- xorijiy aktivlarning ulushi kompaniya aktivlarining 25-30 foizini tashkil etishi;
- kopaniya jami oborotining 1/5 – 1/3 kismi tashki operasiyalarga asoslanishi, ya’ni mamlakatdan tashqarida bo‘lishi lozim.

TMKlar rivojlanishi davomida bir qancha bosqichlarni bosib utganlar. Ilk korporasiyalar vujudga kelish paytlari (XIX asrning oxirlari)dan biri ular jiddiy o‘zgarishlarga duchor buldi. Dastlabki avlod TMKlari o‘z faoliyatlarini sobiq mustamlakalarda xomashyoni qayta ishlashga yo‘naltirilgan edi va shu sababli ular “milliy-xomashyoviy TMKlar” sifatida ta’riflanadi, o‘z tashkiliy ko‘rinishiga va faoliyat yuritish mehanizmiga ko‘ra ular kartellar, sindikatlar va ilk trestlar ko‘rinishiga ega bo‘lganlar. Shundan so‘ng jahon arenasiga xarbiy-texnik mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan trest turidagi TMKlar chiqdiyu uz faoliyatini birinchi va ikkinchi jahon urushlari orasida boshlangan bunday ikkinchi jahon urushidan so‘ng ham saqlanib qolib, harbiy texnika, qurol yarog’lar ishlab chiqarishga moslashganlar.

XX asrning 60-yillarida uchinchi avlod TMKlari o‘zini ko‘prok nomoyon eta boshladi. Ular fan - texnik taraqqiyot yutuqlarini keng ishlata boshlab, konsernlar va konglomeratlar shaklida faoliyat olib borganlar va “texnik-iste’mol kompaniyalari” deb yuritilgan.

60-80 yillar davomida TMKlar faoliyatida milliy va xorijiy ishlab chiqarish unsurlari aralashgan holda mahsulotlar sotishda ham, xodimlar ishini tashkil etish va boshkarishda ham, ilmiy-tadqiqot ishlarida ham, marketing va boshqa jabhalarda namoyon bo‘lgandi. Uchinchi avlod TMKlari fan-texnik taraqqiyot yutuqlarini jahon xo‘jaligining periferiya mintaqalarida keng tarqalishiga asosiy turtki bo‘lganlar. Lekin eng asosiysi - ular yagona axborot va bozor muhitiga, xalqaro kapital va ishchi kuchi bozoriga ega bo‘lgan xalqaro ishlab chiqarish uchun zamin yaratdilar. Ularning asosiy maqsadi, yangi bozorlarni egallash, yangi xomashyo manbalari, kapital orttirmalari sohalarini egallashdan iborat edi.

Tadqiqotlar innovasion sarmoyalash sifatida transmilliy korporasiyalar (TMK) ko‘rib chiqiladi. TIF samaradorligini oshirishda ularning roli asoslab beriladi. Transmilliy korporasiyalar jahon iqtisodiyotini xalqaro ishlab chiqarishga aylantirib, ilmiy-texnik taraqqiyotni uning barcha yo‘nalishlarida, ya’ni mahsulotning texnik darajasi va sifati, ishlab chiqarishning samaradorligi, menejment shakllarini, korxonalarni boshqarishni takomillashtirish kabi yo‘nalishlarda jadallashishini ta’minlaydi.

Transmilliy korporasiyalarning investision strategiyalari xorijiy

kapitalning qo‘shimcha oqimini ta’minlashi mumkin. So‘nggi yillarda korporativ strategiya global jarayonlarga yo‘naltirilgan, to‘g’ri xorijiy investisiyalar esa uning ajralmas qismiga aylangan. Bundan tashqari, yangi texnologiyalardan foydalanar ekan, kompaniyalar xorijiy bozorlardagi o‘z holatini kuchaytirish va kapital qo‘yilmalar samaradorligini oshirish uchun strategik imkoniyatlarni mustahkamlaydi.

O‘tgan yillarda xorijiy investisiyalarni jalb qilish sohasida erishilgan natijalar tahlili O‘zbekistonda investision iqlimning yanada yaxshilanishini ko‘rsatadi, bu esa o‘z navbatida, iqtisodiyotda tuzilmaviy o‘zgarishlarni izchil amalga oshirish imkoniyatlari kengayganligidan dalolat beradi. Shunday qilib, investision faoliyat butun milliy iqtisodiyotga va shuningdek, uning TIF rivojlanishiga katta ta’sir o‘tkazadi. Davlatlarning iqtisodiy rivojlanish modellarini tahlili ko‘rsatishicha, iqtisodiy rivojlanishning istalgan modeli ma’lum bir tashqi muhitda faoliyat yuritar ekan, investision siyosatning ta’siriga duch keladiki, ular o‘z navbatida, mazkur siyosatning amalga oshirilishiga ta’sir ko‘rsatadi.

80-yillardan 4-avlod TMKlari shakllandi va o‘z o‘rniga ega bo‘la boshladilar. Ularning o‘ziga xos xususiyatlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- iste’mol bozorini planetalar darajasida ko‘ra bilish va raqobatga jaxon miqyosida bardosh bera olish;
- jaxon bozorini o‘ziga o‘xshash bir necha TMKlar bilan bo‘lib olish;
- o‘z filiallari faoliyatini yangi axborot texnologiyalar orqali muvofiqlashtirib borish;
- har bir aloxida ishlab chiqarish bo‘g’inini ishini tashkil eta bilish, korporasiya buxgalteriyasi va auditi xisobotini yagona tizimda shakllantirish;
- o‘z filiallari, zavodlari va qo‘shma korxonalari yagona xalqaro boshqaruv markaziga birlashtirish;
- TMKLAR joylashgan mamlakatlarga siyosiy va iqtisodiy jihatdan ta’sir o‘tkaza olish.

Shunday qilib, ularning strategiyasi innovasion tusini olgan, bitta tarmoqli strukturadan voz kechishi bilan ajralib turadi (“GM” korporasiyasining mamlakatimizdagi faoliyatini oladigan bo‘lsak: avtomobillar ishlab chiqarish bilan birga unga yordamchi ishlab chiqarishlar – oyna, bo‘yoqlar, ehtiyot qismlarini chiqarish va turli servis xizmatlarini ko‘rsatish ham yo‘lga qo‘yilgan; bundan tashqari elektr texnikasi soxasida, shuningdek, avtobuslar o‘tkazib berish hamda ularga xizmat ko‘rsatish borasida ham ancha olg’a yurilgan).

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizasiya qilish

sharoitida tashqi savdoni rivojlantirish uchun eksport salohiyatini oshirish kerak. O‘zbekistonda qo‘shma korxonalar sarmoyalar jalb etish turi sifatida texnologiya uskunalari, xom ashyo va materiallar sotib olish uchun o‘z manbalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

TMKlar faoliyatining rivojlanishi yangi ish o‘rinlarining paydo bo‘lishiga olib keladi, ijtimoiy katlamlar o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ziddiyatlarni silliqlaydi, raqobatni rivojlanishiga va milliy farovonlikning o‘sishi uchun muxim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Korporativ munosabatlarning paydo bo‘lishi va korporativ boshqaruvning rivojlanishida jahon amaliyotida erishilgan yutuq va boy tajribaning ayrim jihatlarini tahlil qilishga urinib ko‘rdik.

Ma’lumotlarga ko‘ra aksiyadorlik jamiyatlari o‘z uzoq tarixiga ega bo‘lib, ular kapitalning ilk muomalasi paydo bo‘lishi bilan yuzaga kelgan. Bunga misol qilib 1602-yilda Gollandiyada tuzilgan Ost-Indiya kompaniyasini aytishimiz mumkin. Keyinchalik korporativ munosabatlar Fransiya, Angliya, Belgiya kabi mamlakatlarda shakllana boshladi. XIX asrning oxirlari XX asrning boshlariga kelib AQSh va Yevropa mamlakatlarida transmilliy korporasiyalarning tashkil topishi va rivojlanishi korporativ boshqaruv bilan bog’liq yondashuvlar rivojlanishiga turtki bo‘ldi.

1920-yillarga kelib, G’arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShda yirik korporasiyalarning shu’ba korxonalari tashkil topdi. Xususiy mulk egalari va mulkni boshqarish bilan bog’liq masalalar yanada takomillashdi. Natijada yollanma boshqaruvchilar (menejerlar) sinfi yuzaga keldi. Dunyo amaliyotida korporativ boshqaruviga bo‘lgan qiziqish XX asrning 90 yillaridan yanada ortdi. Bu davrga kelib, Korporativ boshqaruv tamoyillari joriy etildi. Xalqaro global transmilliy korporasiyalar tashkil topdi. Korporativ boshqaruv modellari joriy etildi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti kengashining 1999-yil 26-maydagi yig’ilishida “Korporativ boshqaruv tamoyillari”ning xalqaro standarti qabul qilindi.

Ma’lumki, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv samaradorligiga ichki omillardan tashqari bir qator tashqi omillar ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Bularga milliy an’analar, iqtisodiy rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, xususiy mulkchilik munosabatlarning rivojlanganlik darajasi, xususiy mulkning daxlsizligi kabi omillarni ko‘rsatish mumkin. Shulardan kelib chiqib, dunyo amaliyotida korporativ boshqaruv tizimining o‘ziga xos, bir-biridan ajralib turadigan 3 ta turi: ingliz-amerika, nemis va yapon modellari yuzaga kelgan.

Korporativ boshqaruvning Amerika modeli (Angliya, AQSh) – ixtiyoriy fuqaroga shaxsiy boylikka erishish imkoniyatini ta’minlash maqsadida “autsayderlik”, ya’ni kompaniya faoliyatiga aloqador bo‘lmagan

guruhlar tomonidan kompaniya faoliyati nazoratiga asoslangan.

Nemis modelida korporativ tuzilmalarga aksiyadorlik jamiyatlaridan tashqari boshqa yuridik shaxslar: turli shirkatlar, xo‘jalik jamiyatlari, xo‘jalik birlashma ko‘rinishidagi konsern, uyushma, xolding va shunga o‘xshash tuzilmalar kiradi. Germaniya modelining Amerika modelidan farqi, aksiyadorlarning asosiy kapitali yuridik shaxslar qo‘lida saqlanishidir. Yana bir muhim jihati Germaniyada AQShga nisbatan fond birjasi kamroq darajada rivojlangan. Germaniya iqtisodiyotida ishtirok etayotgan barcha kompaniyalarning faqat 12 foizga yaqini London fond birjasi va 10 foizga yaqini AQSh fond birjalarida kotirovka qilinadi.

Yaponiya modelida esa, ko‘pgina kompaniyalarning yirik aksiya paketlari katta bank va moliya guruhlari portfelida mujassamlashganligi bilan ajralib turadi. Yirik aksiya paketiga ega bo‘lgan aksiyadorlar korxona boshqaruvida bemalol ishtirok eta oladilar. Korporativ boshqaruvning yaponcha modelidagi o‘ziga xos xususiyat kompaniyaning asosiy aksiyadorlari kompaniyaga kelib tushayotgan daromadlaridan voz kechishlari evaziga guruhda birga faoliyat yuritib kattaroq daromad olishlari kabi imkoniyatlarning mavjudligidir.

Yaponiya korporativ boshqaruv modelining yana muhim bir jihati o‘zida yuqori biznes madaniyatni aks ettirib, unda o‘zaro ishonchga asoslangan uzoq muddatli shaxsiy munosabatlar, shartnomalar muhim ahamiyat kasb etadi. Yaponiya modelida aksiyadorlik jamiyatlarining qonunchilik va qimmatli qog’ozlar bilan operasiyalari tartibga solinishi Amerika modeli ta’sirini o‘zida mujassam etadi.

Demak, korporativ boshqaruvning milliy va xalqaro amaliyotini o‘rganish respublikamizda faoliyat yuritayotgan aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruv tizimi samaradorligini yanada oshirish, korporativ boshqaruv tamoyillarini keng joriy etish hamda boshqaruv faoliyatiga xalqaro standartlarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining kuchayib borishida transmilliy korporatsiyalar muhim o‘rin tutadi, ya’ni aynan transmilliy korporatsiyalar globallashuv jarayonlarini harakatga keltiruvchi kuch sifatida qaraladi. Chunki, transmilliy korporatsiyalar filiallarining dunyo mamlakatlari bo‘ylab tarqalishi, mazkur mamlakatlar iqtisodiyotida ishlab chiqarishni rivojlanishiga hamda eksport hajmining oshishiga olib keladi. Eksport-import operatsiyalarining rivojlanishi esa, o‘z navbatida mamlakatlar iqtisodiyotining ochiqligini ta’minlaydi. Transmilliy korporatsiyalarda kapitalining harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo‘layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo‘ladi. Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali mutaxasislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab

sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopoliya qilish tendentsiyasi ro‘y bermoqda.

Transmilliy korporatsiyalar o‘rtasidagi birlashish va qo‘shib olishlar kompaniyalarning mehnat, ilmiy-texnik va moliyaviy resurslarini birlashtirish hisobiga raqobat afzalliklariga erishishga yo‘naltirilgan. Shuningdek, ishlab chiqarishni kengaytirish hisobiga iqtisodiy samaraga erishish, yangi bozorlarga kirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, yangi aktivlardan foydalanish va boshqalarga ega bo‘lish imkoniyati yuzaga keladi. Shuningdek, transmilliy korporatsiyalar o‘rtasidagi birlashish va qo‘shib olishlar jarayoni jahon iqtisodiyoti hamda milliy iqtisodiyotlar rivojlanishiga ta’sir etuvchi muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Bu holat o‘z navbatida transmilliy korporatsiyalarning barqaror faoliyat ko‘rsatishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Transmilliy korporatsiyalar xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. Chunki, aynan transmilliy korporatsiyalarning faoliyati orqali butun dunyo bo‘ylab investitsiyalar oqimi harakat qiladi. Transmilliy korporatsiyalar tomonidan mamlakat iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalar milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham keyingi yillarda dunyodagi etakchi transmilliy korporatsiyalar tomonidan investitsiyalar jalb etilmoqda. Bunday transmilliy korporatsiyalar jumlasiga, Coca Cola, Jeneral Motors, Mitsui, Hyundai, Nestle, Samsung va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Transmilliy korporatsiyalar tomonidan mamlakatlar milliy iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalar natijasida mazkur mamlakatning jahon xo‘jaligi bilan aloqalari rivojlanib boradi. Bu holat esa, xalqaro moliya munosabatlari rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Chunki, transmilliy korporatsiyalar bir vaqtning o‘zida, xalqaro investitsiya munosabatlari, eksport-import operatsiyalari, xalqaro valyuta munosabatlari, xalqaro lizing munosabatlari hamda xalqaro moliya bozorlaridagi operatsiyalar rivojlanishiga o‘zining ta’sirini o‘tkazadi. Mazkur munosabatlarning barchasini xalqaro moliya munosabatlari o‘zida mujassam etadi. Korporatsiyalarning milliy va jahon iqtisodiyoti uchun muhimligi ular shakllanishi va faoliyat yuritishi jarayonlarining tegishli ilmiy tahlilini talab etadi.

2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasining asosiy yo‘nalishlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, bular - mamlakatda iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta’minlash choralarini izchil davom ettirish, ixcham va yuqori natijador, biznesni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan davlat boshqari tizimini yaratish, davlatning iqtisodiyotdagi roli va ulushini keskin qisqartirish, tadbirkorlik faoliyatini yanada

rag‘batlantirish, investorlar huquqlarining himoyasini ta’minlash, infratuzilmani jadal rivojlantirish va modernizatsiya qilish, mahalliy xomashyo negizida yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, inson kapitaliga sarmoya kiritish, tashqi savdoni liberallashtirish va gender tenglikni ta’minlash.

Umuman olganda, amalga oshiriladigan islohotlar natijasida keyingi 5 yil ichida yalpi ichki mahsulotni 100 milliard dollarga, yillik eksport hajmlarini esa 30 milliard dollarga, xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 80 foizga yetkazish ko‘zda tutilgani ta’kidlandi. O‘zbekistonning 2030-yilga borib aholisi o‘rtadan yuqori daromad oladigan davlatlar qatoridan joy olishiga erishish maqsad qilib qo‘yilgan.

TMKlarning milliy iqtisodiyot uchun quyidagi ijobiy tomonlarini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin: aholi va sanoat uchun keng ko‘lamda mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish imkoniyati; milliy iqtisodiyotga yangi fan-texnika yutuqlarining kirib kelishi; iqtisodiyotning turli tarmoqlarida barqaror rivojlanishni ta’minlash; mamlakat mintaqalarida iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash; yangi ish o‘rinlarini yaratish; kadrlar malakasining oshishi; resurslardan samarali foydalanish tizimining vujudga kelishi; milliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro mehnat taqsimotiga qo‘shilishini ta’minlash; yangi ish o‘rinlarini yaratish; kadrlar malakasining oshishi; resurslardan samarali foydalanish tizimining vujudga kelishi; milliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro mehnat taqsimotiga qo‘shilishini ta’minlash; investitsion faollikni oshirish; yirik loyihalarni moliyalashtirish imkoniyati va boshqalar.

Iqtisodiy globallashuv (baynalminallashuv, jahon xo‗jaligiga integratsiya) deganda jahon iqtisodiyotiga nisbatan global iqtisodiyotning ilgarilab boruvchi o‘sishi tushuniladi. Agar xalqaro savdo va xalqaro kapital, ishchi kuchi va bilimlar harakatining o‘sish sur‘atlari jahon iqtisodiyotining o‘sish sur‘atlaridan yuqori bo‘lsa, iqtisodiy globallashuv jarayoni rivojlanmoqda deyish mumkin.

Iqtisodiy globallashuvni shuningdek, milliy iqtisodiyotlarning tobora ochiq iqtisodiyotlarga aylanish jarayoni sifatida ta‘riflash mumkin. Bu pirovardida jahon iqtisodiyotining yagona mahsulotlar va resurslar bozoriga aylanishiga olib kelishi mumkin.

Transmilliy korporatsiyalar globallashuvning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‗lib hisoblanadi. Barcha eng yirik kompaniyalar amalda ularga aylanib bo‘ldi, chunki ular tovarlar va xizmatlar eksportidan tashqari odatda, chet elda ushbu mahsulotni ishlab chiqarish bilan ham faol shug’ullanadilar. TMKlar chet eldagi o‘z investitsiyalari (to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investitsiyalar – TXI) orqali qiymat zanjirlarining yaratuvchilari hisoblanib, ularda har xil ishlab chiqarish turlari turli

mamlakatlar bo‘yicha joylashtirilgan. TMKning bir ko‘rinishi sifatida transmilliy banklar, nafaqat nomoliyaviy TMKlarni ularning chet eldagi faoliyatiga hamrohlik qiladilar, balki shuningdek, mamlakatlar orasida ulkan qimmatli qog’ozlar va kreditlar oqimini ko‘chirib, globallashuvda katta mustaqil o‘ringa ega bo‘ladi.

TMKning iqtisodiy globallashuvda ishtirok etishi transmilliylashuv deb ataladi. BMT ekspertlarining fikricha transmilliy korporatsiyalar (TMK) — jahon mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishidagi asosiy dvigatellaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning asosiy qismi AQSH, YI davlatlari va Yaponiyada joylashgandir.

Rossiyalik iqtisodchilar, odatda, quyidagi ta‘riflarni beradilar: transmilliy korporatsiyalar - bu xorijiy aktivga ega bo‘lgan milliy monopoliyalardir. Ularning ishlab chiqarish va savdo-sotiq faoliyatlari bir davlat chegarasidan chiqib ketadi. Jahon iqtisodiyotida kuchli ishlab chiqarish bazasiga ega bo_lgan transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqarishni, tovar bozorlarini samarali rejalashtirishni ta‘minlovchi ishlab chiqarish-savdo siyosatini yurgizadilar.

Milliy iqtisodiyotda chet el kapitalining ahamiyati. Chet el investitsiyalari – kapital eksport qiluvchi mamlakatlarning importyor mamlakatlarning iqtisodiy sub‘ektlari hamda qo‘shma korxonalarning real va moliyaviy aktivlariga kiritgan mablag’lardir. Chet eldan investitsiyalash kapital oqimining bir iqtisodiyotdan boshqasiga chiqib ketishini bildiradi, boyliklarni yanada foydaliroq shartlarda joylashtirish va investitsiyalar chet ellik kapital egasiga qaytishiga qadar nisbatan uzoq vaqt davomida mablag’lar oqimini ta‘minlash maqsadlarini nazarda tutadi. Ularga oqib o‘tish, qochish, ya‘ni mamlakatlararo ko‘chib yurish xosdir. Chet el investitsiyalari ichki investitsiyalardan farqli ravishda mamlakat, valyuta, milliylashtirish, rekvizitsiya kabi qo‘shimcha tavakkalchilikka to‘qnashish ehtimoliga ega bo‘ladi. Demak, chet el investitsiyalarining risk doirasi ancha kengdir. Xorijiy investitsiyalar kapitalni qulayroq joylashtirish hamda uzoq muddat davomida undan foyda ko‘rish maqsadida eksport qiluvchi mamlakatlarning kapital qabul qiluvchi mamlakatlarning real va moliyaviy aktivlariga qo‘yilishini bildirgan holda bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga o‘tayotgan kapital oqimidir. Xorijiy investitsiyalarning o‘ziga hos xususiyatlaridan biri ularning mamlakatlararo ko‘chishi, faqat o‘z maqsadini ko‘zlashi, amal qilish sharoitlarining o‘zgarishi, ancha qulay shartlar bilan qo‘yilishi, ishonch qozonishi hisoblanadi.

Tashkiliy tuzilishi jihatidan transmilliy korporatsiyalar, qoida tariqasida, har xil tashvishlarga ega. Bosh kompaniya korporatsiyaning operativ shtabi vazifasini bajaradi. Keng ko'lamli ixtisoslashuv va

kooperatsiya asosida texnik-iqtisodiy siyosat va chet el kompaniyalari va filiallari faoliyatini nazorat qiladi. So'nggi paytlarda TMKlar tarkibida jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda, ularning asosiylari integratsiyalashgan strategiyani amalga oshirish bilan bog'liq. TNK strategiyasi har bir alohida havola uchun emas, balki umuman birlashish uchun natijani optimallashtirishni ta'minlaydigan global yondashuvga asoslangan. Keng qamrovli strategiya xalqaro konsernni boshqarishni markazsizlashtirish va mintaqaviy boshqaruv tuzilmalarining rolini sezilarli darajada oshirish.

Aytish kerakki, bunday siyosat aloqa va axborotlashtirish sohasidagi texnologiya yutuqlari, milliy va xalqaro ma'lumotlar banklarini rivojlanishi va hamma joyda kompyuterlashtirish tufayli amalga oshdi. Bu TMKlarga xorijiy filiallar va filiallarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini muvofiqlashtirishga imkon beradi.

Transmilliy korporatsiyalar doirasidagi murakkab integratsiya, shuningdek, boshqaruvning mintaqaviy tizimlari va ishlab chiqarishni tashkil qilishda namoyon bo'ladigan yaxlit tashkiliy tuzilmani talab qiladi. Mintaqaviy boshqaruv tizimlari uchta asosiy turga bo'linadi: asosiy mintaqaviy idoralar guruhning tegishli mintaqadagi barcha faoliyati uchun javobgardir. Ularga tegishli mintaqadagi barcha filiallarning faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish uchun barcha huquqlar berilgan; hududiy ishlab chiqarish boshqarmalari mahsulot harakatining yo'nalishi bo'yicha korxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish, ya'ni ishlab chiqarish zanjiriga mos keladi.

Milliy kompaniyalarning xalqaro kompaniyalar darajasiga oʻtishni rag’batlantiruvchi uchta asosiy omilni ajratib koʻrsatish mumkin:

1. Tovar ayirboshlashning va shu bilan birga daromadning oʻsishi. Bunda kompaniya ishlab chiqarish quvvatlarini kuchaytirish va masshtab samarasini ishlatish imkoniyatiga ega. Bundan tashqari u qaltislikni kamaytirish uchun xorijiy hamkorlar bilan boʻlgan aloqalardan foydalanishi mumkin.

2. Qabul qilayotgan davlatda xomashyo va ishchi kuchining nisbatan arzonligi hisobiga ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini kamayishi. Bundan tashqari, mahalliy firmalar bilan qoʻshma korxonalar tuzish yoʻli bilan savdo-sotiq bozorini va yangi samarali texnologiyalarga erishish imkoniyatlarini kengaytirish.

3. Qabul qilayotgan mamlakatning sanoati, moliya-kredit tizimi, savdo kanallari va infrastrukturasidan foydalanish.

Koʻpchilik xalqaro kompaniyalar uchun milliy firmalardan transmilliy korporatsiyalarga oʻtish yoʻlida ularning tashqi iqtisodiy faoliyatining muayyan ketma-ketligi odatiy hol boʻlib qoladi.

Birinchi bosqich – bir martalik eksport-import bitimlarida aks

etuvchi, turli davlatlardan bo‘lgan hamkorlar orasidagi shartnoma munosabatlari. Bu bosqichda hamkorlar hali yetarli darajada bir-birlarining moliyaviy imkoniyatlari, ilmiy-sanoat potensiali va ishbilarmonlik uslubini bilmaydilar.

Ikkinchi bosqich – bunda har xil davlatlardan bo‘lgan hamkorlar orasidagi munosabatlarning navbatdagi kengayishi va takomillashuvi ko‘rsatkichi bo‘lib ikki yil va undan ortiq muddatga mo‘ljallangan uzoq muddatli shartnomalar xizmat qilishi mumkin. Bir qator hollarda bunday shartnomalar kapitalning kredit shaklida olib chiqilishi, asbob-uskunalarni yetkazib berilishi, texnologiyalarni o‘tkazilishi, shuningdek ilmiy-texnikaviy hamkorlikni ko‘zda tutadi.

Uzoq muddatli shartnomalar sifati sotib oluvchiga ayon bo‘lgan tovarlar va xizmatlarning savdo bozorlari barqarorligini ta’minlash nuqtai nazaridan eksporter uchun jalb etuvchanligidir. Bundan tashqari eksporterlar transport kompaniyalari bilan uzoq muddatli doimiy kelishuvlar tuzish yo‘li bilan transport xarajatlarini qisqartirish hisobiga o‘z mablag’larini tejaydilar. Bularning hammasi reklama, xaridorlarni qidirish, ko‘p sonli bir martalik shartnomalarni tayyorlash xarajatlarisiz tijorat xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi.

9.2. Transmilliylashuv indeksi

Transmilliylik indeksi kompaniyalar faoliyatining xalqaro xarakterini baholash uchun dunyoda keng qo'llaniladigan ko'rsatkich bo'lib, kompaniyalarni tahlil qilish, ularning reytingini aniqlash va keyingi tasniflash uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

TMKlarning xorijiy faoliyatini baholashda transmilliylashuv indeksi mashhurdir. U uchta ko'rsatkichning o'rtacha qiymati sifatida hisoblanadi –

1. TMKning umumiy aktivlaridagi xorijiy aktivlarning ulushi,
2. TMKning umumiy daromadlarida chet elda sotish ulushi va
3. TMK xodimlarining umumiy sonidagi xorijiy xodimlarning ulushi.

Ammo shuni hisobga olish kerakki, eng yuqori ko'rsatkichlar muvaffaqiyatli firmalar ichki bozor chegaralaridan juda tez chiqib ketadigan kichik mamlakatlarning TMKlarida kuzatilmoqda.

Kreidich T.V. jahon iqtisodiyoti va uning asosiy tarkibiy qismlari sifatida transmilliy korporatsiyalarning shakllanishiga e'tibor berib, TMKlarning rivojlanish sabablari va tarixini o'rganadi, shuningdek, jahon iqtisodiyotining transmilliylashuvining muhim ko'rsatkichlarini beradi. Ushbu ko'rsatkichlardan biri kompaniyaning transmilliylashuv indeksi bo'lib, biz ushbu maqolada keyinroq e'tibor qaratamiz va u quyidagicha hisoblanadi:

$$Y_t = \frac{S_1/S + P_1/P + Ç_1/Ç}{3}$$

bu yerda –

Yt - transmilliylashuv indeksi;

S1- xorijiy aktivlarning qiymati;

S - jami aktivlarning qiymati;

P1 - chet elda sotish hajmi;

P - umumiy savdo hajmi;

C1 - xorijdagi TMK bo'linmalari xodimlari soni;

C - korporatsiya xodimlarining umumiy soni.

UCTAD Transmilliylashuv indeksi hisobotlariga ko'ra, butun dunyo bo'ylab ushbu ko'rsatkichning pasayishini ko'rsatadigan aniq rasmni ko'rish mumkin. Shunday qilib, 1990-yillarda besh foizlik o'sish va 2000-yillarda xalqarolashtirish kuchayganidan so'ng, 2010–2020-yillarda global IT sohasida o'rtacha 0,4 foizga pasayish kuzatildi. So'nggi o'n yil ichida yalpi transmilliylik indeksining bosqichma-bosqich pasayishi asosan geografik va tarmoq ta'siri bilan va alohida korxonalarning baynalmilallashuv jarayonining biroz zaiflashishi bilan izohlanadi. Misol uchun, Saudi Aramco kompaniyasining 2019-yilda transmilliylik indeksining 15% qiymatiga ega bo'lgan buxgalteriya hisobi, shuningdek, TNI transmilliylik indeksi qiymati 5% dan past bo'lgan 2017-yilda Xitoyning barcha davlat transmilliy korxonalari, ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatgan umumiy transmilliylashuv indeksiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Indeks dinamikasini mamlakatlar guruhlari bo'yicha tahlil qilib, biz eng barqaror indeks qiymatlari rivojlangan mamlakatlar kompaniyalari uchun xarakterlidir, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tebranishlar esa indeksning umumiy global holatiga ta'sir qiladi degan xulosaga kelish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, texnologiya kompaniyalari pastroq indeks qiymatlariga ega, bu esa so'nggi yillarda texnologiya rivojlanishi davrida qiymatning pasayishiga yordam berdi. Amazon, Alphabet va Tencent (Xitoy) kabi raqamli kompaniyalarning qo'shilishi sanoatning o'rtacha TNIning asta-sekin pasayishiga olib keldi.

Transmilliylik indeksini kompaniyalarning mamlakatga mansubligini hisobga olgan holda tahlil qilib, kichik rivojlangan mamlakatlarning TMKlari bosh kompaniyaning vataniga qaraganda chet elda ko'proq ishlaydi, degan xulosaga kelishimiz mumkin, chunki milliy bozorlarning cheklangan imkoniyatlari, transmilliylik indeksi o'rtachadan past bo'lgan AQSh, Yaponiya, Germaniya kabi yirik davlatlarning transmilliy korporatsiyalaridan farqli

o'laroq, ularni yangi bozorlar izlashga majbur qiladi. Iqtisodiyoti rivojlangan kichik mamlakatlar (Нидерланды, Швеция, Финляндия, Швейцария) juda yuqori qiymatlari bilan ajralib turadi - 80% dan ortiq.

Rivojlangan bozorlarga ega yirik mamlakatlar kompaniyalari o'rtacha qiymatlar bilan tavsiflanadi - taxminan 60%. Belarus kompaniyalari uchun transmilliylashtirish indeksining qiymatlari haqida ma'lumot yo'q. Bu ularning faoliyatini baynalmilallashtirishning dastlabki bosqichi, xususan, TMKlarning yo'qligi va aktivlar va ishchi kuchining xorijda zaif joylashtirilishi bilan bog'liq.

Agar biz Rossiyaning eng yirik kompaniyalarining IT-qiymatlariga nazar tashlasak, Gazprom uchun 26% yoki Lukoyl uchun 43% kabi qiymatlarni ko'rishimiz mumkin. Berilgan raqamlar shuni ko'rsatadiki, Rossiya TMKlari juda past indeks qiymatlari bilan ajralib turadi, bu ishlab chiqarilgan mahsulotlarning aksariyat qismini eksport qilish tufayli IT 25% kritik belgidan oshib ketishi bilan bog'liq. bu kompaniyani transmilliylashtirishning bevosita mezoni emas, balki faqat uning faoliyatining eksportga yo'naltirilganligini va transmilliylashuvning dastlabki bosqichini tasdiqlaydi. Ushbu indeks bo'yicha mamlakatlarning yagona tasnifi mavjud emasligiga qaramay, indeksni mintaqalar, sohalar va individual kompaniyalar bo'yicha o'rganish tajribasi, shuningdek, o'rtacha jahon ko'rsatkichlari asosida biz o'z tasnifimizni taklif qilishimiz mumkin: yuqori darajada transmillilashgan kompaniyalar (60% dan), o'rtacha transmilliylashgan kompaniyalar (35% dan 60% gacha), zaif transmilliylashgan kompaniyalar (35% gacha). Shunday qilib, transmilliylik indeksi xalqaro kompaniyalarni baholashning muhim vositasi bo'lib, butun dunyoda keng qo'llaniladi. Dunyo bo'yicha o'rtacha indeks qiymati hozirda taxminan 60% ni tashkil etadi; qurilish va oziq-ovqat sanoati yetakchi tarmoqlardir.

9.3. Transmilliy banklar

Respublikamizning jahon iqtisodiyotiga integrasiyalashuvining chuqurlashishi transmilliy banklarning moliyaviy xizmatlaridan foydalanishni obyektiv zaruriyatga aylantiradi. Hozirgi zamon jahon xo‘jaligining bank tizimi bir necha darajani o‘z ichiga oladi. Birinchi daraja transmilliy banklar va xalqaro tijorat banklaridan iboratdir. Ikkinchi daraja xalqaro moliya tashkilotlarini o‘z ichiga oladi. Bunday xalqaro tashkilotlarga Jahon banki guruhi, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Yevropa tiklash va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom rivojlanish banki va boshqalar kiradi. Uchinchi darajaga har bir mamlakatning Markaziy banki kiradi. To‘rtinchi daraja esa, har bir mamlakatdagi tijorat banklaridan iboratdir. Masalan, O‘zbekiston Respublikasida 2024 yilning 1-yanvar holatiga, Davlat ulushi mavjud

banklar 10 ta tijorat banki (O‘zmilliybank, O‘zsanoatqurilishbank, Agrobank, Asaka bank, Xalq banki, Biznesni rivojlantirish banki, Mikrokreditbank, Aloqa bank, Turon bank, Poytaxt bank) va boshqa banklar 35 ta va Markaziy bank mavjud.

Transmilliy banklar – yirik moliya institutlari bo‘lib, keng tarmoqli xorijiy vakolatxonalar, filiallarga ega bo‘lib, ular kredit kapitalining xalqaro harakatida asosiy vositachilar hisoblanadi. Ular jahon bozoridagi valyuta va kredit operatsiyalarini nazorat qiladi. Bunday banklar faoliyati xalqaro operatsiyalarning yuqori ulushi, faoliyatining global xarakteri, ko‘rsatilayotgan xizmatlarning keng doirasi va ko‘p qirraliligi bilan ajralib turadi. Asosiy mijozlari transmilliy korporatsiyalar, xorijiy vakolatxonalar va davlat muassasalari, xalqaro tashkilotlardir. 1988 yilda dunyodagi eng yirik 25 ta TMBga quyidagilar kiradi: Yaponiyada 17 ta, Frantsiyada 4 ta, Buyuk Britaniyada 2 ta, AQSh va Germaniyada bittadan bank. Shu bilan birga, AQSh banklarining rivojlanayotgan mamlakatlardagi 15 ta filialida 948 ta filial mavjud (qolganlarning hammasi jami – 1693 ta). Transmilliy banklarga Deutsche Bank, UBS, Citigroup, Bank of Tokyo-Mitsubishi, Bank of America, Sberbank va boshqalar kiradi.

Davlatlar o‘rtasidagi xalqaro aloqalarning rivojlanishi va ularning sifat jihatdan o‘zgarishi banklar faoliyatining baynalminallashuviga olib keldi. Chunonchi, transmilliy korporasiyalar faoliyatining rivojlanishi va ularning moliyaviy mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojlarini o‘sishi transmilliy banklarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Kichik va o‘rta mijozlarning tashqi iqtisodiy faoliyatning turli sohalariga tobora ko‘plab jalb etilishi ham zamonaviy bank faoliyatining mazmunini o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Tashqi iqtisodiy aloqalarni konsentrasiyalashuvi va monopollashuvi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunki bu mamlakatlarda davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishdagi roli katta. Buning sababi shundaki, transmilliy banklar jahon moliya bozorlarida yetakchi mavqyeiga egadir. Xalqaro hisob-kitoblar bankining ma’lumotlariga ko‘ra, jahon moliya bozorlaridagi operasiyalarning 50 foizdan ortiq qismi 10 ta transmilliy bankning hissasiga to‘g’ri keladi. Bu esa, transmilliy banklarning katta moliyaviy imkoniyatlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Transmilliy banklar va moliyaviy transmilliy korporasiyalar jahon iqtisodiyotidagi kredit va moliyaviy sohada faoliyat yurituvchi va ishlab chiqarish yoki sotish bo‘yicha TMKlar bilan bir xil xususiyatlarga ega korporasiyalar sifatida tushuniladi. Haqiqatan ham, ular an’anaviy TMKlardan faqatgina o‘z faoliyat sohalarida va ushbu sohaga mos keluvchi maxsus vositalar bilan farqlanadi. XX asrning boshida Sharqiy Yevropa va post sovet hududi ochilishi, elektronika, poyabzal va to‘qimachilik

mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha global zavod sifatida Xitoyning o‘sishi va avtomobillar va eng katta bozorining kengayishi, xalqaro savdoni va kapital oqimlarini liberallashtirish, birinchi navbatda, ustav kapitali o‘sishi hisobiga moliyaviy TMK va TMB faoliyatining o‘sishi kuzatildi. Statistikaga ko‘ra, moliyaviy TMK va TMB toifalari bo‘yicha umumiy soni 150 dan ortiq bo‘lgan. Ularda 5 mingdan ortiq ofis mavjud.

Transmilliy banklar ulkan moliya imperiyalari bo‘lib, dunyoning bir nechta mamlakatlarida faoliyat yuritadi. Juda katta miqdordagi aktivlarga ega bo‘lgan TMB davlatlar o‘rtasidagi valyutaviy va moliyaviy oqimlarni hamda alohida olingan mamlakat ichidagi iqtisodiy jarayonlarni nazorat qiladi. Ularning ekspansiyasi davlatning kuchli qo‘llab-quvvatlashi sharoitida amalga oshiriladi.

2005-yilda 50 ta yirik TMBning ro‘yxati Citigrupp (AQSh), keyin YuBS (Shveysariya) va Alyans (Germaniya) tomonidan boshqariladi. Fransiya, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Qo‘shma Shtatlarning moliyaviy tovarlar ro‘yxatida jami 74 foiz o‘rinni egallagan. Klubda 74 ta pozisiya 500 ta ko‘pmillatli bankka tegishli. Ularning umumiy kapitallashuvi 3 trillion AQSh dollaridan oshdi. Bu yerda AQSh banklari ham ustunlik qiladi, biroq transmilliy banklar bugungi kunda dunyoning barcha qit’alarida joylashgan. Yevropada eng katta 32, Shimoliy Amerikada 21, Janubiy sharqiy Osiyoda 10, Afrikada 5, Avstraliyada 4, Janubiy Amerikada 2. Bundan tashqari, Klubga 500 moliyaviy xizmatlarni ko‘rsatuvchi 18 ta kompaniya kiritilgan. Ularning jami kapitalizasiyasi deyarli 570 milliard dollarni tashkil etadi, ulardan 14 tasi AQShga, bittadan - Italiya, Yaponiya va Tayvan (Xitoy viloyati)ga tegishli..

TMB faoliyatining bosh prinsipi mablaglarni uzi uchun kulay va arzon joylardan sotib olish va ularni normal daromad olishni ta’minlaydigan shartlarda joylashtirish xisoblanadi. Shu sababli, AKShda yirik banklar depozitlarining katta kismi boshka mamlakatlardan jalb kilingan depozitlarning xissasiga tugri keladi, Yaponiyada esa, 11 ta AQSh TMB uzlarining filiallarida xorijiy banklar depozitlarining uchdan ikki kismini tupladilar. Bundan tashqari, transmilliy banklar juda murakkab va samarali boshqaruv tizimiga ega bo‘lib, undan respublikamizning yirik tijorat banklari faoliyatida foydalanish banklar faoliyatining samaradorligini oshishiga olib keladi. Kapitalning konsentrasiyalashuvi natijasida TMB universal tijorat banklariga aylanishdi. Ularning faoliyatida tijorat banki, investision bank, sug’urta kompaniyasi faoliyatlari urtasidagi chegara tobora yukolib bormokda.

TMB turli valyutalarda depozitlar jalb kiladilar, xar xil muddatlarga kreditlar beradi, kimmatli kogozlar bilan investision, emission va anderrayting operasiyalarini amalga oshiradi. Shuingdek, ishlab chikarish

va tashki savdoni moliyalashtirishning turli shakllaridan foydalanishadi.

Ular tomonidan ochilgan xujjatlashtirilgan akkreditivlar dunyoning boshka banklari tomonidan suzsiz tan olinadi. TMB faoliyati xozirgi davrga kelib shu darajada rivojlandiki, xatto sanoat korxonalari ulardan ishlab chikarish va boshkarishni tashkil kilish, u yoki bu tovar bozorining rivojlanish istikbollari tugrisida maslaxatlar olishmokda. TMB foydasining asosiy manbai berilgan kreditlardan olingan foizlar bulib kolmokda. TMB kreditlari quyidagi subyektlarga berilmoqda:

– uzlarining xalqaro savdo operasiyalarini moliyalashtirishga extiyoji bulgan eksportyorlar va importyorlar;

– uzlarining likvidliligini ta’minlash uchun valyuta mablaglariga muxtojlik sezayotgan vakil banklar;

– xorijiy investisiyalarni amalga oshirilayotgan yirik xalkaro firmalar;

– to‘lov balansi yoki davlat byudjeti defisitini moliyalashtirish uchun mablaglar zarur bulgan xorijiy davlatlarning xukumatlari.

TMB ning xalkaro miqyosda amalga oshiradigan kredit faoliyati quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

– mijozga kredit summasini utkazib berish;

– kredit resursini bankning vakillikxisobrakamiga utkazish;

– mijoz bilan kredit resursini kelgusi davr uchun yetkazib berish tugrisidagi bitimni imzolash;

– mijozning majburiyati buyicha to‘lovni kafolatlash.

Lekin shu bilan birga, jahon moliya inqirozi transmilliy banklarning moliyaviy holatiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Barklayz bank, Benk of Tokio Mitsubisi, Doychebank, Sitikorp, Cheyz Manxetten benk kabi transmilliy banklar ham ipoteka inqirozi va jahon moliya inqirozi natijasida yirik miqdorda moliyaviy zarar ko‘rdilar. Bu esa, transmilliy banklarning faoliyatida ham sezilarli darajada kamchiliklarning mavjudligidan dalolat beradi. TMB faoliyatida ko‘plab muammolar mavjud. Eng katta muammolardan biri tashqi qarz muammosi bo‘lib, ular TMKlarga qaraganda, ular uchun ko‘proq og’riqli ko‘rinadi. Qarzdor mamlakatlarda (kredit diskriminasiyasiga va blokadaga qadar) muayyan kredit siyosatini olib borish uchun uni hal qilishga harakat qilmoqdalar.

Transmilliy banklarning zamonaviy rivojlanishida ikkita o‘zaro bog’liq tendensiyalar kuzatilishi mumkin. Ulardan biri transmilliy korporasiyalar, ular paydo bo‘lganidan, ittifoq tuzish bilan yanada yaqin hamkorlik. Ikkinchi tendensiya bank kapitalining tobora kuchayib borayotganligi, xususan, dunyoning yetakchi mamlakatlarining bank muassasalarini bir-biri bilan o‘zaro bog’lashda ifodalanadi. Ushbu tendensiya banklarning bir birining aksiyalariga va boshqa aktivlariga investisiyalarini amalga oshirish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib,

TMB faoliyatida ularning kasaba uyushmalari va TNFO global moliyaviy globallashuv jarayonining ilg'or rivojlanishini aks ettiradi, ularning asosiy tashuvchilari faqatgina ulardir.

Global qarz kapital bozorida ko'pmillatli banklar (TMB) yangi xalqaro bank turi va xalqaro kapital migrasiyasida vositachi bo'lgan yetakchi pozisiyalarni egallaydi. Transmilliy banklar xalqaro miqyosda to'plangan va kapitalni markazlashtirish darajasiga yetgan eng yirik bank institutlari bo'lib, ular sanoat monopoliyalar bilan birlashib, jahon bozorining kreditlash va kredit-moliyaviy xizmatlari uchun jahon bozoridagi haqiqiy ishtirokini nazarda tutadi.

Xalqaro monopoliyalar XIX asr oxiri - XX asr boshlarida paydo bo'ldi. O'z mamlakatlarining kapital bozorlarida xalqaro faoliyatni amalga oshirgan Xalqaro bank ishi monopolistlarning bank kartellari va sindikatlari shaklida. Bank sektorini birlashtiruvchi, o'zaro aloqalar TMB tashkil etish uchun asos bo'lib xizmat qildi. XX asrning 70-80larida transmilliy mamlakatlardagi yirik banklarning o'zgarishi yuz berdi. Zamonaviy xalqaro banklar, asosan, ularning tashqi faoliyati o'z operasiyalarining muhim qismiga aylanganligi bilan ajralib turadi. Masalan, AQSh banklarining tashqi aktivlari 430 milliard dollar, Yaponiya - 101 milliard, Germaniya - 62 milliard dollar.

TMB uz resurslari kiymatining tebranishini nazorat kilishga majbur bulmokdalar. Buning uchun ular resurslarni bir mamlakatdagi filialdan boshka mamlakatdagi filialga utkazish, bir valyutadan ikkinchi valyutaga konvertasiya kilish usulidan foydalanishmokda. Bu esa, uz navbatida, TMB resurslari kiymatining pasayishini oldini olish, spekulyativ operasiyalar orkali daromad olish imkonini beradi. Shuni aloxida ta'kidlash joizki, TMB mamlakatlar o'rtasida kapitalllar oqimining erkinligini ta'minlashda muxim rol uynaydi.

TMB milliy yirik bankdan farqli o'laroq, birinchi navbatda chet eldagi korporativ tarmoqlar mavjud bo'lib, nafaqat xorijdagi faol operasiyalarni emas, balki o'z kapitalining bir qismini va depozit bazasini tashkil etadi, buning natijasida TMB tashqi tarmog'i bank daromadlarini olish uchun faol ishlatiladi. Shunday qilib, TMB kredit kapitali, valyuta operasiyalari va butun xalqaro iqtisodiy munosabatlarning butun tizimi uchun global bozorning muhim elementiga aylandi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning yirik tijorat banklari negizida tashkil etilgan transmilliy banklar milliy va xalqaro kapital bozorlarigi ustunlik qiladi. TMB faoliyatiga e'tibor qaratib, ularning xususiyatlarini ta'kidlash kerak.

1. TMB odatda milliy bozorlarda dominant rol o'ynaydigan yirik bank monopoliyalaridir. Birinchidan, ular o'zlarining yirik kapitallari va depozit

bazasiga ega bo‘lgan yirik tijorat banklari, shuningdek tijorat banklari tomonidan moliyalashtirilgan mablag’lar nuqtai nazaridan kam bo‘lgan, ammo bankning alohida sohalarida katta tajribaga ega bo‘lgan yetakchi biznes-banklardir. O‘z bozorida monopolist bo‘lish TMB global kapital bozoridagi operasiyalarni to‘liq nazorat qiladi.

2. TMB faoliyati xalqaro miqyosda bo‘lib, u o‘zlarining jami faoliyatida xorijiy amaliyotlarning yuqori ulushiga, shuningdek ularning mobilizasiya qilingan va foydalanilgan mablag’larga nisbatan tashqi bozorga bog’liqligiga bog’liqdir. Bu asosan ularning faoliyatining global xarakterini belgilaydi. Ba’zida TMB faoliyati mamlakatning asosiy joylashuvi manfaatlaridan qat’iy nazar amalga oshiriladi. Aslida, bu banklarning mijozlari uchun hyech qanday cheklovlar yo‘q. TMB uchun hal qiluvchi omil - bu xorijiy bo‘linmalarning keng tarmog’i bo‘lib, u kredit mablag’larini tezkor ravishda to‘plash va qayta taqsimlash mexanizmi, shuningdek, ayrim davlatlarning pul mablag’larini monopolizasiya qilish mexanizmi hisoblanadi. TMB xalqaro operasiyalarni dunyoning bosh moliyaviy markazlarida, shuningdek, yetakchi kapitalistik mamlakatlarning milliy bozorlaridagi yaqin xorijiy filiallar, idoralar va agentliklar tarmog’i orqali amalga oshiradi.

3. Soliq tizimidan olinadigan foyda va qonun bilan taqiqlangan bitimlarni yashirish maqsadida soliq solinadigan obyektlarda TMBning xorijiy filiallarini yaratish alohida ahamiyatga ega. Singapur, Panama, Bahrayn, Karib orollari, Gonkong va Kayman orollari, bu yerda TMB G’arbiy Yevropada bo‘lgani kabi bir nechta filiallarni yaratgan. TMB xorijdagi tarmoqlarining shakllanishi filial tarmog’idan ancha farq qiladi. TMB tomonidan aksiyadorlar nazorati tizimiga bog’liq holda, sho‘ba va nazorat qilinadigan xorijiy banklar aksiyalar blokining ahamiyatsiz qismi tomonidan to‘la nazorat qilinadigan, nazorat qilinadigan va boshqariladigan qismlarga bo‘linadi. Agar ularning birinchisi qonuniy jihatdan mustaqil bo‘lsa, o‘z nizomlari va kapitali bilan, boshqa ikkita turdagi imtiyozlar bo‘lmasa-da, TMB tezda notanish bozorlarni egallashiga va mahalliy manbalarga hamda xaridorlarga arzimas xarajatlar bilan bevosita kirishiga imkon beradi. Xorijiy bo‘linmalarning yarmidan ko‘pi AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Fransiya, Germaniya, Shveysariya va Kanada TMB-lariga to‘g’ri keladi.

4. TMB uchun yaqin o‘zaro bir-biriga bog’liqlik, ular o‘rtasidagi qattiq raqobatga qaramay, kapitalning o‘zaro almashinuvi, manfaatlari. Odatiy tendensiya - xalqaro banking tizimini takomillashtirish, jahon bozoridagi bir necha o‘nlab yirik bank monopoliyalari o‘rtasida haqiqiy taqsimlash, jahon bozorida yevronotlarni, yevrobondlarni va yevroaksiyalarni joylashtirish uchun kengayib bordi. 1970-yillar o‘rtalaridagi energetika

inqirozi, neft eksporti bozorining qo‘shilishi sababli, neftdollar bozorining hajmining keskin o‘sishiga olib keldi. Shunday qilib, 1974-1976-yillar mobaynida 175 milliard dollarni tashkil etdi. OESR o‘lkalari va rivojlanayotgan mamlakatlar - neft importchilari joriy to‘lovlar balansini moliyalashtirish uchun $ 100 mlrd. Xususiy banklar tomonidan taqdim etilgan.

Yevro valyuta bozorida TMB tomonidan resurslarni to‘ldirish uchun foydalaniladi, shuning uchun ular bir vaqtning o‘zida kreditorlar va qarz oluvchilar sifatida faoliyat yuritadilar. Misol uchun, 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshida AQShdan kapitalni eksport qilish bo‘yicha cheklashlar davrida, barcha Yevrodollar kreditlarining 9/10 dan ortig’i AQShning 20 ta TMBlariga to‘g’ri keladi. Iqtisodiy aloqalarni xalqarolashtirish TMB kredit operasiyalari sonining ko‘payishiga olib keldi. Avvalroq TMB faqat tashqi savdoni moliyalashtirish bilan shug’ullangan, hozirda ular investision loyihalarni kreditlashyapti, aylanma mablag’larni va asosiy kapitalni to‘ldirishadi, TNK tarmoqlari o‘rtasida ichki o‘zaro hisob-kitoblar, emissiya va vositachilik bilan shug’ullanishadi va hokazo.

TMBning so‘nggi faoliyati ayniqsa, kengaytirildi - xalqaro kreditlar va qimmatli qog’ozlar savdosi bilan bog’liq bo‘lgan aksiyadorlar va vositachilik faoliyati. Garchi banklar bundan oldin bu operasiyalarni amalga oshirgan bo‘lsalarda, bugungi kunda ular milliy bozorda emas, balki dunyoda bo‘lgani kabi, ular nisbatan mustaqil bo‘lgan kapital bozoriga ham ega. Faqatgina 1989 yilda obligasiyalarni berish orqali qarz oluvchilar 254 mlrd. Dollar qarz oldi.

Biroq, bu bozordagi ulkan imkoniyatlar emas, balki uning bir xilligi (qimmatli qog’ozlarning turlarining ko‘pligi, bitimlar tuzish uchun turli shartlar va boshqalar) TMB ning maxsus investisiya strategiyasini aniqladi. Ushbu strategiya banklarning kapitallashgan dunyodagi fond birjalari aylanmasining 85% dan ortig’i bo‘lgan, Nyu-York, London va Tokio kabi yirik xalqaro birja savdo markazlarida amalga oshiriladi.

TMB faoliyatida yangi hodisa bu ular orqali Xalqaro konsorsiumlarning paydo bo‘lishi bo‘ldi. Bu-TMK, hukumatlar, davlatlararo tashkilotlar va xalqaro kredit va moliya institutlari (XTTB va Yevropa Ittifoqi)ning yirik kreditlarini berish va joylashtirish bo‘yicha banklar assosiasiyasi. Bunday konsorsiumning o‘ziga xosligi birinchi navbatda barqaror ishtirokchilar sonida (200 dan ortiq bo‘lmagan) va ikkinchidan, operasiyalarning teskari tartibida - qimmatli qog’ozlarni joylashtirmaydi, balki qarzdorga zarur kapitalni berish va keyinchalik uning qimmatli qog’ozlarini sotish orqali mablag’larni safarbar qiladi va darhol barcha emitentlarning qimmatli qog’ozlarini o‘z hisobidan sotib oladi.

Bu banklarga qimmatli qog’ozlarni sotib olish va sotishda valyuta

kurslarining farqiga qo‘shimcha daromad olish imkonini beradi. Xuddi shu maqsadga yetakchi banklar (odatda dunyodagi 20 ta yetakchi TMB) tomonidan boshqariladigan katta kapitalga ega, moliyaviy doiralarda kuchli obro‘ga egadir, investisiya jarayonlarida katta tajribaga ega, tijorat va sanoat tashkilotlari birlashgan xalqaro tashkilotlarning tashkiliy tuzilmasi sifatida xizmat qiladi.

Transmilliy banklar xo‘jalik yurituvchi subyektlarga xilma-xil moliyaviy xizmatlar ko‘rsatadi. Lekin shu bilan birga, transmilliy banklar tomonidan ko‘rsatiladigan moliyaviy xizmatlar ichida quyidagi xizmatlar yuqori salmoqni egallaydi:

– yevrovalyuta bozorlari va xorijiy bozorlardan depozitlar jalb qilish;

– xorijiy valyutalar bilan xalqaro diling operasiyalarini amalga oshirish;

– boshqa banklarga kreditlar berish;

– nodir metallar bilan operasiyalarni amalga oshirish;

– xalqaro savdoni moliyalashtirish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish;

– qimmatli qog’ozlar bilan bog’liq bo‘lgan xalqaro investision bank xizmatlarini ko‘rsatish;

– kompaniyalarga muddatli kreditlar berish;

– anderrayting xizmati ko‘rsatish;

– trast xizmati ko‘rsatish.

Transmilliy banklar eksport-vositachilik operasiyalariga asoslangan investisiya strategiyasini amalga oshirishga juda katta qiziqish bildirmoqda:

✓ ular TMB daromad manbalarini diversifikasiyalashga olib keladi, ular komissiyani olish (qarzdor tomonidan talab qilinadigan kapitalning 10%), qimmatli qog’ozlarni sotishdan olingan daromadlar, fond birjasida savdodan tushadigan foyda, konsalting va ilmiy-tahliliy ish haqi, to‘lovlar saqlash va mulkni boshqarish uchun. Bank ma’lumotlariga ko‘ra, vositachilik daromadlari yetakchi banklari daromadlarining yarmidan ko‘pini tashkil qiladi;

✓ bu operasiyalar banklarning nodavlat shirkatlar bilan uzoq muddatli aloqalarini nazorat qiluvchi ulushlarni sotib olish va TMB ning transmilliy korporasiyalarni birlashtirish va sotib olishda ishtirok etish yo‘li bilan tashkil etadi;

✓ TMB faoliyatining bir qismi balanslarda aks ettirilmaydi, bu davlatning tartibga solish choralarini ta’sirini zaiflashtiradi, shuningdek, aholi orasida bitimlarni yashirish imkonini beradi;

✓ TMBlarga vositachilikning afzalligini to‘g’ridan-to‘g’ri bank kreditlari bilan solishtirganda tijorat operasiyalaridan, shu jumladan, qarzdor tomonidan qarzlarni qaytarmaslik riskidan qochib, riskni qimmatli

qog’ozlarning yakuniy egalariga topshiradi. Natijada kapital bozorining tuzulmasi o‘zgardi: agar 70-yillarda xalqaro kapital bozorining 80 foizi qarz oluvchilarga bank kreditlari ko‘rinishida yo‘naltirilgan bo‘lsa, unda 80-yillarda 90-yillarning boshida xalqaro kreditlar bozordagi mablag’larning 4/5 qismiga to‘g’ri keldi;

- ✓ Bir xil qarz oluvchining boshqa qimmatli qog’ozlariga chiqarilgan obligasiyalar bo‘yicha daromadni qayta tiklash imkoniyatini beruvchi "harakatlanuvchi" (bozor sharoitlari va pul qiymatining pasayishi) foizlari bilan investorlarga obligasiyalarni sotish kabi xizmatlar orqali vositachilik operasiyalarining kombinasiyasi, ya’ni ikki valyutadagi kreditlarni berish.
- ✓ investor valyuta kurslari bo‘yicha farqdan qo‘shimcha daromad oladi, chunki obuna bo‘lish paytida qimmatli qog’ozlar kursi bir valyutada ifodalanadi va boshqa valyutada sotiladi;

TMBga uzoq muddatli investisiyalarning katta manbasini ta’minlovchi pensiya jamg’armalari bilan ishonchli operasiyalar. TMB qimmatli qog’ozlar stavkasidagi farqlardan foyda olish uchun chet yeldagi mablag’larni joylashtirish vositachilari sifatida harakat qiladi. Pensiya jamg’armalari ulkan: faqat 1950-yillarning boshida AQSh korporativ pensiya jamg’armalarining aktivlari 2,2 trln.dollarni tashkil etdi va yiliga o‘rtacha 100 mlrd. dollarga to‘ldirildi va 2001-yil boshida 5,6 trln dollarga teng bo‘ldi.

TMB daromadlari tarkibi xorijdagi operasiyalardan olinadigan daromadlarning barqaror va o‘sib borayotgan ulushi bilan, shuningdek, ushbu daromadlarning umuman bank faoliyatiga ta’siri bilan tavsiflanadi. Misol uchun, AQShning eng katta TMB (Citikorn va Bank Amerika Korporeshn) 500 million dollardan ortiq xorijiy daromadni belgilaydi. TMB salohiyatining o‘sishi uchun asosiy rag’bat bo‘lib, ishlab chiqarish, qurilish va savdo sohasida qarzga berilgan kapitalga bo‘lgan talab ortib borayotgan ilmiy-texnikaviy inqilob (ITI) bo‘lib, uni ishlab chiqarishni doimiy o‘zgaruvchan bozor talablariga moslashtirish natijasida sanoat korxonalarining kapitalini muntazam yangilab borish natijasida yuzaga keldi.

TMBning iqtisodiy kuchi G’arb davlatlarining asosiy moliyaviy ustuniga aylandi. G’arb mamlakatlarini uzoq muddatli kreditlar bilan ta’minlash uchun hukumat kreditlarini sotib olish orqali TMB. Shunday qilib, AQSh hukumati 1989 moliyaviy yilining qarzi 2,9 trillion dollarni tashkil yetdi, ularning 80 foizi mamlakat TMBga joylashtirildi. Bundan tashqari, TMB xorijiy investorlar tomonidan davlat qarzlarini sotib olishni tashkil qiladi. Shunday qilib, davlat qimmatli qog’ozlarini sotib olish, TMB kapitalini ishonchli hududga joylashtiradi, bu nafaqat kapitalning

saqlanishiga kafolat bermaydi, balki yuqori foiz stavkalarini ham keltirib chiqaradi.

Transmilliy banklar, davlatlar, korporasiyalar va aholi o‘rtasida qayta taqsimlanadigan yirik kredit mablag’lari fondiga ega. Masalan, 1989 yilda Yaponiyaning "olti" supergiganti 1,179 milliard dollar miqdorida kredit ajratdi. TMB faoliyatida asosan yangi faoliyatlar tashqi savdo doirasidan tashqariga chiqadigan va kreditlarni TMK kapitalining barcha bosqichlarida bog’laydigan faoliyatining kengaytirilishi bo‘ldi. Shu munosabat bilan, kreditlashning bunday shakllari ijara munosabatlari (lizing), faktoring va tugatilgan obyektlarni kreditlash sifatida namoyon bo‘ldi.

TMB operasiyalari samaradorligini baholash. ITI TMB operasion faoliyatini sezilarli darajada o‘zgartirdi - daromadni maksimal darajada oshirish va ta’sir doiralarini kengaytirish vositasi sifatida bank operasiyalarini kompyuterlashtirishni kuchaytirdi. Kompyuterlarga banklarni keng joriy yetish samaradorlikni oshirish va bank xarajatlarini kamaytirish hisobiga yashash xarajatlari narxini sezilarli darajada pasaytiradi. Misol uchun, transfer operasiyalarida texnologiyadan foydalanish Buyuk Britaniyadagi tekshiruvlarni amalga oshirish narxini deyarli qisqartirdi va Fransiyada uch baravar ko‘p bo‘ldi. TMB konsentratli kredit kartalari chiqarilishi – kompyuterlardan foydalangan holda chakana savdo aylanmasiga xizmat ko‘rsatuvchi to‘lov hujjatlari.

Natijada, TMB, bank sohasida kompyuterdan tijorat yo‘lida foydalanish orqali, tovarlar va xizmatlar bozorini kengaytirishga intilmoqda. Bundan tashqari, TMB aslida milliy kapital bozorlarini monopoliyalashtirdi, maxsus kredit tashkilotlarining (ipoteka banklari, investisiya kompaniyalari, jamg’arma kassalari va boshqalar) nazorat qiluvchi aksiyalarini sotib oldi va ularni uzoq muddatli kreditlashni joriy qildi.

Masalan, tijorat banklari investision biznes bilan shug’ullanish taqiqlangan AQShning ko‘p millatli banklari 1960-yillarda cheksiz funksiyalari bo‘lgan korporasiyalarga aylana boshladi. Natijada, 1970-1984- yillarda bunday korporasiyalar soni 121 tadan 6068 taga ko‘paydi va barcha tijorat banklarining aktivlari bo‘yicha ularning ulushi 16,1% dan 88,1% gacha o‘sdi. TMKlar asosiy tadbirkorlik subyektlari bo‘lgan sharoitlarda TMBlarining hisob-kitob operasiyalari sezilarli darajada o‘zgartirildi. Agar tashqi savdo xizmatlariga avvalgi hisob-kitob operasiyalari asosan chet yel valyutasini sotib olish va sotish yo‘li bilan amalga oshirilgan bo‘lsa, hozir TMB nafaqat TNKsning ichki moliyaviy hisob-kitoblarini boshqaradi, balki o‘zaro hisob-kitoblarni ham boshqaradi.

Integral kompyuter markazlari negizida TMB ularga barcha ishlab chiqarish birliklarining bank hisobvaraqlari holati to‘g’risida batafsil

ma’lumot to‘plash, umumlashtirish va ularni taqdim etish imkonini beradigan TMK ning naqd pul mablag’larini boshqarish tizimini yaratdi. Natijada, bank hisobvaraqlarida va TMK buxgalteriya kitoblarida naqd pullarning haqiqiy harakatlari o‘rtasidagi farq sezilarli darajada kamaydi. Bunday tizimlar ilk bor 1980-yillarda Amerika TMB-da paydo bo‘lgan va ular o‘z raqobatchilari uchun yopiq bo‘lib yaratilgan. Masalan, Bank Amerika korporasiyasi Bamtrak tizimi, Cheyz Manhyettan Korporeyshn - Bamtrak, Morgan gerenti trast va boshqalar. O‘zining valyuta operasiyalarida namoyon bo‘ladigan TMB hisob-kitob xizmatlarining xalqaro xarakterini ta’kidlash kerak. Ba’zi hisob-kitoblarga ko‘ra, kuniga 150 milliard AQSh dollari miqdoridagi bunday bitimlar G’arbning valyuta bozorlarida amalga oshiriladi, valyuta ayirboshlash operasiyalarining funksional ahamiyati o‘zgargan: ular asosan kapital oqimlariga (90 foiz operasiyalar) xizmat ko‘rsatishga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, ayrim TMB "Yomon(gryaznыye)" pullarni (giyohvandlik, qurol-yarog’ va boshqa mol-mulkni sotish) pulni undirish kanali sifatida xizmat qildi. 1991-yilda 22 milliard dollarlik kapital bilan Xalqaro kredit-tijorat banki va 62 mamlakatdagi shoxobchalari bilan kutilmagan tarzda bankrot bo‘lgani shov-shuvga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, TMB nafaqat milliy miqyosda, balki jahon ssuda bozorida ham muhim rol o‘ynamoqda.

9.4. Moliya-sanoat guruhlari (msg)

Xalqaro tajribalar ko‘rsatishicha, iqtisodiyotda moliyaviy institutlar va sanoat korxonalarining o‘zaro integrasiyalashgan holda faoliyat yuritishi milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish salohiyatining ortishi hamda sanoatda istiqbolli loyihalarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu holat, jahon iqtisodiyotidagi keskin raqobatlashuv sharoitida iqtisodiyot tarmoqlarini jadal rivojlantirish jarayonida real sektor korxonalarining moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlash orqali ular faoliyatida yangi loyihalarni joriy etish va shu asosda raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki, jahon iqtisodiyotida xalqaro raqobatlashuvning kuchayishi sanoat tarmog’idagi korxonalardan yuqori darajadagi raqobat sharoitida faoliyat yuritishda doimiy ravishda faoliyatni takomillashtirib borishni, ishlab chiqarish jarayoniga yangi zamonaviy usul va innovasiyalarni keng joriy etishni talab etadi. Shu sababli, moliyaviy institutlar va sanoat korxonalarining o‘zaro integrasiyalashuvi asosida MSGni shakllantirish orqali yangi ishlab chiqarishlarni joriy etish borasida yuqori natijalarga erishilmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni rivojlantirish borasida belgilangan muhim yo‘nalishlarni inobatga olgan holda qayd etish lozimki, iqtisodiyot

tarmoqlarida faoliyat olib borishning yangi shakllarini joriy etish orqali iqtisodiy o‘sishni barqarorlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini moliyalashtirishda, korxonalarni texnik va texnologik jihatdan yangilash ishlarini olib borishda va ularning eksport salohiyatini oshirishda tijorat banklari asosiy rol o‘ynaydi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta’minlash bo‘yicha qator ta’sirchan choralar amalga oshirildi.

Shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o‘sish sur’atlarini va milliy iqtisodiyot barqarorligini ta’minlash, investisiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish hamda eksportchi korxonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tizimini faol davom ettirishga qaratilgan islohotlarni izchil davom ettirish maqsadida 2022-yil 22-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g’risida”gi PF-60-sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonda belgilangan ustuvor vazifalarning samarali ijrosini ta’minlash milliy iqtisodiyotda sanoat tarmoqlarining barqaror rivojlanishini ta’minlash, sanoat korxonalarida istiqbolli investision loyihalarni amalga oshirishda tijorat banklarining rolini yanada kuchaytirishda hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Moliya-sanoat guruhlari - ishlab chiqarish samaradorligini ko‘tarish uchun o‘zlarining moddiy yoki nomoddiy aktivlarini birlashtiruvchi asosiy yoki qo‘shimcha jamiyat sifatida faoliyat kursatuvchi yuridik shaxslar majmualari. MSGga manfaati, strategiyasi va unga erishish yo‘llari umumiy bo‘lgan ishlab chiqarish sohalari va yirik bank monopoliyalarining birlashmasi hisoblanadi. Bunda sanoat kapitali bilan bank kapitalining birlashuvi ro‘y beradi. Dastlab yirik MSGga oilaviy moliya guruxlari, mas, Rokfellerlar, Morganlar, Dyuponlar, Mellonlar va boshqa atrofida shakllandi. Keyinchalik bu guruxlar aniq hududlar bo‘yicha uyushdi va turli oilaviy guruxlarning moliyaviy kapitalini birlashtirdi (Klivlend, Kaliforniya, Chikago Moliya-sanoat guruhlarig. va boshqalar). Moliya kapitalining vujudga kelishi va rivojlanishi moliya oligarxiyasi tabaqasining paydo bo‘lishiga olib keladi. Moliya-sanoat guruhlarig. va moliya oligarxiyasi jamiyat hayotida muhim o‘rinni egallaydi. Bu ularning qo‘lida iqtisodiy potensialning jamlanishi, kompaniya (firmalar) aksiyalari nazorat paketiga egalik qilish hamda siyosiy institutlar va ommaviy axborot vositalariga

bevosita ta’sir etish imkoni-yatlari bilan belgilanadi.

Tijorat banklari ishtirokida MSGni shakllantirishning asosiy shart-sharoitlari, MSG doirasida banklar tomonidan moliyaviy munosabatlarni amalga oshirishning muhim jihatlari, guruh doirasida banklar tomonidan amalga oshiriladigan funksiya va vazifalar ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan maxsus ilmiy tadqiqot sifatida o‘rganilgan bo‘lib mazkur tadqiqotlar muhim ilmiy yondoshuvlarga egadir. I.Yu.Belyayeva, M.A. Eskindarovlar MSGni shakllantirish jarayonida tijorat banklari faoliyatining asosiy xususiyatlari va ular tomonidan moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish mexanizmi bo‘yicha tadqiqotlar olib borishgan.

T.I.Minina va A.S.Kudakovlar MSGni shakllantirish va rivojlantirishda banklarning roli, guruh doirasida banklarning faoliyati va ularning sanoat korxonalari bilan o‘zaro moliyaviy munosabatlarini muvofiqlashtirish jarayoni kabi masalalarni tadqiq etishgan.

I.A.Zaripov MSGni tashkil etishda tijorat banklari faoliyatining muhim jihatlari, guruh doirasida moliyaviy menejmentni amalga oshirish jarayonida banklarning asosiy vazifalari hamda istiqbolli investision loyihalarni moliyalashtirishda banklarning roli oshirishga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlarni olib borgan.

Amaliy tajribalardan ma’lumki, moliya-sanoat guruhlari zamonaviy integrasiyalashgan korporativ tuzilmalarning bir shakli bo‘lib, ular faoliyatini tashkil etish orqali milliy iqtisodiyotda sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va korxonalar raqobatbardoshligini oshirish hamda ishlab chiqarish salohiyatini ortishiga erishiladi. MSGni shakllantirish orqali tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi hamda investision faolligini oshirishga qulay shart-sharoit yaratiladi.

Nazariy va amaliy jihatdan ma’lumki, MSG moliya, sanoat va savdo kapitali birlashishining istiqbolli shakli sifatida namoyon bo‘ladi. MSG faoliyatida ishtirokchilarning har biri o‘zining yuridik mustaqilligi saqlangan holda moliyaviy va ishlab chiqarish salohiyatini o‘zaro birlashtirish asosida faoliyat olib boradi. MSGda faoliyat yuritishning tijorat banklari uchun muhim jihati guruh doirasida sanoat, savdo va boshqa turdagi xizmat ko‘rsatish tuzilmalari bilan o‘zaro integrasiyalashgan holda faoliyat yuritish natijasida raqobatbardoshlik darajasining ortishi bilan birgalikda yuqori sinergetik samaraga, shuningdek, guruh tarkibiga iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalaridan jalb etilgan ishtirokchilar manfaatlarining o‘zaro uyg’unligi ta’minlanishi oqibatida bank faoliyatining diversifikasiyalashuv darajasining oshishiga erishiladi.

Iqtisodiyotda moliya va sanoat tuzilmalari integrasiyalashuvini

kuchaytirishdan asosiy maqsad ishlab chiqarish-moliyaviy munosabatlarning barqaror rivojlanishini ta’minlash orqali faoliyat samaradorligini oshirish, shuning yuqori sinergetik samaraga erishishni ta’minlash hisoblanadi. Ushbu maqsadlarga erishish moliya va sanoat kapitali integrasiyasini kuchaytirish orqali moliyaviy munosabatlarni o‘zaro muvofiqlashtirish va istiqbolli investision loyihalarni samarali tashkil etish hamda raqobatbardoshlik darajasi yuqori bo‘lgan yangi integrasiyalashgan tuzilmalarni shakllantirish natijasida ta’minlanadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro integrasiyalashuv jarayonlarining kuchayishi moliyaviy globallashuv sharoitida jahon iqtisodiyotidagi zamonaviy tendensiyalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shunga mos ravishda integrasiyalashuv jarayonlarining ijobiy jihati sifatida yuqori sinergetik samaraga erishish imkoniyati yuzaga keladi. Ma’lumki, sinergetik samara mohiyati jihatidan bir nechta turli xil omillarning birgalikdagi faoliyati natijasida yuzaga keluvchi hodisa sifatida ifodalanadi. Biroq, mazkur omillarning alohida harakati yoki faoliyati ushbu hodisani yuzaga keltirmaydi. Iqtisodiyotda mazkur jarayon xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro integrasiyalashuvi orqali birgalikdagi faoliyati sifatida yuzaga keladi.

Milliy iqtisodiyotda tijorat banklari va sanoat korxonalarining o‘zaro integrasiyalashgan holdagi faoliyati natijasida yuqori sinergetik samaraga erishish imkoni yaratiladi. Mazkur sinergetik samara istiqbolli loyihalarni joriy etish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshishi, joriy xarajatlarning iqtisod qilinishi, mahsulotlar sifatining yaxshilanishi, uni iste’molchilarga yetkazish muddatining qisqarishi, pul oqimlarini samarali boshqarish hamda moliyaviy risklarni oldini olish orqali investision faollikning ortishi natijasida yuzaga keladi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining ortishi va ishlab chiqarishga ketadigan joriy xarajatlarning iqtisod qilinishi kabilar sinergetik samaraning asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Shu bilan birgalikda sinergetik samara natijasida yalpi daromad, foyda va rentabellik ko‘rsatkichlarining oshishiga erishiladi. Iqtisodiyotda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro integrasiyalashuvi asosida moliya-sanoat tuzilmalarini shakllantirishning asosiy sabablari ishlab chiqarish jarayonning takomillashuvi, soliq to‘lovlarining kamayishi, tizimli marketing tadqiqotlari va boshqaruv samaradorligi kabilarda namoyon bo‘ladi.

MSG faoliyati natijasida sinergetik samara quyidagilar orqali ifodalanadi:

– xom-ashyo resurslarini yetishtirish bosqichidan tayyor mahsulot ishlab chiqarish hamda uni iste’molchilarga yetkazishgacha bo‘lgan yagona

texnologik zanjirning yuzaga kelishi;

– o‘zaro integrasiyalashuv asosida faoliyat yuritilishi natijasida ishtirokchilarning moliyaviy va ishlab chiqarish salohiyatining ortishi;

– transaksion va boshqa turdagi xarajatlarning iqtisod qilinishi;

– integrasiyalashgan tuzilma doirasida faoliyat yuritish hisobiga moliviy va boshqa turdagi risklarning diversifikasiyalashuvi va kamayishi;

– yagona moliya-kredit va soliq siyosatini yuritish imkoniyatining yuzaga kelishi;

– integrasiyalashgan tuzilma qiymatining o‘sishi hamda tuzilma doirasida ishtirokchilarning birgalikda faoliyat yuritishdan olinadigan samaraning ularning alohida faoliyat yuritishida yuzaga keladigan samara yig’indisidan yuqoriligi.

MSGda operasion sinergiya quyidagilar asosida namoyon bo‘ladi:

– faoliyatdan keladigan tushum hajmining ortishi;

– xarajatlarning iqtisod qilinishi hisobidan sotish hajmi va rentabelligining ortishi;

– faoliyatning o‘zaro integrasiyalashuvi hisobiga soliq to‘lovlarining optimallashishi va natijada to‘lovlarning muayyan darajada kamayishi;

– istiqbolli loyihalarni amalga oshirishga uzoq muddatli investisiyalarni jalb etish imkoniyatining ortishi.

MSGni shakllantirish orqali moliyaviy sinergiya quyidagilarda ifodalanadi:

– investision loyihalarni moliyalashtirish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag’lar (kredit, qarz mablag’lari) jalb etish bilan bog’liq xarajatlarning kamayishi;

– MSG ishtirokchilari faoliyatini moliyalashtirish manbalari tarkibining diversifikasiyalashuvi;

– guruh ishtirokchilari faolitiyada yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy risklarni oldini olish va samarali boshqarish imkoniyatining ortishi;

– mavjud kapital hajmini oshirish manbalari tarkibining kengayishi.

9.5. O‘zbekistonda moliya-sanoat guruhlarining vujudga kelish zaruriyati, rivojlanish omillari va shakllari

Mamlakatimizda MSGni shakllantirishdagi muhim jihat ularning milliy iqtisodiyot asosiy tarmoqlaridagi yirik sanoat korxonalari, yetakchi tijorat banklari va sug’urta kompaniyalarini o‘ziga jalb etgan universal ko‘p tarmoqli majmualar sifatida ifodalanishi bilan xususiyatlanishi lozim. Shu orqali guruh ishtirokchilariga yirik investision loyihalarni amalga oshirish, mavjud moliyaviy resurslarni iqtisodiyotning istiqbolli sohalariga

joylashtirishda qulay imkoniyatlar yaratiladi.

Xorijiy tajribalardan ma’lumki, tijorat banklari ishtirokida MSGni shakllantirishdagi asosiy masalalardan biri sifatida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va investisiyaviy faolligini oshirish borasidagi ta’sirchan chora-tadbirlarning samarali joriy etilishi bilan ifodalanadi. MSGda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi orqali sanoat korxonalarida istiqbolli loyihalarni joriy etish, ishlab chiqarish faoliyatini modernizasiyalash, faoliyat ko‘lamini diversifikasiyalash, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish kabi muhim masalalarni moliyaviy resurslar bilan ta’minlashga erishiladi.

Jahonda MSGni shakllantirish va faoliyat yuritish amaliyotining amaliy jihatlarini tadqiq qilish orqali ular faoliyatini tashkil etishning tashkiliy tuzilmasini ifodalash maqsadga muvofiq. Mazkur holatda moliya-sanoat guruhining asosiy (markaziy) kompaniyasi guruh doirasidagi barcha moliyaviy va ishlab chiqarish munosabatlarini muvofiqlashtirib boradi. Tijorat banki guruh doirasida savdo, sug’urta, investisiya va lizing kompaniyalari bilan birgalikda guruhning umumiy faoliyati bo‘yicha zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshiradi, shuningdek ishlab chiqarish korxonalaridagi istiqbolli loyihalarni moliyalashtirish, pul oqimlarini nazorat qilish hamda moliyaviy risklarni boshqarishga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradi.

Mamlakatimizda MSGni shakllantirishning maqsadli yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

– iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarida moliyaviy resurslarni jamlash;

– sanoat korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatida yangi loyihalarni joriy etish orqali ularning eksport salohiyatini va mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish;

– sanoat tarmoqlarida yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va unga zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish;

– o‘zgaruvchan bozor kon’yunkturasi va raqobatlashuv sharoitlarida sanoat korxonalari raqobatbardoshligini oshirishga yo‘naltirilgan faoliyatni samarali amalga oshirish uchun qulay moliyaviy-investision muhitni yaratilishi.

MSGda faoliyat yuritish orqali sanoat korxonalarida zaruriy moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni ta’minlash orqali ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga erishilsa, tijorat banklari faoliyatida ham bir qator qulay shart-sharoitlar yuzaga keladi. Bular jumlasiga, investision faollikning oshishi, faoliyatning diversifikasiyalashuvi, moliyaviy risklarni samarali boshqarish imkoniyati va samaradorligi yuqori bo‘lgan loyihalarni amalga oshirish kabilarni kiritish mumkin.

Shuningdek, banklarning moliya-sanoat guruhi doirasidagi sanoat, savdo va sug'urta tuzilmalari bilan o'zaro integrasiyalashgan holdagi faoliyati yuqori samaradorlikka erishishga imkon beradi. Bu holatda, iqtisodiyotdagi mavjud holat va istiqboldagi jarayonlarni prognozlashtirish hisobiga bank raqobatbardoshligini oshirish; guruh ishtirokchilarining ishlab chiqarish va moliyaviy salohiyatining birlashishi orqali raqobatbardoshlikni oshirish; samaradorligi yuqori bo'lgan investision loyihalar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni yo'naltirish.

MSGda ishtirok etishning banklar faoliyati uchun muhim jihati ular faoliyatini diversifikasiyalash va kengaytirish, yangi daromad manbalariga ega bo'lish imkoniyatining yuzaga kelishi orqali namoyon bo'ladi. Shu bilan birgalikda, tijorat banklari faoliyatida dolzarb muammolardan bo'lgan ajratilgan kreditlarni o'z vaqtida qaytishi bilan bog'liq holatni moliya-sanoat guruhlarida bartaraf etishga qulay sharoit yaratiladi. Kreditlarni qaytarilishi bilan bog'liq risklarni oldini olishda quyidagi holatlar muhim rol o'ynaydi:

– tijorat banklarining tomonidan moliya-sanoat guruhi doirasida moliyaviy resurslarni samarali boshqarish borasidagi faoliyatni amalga oshirilishi;

– pul oqimlari ustidan doimiy nazoratning o'rnatilishi hisobiga moliyaviy resurslardan samarali foydalanilishi;

– amaldagi investision loyihalarning samaradoriligi banklar tomonidan monitoring va tahlil qilib borilishi;

– sanoat korxonalari aksiyalariga egalik qilish tufayli moliyaviy menejmentni amalga oshirish tizimining takomillashuvi;

– ajratilgan kreditlardan samarali va maqsadli foydalanishda ta'sirchan moliyaviy nazorat qilish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Yuqoridagi holatlar moliya-sanoat guruhlari doirasida tijorat banklari uchun moliyaviy resurslarni tegishli loyihalarga yo'naltirish, jumladan kreditlar ajratish orqali samaradorligi yuqori bo'lgan loyihalarni amalga oshirish, shuningdek guruh doirasida moliyaviy resurslar harakati ustidan nazorat o'rnatish orqali ularning foydalilik darajasini oshirishga imkon yaratadi. Shuningdek, moliya-sanoat guruhlarida faoliyat yuritish orqali korxonalar faoliyatida ham qator ijobiy natijalarga erishishga sharoit yaratiladi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

– yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish hamda faoliyatda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish uchun moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi;

– guruh doirasida uning ishtirokchilari faoliyatining o'zaro muvofiqlashtirilishi hamda yangi texnologiyalarni joriy etish orqali

raqobatbardoshlikning ortishi;

– ishlab chiqarilgan mahsulotlarni guruhga kiruvchi savdo, xizmat koʻrsatish va logistika kompaniyalari orqali taqsimlashning samarali tizimining yuzaga kelishi;

– muddati oʻtgan toʻlovlar yuzaga kelishining oldini olish va oʻzaro hisob-kitoblar oʻtkazilishi uchun qulay shart-sharoitning yaratilishi;

– loyihalarning imtiyozli kredit resurslari bilan ta’minlash boʻyicha qulay sharoit yaratilishi;

– mahsulot va xizmatlar koʻrsatishda bozor koʻlamini kengaytirish hamda yangi bozorlarga kirib borish yuzasidan yagona marketing tarmog’ining faoliyat olib borishi;

– guruh tarkibiga kiruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlarni takomillashgan savdo tizimi orqali sotish va yagona ta’minot xizmatini tashkil etish hisobidan xarajatlarni muayyan darajada kamaytirish imkoniyati.

Hozirgi kunda jahon mamlakatlaridagi moliya-sanoat guruhlari faoliyat koʻlami va xususiyati boʻyicha moliyaviy, ishlab chiqarish, savdo va ta’minot sohasidagi xizmatlarni koʻrsatuvchi universal majmua hisoblanib, oʻziga tijorat banklari va boshqa turdagi moliyaviy tashkilotlarni, sanoat korxonalarini, savdo va ta’minot korxonalarini qamrab oladi. Mazkur subyektlarning guruh doirasida birgalikda faoliyat yuritishi natijasida ishlab chiqarish salohiyatning ortishiga qulay sharoit yaratiladi. Chunki guruh doirasidagi birgalikdagi faoliyat natijasida yuqori sinergetik samaraga erishiladi. Jahon tajribasi asosida MSGlari faoliyatini shakllantirishning quyidagi yoʻllarini keltirish mumkin:

– guruh ishtirokchilari tomonidan qonunchilikda belgilangan talablar asosida aksiyadorlik jamiyatini, shuningdek, xoldingni ta’sis etish;

– moliya-sanoat guruhini tashkil etishda uning ishtirokchilari oʻzlariga tegishli boʻlgan aksiyalar paketini guruh ishtirokchilaridan biriga, xususan tijorat banklariga ixtiyoriy ravishda vakolatli boshqarishga berishi;

– guruh qatnashchilaridan biri tomonidan boshqa korxonalar, jumladan, guruh qatnashchisi boʻlayotgan tashkilotlar aksiyalari paketining egallanishi.

Yuqoridagi tadqiqotlar asosida moliya-sanoat guruhlarini shakllantirish jarayonida quyidagi muhim jihatlarni inobatga olish lozimligini qayd etish zarur deb hisoblaymiz:

– Milliy iqtisodiyotda moliya-sanoat guruhlarini shakllantirishning maqsadga muvofiqligi va zaruriyligini hamda iqtisodiy salohiyatni oshirishdagi rolini aniqlash asosida ularni shakllantirish boʻyicha dastlabki tashkiliy ishlarni amalga oshirish.

– Ishlab chiqarish korxonalarini guruhga jalb etishning aniq

maqsadlarini belgilash.

– MSGga jalb etilishi ko‘zda tutilgan subyektlarning ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, moliyaviy va innovasion salohiyati borasidagi ma’lumotlarni tahlil etish.

– MSGni shakllantirishda guruhga jalb etilgan ishtirokchilarning dastlabki tarkibini muvofiqlashtirish bo‘yicha tashkiliy ishlarni amalga oshirish.

– MSGning faoliyatini kengaytirish hamda raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan yangi loyiha va dasturlarni tahlil qilish hamda ularni amalga oshirishning chora-tadbirlarini belgilash.

– Mahsulotlarni sotish bo‘yicha rejalashtirilgan bozorlardagi joriy holatni tahlil qilish va shu asosda mahsulotlar ishlab chiqarish rejasini shakllantirish.

– MSGni shakllantirish va uning ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirishning asosiy loyihasini ishlab chiqish hamda faoliyat asosiy yo‘nalishlarini belgilash.

Jahon tajribasi asosida mamlakatimizda moliya-sanoat guruhlari shakllantirish jarayonida ishtirokchilar o‘rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirishda ayrim talablarga rioya etilishi zarur. Mazkur talablar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: moliya-sanoat guruhlarida ishtirok etuvchi tijorat banklarining mol-mulki ulushi guruh ustav fondining 10 foizidan ortiq bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik, shuningdek, moliya-sanoat guruhi ishtirokchilari yuridik shaxs maqomini saqlab qolishi lozim. Agarda moliya-sanoat guruhi ishtirokchilarining tarkibi faqat davlat korxonalari, shuningdek, byudjetdan mablag’ oluvchi tashkilotlardan tashkil qilinayotgan holatlarda guruhlarni tegishli tartibda hukumat qarori asosida tashkil etish lozim.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Jahon tajribasi asosida MSGlari faoliyatini shakllantirishning qanday yo‘llari mavjud?
2. Banklar ishtirokidagi MSGni shakllantirish tartibi
3. Transmilliy banklar tomonidan ko‘rsatiladigan moliyaviy xizmatlar ichida qanday xizmatlar yuqori salmoqni egallaydi?
4. Xalqaro korporatsiyalarning iqtisodiy ahamiyati va ularning vujudga kelish sabablari
5. Xozirgi zamon TMKlarining o‘ziga xos xususiyatlari
6. Transmilliylashuv indeksining iqtisodiy ahamiyati
7. Transmilliy banklarni investitsiya faoliyatidagi o‘rni
8. O‘zbekistonda moliya-sanoat guruhlarining vujudga kelish zaruriyati

9. TMKning tasniflanishi

10. Milliy kompaniyalarning xalqaro kompaniyalar darajasiga o‘tishni rag’batlantiruvchi asosiy omillar nimalardan iborat?

X BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O‘RNI

10.1. Erkin iqtisodiy hududlar tushunchasi, kelib chiqishi, maqsadi, vazifalari va turlari.
10.2. Erkin iqtisodiy hududni tashkil etish va boshqarishning xorij tajribasi
10.3. Offshor hududlarning geografik tarkibi va guruhlanishi
10.4. O‘zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etilishi va rivojlanish istiqbollari.

10.1. Erkin iqtisodiy hududlar tushunchasi, kelib chiqishi, maqsadi, vazifalari va turlari

XX asrning 2-yarimlaridan boshlab erkin iqtisodiy hudud (EIH) xalqaro iqtisodiyotning ajralmas qismi bo‘lib kelmoqda. Jahon xo‘jaligi aloqalarida erkin iqtisodiy hudud xalqaro tovar almashinuvining faollashuvi, investitsiyalar mobilizatsiyasi, ish bilan bandlik darajasini o‘sishi hisobiga iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichini tezlashtiruvchi omil sifatida qaralmoqda. Shu sababdan bugungi kunga kelib dunyo miqyosida EIHlarni tashkil etish va rivojlantirishga bo‘lgan e’tibor, munosabat tobora ortib bormoqda.

Dunyo miqyosida turli davlatlarda tashkil etilgan va etilayotgan EIHlar sonining ortib borishi va EIHlarga ega davlatlar sonining ham ortib borishi (bugungi kunga kelib, ularning soni 140 dan oshdi) ushbu EIHlarning o‘zi nima, uning ahamiyati, muhimligi va samaralari, afzalliklari haqida yetarlicha tushuncha, tasavvur va bilimga ega bo‘lish zaruriyatini kuchaytirib bormoqda.

Erkin iqtisodiy hududlar faoliyatini jahon fonida chuqur va har tomonlama o‘rganish XX asrning 70 yillarida boshlandi. Hozirgi zamon ilmiy adabiyotida, mamuriy hujjatlarda, amaliyotda, erkin iqtisodiy hududlarni bildiruvchi xilma-xil atamalar qo‘llashadi: “Erkin iqtisodiy hudud”, “Texnologik hudud”, “Erkin bojxona hududi”, “Maxsus iqtisodiy hudud”, “Erkin tadbirkorlik hududi”, “Erkin eksport hududi”, “Erkin savdo hududi”, “Bojsiz hudud”, “Qo‘shma tadbirkorlik hududi”. XX asrning 80-yillarida erkin iqtisodiy hududlarning 20 ta, o‘tgan asrning 90-yillarida 30 ta shakli bor deb hisoblaganlar. Ba’zi hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda EIHlarni tavsiflovchi 40 dan ortiq atamalar borligi ham keltirib o‘tilgan. Olib borilgan o‘rganishlar EIHlar tushunchasiga xorijiy va mahalliy iqtisodchi-olimlar, mutaxassislar tomonidan berilgan turli ta’rif va talqinlar mazkur atamaning yagona ta’rifga ega emasligini, uning mazmuniga har bir mutaxassis o‘z nuqtai nazari, bilim va faoliyat olib borish sohasiga asoslanib ta’rif berishganligini ko‘rsatadi. Erkin iqtisodiy hududni hududiy xo‘jalik jihatidan ham qadimiy, ham zamonaviy deb atash mumkin.

Amerikalik olimlar M.Fraze va R.Renalar fikricha, “erkin iqtisodiy hudud – bu iqtisodiy rivojlanish yo‘lidagi insoniyatning eng qadimgi va va shu bilan birga eng zamonaviy g‘oyalaridan biridir”.

Rossiyalik olimlardan biri D.Adrianov EIHlarga quyidagicha ta’rif beradi: “Erkin iqtisodiy hududlar milliy hududning bir qismi bo‘lib, iqtisodiy muammolar yechimini topishda keng imkoniyatlarni yaratib beradi. Xorijiy hamda milliy tadbirkorlikning iqtisodiy faoliyatida muhim qulayliklarni yaratadi”.

E.F.Avdokushin esa “Erkin iqtisodiy hudud mamlakat yoki davlatning bir qismi bo‘lib, aniq bir ijtimoiy-iqtisodiy va texnologiyalarga oid muammolarni yechimini hal qilishga yo‘naltirilib, iqtisodiy faoliyat yurituvchilar uchun maxsus shart-sharoitlar yaratib beradigan boshqaruvning maxsus ma’muriy tizimiga egadir”, deb ta’kidlab o‘tgan edi. A.Kuznetsov hamda S.A.Ribakov va N.A.Orlovalarning keltirishicha, “Erkin iqtisodiy hudud – xorijiy tovarlar hech qanday bojxona to‘lovlarisiz saqlanishi, sotilishi yoki xarid qilinishi mumkin bo‘lgan hudud”.

Janubiy Koreyalik olim Kimning izlanishlariga ko‘ra, “Erkin iqtisodiy zonalar – bu xorijiy davlatlar, korxona va firmalar uchun maxsus tashkil etilgan hududlar bo‘lib, bu yerda ularning korxonalari va ishchi xodimlari hukumat tomonidan berilgan imtiyozlar tufayli o‘z navbatida mavjud qonun-qoidalarga bo‘ysungan holda daromad olishi mumkin bo‘lgan zonalardir. Davlat erkin iqtisodiy zonalarni yaratishdan maqsad bunday zonalarda boshqa yerlarga qaraganda ko‘proq iqtisodiy shaffof muhit mavjudligi va bu orqali investitsiya oqimini va raqobatbardosh sanoat hamda savdo-sotiq xususiyatlarini shakllantirishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi”.

V.Papovning tadqiqotlariga ko‘ra, “Erkin iqtisodiy zonalar shunday hududlarki, bu boshqa hududlardan alohida ajratilgan davlat tomonidan maxsus imtiyozlar va qulayliklar berilgan bu afzalliklar davlatning biror boshqa yerida yoki iqtisodiy tarmog‘ida kuzatilmaydi”, deb ta’rif beradi.

Mamlakatimiz olimlaridan A.V.Vaxobov, S.S.Mirzalieva, M.A.Raimjonova va A.A.Ostonakulovlar tomonidan ilmiy-tadqiqot va ilmiy-uslubiy ishlarida erkin iqtisodiy zonalar va ular faoliyatiga oid o‘z ilmiy qarashlarini bayon qilishgan.

A.V.Vaxobov tomonidan “Erkin iqtisodiy zonalar – shunday geografik hududki, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo‘lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo‘llanilmaydigan ma’lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi” deb, ta’rif berilgan.

S.S.Mirzalieva tomonidan “Erkin iqtisodiy zona – mamlakat (yoki

mamlakatlar) hududining muayyan ijtimoiy, iqtisodiy texnologik vazifalarni hal etish maqsadida barpo etiladigan, maxsus ma'muriy boshqaruvga va xo'jalik yurituvchi subyektlarning imtiyozli rejimiga ega bo'lgan qismidir" deb, ta'rif berilgan. Ushbu ta'rifda fikrimizcha, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy texnologik vazifalarni hal etish maqsadida jalb etiladigan investitsiyalar va ular hajmidan kelib chiqib imtiyozlarning belgilanishi nazardan chetda qolgan.

1991-yilda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish bo'yicha Xalqaro Assotsiatsiya (MARSEZ) qabul qilgan hujjatlarga ko'ra, erkin iqtisodiy zona alohida hududiy birlik bo'lib, u qoida bo'yicha mamlakatning iqtisodiy, ilmiy- texnikaviy, ekologik va ijtimoiy rivojlanishiga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida, moliyaviy-xo'jalik faoliyatni amalga oshirish uchun ochiq bo'ladi. Erkin iqtisodiy zonalarni tashkil etish va uning faoliyat ko'rsatishi bo'yicha rivojlangan davlatlarda to'plangan tajriba shuni ko'rsatadiki, mazkur usulning qo'llanilishi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda, ijtimoiy hayotga yangi-yangi iqtisodiy g'oyalarni tadbiq etishda o'zining ijobiy jihatlariga ega.

Xalqaro tashkilotlar hisobotlarida va ilmiy nashryotlarda turli xildagi hududlarning mohiyatini yoritishda "erkin iqtisodiy hudud" terminidan foydalanadilar. Biroq, bu termin uning mohiyatini to'liq ifoda eta olmaydi. U erda qo'llaniladigan iqtisodiy qoidalar, maxsus ma'muriy qonunlar, shu hududda faoliyat yuritadigan tadbirkorlarni aniq belgilangan huquqiy va xo'jalik rejimlaridan butunlay ozod qilmaydi, balki ularni yengillashtiradi, ma'lum imtiyozlar beradi. Shuning uchun ham EIHni "erkin" emas, maxsus iqtisodiy hudud deb atash o'rinli bo'lar edi.

1973-yil 18-mayda Kioto (Yaponiya) shahrida qabul qilingan Kioto konvensiyasida erkin iqtisodiy hudud tushunchasiga rasman izoh berilgan. "Bojxona jarayonlarini soddalashtirish va uyg'unlashtirish bo'yicha xalqaro konvensiya" qarorlarida yozilishicha, "EIH bu – ma'lum bir davlat hududidining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxona hududidan tashqaridagi tovar sifatida qaralib, u bojxona tekshiruvidan va soliqlaridan ozod etiladi". Bu ta'rifda turli xildagi EIHlarning asosiy xususiyatlari yoritib o'tilgan, lekin bu faqat tovarlarni hududga olib kirish va olib chiqib ketishga nisbatan to'g'ridir. Albatta, keyingi salkam 40 yillik taraqqiyot natijasida bunday qarash yetarli emasligi aniq bo'ldi. "Erkin iqtisodiy hudud" atamasi tahlil qilinayotgan iqtisodiy hodisaning qirralarini to'liq ochib beradi:

- mamlakatning qolgan qismidan iqtisodiy jihatdan ajralganlik holatining mavjudligi;

- xorijiy va mahalliy tadbirkorlar uchun alohida iqtisodiy muhitning mavjudligi. Uning ta'siri ostida "iqtisodiy muhitning" qarshilik qilishi kamayadi.

Kioto konvensiyasi qabul qilingach, keyingi taraqqiyot natijasida EIH tushunchasi borasidagi bilimlar ancha kengaydi, boyidi, uning turli xil shakllari kashf etildi. Ushbu tushunchadan koʻrinib turibdiki, mamlakat hududining alohida qismidagi iqtisodiy erkinlik butunlay emas, balki, qiyosiy hisoblanadi. Demak, EIH tom ma'noda erkin emas, balki, nisbatan erkin hududdir. Bu hududga olib kirilgan tovarlar bojxona toʻlovlaridan import solig'idan va import ustidan nazarotlardan ozod etilgani uchun ham bu hudud EIH deb ataladi. Bu shuni anglatadiki, EIHga chet eldan olib kelingan tovarlar qabul qiluvchi davlatga olib kelingan deb e'lon qilinmaydi. Shu bilan birga qonunlar tovar egalarini va sarmoyachilarini mavjud iqtisodiy huquqiy tartibotdan ozod qilmaydi, balki, uni yengillashtiradi.

2020-yil 17-fevral, OʻRQ-604-son(48-modda) asosan: maxsus iqtisodiy zona — tegishli hududni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun chet el investitsiyalari va mahalliy investitsiyalarni, yuqori texnologiyalar hamda boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida maxsus ajratilgan, belgilangan chegaralarga va maxsus huquqiy rejimga ega boʻlgan hudud.

Ushbu hudud erkinligi unga kiritilgan mahsulot bojxona tulovlari, importga nisbatan iqtisodiy siyosat choralaridan ozod qilinishi bilan belgilanadi va EIZga tashqaridan keltirilgan mahsulotlar deklaratsiya qilinmaydi. Biroq, shu bilan birga, qonunlar mahsulot egalari va investorlarni iqtisodiy tartiblardan ozod qilmay, uni yengillashtiradi. Yuqoridagi EIHlarga berilgan ta'riflardan hamda EIHlarning mazmun-mohiyatiga asoslanib shuni aytish mumkinki, EIHlarni maxsus iqtisodiy hudud (MIH) deya atash ham oʻrinlidir.

Iqtisodiy adabiyotlarda EIHlarning MIHlar deb nomlanishining ham sababi shundandir. Bugungi kunda Oʻzbekiston qonunchiligida ham MIHlar atamasi keng ishlatilmoqda.

Bizning fikrimizcha, EIHlar mamlakatning shunday hududiki, bu erga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiktsiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortilishdan ozod etiladi, ya'ni bu yerda mamlakatning boshqa hududlarida qoʻllanilmaydigan oʻziga xos imtiyozlar va rag'batlantirishlar tizimidan keng foydalaniladi. Demak, EIH deganda davlat tomonidan tuzilgan milliy iqtisodiyotga yordam beruvchi sun‟iy iqtisodiy hudud tushuniladi. Shunga koʻra, EIH oʻzida hudud suvereniteti, iqtisodiy komplekslar, keng ishlab chiqarish va maxsus mexanizmlarni aks ettiradi.

Erkin iqtisodiy zonalarni rivojlantirish boʻyicha Xalqaro Assotsiatsiya (MARSEZ) izohiga qaraganda, EIH aynan maxsus moliya va xoʻjalik jihatidan ochiq boʻlgan davlat qismidir. Bu esa, oʻz navbatida, iqtisodiyot, fan va texnika, ekologiya va gumanitar fanlar rivojiga olib keladi. Yuqoridagi izohlarga

qaraganda EIHga yagona ta’rif yo‘qligiga amin bo‘lamiz. Lekin, ko‘p iqtisodchilarning fikrini tahlil qilib quyidagi fikrga kelamiz:

1-dan, EIH davlatning asosiy qismi;

2-dan, bu hududda to‘liq imtiyozlar tizimi bo‘ladi;

3-dan, bu hudud faqatgina bojxona soliq va boshqa nazorat turlaridan “erkin” hisoblanadi;

4-dan, EIH rezidenti barcha nazorat turlaridan ozod degan ma’noni bermaydi;

5-dan, EIHga jiddiy yondashuv natijasida u tashqi savdo umumiqtisodiy fan va texnika, fan va texnologiya sohasidagi muamolarni yechishga yordam beradi.

Nazariy jihatdan EIHlarning mazmuniga berilgan turli iqtisodchi-olimlar ta’riflari tahliliga ko‘ra, erkin iqtisodiy mintaqalar iqtisodiy jarayonlarga davlat aralashuvini tanlab qisqartirish vositasi sifatida qaraladi. “Erkin iqtisodiy hudud” tushunchasiga berilgan bunday ta’rif xo‘jalik yuritishning imtiyozli tartibi amal qilishi bilan bog‘liq jarayonlarning barcha ko‘rinishini qamrab oladi. Bunday yondashuvda EIH – bu alohida olingan geografik hudud bo‘lmay, milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo‘lib, unda mamlakatning boshqa hududlarida amal qilmaydigan imtiyoz va rag‘batlar tizimi joriy qilingan va amal qiladi. Demak, EIH – mamlakatning qolgan hududlariga nisbatan alohida yuridik maqomli, milliy va xorijiy tadbirkorlar uchun imtiyozli iqtisodiy sharoitlarga ega bo‘lgan chegaralangan hudud. Biz “erkin iqtisodiy hudud” atamasining iqtisodiy mazmuni tahlili bo‘yicha olib borgan umumiy izlanishlarimizga asoslanib, EIHlar mazmuni bo‘yicha turli iqtisodchi-olimlar va mutaxasssislar fikr va qarashlari asosida unga quyidagi mazmundagi kengroq ta’rifni berish mumkin:

Erkin iqtisodiy hududlar – shunday geografik hududki, unda mamlakatda qabul qilingan xo‘jalik faoliyati tartibiga qaraganda imtiyozli soliq to‘lash va bojxona tartibi joriy etiladi. Boshqacha ifodalaganda, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo‘lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo‘llanilmaydigan ma’lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi. Shunga ko‘ra, EIH mamlakat hududining imtiyozli bojxona, valyuta, soliq, viza va mehnat rejimlari joriy etilgan maxsus ajratilgan qismidir.

EIHga eng umumiy tavsif qilib shuni aytish mumkin, u shunday hududki, bu yerdagi rag‘batlantirishlar, imtiyozlar, litsenziyalash, vizalarni rasmiylashtirish, bank faoliyatlari, mulkchilik munosabatlariga oid yyengilliklar ushbu mamlakatning boshqa hududlarida aynan amal qilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, u anklav, ya’ni bu bir mamlakat hududining yoki qismining har taraflama boshqa mamlakat yoki shu mamlakatning boshqa hududlari bilan

oʻralishidir. Bu hududda iqtisodiyotga davlatning aralashuvi maʼlum bir darajada chegaralanadi. Bu hududda mamlakatning boshqa hududlarida amal qilinmaydigan maʼlum imtiyozlar beriladi.

Qaysi mamlakatda chet el investitsiyalari va tadbirkorlarning faoliyati uchun keng imtiyozlar yaratilgan boʻlsa, shuningdek, iqtisodiyotini tiklab olishlari uchun amaliy yordam berilib imkoniyatlar yaratilgan boʻlsa investitsiya miqdori ham, tadbirkorlarning ishchanlik qobiliyati ham oʻsha erda yuqori boʻladi. Koʻpchilik rivojlanayotgan mamlakatlar uchun EIHlar amalda territoriyadagi ishchilarning turmush tarzi, ishlab chiqarish salohiyatining kontsentratsiyalashuviga yordam beruvchi maxsus hudud hisoblanadi. Shuning uchun ham bunday hududlarga “maxsus iqtisodiy hudud” atamasi mos keladi. EIHlarni yaratilishiga ularning tashkilotchilari tomonidan ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshirishning muhim boʻgʻini sifatida qaraladi. Ularning faoliyati tashqi iqtisodiy faoliyatni liberallashtirish va jadallashtirish bilan bogʻliqdir. EIHlardagi iqtisodiyot tashqi olam uchun yuqori darajada ochiqlikka, bojxona, soliq va investitsiya rejimlari ichki va tashqi investitsiyalar uchun qulaylikka ega boʻladi. Jumladan, Xitoy mamlakati maʼlumotlari boʻyicha EIH joylashgan mintaqalarda yashovchi aholi jon boshiga toʻgʻri keladigan investitsiyalar, mamlakat boʻyicha oʻrtacha koʻrsatkichdan 10 martaga yuqoridir. Buni AQShda joylashgan “Selikon velli” nomi bilan mashhur ilmiy-tadqiqot hududlarining yangi texnologiyalarni yaratishda qoʻshayotgan xizmatini hisobga olib “jahon iqtisodiyotining yadrosi”, deb bejiz nomlashmasligi bilan ham izohlash mumkin. Bugungi kunda alohida mamlakat va jahon iqtisodiyoti rivojida ulkan salohiyat va ulushga ega boʻlib borayotgan EIHlarning tashkil etilishi va rivojlanishi uzoq oʻtmishga borib taqaladi. Tarixiy manbalarga koʻra, bundan 2200 yillar muqaddam, eramizdan avvalgi 166-yilda grek davlati Delosda birinchi marotaba hujjat asosida, savdoni yengillashtarish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar tashkil qildilar. Bu erkin iqtisodiy zonalar, Sharq va Gʻarb oʻrtasidagi savdo aloqalarini birlashtiruvchi vazifani bajargan. U erdagi savdogarlar soliqlardan, bojlardan va maʼmuriy rasmiyatchiliklardan ozod etilgan.

XII-XIII asrlarda erkin savdo hududlari faoliyat yurita boshlagan. Erkin savdo hududlari Gʻarbiy Divana daryosi boʻylarida paydo boʻlgan. Bu daryo oʻrta asrlarda eng muhim savdo yoʻliga aylangan. U Arab Xalifaligini sharqiy slavyan dunyosi bilan bogʻlagan. Gʻarbiy Dvina va uning yon atroflaridagi quruqliklar ham erkin savdo hududlari deb eʺlon qilingan. Yana bir qator olimlar “1547-yilda Italiyadagi Livorno shahri erkin savdo shahri deb eʺlon qilingan va aynan shu birinchi erkin iqtisodiy hudud boʻlgan”.

Ganzey bitimi o‘zining gullagan vaqtida oddiygina iqtisodiy hududlarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘lgan. Bu esa G‘arbiy va Sharqiy Yevropa o‘rtasidagi savdo munosabatlarining rivojlanishiga olib kelgan. Ganzey bitimining rivojlanishining siri, u yerdagi yuk tashishlarning arzonligi va omborxona hamda tranzit hududlardan keng foydalanganligi. Ganzey kemalari G‘arbda Lissabondan Sharqqa Revel (Tallina)gacha suzishgan. XV asrlarning oxiriga kelib, Ganzey bitimi kemalari hammasining umumiy yuk ko‘tara olishi hajmi 60 ming tonnadan oshgan.

Boshlang‘ich erkin iqtisodiy hududlar deb, daryo bo‘yidagi yirik portlarda joylashgan maxsus territoriyalar, temir yo‘l zanjirlari, aeroportlar yoki ularga tegishli bo‘lgan rayonlar hisoblangan. Ular xorij mahsulotlarini olib kirish, olib chiqishda erkin va boj to‘lovlaridan ozod qilingan, mamlakatning bojxona territoriyasidan ajratib olingan hududlardir. Bunday hududlar hozirgacha saqlanib kelgan. U yerda tovarlar chegaralangan yoki cheklanmagan muddatgacha omborxonalarda saqlanadi, taqsimlanadi, qayta taqsimlanadi va qayta ishlab chiqiladi, so‘ngra shu mamlakat ichki bozoriga boj to‘lovi bilan yetkaziladi yoki boj soliqlarisiz chetga olib chiqib ketiladi. Bunday iqtisodiy hududlardan foydalanish mol yetkazib beruvchilar uchun ancha qulay bo‘lgan, chunki ular tovarga yetarlicha talab va albatta, unga mos ravishda narxning ham ko‘tarilishini, tovarni sotmasdan kutib turish, mahsulotni ulgurji xaridorlarga taqdim etish imkoniga ega edilar. Keyinchalik esa “erkin portlar” tashkil qilingan, bu hududda tovarlar uchun xaridorlar topilgunicha, tovarlarga boj to‘lovlari to‘lanmasdan omborlarda saqlanishi mumkin bo‘lgan. Dastavval “erkin portlar” ichki bozorni rivojlantirish uchun tashkil qilingan, keyin esa xalqaro savdoning rivojlanishiga qo‘shilish maqsadida tashkil qilingan. “Erkin portlar” Genuyada (1595 y.), Venetsiyada (1661 y.), Marselda (1669 y.), Rossiyada – Odessada (1817 y.), Vladivostokda (1862 y.), Batumida (1878 y.) tashkil qilingan. Ular porto-franko nomi bilan mashhur.

XX asrning boshlarida porto-frankolar Maltada, Sulinda, Singapurda, Adeneyada mavjud edi. Ikkinchi Jahon urushigacha 26 mamlakat va hududlar ishtiroki bilan 75ta erkin portlar va erkin savdo hududlar tashkil qilingan.

EIHlarning 2-paydo bo‘lishi XX asrning ikkinchi yarimlariga to‘g‘ri keldi. Ular rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqala boshlagan, ularning izidan esa, anchagina kechikishlar bilan o‘tish iqtisodiyotida bo‘lgan mamlakatlarda tuzila boshladi. Bunga mustamlaka tuzumlarning qulashi natijasida iqtisodiy rivojlanish yo‘liga yuzga yaqin mustaqil davlatlarning qo‘shilishi; o‘nlab integratsiya uyushmalarining tashkil topishi; yangi industrial mamlakatlarning jahon xo‘jaligiga faol qo‘shilishi; jahon sotsialistik tuzumining

qulashi; ilmiy-texnika inqilobi rivojlanishi, dunyoda raqobatning va iqtisodiy jarayonlar erkinlashuvining kuchayishi kabi omillar sababchi bo‘lgan.

Bugungi kunda dunyoning 140 dan ortiq davlatida 5 mingga yaqin EIHlar mavjud. Ularda 80 mln.dan ortiq kishi band va tashqi savdo aylanmasi 1,5 trln. AQSh dollaridan ziyod. YuNKTAD ma’lumotlariga ko‘ra: eng ko‘p EIH AQShda – 266 tani tashkil etadi.

G‘arbiy Yevropada birinchilardan bo‘lib tashkil qilingan EIH 1959-yilda, Irlandiyadagi xalqaro Shennon aeroporti yaqinidagi eksport-ishlab chiqarish hududi edi. Hozirgi davrda bu hudud mamlakat rivojlanishi katta xissa qo‘shadi. Bu hududda 24 ming kishi ish bilan ta’minlangan, u erda eksport uchun mahsulotlar ishlab chiqariladi, mamlakatning qoloq g‘arbiy qismlari iqtisodiyotining yaxshilanishiga va buning natijasida butun mamlakat rivojlanishiga olib keladi. EIHlar Buyuk Britaniyada, Germaniyada, Italiyada, Fransiyada va regionning boshqa mamlakatlarida ham EIHlar tashkil qilingan bo‘lib, ular muvaffaqiyat bilan faoliyat yuritayapti. U erda ko‘proq turli xildagi erkin savdo hududlari, ilmiy parklar va offshor markazlari tarqalgan.

Mintaqada keng tarqalgan erkin savdo hududlarining soni 120 ta atrofida. Italiyada misol uchun, erkin savdo hududining boj to‘lovlaridan ozod etilgan omborxonalar faoliyat yuritadi. Ular Neapolda, Genuyada, Barida, Imperii, Livorno, Palermo va Rimda joylashgan. Buyuk Britaniyada esa EIHlar Liverpul, Birmingem, Kardif, Belfast aeroportlarida tashkil qilingan. Ko‘pgina xalqaro aeroportlarda joylashgan, erkin iqtisodiy hududning turlaridan biri bo‘lmish, boj to‘lovlarisiz savdo olib boradigan magazinlar (“Dyuti fri” magazinlari) uzoq vaqtlargacha faoliyat yuritgan. Ularning savdo hajmi 1990-yil oxirlariga kelib 1 mlrd. Dollarga yaqinlashgan. Biroq, 2000-yil yanvaridan boshlab Yevropa Ittifoqidagi boj to‘lovlarisiz savdo qisqartirilib bordi, u Yevropa Ittifoqi savdo to‘siqlarini bekor qildi va o‘z hududdidagi bojxona jarayonlariga tegishli qoidalarni standartlarshtirdi.

Markaziy va Sharqiy Yevropa hamda Xitoy mamlakatlarida 1980-yillarda EIHlar xorij kapitalini va texnologiyasini jalb qilish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish maqsadlarida tashkil qilina boshladi. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida, asosan, mahsulot-omborxona va eksport-ishlab chiqarish hududlar tashkil qilingan va ularga soliq hamda bojxona imtiyozlari berilgan. Misol uchun, Vengriyada EIHlarni, milliy iqtisodiyotni jahon xo‘jaligi bilan integratsiyalashuvining real instrumentiga aylanishida yetarlicha tajribaga ega. Biroq Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarining ayrimlarida tashkil qilingan erkin iqtisodiy hududlar sezilarli natijalar bermadi, bunga ularni rivojlantirish uchun strategiyaning puxta ishlab chiqilmaganligi sabab bo‘lgan.

Bundan tashqari, EIHlar faoliyati, ya’ni eksport-ishlab chiqarish hududlari konsepsiyasiga asoslanib mamlakatga xorij kapitalini kirib kelishiga moslanmagan, sharoit yaratilmagan, bozor strukturasining nimjonligi va mahalliy bozorning cheklanganligi sabab bo‘lgan. Xuddi shu paytda, Xitoyda tashkil qilingan EIHlar ishonchli natijalarni bergan. Xitoydagi EIHlar, birinchi galda, xorij va chetdagi xitoy kapitalini jalb qilishga, ko‘pgina va arzon ishchi kuchidan foydalanish, mamlakat hoqimiyatining va mahalliy organ hukumatining moliyaviy qo‘llab-quvvatlanishiga qaratilgan. Natijada hozirgi kunda Xitoyda EIHlarning ko‘p darajali tizimi tashkil topdi. Bu tizim Xitoy davlatining EIHlarni rivojlantirish bo‘yicha o‘ziga xos amaliyot va tajribalarni shakllantirishida muhim o‘rin egallaydi. Buning natijasida bugungi kunda Xitoyda turli yo‘nalishdagi 190 dan ortiq EIHlar faoliyatining samarali yo‘lga qo‘yilishiga erishildi.

Rossiyada EIHlar 1980-yillar oxiri 1990-yillar o‘rtalariga kelib tashkil qilina boshlandi. Rasman tasdiqlangan EIHlar bir necha o‘ntadan iborat edi. Bugungi kunga kelib, Rossiya Federatsiyasida EIHlar faoliyati tartibga solingan va nazoratga olingan bo‘lib, ular sonining samarali faoliyat ko‘rsatishiga qarab qisqartirildi. Ular ichida erkin savdo hududlariga tegishli mahsuslashtirilgan turli xildagi hududlar va o‘z hajmiga ko‘ra kattaroq, umumiy, kengroq bo‘lgan hududlar bor. Biroq, Rossiyada tashkil qilingan barcha EIHlar ham vaqt o‘tishi bilan tajribalarga dosh berolmadi. Bunga ularga nisbatan mamlakat siyosatining munosabati ham ta’sir ko‘rsatgan. Ular ichida muvaffaqiyat qozonganlardan Primorya o‘lkasining “Naxodka” EIH va Kaliningrad viloyatidagi mahsus iqtisodiy hududlarni aytish mumkin.

Shuningdek, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi va Markaziy Osiyo davlatlarida ham EIHlarni tashkil etish va rivojlantirishga alohida e‟tibor qaratib kelinmoqda. Jumladan, bugungi kunga kelib Rossiya Federatsiyasida 25 ta, O‘zbekistonda 24 ta, Qozog‘istonda 10 ta, Turkmanistonda 10 ta, Belorusiyada 6 ta, Tojikistonda 2 ta, Qirg‘izistonda 1 ta EIH faoliyat ko‘rsatmoqda. Shunday qilib, bugungi globallashuv jarayoni talablariga ko‘ra dunyodagi EIHlar soni doimiy ravishda ortib boradi, ularni tashkil qilishdagi geografik chegaralari kengayadi, ularning shakli o‘zgarib boradi: tashqi savdo hududlaridan eksport-ishlab chiqarish va kompleks hududlarga. Xo‘jalik faoliyati mohiyati tovar ayrboshlashdan tovar ishlab chiqarish tomon boradi, xizmat ko‘rsatishning oddiy turlaridan ilmiy darajada murakkab bo‘lgan turlariga o‘zgarib boradi. Yuqoridagilarni ko‘rib, shuni xulosa qilish mukinki, EIHlar milliy iqtisodiyotni jahon xo‘jaligi bilan integratsiyalashuvida muhim omilga aylandi.

10.2. Erkin iqtisodiy hududni tashkil etish va boshqarishning xorij tajribasi

Rivojlangan davlatlarda yaratilayotgan EIH mamlakatning xo‘jaligiga, eng avallo, tashqi iqtisodiy aloqalar darajasi oshishiga va tovar almashinuvi o‘sishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Jumladan, AQShda 266 ta tashqi savdo hudud (TSH)lari mavjud, ular butun mamlakat hududini qamrab olgan. AQShda EIHlar soni 266 ta ekanligi tilga olinganida rasman TSHlari nazarda tutiladi. Undan tashqari, tadbirkorlik hududlari va texnoparklar ham faoliyat ko‘rsatadi. 1990-yillar boshlarida AQShda 150 ta texnopark (dunyodagi texnoparklar umumiy sonining 30 foizi) mavjud edi63. Hozirgi kunda ular soni 200 tadan ortiq. Shuningdek, 1500 ta tadbirkorlik hududlari ham mavjudligini hisobga olgan AQShda EIHlar qanchalik rivojlanganligini tasavvur qilish mumkin.

AQShning TSH davlatning ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy elementi bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga o‘z hissasini qo‘shadi; bandlik darajasini oshiradi, mablag‘ kelishini ta’minlaydi va ichki bozor ehtiyojini qondirishga xizmat qilishadi. Bundan tashqari, ESH faoliyati AQSh avtomobil sanoatining raqobatbardoshligi oshishiga ko‘maklashgan va Amerika ichki bozorida Yaponiya avtomobil ishlab chiqarish korporatsiyalariga qarshi kurashda yetakchi o‘rinni egallashni ta’minlagan.

Yevropa ichki va tashqi savdo rivojlanishiga EIH sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishmoqda. Bu hududlarda amalga oshirilayotgan savdo operatsiyalarining miqdori va samarasi Yevropaning tashqi iqtisodiy faoliyatining rivojlanishiga katta hissa qo‘shmoqda va bu, o‘z navbatida, Yevropa dunyo bozorida yetakchi o‘rinni egallashini ta’minlab berdi. Germaniyada, masalan, oltita erkin iqtisodiy zona faoliyat ko‘rsatmoqda. Bular ichida eng birinchi paydo bo‘lgani, ko‘plab olti va sakkiz qavatli, hajmi 600 ming m^2dan ortiq omborga, neft va neft mahsulotlarini saqlash omborlariga, meva va sabzavotlar uchun mo‘ljallangan omborlarga ega Gamburg EIHdir. Bu zona Gamburg Germaniyaning eng yirik dengiz porti unvonini ushlab turishiga imkoniyat bermoqda.

G‘arbiy Yevropaning rivojlangan davlatlari jahon iqtisodiyotida va jahon xo‘jalik aloqalarida muhim rol o‘ynaydi. Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga etish bir necha o‘n yilliklardan iborat. Yevropa davlatlari mavqei ham mintaqada, ham jahon xo‘jaligida mustahkamlanishiga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish modeli tanlovi, jahon xo‘jaligiga yuqori ochiqlik va xo‘jalik hayotning internatsionallashuv darajasi, integratsion jarayonlar sabab bo‘ldi. G‘arbiy Yevropaning iqtisodiyoti va tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlanishiga mintaqada keng tarqalgan EIH ma’lum xissa qo‘shmoqda.

Odatda, EIH xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo‘jalik aloqalar bilan bog‘liq va u yoki boshqa davlat iqtisodiy rivojlanish strategiyasi bilan belgilanadigan vazifalarni bajaradi. Asosan, chet el sarmoyalarini jalb etuvchi rivojlanayotgan davlatlar EIHiga qaraganda, G‘arbiy Yevropada EIH, boshqa rivojlangan davlatlardagi kabi, milliy xususiy kapital jalb etishga va mahalliy tadbirkorlar uchun preferentsial investitsion sharoit yaratishga qaratilgan. Bundan tashqari, G‘arbiy Yevropada EIH faoliyati (ayniqsa, 1950-yillardan keyin) yetarli darajada mintaqa davlatlari iqtisodiy rivojlanishining muhim tendensiyasi bo‘lmish integratsion jarayonlar bilan aniqlanadi.

G‘arbiy Yevropada EIHning ko‘p turlari mavjud, ular ichida erkin savdo hududlari, texnoparklar, ofshor markazlari va kompleks hududlar rivoj topgan. EIHning Atlantika okeani qirg‘og‘ida joylashganligi uning Amerika, Shimoliy Afrika, Anlantika sohili hamda O‘rta er dengizi atrofidagi Yevropa davlatlari, Yaqin va O‘rta Sharq davlatlari bilan o‘zaro iqtisodiy munosabatlari rivojlanishini ta’minadi. “Qadis” hududidagi qirg‘oq Ispaniyani barcha yirik savdo markazlari bilan bog‘lovchi yuk va passajir tashuvchi, dengiz liniyalariga xizmat qiluvchi zamonaviy port qurilmalariga ega. “Qadis” EIH maydoni 570 ming m2 ni tashkil etadi. Bu hududda xalqaro savdo markazi, ofis markazi, ochiq va yopiq ombor va maydonchalar, sanoat korxonalari, port xizmatlari, konteyner-muzlatgichlar terminali joylashgan.

“Qadis” EIH zamonaviy infratuzilma va ma’lumotlar bazasi, xavfsizlik xizmat,iyaki aloqa tizimi, bojxona, bank va transport xizmatlariga ega. ESH Yevropa Ittifoqi (EI) bojxona hududining qismi hisoblanadi, shuning uchun uchinchi davlatlar tovarlari uchun quyidagi bojxona va soliq imtiyozlari mavjud:

- agar tovar ESHda bo‘lsa, import bojlaridan ozod etish;
- zona hududiga olib kelinayotgan tovarlarni maxsus soliqlardan ozod etish;
- QQSdan ozod etish va ESHga olib kirilayotgan tovarlar uchun va bu tovarlarni qayta ishlash bilan bog‘liq xizmatlar uchun to‘lovlarning qaytarilishi;
- EI savdo siyosati choralarini qo‘llamaslik;
- tovarning kelib chiqishi, imqdori, ishlab chiqilgan joyi va ishlatilishidan qat‟iy nazar, uni olib kirish va cheklanmagan muddat davomida ESHda saqlash imkoniyati.

“Qadis” EIH muvaffaqiyatli rivojlanib, Ispaniyaning ichki va tashqi savdosi rivojlanishiga hissa qo‘shmoqda.

1990-yillar boshida Ispaniyada “Barselona” kompleks EIHi tuzilgan. Davlatdagi eng yirik zona hisoblanuvchi mazkur EIH o‘z ichiga sanoat

zonasini, erkin bojxona omborini va erkin savdo zonasini oladi. Bu kompleksni boshqarish uchun Barselona EIH konsortsiumi tashkil etilgan. Konsortsium uchta EIH faoliyatini boshqarish va hudud chegarasidagi erlarni korxona va firmalarga ijaraga berish bilan birga, EIHdagi loyihalarni amalga oshirish bilan shug‘ullanadi.

Turkiya o‘z iqtisodiy rivojiga EIHlar tashkil etish orqali erishgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Turkiya hukumati rahbarlari mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish borasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish dasturini amalga oshirganlar. Bu dasturning amaliy ko‘rinishi esa EIHlar tashkil etish va o‘sha hududlarga xorijiy investorlar kapitallarining oqib kirishini ta’minlashda namoyon bo‘lishi ko‘zda tutilgan edi.

Turkiyadagi ilk EIHlar 1987-yilda Mersin va Antaliya shaharlarida tashkil etilgan. 1990-yilda aynan shunday hududlar safi Izmirdagi Egey EIH va Istanbul shahrida yaratilgan EIHlar bilan kengaydi. Keyinchalik 1992-yilda Trabzonda, 1993-yilda Adan shahrida, 1994-1995-yillarda Turkiyaning sharqiy hududida joylashganshaharlar Erzurum va Mardina shaharlarida ta’sis etilgan. Bu kabi islohatdan ko‘zlangan asosiy maqsad, mamlakatning nisbatan qoloq bo‘lgan, iqtisodiy tang ahvolda qolgan hududlarning qisqa muddat ichida samarali o‘sishini ta’minlash hamda u erlarga xorijiy investorlar va tadbirkorlarni jalb etish orqali rivojlangan bozor infratuzilmasini shakllantirishdan iborat bo‘ldi.

Turkiya EIHlari faoliyati ushbu davlatning qulay geografik joylashuvi, uning Yaqin va O‘rta Sharq, qolaversa G‘arbiy va Sharqiy Yevropa davlatlariga yaqin joylashganidan unumli foydalangan holda tez orada qo‘shni va xorijiy mamlakatlar bozorlariga kirib borishi, ularni egallashi hamda kuchli raqobat olib borishini yo‘lga qo‘yishga qaratilgan.

Sharq bilan G‘arbni bog‘lab turuvchi, qadimiy savdo yo‘lida joylashgan BAAning Dubay shahridagi “Djebel Ali” nomli portida erkin iqtisodiy zona mavjud. Atrofidagi EIH bilan birgalikda bu port dunyoning eng katta, turli kemalarni qabul qila oladigan sun‟iy port. “Djebel Ali” 1,5 mlrd. kishidan iborat iste‟mol bozoriga ega ideal saqlash va distrebyuterlash markazidir. Bu zonada ajoyib havo yo‘llari va zamonaviy aloqalar mavjud. EIHda dunyoning yirik transmilliy kompaniyalar va banklar filiallari, yuridik, auditor va boshqa firmalar, reklama agentliklari, konsalting kompaniyalari faoliyat ko‘rsatmoqda va bu, o‘z navbatida, soliqdan ozod bo‘lgan holda biznes yuritish uchun ajoyib sharoitlar va imkoniyatlar tug‘diradi.

Mahalliy hukumat uchun “Djebel Ali” amalda yaratilgan loyihadir va bu zona 80% savdodan iborat iqtisod rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. EIHlar ko‘plab rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiga har tomonlama ta’sir ko‘rsatmoqda. Moliyaviy resurslar etishmasligi sharoitlarida bu zonalar faoliyati rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiga, bu zonalarda har xil

imtiyozlar, zarur bo‘lgan infratuzilma, nisbatan malakali va arzon ish kuchlari va yengillashtirilgan ma’muriy jarayonlar mavjudligi sababli, bevosita chet el investitsiyalari kirib kelishini ta’minlaydi.

10.3. Offshor hududlarning geografik tarkibi va guruhlanishi

Xizmat ko‘rsatuvchi EIHlarning alohida shakli offshor markazlari bo‘lib, u yerda ushbu hududda xo‘jalik yuritmaydigan yuridik shaxslar (firmalar, banklar) registratsiyalashning yengillashtirilgan tartibidan va soliq imtiyozlaridan foydalanadilar. Offshor biznes g‘oyasi XIX asr oxirida tug‘ildi. Britaniya sudining xorijiy fuqarolarni soliqqa tortish to‘g‘risidagi qonunlariga tayangan. Dastlab bu turdagi biznes “portga qulay parkni” ishlatish bilan bog‘liq bo‘lib, keyinchalik moliya sohasiga va turli xil xizmatlar ko‘rsatishga yo‘naltirilgan.

Yevropada “soliq hududi” ning dastlabki tarixiy misoli Shveytsariya va Italiya o‘rtasidagi chegara chizig‘ida joylashgan Campione shahri bo‘lib, bu ikki mamlakatni bu joyga nisbatan soliq yurisdiksiyasidan voz kechganidan so‘ng o‘z-o‘zidan paydo bo‘ldi. Biroq, amaldagi offshor biznes amaliyotining asoslari britaniyalik huquqshunoslar, bankirlar, sug‘urtachilar va kema egalari tomonidan ishlab chiqilgan va amalga oshirilgan. Shu sababli, asl “soliq hududlari” Buyuk Britaniyada va sobiq kolonial mulklarida yaratilgan. 1945-yil sentabr, Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so‘ng, jahon iqtisodiyotida yangi davr boshlangan edi – qayta tiklangan industrial kapital tinchlik davrida jahon hamjamiyati ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulotlar sohasida o‘z potensiallarini amalga oshira boshladi. Katta kompaniyalar xorijiy investitsiyalarni qidirib topishmoqdalar.

Shu bilan birga, urushda katta zarar ko‘rmagan mamlakatlar (hatto Rossiya va Germaniya bilan solishtirganda) hukumatlari obyektiv sabablarga ko‘ra soliq qonunchiligini jiddiy ravishda qayta ko‘rib chiqishga, soliq to‘lovchilarga ularning xarajatlarining katta qismini joylashtirishga majbur bo‘ldi. Tabiiyki, sanoat gigantlari o‘z daromadlarining sezilarli ulushini deyarli har qanday joyga berishga tayyor emas edi. O‘sha paytda o‘n olti yil davomida jahon iqtisodiyotida muhim rol o‘ynagan kuchlar harakatga keldi.

Xalqaro sanoat gigantlari, yirik kompaniyalar va banklar rahbarlari soliq domenlarini tashkil etish g‘oyasini yaratdilar. Yuqori rivojlangan iqtisodiy mamlakatlarga e‟tibor qaratmaslik uchun, birinchi navbatda, ular e‟tiborini Britaniyaning sobiq koloniyalariga qaratishdi, ular mustaqillikka erishdi, ammo tabiiy va intellektual resurslari yo‘q edi. Tinchlik shartnomalari asosida ushbu mamlakatlar qonunlari soliq yukini va valyuta boshqaruvini liberallashtirishga olib keldi; katta sarmoya

telekommunikatsiya va boshqa sohalarga investitsiya qilindi. Shunday qilib, yirik moliyaviy va sanoat korporatsiyalari soliq to‘lamasdan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga muvaffaq bo‘ldi.

Boshqa tomondan, bojsiz va soliqqa tortilmagan hududlarni yaratish chet el kapitalining oqimini kuchaytirdi Bunday hududlar xalqaro investorlar uchun jozibador bo‘ldi. Ko‘p sonli NATO harbiy bazalarini yaratishga olib keladigan sovuq to‘lqin operatsiyalarining tezkor rivojlanishi bunday offshor hududlarning qo‘liga o‘tdi. Harbiy bazalarni yaratish zarur bo‘lganligi sababli, Karib dengizi va Tinch okean havzalarining hududi vaqt o‘tishi bilan katta miqdordagi tijoriy ahamiyatga ega ma’lumotlar to‘plangan offshor hududlarni himoya qilish vazifasini avtomatik ravishda amalga oshira boshlashdi. Shunday qilib, offshor hududlarning paydo bo‘lishi tasodifiy emas edi. Bu ichki va tashqi obyektiv sabablarga ko‘ra yuz berdi. Buning natijasida jahon amaliyotida offshor hududlarni yaratishga bo‘lgan qiziqish va e’tibor kuchaydi. Buning natijasida amaliyotga offshor tushunchasi kirib kelishi yuzaga keldi.

“Offshor” atamasi ilk bor 1950-yillarning oxirlarida AQShda qo‘llanila boshlangan. “Offshor” so‘zining lug‘aviy ma’nosida “off shore” inglizcha so‘z bo‘lib, “qirg‘oqdan tashqarida”, “sohildan tashqarida”, “ochiq dengizda” degan ma’noni anglatadi. Offshor hududlar erkin savdo hududlarining bir ko‘rinishi bo‘lib, keng rivojlanish xarakteriga egaligi, investitsiyalar, kompaniyalar, xoldinglarni o‘ziga jalb etishi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Offshor hududlari EIHlarda maxsus sinfni tashkil qiladi. Ularning asosiy farqi shundaki, ularda ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish huquqiga ega emaslar. Offshor hududlari xaridorlarni qulay pul-kredit rejimi, yuqori darajadagi bank va tijorat sirlari, imtiyozli soliq va tashqi savdo to‘g‘risidagi qonunlar bilan ta’minlaydi.

Offshar hududda imtiyozli faoliyat yuritish, shuningdek, valyuta cheklovlari yo‘qligi, foydani erkin eksport qilish, chet ellik investorlar uchun bojxona to‘lovlari va to‘lovlarning yo‘qligi, ustav kapitalining past darajasi bilan belgilanadi. Offshor biznes rejimida yana bir yetakchi belgisi – mamlakat hududida offshor kompaniyani tashkil etishda tijoriy faoliyatni taqiqlash.

Offshor hudud – qonunchilikda bunday davlatdan tashqarida biznesni amalga oshirish uchun mo‘ljallangan nolinchi yoki nolinchi soliq rejimida bo‘lgan kompaniyalarni ro‘yxatga olish imkoniyati nazarda tutilgan hudud. Dunyodagi offshor hududlarning umumiy soni shartli ravishda aniqlanishi mumkin, chunki, har yili ularning ba’zilari yo‘qolib ketadi, boshqalari paydo bo‘ladi.

Mutaxassislarning fikricha, bugungi kunda offshor kompaniyalar

uzoq vaqt davomida mavjud bo‘lgan qariyb oltmish turg‘un va integratsiya offshor markazlari mavjud. Offshorning jozibadorligida muhim omil – bu rejimning barqarorligi. Odatda, offshor kompaniya ro‘yxatdan o‘tgan sanadan boshlab 15-25 yil mobaynida, offshor zonada salbiy o‘zgarishlarga qarshi investorga kafolat beriladi. Bir qator juda muhim ijobiy omillarga qaramay, offshor zonalarga ba’zi kamchiliklar mavjud. Bir qator rivojlangan mamlakatlar (AQSh va Yevropa Ittifoqi) bojxona va soliq xizmatlari offshor hududlardan firmalar ishtirokida tuzilgan bitimlarni muntazam tekshirishadi.

Boshqa salbiy omil – offshor kompaniyalarning davlat organlari tomonidan ishonchsizligini ko‘rsatishi. Shuningdek, kredit olish va biznes sheriklarini topishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. O‘z hududida offshor hududlarni yaratadigan mamlakatlar uchun qo‘shimcha foyda xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, daromadlarni oshirish, yangi ish joylarini yaratishdir, bu esa, umuman olganda, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga yordam beradi. Jahon amaliyotida offshor hududlarning quyidagi turlari amal qiladi:

1. Klassik offshor hududlar. Bu hududlarda korxonalar soliqlar va moliyaviy hisobotlardan ozod etilgan bo‘ladi.
2. Soliq yuki past bo‘lgan offshor hududlar.
3. Korxonalarni ro‘yxatdan o‘tkazish, biznesni yuritish va soliq to‘lovi bo‘yicha ayrim imtiyozlarga ega offshor hududlar.

Klassik offshor hududlar va soliq yuki past bo‘lgan offshor hududlarga investorlar va tadbirkorlar intilishi nisbatan kuchli hisoblanadi, biroq, klassik offshor hududlar ular ichida eng jozibalisi hisoblanadi. Masalan, klassik offshor hududlarga Bagama, Panama, Virgin orollari va boshqa offshor zonalarni misol qilib keltirish mumkin. Quyida eng rivojlangan offshor hududlar va ular tarkibidagi klassik offshor hududlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltirilgan: Avstriya Angliya (OFF) Bagam orollari (OFF) Beliz (OFF) Belgiya Britanskie Virginskie ostrova (OFF) Buyuk Britaniya Vengriya Germaniya Gibraltar Gollandiya Gonkong Daniya Dominika (OFF) Irlandiya Kipr Latviya Lixtenshteyn Lyuksemburg Mavrikiy (OFF) Madeyra Malta Marshall orollari Yangi Zelandiya OAE Ostrov Djersi (OFF) Ostrov Men (OFF) Ostrov Nevis (OFF) Panama (OFF) Samoa (OFF) Seyshel oroli (OFF) Shveytsariya Urugvay Estoniya.

Izoh: (OFF) – bu belgi bilan klassik offshor hududlar belgilangan.

Soliq yuki past bo‘lgan offshor hududlarga Vengriya, Kipr va shu kabi offshor hududlarni misol qilib keltirish mumkin. Offshor hududda ro‘yxatga olingan, soliq va boshqa imtiyozlar olishga nomzod bo‘lgan kompaniyalarga qo‘yiladigan asosiy talab – offshor markaz joylashgan davlatning rezidenti bo‘lmaslik va bu davlat hududida daromad

olmaslikdir. Soliq gavanlarining offshor hududlardan farqi shundaki, u yerda barcha firmalar (xorijiy firmalar ham, mahalliy firmalar ham) faoliyatning barcha turlari yoki ba'zi turlari bilan shug'ullanishda imtiyozlarga ega bo'ladilar. Hozirgi paytda jahonda 300 dan ortiq offshor markazlar mavjud. Ulardan 70 tasi soliq gavanlari hisoblanadi.

Offshor hududlari offshor kompaniyalarning ma'muriy sharoitlarida, talablarga javob berishda, soliqlarga va boshqalarga juda katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun, offshor kompaniya tomonidan offshor hududi ro'yxatga olish uchun, muayyan turdagi biznes uchun, alohida offshor sxemasi uchun va ba'zan, muayyan moliyaviy operatsiyalar uchun tanlangan.

Offshor hududni tashkil etgan davlat uchun offshor hududlarning qiymati juda katta. Davlatlar boshqa mamlakatlarning aholisi tomonidan qo'shimcha moliyaviy daromad olishadi, ya'ni aslida ular hech qanday foyda keltirmaydi, chunki, offshor tuzilmalar o'z faoliyatini xorijiy manbalardan moliyalashtiradi, chet elda ishlaydilar, biroq, ayni paytda ular kapitalini offshor yurisdiktsiyalarga jamlaydi, kichik hajmda bo'lishiga qaramasdan, ichki infratuzilmani rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash, offshor hudud iqtisodiyoti rivojiga ta'sir ko'rsatishga qodir hamda o'z biznesini rivojlantirish va himoyalashga erishadilar.

Offshor markazlari deyilganda, umumiy ko'rinishda, faoliyatlari bo'yicha soliqqa tortishning imtiyozli tizimi amal qiladigan chet el, xorijiy kompaniyalarning o'z hududdida faoliyatini tashkil etuvchi mamlakatlar yoki hududlar tushuniladi. Offshor markazlarida ro'yxatdan o'tgan kompaniyalar davlat yurisdiktsiyasi ostida bo'ladi va mahalliy qonunchilikga qat‟iy amal qilishlari majburdir. Offshor hududlar faoliyat ko'rsatuvchilarga soliq imtiyozlari va faoliyat erkinligi beriladi, valyuta nazorati olib tashlanadi, har turdagi valyutada operatsiyalar amalga oshirilishi mumkin, moliyaviy operatsiyalar anonimligi ta'minlanadi. Offshorning klassik varianti offshor hududlarida faqatgina norezidentlar xo'jalik va moliyaviy faoliyat olib borishlarini nazarda tutgan.

Offshor hududlarida soliq imtiyozlari turli xil variantlarda bo'lishi mumkin. Irlandiya va Liberiya offshor hududlarida soliq umuman olinmaydi. Shveysariyada soliqlar juda ham past stavkalarda olinadi. Lixtenshteyn va Antil orollari offshor hududlarida soliq sifatida yagona to'lov amalga oshiriladi, bu kabi hududlarda yana yillik ro'yxatga olish badallari, bank va sug'urta xizmatlaridan foydalanganlik uchun to'lov, trast faoliyati uchun litsenziya to'lovlari ham olinadi. Shimoliy Samoada esa buxgalteriya hisobi tartibi kompaniya egalarining hohishi bo'yicha tanlanadi.

Zamonaviy offshor biznesining asoslari britaniyalik yuristlar,

bankirlar, sug‘urtachilar va yuristlari tomonidan ishlab chiqarilgan va amalga oshirilgan. Shuning uchun birinchi “soliq gavanlari” Britaniyada tashkil etilgan. Buyuk Britaniya va boshqa bir qator mamlakatlar hukumatlari qonunchilikka ma’suliyatni cheklashni kiritishdi, bu vaziyatda maksimal yo‘qotish aksioner kapitaliga teng bo‘ladi. Bu ishchan investitsiyalashni qo‘llab-quvvatlash uchun amalga oshirilgandi, bankrotlik yuz bergan hollarda kreditorlar kompaniya egasining mulkiga egalik qilish huquqiga ega bo‘ldilar. Bu kabi ma’suliyat cheklashning yo‘lga qo‘yilishi mamlakatda ishchi faoliyatni jonlanishiga olib keldi. Bundan tashqari, jismoniy shaxslar va kompaniyalarga turli xil soliqlar qo‘yilardi, bu esa soliq tizimini rejalashtirishni amalga oshirish imkoniyatini berdi, amaliyotda esa bu soliq stavkalarini pasaytirishning qonuniy yo‘llarini izlab topish deb tushuniladi.

Eng birinchi tashkil etilgan offshor hududlariga Men, Gernsi, Djersi, Gibraltar orollari hamda Irlandiya va Panamalar misol bo‘la oladi. Xuddi mana shu mamlakat va hududlar uzoq vaqt davomida, nafaqat, Yevropa biznesi imkoniyatlarini, balki, o‘z hududlarida offshor operatsiyalarining salmoqli ulushini amalga oshirishgan.

Hozirda esa offshor kompaniyalar faoliyat ko‘rsatayotgan davlatlar qatoriga Lixtenshteyn, Panama, Normandiya orollari, Men orollari (Britaniya), Antil orollari, Gonkong, Madeyra, Liberiya, Irlandiya, Shveytsariya va boshqalar kiradi. Oxirgi o‘n yillikda bular tarkibiga Malta, Mavrikiya, Garbiy Samoa, Isroil, Malayziya (Labuan oroli) va boshqa davlatlar qo‘shildi. Offshor hududlarini tashkil etgan mamlakatlar bir qator ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga erishadilar:

- chet el kapitalini jalb etadilar;
- soliq to‘lovlari, yig‘imlari va boshqa qo‘shimcha daromad manbalariga ega bo‘ladilar;
- mahalliy aholini ish bilan bandligini ko‘paytiradilar.

Xalqaro valyuta fondining ekspertlarining hisob-kitoblariga muvofiq, ayrim mamlakatlarda offshor biznesidan kelayotgan daromad yalpi ichki mahsulotning 30-35 %ga etadi.

10.4. O‘zbekıstonda erkın ıqtısodıy hududlarnı tashkıl etılıshı va rıvojlanısh ıstıqbolları

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2017-yil 26-oktabrda imzolangan “Erkin iqtisodiy hududlar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni EIHlarni izchil rivojlantirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish borasida yana bir muhim omil

bo’lib xizmat qilmoqda. O‘tish iqtisodiyoti davrida turgan O‘zbekiston Respublikasi uchun oldimizga qo‘yilgan ulkan maqsadlarga erishishda investitsiya zahiralarining chet el manbalariga murojaat etilishi ham strategik, ham joriy masalalarni hal qilish zaruriyatiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Bu vazifalardan eng muhimlari:

- milliy iqisodiyotni qayta tuzish;
- mintaqalarning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotidagi nomutanosibliklarni yo‘qotish;
- mamlakatning eksport salohiyatini kuchaytirish;
- import o‘rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish;
- raqobat muhitini rivojlantirishga yordam beradigan iqtisodiyotning xususiy va aralash sektorlarini shakllantirish;
- bozor infratuzilmasini yaratish;
- ilg‘or chet el texnologiyasi, nou-xau va boshqaruvchilik tajribasini jalb qilish.

O‘z navbatida, respublikamizda ko‘p yillar davomida yaratilgan qulayliklar asosida aytish mumkinki, O‘zbekistonda xorijiy investorlarni jalb etish uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud:

– siyosiy barqarorlik;

–xususiy mulk va raqobatni himoyalaydigan qonunchilik bazasining shakllangani;

– investitsiya jarayonini qo‘llab-quvvatlaydigan infratuzilmaning barpo etilgani;

– mamlakatning qulay geografik joylashuvi;

– agrosanoat sektorini rivojlantirish salohiyatining yuqoriligi va mamlakatning mineral-xomashyo resurslariga boyligi;

– yuqori malakaga ega mehnat resurslarining mavjudligi;

– savdo uchun ichki bozor hajmining yetarli darajada kengligi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar va belgilangan vazifalar davla investitsya siyosati ijrosi va samarasi uchun xizmat qilib, pirovardida, tashqi iqtisodiy aloqalarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish va unga qaratilgan faoliyatlarni takomillashtirishni taqozo etadi. Bular esa, o‘z navbatida, mamlakatimiz eksport salohiyatini yanada rivojlantirishda to‘laroq o‘z aksini topadi. Shu sababli, mamlakat eksport salohiyati rivojlantirishning barcha zamonaviy va qulay tizimi, shart-sharoitlarini yaratish va unga qaratilgan investitsiyalashda xorijiy sarmoyalardan ham keng foydalanishni izchil davom ettirib bormog‘imiz lozim. Bu esa bevosita eksport salohiyatimizni oshirish maqsadida transport-logistika tizimini takomillashtirish lozimgini keltirib chiqaradi. Chunki, dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda ko‘plab qiyinchiliklar paydo bo‘lmoqda. Shu ma’noda

respublikamizda qulay transport-logistika tizimini va xalqaro transport-logistika tarmog‘ini yaratishda olib borilayotgan ishlar va ularning milliy eksport salohiyatmizni oshirishga, jumladan, EIZlar korxonalari eksporti hajmini yanada oshirishga ham xizmat qilishida muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlamoq lozim.

Mintaqa va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga EIHlarga orqali xorijiy investitsiyalarni jalb etishni yanada faollashtirish va shu asosda iqtisodiyotning mintaqalar kesimidagi eksport salohiyatini yanada oshirib borish lozim va buning uchun quyidagilarni amalga oshirish lozimdir:

1. Mintaqalar iqtisodiyotini yanada rivojlantirish imkonini beruvchi iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning uzoq muddatli dasturlarini ishlab chiqish va uni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarning ishtirokini oshirishga katta e‟tibor qaratish lozim.

2. Ishlab chiqarishlarni eng ilg‘or texnologiyalar asosida tashkil etuvchi va yangi ish o‘rinlarini barpo etuvchi, mintaqalarda tayyorlanadigan xomashyolardan ichki va tashqi bozorlar uchun tayyor mahsulotlar tayyorlovchi loyihalarni xorijiy investitsiyalar ishtirokida moliyalashtirishga ustuvorlik berish zarur.

3. Xorijiy hamkorlar bilan ish yuritishda ularning zamonaviy bilim va tajribalaridan oqilona foydalanish, mahalliy kadrlar orasida potensial kadrlar sonini oshirib borish maqsadga muvofiqdir.

4. Mintaqalardagi infratuzilmalarni rivojlantirish orqali xorijiy investitsiyalardan samarali foydalarish tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

5. Har bir mintaqada ma’lumotlarning axborot-tahlil bazalarini joriy etish va hududlarning investitsiya imkoniyatlari to‘g‘risida investorlarni axborot bilan ta’minlash yuzasidan amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish, har bir mintaqa uchun ko‘rgazma va biznes-seminarlar o‘tkazishni ta’minlash lozim.

6. Xorijiy investitsiyalar ishtirokida barpo etilgan korxonalar faoliyatini kengaytirish yoki takomillashtirish maqsadida joriy etiladigan yangi texnologiyalarni xalqaro lizing hisobiga ta’minlash va shu orqali mintaqalarda xalqaro lizing munosabatlarini yo‘lga qo‘yish va bu munosabatlarni davlat tomonidan rag‘batlantirish tizimini joriy etish lozim.

7. Mintaqalarga xorijiy investitsiya ishtirokida resurslarni tejovchi kam chiqimli yoki chiqimsiz yanada progressiv texnologiyalarni joriy qilish asosida eksportga yo‘naltirilgan loyihalarni davlat tomonidan keng qo‘llab-quvvatlash maqsadga muvofiqdir.

8. Kelgusida ham tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, eksportni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash yo‘lida quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- eksport yuklarini qo‘shni davlatlardan temir yo‘l orqali imtiyozli narxlarda o‘tkazish bo‘yicha muzokaralarni izchil davom ettirish;

- kelgusi yillarda ham bojxona tartiblarini keskin soddalashtirish, bojxona nazorati punktlari hamda yuklarni rasmiylashtirish postlarini tubdan isloh qilishni davom etirish;

- Jahon bankining “Logistika samaradorligi indeksi”da mamlakatimiz o‘rnini yuqori pozitsiyaga ko‘tarish choralarini ko‘rish;

- milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligini yanada oshirib borish orqali ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishni faollashtirish asosida ishlab chiqarishning eksportga yo‘naltirilganlik salohiyatini rivojlantirish borish;

- soliq yukini kamaytirish hisobiga barchaga bir xil adolatli soliq rejimini joriy etish, samarasiz soliq imtiyozlarini bosqichma-bosqich bekor qilish;

- turizm eksportidan keladigan daromadni oshirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish, jumladan, 2026-yilga borib yurtimizga tashrif buyuradigan xorijiy sayyohlar sonini 9 million nafarga, jumladan, uzoq xorijdan keluvchilar sonini 2 mln.nafarga turizm eksportidan keladigan yillik daromadni esa 2,2 mlrd. AQSh dollarigacha etkazish lozim.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadi, vazifalari va turlari

2. Erkin iqtisodiy hududlarga davlat tomonidan berilgan imtiyozlar

3. Erkin iqtisodiy hududni tashkil etish va boshqarishning xorij tajribasi

4. Offshor hududlar deganda nimani tushunasiz?

5. Erkin iqtisodiy hududlar tushunchasining iqtisodiy mohiyati

6. Offshor hududlarini tashkil etgan mamlakatlar qanday ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga erishadilar?

7. Dunyo mamlakatlarida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etilishi

8. O‘zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etilishi va rivojlanish istiqbollari

XI BOB. XALQARO LIZING

11.1. Lizing – xorijiy investitsiyalarrni jalb etish shakli sifatida.
11.2. Xalqaro lizing munosabatlarini rivojlanishi.
11.3. O‘zbekistonda lizing xizmatlari bozori.

11.1. Lızıng – xorıjıy ınvestıtsıyalarrnı jalb etısh shaklı sıfatıda

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda, lizingga lizing mahsuloti ishlab chiquvchilar va iste‘mol qiluvchilar, shuningdek, moliyaviy vositachilar, biznesning shu turi bilan shug‘ullanuvchilar uchun bir qator muhim masalani hal etuvchi biznesning alohida turi sifatida qaraladi. O‘zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini moliyalashning yangi usulini keng qo‘llash uchun, shuningdek, chet el lizing tajribasidan to‘g‘ri foydalanish uchun lizing munosabatlar iqtisodiy tabiati va mohiyatini chuqur anglash lozim bo‘ladi. Lizing mohiyatini to‘g‘ri tushunish, uning tabiatini atroflicha o‘rganish, zamonaviy bozor iqtisodiyotida barcha funksiyalarini bajarish milliy iqtisodiyotda uni keng tatbiq etish va rivojlantirish uchun huquqiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yaratish imkonini beradi. Iqtisodiy adabiyotlarda bir qator mamlakatimiz va xorijlik iqtisodchi olimlar tomonidan lizing toifasiga yetarlicha ta‘rif berilgan. Rivojlangan davlatlarda lizing amaliyoti oqilona tashkil qilingan va uzoq yillik tajribaga ega.

Hozirgi kunga qadar lizing tushunchasining mazmuniga berilgan turlicha ta‘riflar mavjud. Umuman olganda, eng birinchi, lizing mohiyatini aks ettiruvchi iqtisodiy qarashlar, hattoki, Aristotelning Ritorika asarida ham keltirilgan bo‘lib, unda ijara yordamida olinadigan iqtisodiy samaradorlik to‘g‘risida fikrlar keltirilgan.

Qadimgi Rimda harbiy texnikani ijaraga olish huquqidan keladigan daromadlar to‘g‘risida ma‘lumotlar saqlanib qolgan. Tarixchilarning ma‘lumotiga ko‘ra, lizing kelishuvlari haqida birinchi bor 1060-yillardagi tarixiy asarlarda ma‘lumotlar keltirilgan. Unga ko‘ra, Vilgelem Britaniya orollarini egallash uchun normandiyaliklardan kemalarni lizingga olgan. Avvalo, lizing so‘zining ma‘nosiga e‘tibor qaratish lozim. Lizing atamasi inglizcha —to lease so‘zidan olingan bo‘lib, "ijaraga olish" degan ma‘noni bildiradi.

Xo‘sh, lizing o‘zi nima? Lizingga ta‘rif 1999-yilning 14-aprelida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Lizing to‘g‘risidagi qonunining 2-moddasida quyidagicha berilgan: Lizing - moliyaviy ijaraning alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib

oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o‘n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida lizingga quyidagicha ta‘rif berilgan: Lizing shartnomasi bo‘yicha lizing beruvchi, bir taraf, lizing oluvchi, ikkinchi tarafning topshirig‘iga binoan sotuvchi uchinchi taraf bilan undan lizing oluvchi uchun mol-mulk sotib olish haqida kelishish majburiyatini oladi, lizing oluvchi esa buning uchun lizing beruvchiga lizing to‘lovlarini to‘lash majburiyatini oladi.

Iqtisodchi olimlar I.Bernar va J.Kolli lizingni kreditning bir turi sifatida e‘tirof etishib, ular lizingni ko‘char va ko‘chmas mulklarni ijarachiga sotish imkoniyatini beradigan va uni ijaraga olish shartnomasini ko‘zda tutadigan professional kreditning bir turi sifatida talqin qilishgan. Iqtisodchi olim A.Vahobov o‘zining ilmiy izlanishlarida kichik biznes subyektlari faoliyatini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va tijorat banklari tomonidan sarmoyaviy kreditlashni takomillashtirish masalalarining tahlilida lizingning mohiyatini tadqiq qilgan.

Olim D.G‘.G‘ozibekov lizing munosabatlariga quyidagicha ta‘rif beradi: Lizing munosabati o‘zida murakkab bir-biri bilan jips bog‘liq, o‘zaro aloqador va o‘zaro uyg‘un tadbirkorlikning rivojlanishi, kichik va o‘rta biznes korxonalari vujudga kelishiga ko‘maklashuvchi iqtisodiy munosabatlar tizimini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida XX asr 70-yillarining o‘rtalarida va 80-yillarning boshlariga kelib iqtisodiyotning turli tarmoqlarida lizing operatsiyalarining jadal rivojlanishi hisobiga uning tuzilmasida jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. Bu mamlakatlarda lizing qisqa vaqt ichida iqtisodiy faoliyatning muhim vositalaridan biriga aylandi. O‘z xizmatlarini taklif etayotgan yangidan yangi kompaniyalar paydo bo‘la boshladi, lizing shartnomalari shartlaridagi o‘zgarishlar tufayli esa investitsiya vositalarini sotib olishning g‘oyatda turli-tuman variantlari vujudga keldi. Lizingning yuksak iqtisodiy samaradorligi va investitsiya vositasi sifatida g‘oyatda qiyin sharoitlarga moslashuvchanligi iqtisodiyotda keng ommalashishiga imkon berdi.

Lizingning bu darajada keng yoyilishi va uning bozor iqtisodiyoti tuzilmasidagi o‘rnini izohlash uchun quyidagi asosiy shart-sharoitlarni ta‘kidlab o‘tish lozim: lizing - moliyalashtirishning g‘oyatda qadimiy shakli bo‘lib, o‘z taraqqiyoti davomida bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan va shu yo‘l bilan o‘zining ahamiyatini, xo‘jalik yuritishning turli bozor tizimlariga moslasha olishini isbotlagan. Bizningcha, lizing munosabatlarining asosiy bosqichlari va ularning iqtisodiy shart-sharoitlarini quyidagicha tasvirlash mumkin.

I bosqich 1877-1950-yillarni o‘z ichiga oladi. Aynan shu davrda, avstriyalik tadqiqotchi V.Xoyerning fikricha, lizing atamasi hozirgi ma‘noda muomalaga kirdi. 1877-yilda AQShda tovarlarni faqat ijaraga berishga asoslangan shartnomalar tizimi – lizing vujudga keldi. Bell telefon kompaniyasi telefon apparatlarini sotish emas, balki ularni ijaraga berishga qaror qildi. V.D.Gazman ta‘kidlab ko‘rsatganidek, bu qadar oddiy operatsiya faqat aloqaning rivojlanishiga kuchli ta‘sir etdi, deyish noto‘g‘ri bo‘lar edi. O‘ziga xos moliyaviy xizmatlar ko‘rsatishdan keladigan foyda yangi texnika ishlab chiqaruvchilarida katta qiziqish uyg‘otdi, ular asbob-uskunalarni ijaraga berishga yuqori baho berdilar, chunki bu ularni oddiy sotishdan farqli ravishda, nou-xaudan foydalanishga bo‘lgan monopol huquqini himoyalashga imkon berar edi.

Birinchi mustaqil lizing kompaniyasi bo‘lgan — United States Leasing Corporation 1952-yilda San-Fransisko shahrida ro‘yxatdan o‘tkazildi. Tezda ushbu voqeaning davomchilari juda ko‘payib ketdi va ijara munosabatlarida haqiqiy inqilob to‘lqiniga sabab bo‘ldi. Bu yerda shuni ham qayd etish zarurki, mazkur bosqich keyingi davrlarda ko‘p jihatdan savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida faoliyat ko‘rsatuvchi lizing korxonalarining rivojlanishi va faoliyati uchun tashkiliy asos bo‘ldi.

II bosqich 1950-1974-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu davr lizing infratuzilmasining shakllanishi bilan bog‘liq. Lizing tadbirkorligi dinamikasining asosiy yo‘nalishi uning kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish vositasi sifatida qo‘llanilishida namoyon bo‘ldi. Jahon bozor iqtisodiyotida bu jarayon quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Jumladan, AQSh va G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida urushdan keyingi iqtisodiy vaziyat bilan bog‘liq bo‘lgan:

- likvid mablag‘lar hajmining yetarli emasligi;
- raqobatning keskinlashuvi;
- korxonalar foydasining kamayishi;
- iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish maqsadlarida davlatning investitsiya siyosatni tartibga solishga katta e‘tibor qaratishi.

Xorijiy mamlakatlarning tajribasidan ma‘lumki, investitsiya siyosatiga ta‘sir ko‘rsatishning asosiy iqtisodiy vositasi soliq va amortizatsiya imtiyozlari bo‘ldi. Soliq imtiyozlarining ta‘siri, obyektning xizmat muddati bazasi e‘tiborga olinmay, hisoblanadigan tezkor amortizatsiya usulining qo‘llanilishi lizingda iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lib chiqdi. Buning diqqatga sazovor joyi shuki ushbu foyda lizing bitimining barcha ishtirokchilari uchun baravar foydali edi.

Lizing beruvchi soliq imtiyozlariga ega bo‘lar, vaholanki, agar u aynan shu asbob-uskunani sotib olganda, unga bunday imtiyoz berilmas edi. O‘z navbatida, bundan lizing oluvchi ham yutar edi, chunki soliq imtiyozlarini

hisobga olganda lizing beruvchi stavkalarini kamaytirishi mumkin edi, ushbu stavkalar esa bankning qayta moliyalashtirish stavkasi foizlaridan 1,5-2 baravar kam boʻlishi mumkin edi. Bundan tashqari, lizing beruvchi asbob-uskunalar boʻyicha 10 foizlik imtiyoz olish huquqini ham qoʻlga kiritar edi, lizing toʻlovlari summasi esa foydalanuvchining soliqqa tortiladigan umumiy daromadidan chegirib tashlanar edi. Shunday qilib, soliq va amortizatsiya qonunlari lizingni rivojlantirish jarayonini qoʻllab-quvvatlashga sabab boʻldi. Imtiyozlarning koʻp berilgani sababli ushbu mamlakatlarda lizing munosabatlari tez rivojlandi.

II bosqichning oxiriga kelib, lizing sohasidagi tadbirkorlik dinamikasining asosiy yoʻnalishi yangilanish va yanada rivojlanish sari oʻzgardi. Bunda fan-texnika taraqqiyoti katta rol oʻynadi. Fan-texnika taraqqiyoti taʻsirida ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish hamda mexanizatsiyalash boshlandi, bu esa ishlab chiqarishga, ayniqsa, elektron-hisoblash texnikalarini ishlab chiqarish sohasiga kapital qoʻyilmalarning oʻsishiga olib keldi va texnika-transport vositalari bilan bir qatorda lizingning birinchi obyektlaridan biriga aylandi.

Shubhasiz, bu gʻoyatda qimmatbaho boʻlgan asbob-uskunalardan foydalanish aynan lizing operatsiyalarining keng tarqalishi tufayli mumkin boʻldi. Lizing oluvchi ushbu texnikadan vaqtincha foydalanish yoʻli bilan oʻz ishlab chiqarish muammolarini tez hal qilish imkoniyatiga ega boʻldi. Bundan tashqari, lizing tufayli alohida texnikanigina emas, balki jamlangan texnologiyalardan ham foydalanish mumkin boʻldi.

Ayni paytda eng ilgʻor texnologiyalarni qoʻlga kiritish, uni oʻzlashtirish va yuksak texnik saviyada saqlash uchun ham sharoitlar yaratildi. Assortimentning bir necha marta kengayishi va mahsulotning tabaqalashuvi, kichik va oʻrta firmalarning koʻpligi lizing korxonalarining samarali faoliyat koʻrsatishiga imkoniyat yaratdi.

Ichki va tashqi bozorlarda raqobat kuchayib borayotgan sharoitlarda texnikani isteʻmolchilarga qanday moliyaviy shartlar bilan taklif qilinishiga katta ahamiyat berila boshlandi. Sanoat va savdo kompaniyalarining muntazam oʻzgarib turuvchi talabini endilikda faqatgina kredit muassasalarining klassik operatsiyalari hisobiga toʻliq qondirish mumkin boʻlmay qoldi. Xoʻjalik yuritish manbalaridagi ustuvor yoʻnalishlar lizing foydasiga oʻzgara boshladi.

Yuqorida tavsiflab oʻtilgan omillar va ularning taʻsiri lizingning ahamiyatini kuchaytirib yubordi.

Lizing tadbirkorligining rivojlanishidagi III bosqich 1973-1974-yillardagi iqtisodiy inqiroz davrida boshlanib, bu davrda, 1980-1982-yillardagi monopoliyalarning lizing biznesi bilan munosabatlarini qayta koʻrib chiqish jarayoni jadallashdi va lizing rivojlanishi faoliyat sohasining

kengayishi bilan bog‘liq bo‘ldi. Inqiroz sharoitlarida zarur resurslardan samarali foydalanish, iste‘molchilar doirasini kengaytirish va yangi sotuv bozorlarini egallash maqsadlarida lizing moddiy-texnika ta‘minotning, nafaqat joriy, balki qo‘shimcha foyda olish bilan bog‘liq uzoq muddatli vazifalarni ham hal qilishning asosiy manbayiga aylandi. Bu davrda moliyaviy qiyinchilikka duchor bo‘lgan kichik firmalar bilan bir qatorda ulkan resurslarga ega bo‘lgan yirik kompaniyalar ham lizing xizmatlariga murojaat qildi.

Yirik kompaniyalarning lizingga bunday e‘tibor berishlariga asosiy sabab ularning ishlab chiqarish hajmini oshirish va yangi sotuv bozorlarida mustahkam o‘rnashib olishga intilishi edi.

Bu bosqichda banklar ham asta-sekin bunday operatsiyalarga qo‘shila boshladilar. Ular lizing kompaniyalariga kreditlar ajrata boshladilar. Mavjud ma‘lumotlarga qaraganda, XX asrning 70-yillarida dunyoning ko‘pgina yetakchi banklari lizing bo‘yicha maxsus bo‘limlar yoki lizing kompaniyalarini tashkil qildilar. Yuqorida qayd etilganidek, ushbu bosqichning o‘ziga xos jihati ikkita yirik iqtisodiy inqiroz ro‘y bergan, ishbilarmonlik faoliyati pasaygan, talab toraygan, foyda me‘yori kamaygan sharoitlarda yirik korporatsiyalar aynan lizingga murojaat qildilar. Bu esa, ayni paytda, lizing korxonalarining faoliyat taktikasini belgilab berdi, ya‘ni ular uchun ishlab chiqarilayotgan mahsulotni ijaraga berish hajmlarini ko‘paytirish imkoniyati paydo bo‘ldi.

O‘tgan asr 80-yillarining boshida, g‘arb iqtisodchilarining ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyoning 60 dan ortiq mamlakatlarida lizing kompaniyalari tashkil qilingan bo‘lib, ular chet ellardagi 150 ta filiallari orqali rivojlanayotgan mamlakatlarda operatsiyalarni amalga oshirish bilan shug‘ullangan. Korxonalar sonining bunday ortishi lizing tadbirkorligi rivojlanishidagi eng muhim o‘zgarishni yorqin ifodalaydi.

Aytib o‘tilgan fikrlarni umumlashtirib, lizingning rivojlanishiga va uning iqtisodiyotdagi o‘rniga eng katta ta‘sir ko‘rsatgan quyidagi bir qator asosiy omillarni sanab o‘tish mumkin:

- soliq-amortizatsiya imtiyozlari;
- fan-texnika taraqqiyoti;
- lizing yordamida moliyalashtirish samarali ekanligining tan olinishi;
- lizingning sotuv funksiyasi;
- lizing bilan bog‘liq xizmatlar to‘plamining kengligi.

11.2. Xalqaro lizing munosabatlarini rivojlanishi

Ko‘plab mamlakatlar iqtisodiyotining real sektorida sifatli ishlab chiqarish aktivlariga ehtiyoj sezilsa, davlat ishlab chiqarish sektorini

rivojlantirishdan manfaatdor bo‘ladi. Iqtisodiyot tarmoqlarida xorijiy kapitalning shakllanishini ta’minlaydigan mexanizmlardan biri xalqaro lizing bo‘lib, moliyaviy xizmatlarni amalga oshirishda uning ahamiyati katta. Bunda lizing innovatsion texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishda moliyaviy vosita sifatida maydonga chiqadi.

Innovatsion rivojlanishning dastlabki bosqichida lizing uning ishtirokchilari moliyaviy manfaatidan kelib chiqib, ishlab chiqaruvchi, lizing beruvchi va lizing oluvchilarning innovatsion faoliyatlarini samarali tashkil etish va jadallashtirishga katta ta’sir etmoqda.

Xalqaro moliya tizimida har bir davlat iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish maqsadida xalqaro lizingning taraqqiyotini qo‘llab-quvvatlaydi. Biroq xalqaro bozorda raqobatning kuchayishi, milliy qonunchilik hamda soliqqa tortish metodikasidagi tafovutlar xalqaro lizingning rivojlanishi uchun muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa ushbu mavzuning dolzarbligini va mavjud muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishni talab etadi.

Xorijiy iqtisodchi olim Jaqueline Mills tomonidan Yevropada lizingning o‘ziga xos xususiyatlari va xalqaro lizingning hisobi bilan bog‘liq munosabatlar o‘rganilgan. Asosiy e’tiborni Yevropa lizing uyushmasining ahamiyati, vazifalari, Yevropa lizing bozorining holati hamda xalqaro lizingning ijobiy va salbiy jihatlarini yoritishga qaratgan.

Uarda Roshi tomonidan xalqaro lizingning iqtisodiy mohiyati, uni amalga oshirishda xalqaro UNIDRUA konvensiyasining ahamiyati keng yoritib o‘tilgan. Olim xalqaro lizingning xususiyatlarini uch tomon ishtirok etadigan moliyaviy lizing asosida yoritib, ular o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishda Konvensiya asosiy huquqiy hujjat ekanligini, unga tayangan holda mamlakatlar o‘z faoliyatida milliy lizing munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilikni yaratishlari uchun asos sifatida foydalanishlari taklif etilgan.

Rus tadqiqotchisi V.V.Vesina o‘zining ilmiy tadqiqotlarida RFda xalqaro lizingni milliq iqtisodiyot tarmoqlariga xorijiy kapitalni kiritishning bir mexanizmi sifatida yondashgan, xalqaro lizing asosida xorijiy uskunalarni mamlakatga kiritishdagi bojxona munosabatlari, RFda xalqaro lizingni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari o‘z aksini topgan. Fikrimizcha, xalqaro lizingga nisbatan bunday ta’rif bir tomonlama yondashuvga ega bo‘lib, faqatgina lizing oluvchi nuqtayi nazaridan yoritilgan.

Yana bir rus olimi P.A.Kostyakov tomonidan xalqaro lizingning nazariy-amaliy ahamiyati tadqiq qilingan bo‘lib, u asosiy e’tiborni RFda xalqaro lizing munosabatlarini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy hujjatlarning tahlili, xalqaro lizingni ma’lum bir belgilariga ko‘ra tasniflash,

xalqaro lizingning xalqaro bozordagi moliyalashtirish va investitsiyalash vositalaridan biri ekanligiga qaratgan. Bundan tashqari, xalqaro lizing operatsiyalariga valyuta risklarining salbiy ta’sirini kamaytirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Xalqaro lizing lizingning alohida bir turi bo‘lib, bunda tomonlarning hyech bo‘lmaganda birortasi boshqa mamlakatga tegishli yoki tomonlarning biri xorijiy firma bilan qo‘shma kapitalga ega bo‘ladi. Xalqaro lizingning quyidagi turlari mavjud: to‘g’ridan-to‘g’ri eksport va import, tranzit (bilvosita), to‘g’ri bo‘lmagan.

To‘g’ridan-to‘g’ri xalqaro lizingda bitim bo‘yicha barcha operasiyalar turli mamlakatlarning yuridik shaxslari bo‘lgan tijorat tashkilotlari o‘rtasida amalga oshiriladi.

Tranzit (bilvosita) lizingda bir mamlakatdagi lizing beruvchi boshqa mamlakatdan kredit oladi yoki zarur bo‘lgan uskunalarni sotib oladi va uchinchi bir mamlakatdagi ijarachiga yetkazib beradi.

To‘g’ri bo‘lmagan lizingda lizing firmasi va iste’molchi bir mamlakatga tegishli bo‘lgan holda lizing firmasi boshqa mamlakatda joylashgan bo‘ladi.

Xalqaro lizing biznesi ichki lizingga nisbatan kech rivojlana boshladi. Xalqaro lizing operasiyalarining rivojlanishiga quyidagi omillar ta’sir etgan: ko‘pchilik mamlakatlarda kredit olish shartlarining og’irligi, banklar tomonidan foiz stavkalarining oshirilishi, mintaqaviy moliyaviy inqirozlar, ba’zi mamlakatlar soliq tizimining beqarorligi va boshqalar.

Xalqaro lizing operasiyalarini amalga oshirishdagi qiyinchiliklar nafaqat milliy mamlakat, balki hamkor mamlakat hukumatining valyuta, bojxona va boshqalarni tartibga solish qoidalari ta’siri ostida bo‘lishidan iborat.

Lizing operasiyalaridan foydalaniladigan aksariyat davlatlarda lizing kompaniyalari o‘z manfaatlarini himoya qilish va lizing biznesini rivojlantirish maqsadida milliy lizing uyushmalarini tashkil etganlar. Uchta qitada milliy lizing uyushmalari xalqaro miqyosdagi forum, uchrashuvlarda ishtirok etish, chet el tajribasini o‘rganish, xalqaro lizing tashkilotlari bilan muloqot yuritish hamda doimiy ravishda axborot almashish maqsadida o‘zlarining mintaqaviy tashkilotlarini ta’sis etganlar.

Xalqaro lizing tashkilotlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- a’zo mamlakatlarning qonunchiligini o‘rganish va qiyosiy taqqoslash;
- barcha xuquqiy, soliq, moliyaviy masalalarni hal etish;
- lizing bitimlarining shartlari to‘g’risidagi statistik ma’lumotlarni yig’ish;
- lizing firmalarini tashkil etish bilan bog’liq bo‘lgan masalalarni o‘rganish.

Tahlillar ko‘rsatishicha, lizing operasiyalari rivojlangan mamlakatlar

iqtisodiyotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. XXI asr boshlarida rivojlangan mamlakatlardagi investisiyalarning 20-25%i lizing operasiyalariga to‘g’ri keladi.

AQShda asbob-uskunalar lizingining hajmi yiliga 75 mlrd.dollardan 315 mlrd. dollargacha yetadi va ushbu ko‘rsatkich real YaIMga nisbatan 13% ni tashkil etadi. AQSh iqtisodiyoti lizing operasiyalarisiz har yili 209 mlrd.dollar yo‘qotishi mumkin. AQShda biznesning 80%i lizingdan foydalanadi va yiliga 3 mln.dan 6 mln.gacha yangi ishchi o‘rinlari yaratiladi. Masalan, 2003-yilda AQSh hissasiga jahon lizing operasiyalarining 52%i to‘g’ri kelgan, asbob-uskunalarga yo‘naltirilgan investisiyalarning 25 30% i lizing shaklida amalga oshirilgan va yillik lizing aylanmasining miqdori 208 mlrd.dollarga teng bo‘lgan.

AQShda lizingga tadbirkorlik faoliyati sifatida qaralib, unda buyurtmachi ehtiyoji uchun vaqtincha mulkdan foydalanish huquqi mulkdordan ijarachiga beriladi va uning natijasida lizing firmasi ma’lum miqdorda daromad oladi. Lizing operasiyasi jarayonida ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish huquqi vaqtincha bir yuridik shaxsdan ikkinchi yuridik shaxsga o‘tkaziladi. Lizing operasiyalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi iqtisodiy va ijtimoiy masalalarning ijobiy hal etilishiga xizmat qilmoqda. Yangi ish joylarining paydo bo‘lishi va ularga aholi keng qatlamlarining, shu jumladan, oddiy xizmatchilar, haydovchilar, huquqshunoslar, muhosiblar, malakali xodimlar, o‘qituvchilar, referentlar, tarjimonlar, tarbiyachilar va hokazo mutaxassisliklarning jalb qilinishi, yuqoridagi fikrlarning isbotidir.

Mamlakatda lizing operasiyalari tufayli xizmat muddati tugagandan so‘ng uskuna ijarachiga sotilmaydi, agar xizmat muddati 80% amortizasiya muddatidan oshib ketgan holda, oldi-sotdi operasiyasi, deb hisoblanib, lizing uchun belgilangan imtiyozlardan mahrum qilinadi. AQShda lizingning barqaror sur’atlarda rivojlanishining muhim sabablaridan biri investisiyalarga beriladigan soliq imtiyozlari hisoblanadi. Tahlillar ko‘rsatishicha, investisiyalar yig’indisini 10%gacha qismi soliq yig’indisidan chiqarib tashlanadi.

Jahon iqtisodiyotida pandemiya natijasida pasayishlar yuz berishiga qaramay, Yevropa lizing kompaniyalari tomonidan lizing orqali katta miqdorda mablag‘ investitsiya qilinishiga erishilmoqda. Har yili Yevropa lizing bozoridgi yangi investitsiyalarning 30 foizi yetakchi G‘arb davlatlari zimmasiga to‘g‘ri keladi. Germaniya, Fransiya va Italiya davlatlarida ko‘chmas mulk bo‘yicha lizing operatsiyalarining hajmi jami Yevropa lizing bozorining 60 foizini tashkil etadi. Lizing xizmatlarining katta qismi mashinasozlik va xususiy xizmatlar tarmog‘iga to‘g‘ri kelmoqda.

Avstriyada mashinasozlik tarmog‘ida lizingning ulushi 50 foizni,

Itadiyada 54 foizni tashkil etadi. Xususiy xizmatlar sohasida esa lizingning ulushi Buyuk Britaniyada 62 foizga, Germaniya va Norvegiyada esa 50 foizdan yuqori ko‘rsatkichga yetgan. Yevropa lizing kompaniyalari Yevrolizing uyushmasiga birlashgan bo‘lib, uyushma Yevropaning 25 mamlakatidagi lizing beruvchilar manfaatlariga xizmat qiladi. Bundan tashqari, Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi mamlakatlarida ham lizing kompaniyalari uyushmalarga birlashgan.

Xalqaro lizing bozoridagi eng yirik lizing kompaniyalari sifatida Enterprise Holdings Inc., Berkshire Hathaway Inc., McDonald’s, Daimler AG, LeasePlan Corporation N. V., General Electric Company, United Rentals Inc., Koninklijke Ahold Delhaize N.V, Tokyo Century va Ford Motor kompaniyalari faoliyat yuritishmoqda.

Jahon lizing bozorida garchi pandemiya davrida pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, (2019-yilda 1362,38 mlrd. AQSh dollari, 2020-yilda esa 1338,19 mlrd. AQSh dollari), umumiy holatda 2005-2020-yillar davomida bozor hajmi 125 foizga oshgan. Bozorda asosan uch qit’a Shimoliy Amerika, Yevropa va Osiyo mamlakatlari yetakchilik qilmoqda. So‘nggi yillar davomida lizing bozorida o‘sish asosan, Osiyo mamlakatlari hissasiga, aynan

Xitoy, Tayvan va Janubiy Koreya zimmasiga to‘g‘ri kelmoqda (11.2.1-jadval). Xitoy bank assotsiatsiyasining hisobotiga ko‘ra, 2021-yilda garchi pandemiya butun mamlakat iqtisodiyotiga o‘zining ta’sirini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, moliyaviy lizing sektori barqaror darajada o‘sishga erishdi.

Xalqaro lizing bozori 2022-yilda 1519,9 mlrd. AQSh dollaridan yillik 10,2 foiz o‘sish darajasi asosida 2023-yilda 1674,39 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Dunyoda kuzatilayotgan nobarqaror siyosiy holat, iqtisodiy sanksiyalar turli mamlakatlarda xom ashyo narxining keskin o‘sishiga, mahsulot yetkazib berish zanjirida esa uzilishlarga sabab bo‘lmoqda.

Bu esa tovar va xizmatlar inflyatsiyasini yuzaga keltirib, dunyo bozoriga o‘z ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda. 2027-yilda xalqaro lizing bozori o‘rtacha yillik 9,7 foiz o‘sish darajasi asosida 2424,62 mlrd.AQSh dollarini tashkil etishi prognoz qilinmoqda. 2022-yilda lizing bozoridagi eng faol hudud sifatida Osiyo-Tinch okeani mintaqasi qayd etgan bo‘lsa, Shimoliy Amerika mintaqasi esa ikkinchi o‘rinni egalladi.

11.2.1-jadval

№	Yillik hajmi (mlrd. AQSh dollari)	Yillik hajmi (mlrd. AQSh dollari)	2019-2020-yillarda o‘sish (%)	2019-yilda xalqaro lizing bozoridagi ulushi (%)	2020-yilda xalqaro lizing bozoridagi ulushi (%)	2019-2020-yillarda bozor ulushining o‘zgarishi
1	Shimoliy Amerika	475,4	-6,7	37,4	35,5	-1,9
2	Yevropa	414,4	-7,5	32,9	31,0	-1,9
3	Osiyo	402,1	13,0	26,1	30,0	3,9
4	Avstraliya	26,4	-3,4	2,0	2,0	0,0
5	Janubiy Amerika	16,3	10,5	1,0	1,1	0,1
6	Afrika	4,5	-39,9	0,6	0,3	-0,2
	Jami	1338,19				

Yevropada xalqaro lizing operasiyalari turli lizing uyushmalari orqali amalga oshiriladi. Ular orasida eng yirigi Yevropa milliy lizing assosiasiyalari federasiyasi «Lizyurop» hisoblanadi. Ushbu federasiya 1972-yilda tashkil etilgan bo‘lib, hozirda 30 ta mamlakatning lizing kompaniyalarini birlashtiradi. Yevropa lizing bozorining 95%i «Lizyurop» hissasiga to‘g’ri keladi va 1994-2008-yillar mobaynida amalga oshirgan lizing bitimlari hajmi 4,7 martaga oshgan. Ushbu assosiasiya a’zolari barcha turdagi aktivlarni (avtomobillar, asbob-uskunalar va ko‘chmas-mulk) to‘lov muddatini uzaytirish orqali sotishga asoslangan moliyaviy va operativ lizing bilan xizmatlarini taklif etishadi. Shuningdek, ular avtomobillar, vagonlar va yuk avtomashinalarini ijraga berish bilan shug’ullanadilar.

Lizing operatsiyalarini shakllantirishda Janubiy Koreya tajribasi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakat qonunchiligiga asosan, asbob-uskunadan foydalanish muddati 5 yildan ortiq bo‘lmasa, unda lizing shartnomasini muddatining 60 foizidan kam bo‘lmasligi, asbob-uskunalarni sotib olish huquqini majburiy emasligi, qolaversa, hukumatning asosiy iqtisodiy vazifalaridan biri kichik va o‘rta biznes sohasini qo‘llab-quvvatlashdan iborat bo‘lmoqda. Shuningdek, mamlakatda maxsus lizing kompaniyalariga jami lizing operatsiyalarining 35 foizidan kam bo‘lmagan qismini kichik va o‘rta biznes sohasiga yo‘naltirish bo‘yicha maxsus yo‘riqnoma amal qiladi.

Mamlakatimizda esa lizing operatsiyalarini rivojlantirishda o‘tgan yillar davomida muhim qadamlardan biri sifatida soliq va bojxona imtiyozlarini qonunchilikda belgilanishi bo‘lib hisoblandi. Hozirda lizing investitsion faoliyatning dinamik tarzda rivojlanayotgan turi bo‘lib hisoblanmoqda. Lizing operatsiyalarining yillik o‘sish hajmi o‘rtacha 20,0 foizni, xususun, 2022-yil yakunlari bo‘yicha yangi lizing bitimlarining hajmi o‘tgan yilning shu davri bilan solishtirganda 20,1% ga yoki 522,3 mlrd.

soʻmga oshdi va 3 trln. 115 mlrd. soʻmni tashkil qilganligini koʻrishimiz mumkin.

Har qanday mamlakatning rivojlanish darajasi va ulardagi korxonalarning samaradorligini oshirish zamirida innovatsiya va uni rivojlantirish yotadi. Innovatsion taraqqiyot mamlakatda ilmga tayansada, innovatsion gʻoyalarni roʻyobga chiqarilishi zamirida lizing xizmatlari yotadi desak mubolagʻa boʻlmaydi. Bunday sharoitda korxonalarga lizingni yoʻnaltirish bilan bogʻliq moliyaviy quyilmalarni jalb etish, uning oʻsishini taʼminlash hozirgi sharoitda modernizatsiya va yangilanish borasida belgilangan maqsadlarga erishishda eng muhim moliyaviy vosita boʻlib hisoblanadi. Xalqaro lizingni amalga oshirishning yuqorida keltirilgan ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, maʼlum bir kamchiliklari, uni amalga oshirishdagi muammolarini ham qayd etish lozim. Asosiy muammolardan biri sifatida xalqaro lizingni amalga oshirishda yuzaga keladigan quyidagi risklarni keltirib oʻtishimiz lozim:

- qoʻshimcha soliq toʻlovlarining yuzaga kelishi bilan bogʻliq risk;
- kredit riski;
- aniq loyihani amalga oshirish bilan bogʻliq risk;
- siyosiy risklar;
- xom ashyo va materiallarni yetkazib berish bilan bogʻliq risk;
- mahsulotni realizatsiya qilish bilan bogʻliq risk;
- valyuta riski.

Fikrimizcha, ushbu risk turlarini bartaraf etish, ularning salbiy taʼsirini kamaytirish uchun risklarni xalqaro lizing shartnomasi ishtirokchilari oʻrtasida taqsimlash, risklarni diversifikatsiyalash, lizing oluvchini limitlashtirish, moliyaviy va valyuta risklarini sugʻurtalash talab etiladi. Ushbu chora-tadbirlar orasida valyuta risklarini boshqarish muhim ahamiyatga ega. Xalqaro lizingda lizing beruvchi soliq asosida valyuta riskini toʻliq oʻz zimmasiga olishi mumkin. Agarda soliq imtiyozi lizing beruvchi tegishli boʻlgan mamlakat milliy valyutasida taqdim etilsa, u lizing toʻlovlarini subsidiyalashga harakat qiladi. Shu sababli lizing beruvchi har doim xalqaro lizing toʻlovlarining u tegishli boʻlgan mamlakat milliy valyutasida amalga oshirilishiga harakat qiladi. Odatda, lizing oluvchi tushumni oʻzining milliy valyutasida olganligi sababli valyuta riskidan sugʻurtalanishga harakat qiladi va shuning uchun yuqoridagi talab lizing oluvchiga ijobiy taʼsir koʻrsatmaydi. Shu sababli xalqaro lizing shartnomasida ana shunday nosuvofiqlikni bartaraf etish boʻyicha aniq chora-tadbirlar koʻrsatib oʻtilishi shart.

Har qanday tadbirkorlik faoliyati singari lizing shartnomalari ishonchli huquqiy asosga ega boʻlishi kerak. Yaqin vaqtlargacha koʻpgina rivojlangan mamlakatlarda mavjud qonunchilikka koʻra mashina va uskunalar ijarasi

umumiy normalar asosida boshqarilar, tomonlar munosabatini bildiruvchi texnologik aniqliklar mavjud emas edi. XXI asr boʻsag'asida bir qator xorijiy mamlakatlardagi fuqarolik huquqlarida lizing va uning turlariga huquqiy aniqlik berilgan, ulardan bir qanchasi boʻyicha esa tegishli qonuniy hujjatlar qabul qilingan. Lizing munosabatlarining huquqiy ta'minlanganlik darajasi boʻyicha mamlakatlar uch guruhga boʻlinadi:

1. Lizing shartnomalarini boshqaruvchi maxsus qonunlar mavjud mamlakatlar guruhi (Fransiya, Belgiya, Italiya).

2. Maxsus qonuniy hujjatlar amal qilayotgan mamlakatlar («Umumiy huquq» mamlakatlari: Angliya, Avstraliya, Yangi Zelandiya).

3. Amalda maxsus qonunchiligi mavjud boʻlmagan mamlakatlar: (AQSh, Germaniya).

Birinchi guruh mamlakatlaridagi mavjud qonunchilik uchun xarakterli xususiyat, lizing munosabatlari nafaqat asosiy hamkorlar (lizing oluvchi va lizing beruvchi) oʻrtasida boshqariladi, balki lizing kompaniyasi bilan yetkazib beruvchi oʻrtasida ham boshqariladi. Birinchi qonunchilikka koʻra, lizing kelishuvlarida quyidagi holatlar albatta koʻrsatilishi kerak: uskunalarning aksariyati keyinchalik ijaraga topshirilishi va ular faqat professional maqsadlarda ishlatilishi lozim. Unda yana sotib olish va baho huquqi shart-sharoitlari ham koʻrsatiladi, ya'ni kelishuv muddati tugagandan soʻng qaytarib olinishi mumkin. Shu bilan birga risk va mas'uliyat boʻyicha muammolar fuqarolik va savdo huquqlariga oid umumiy normalar orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchi guruh mamlakatlari qonunchiligiga koʻra lizing kelishuvlari vaqtinchalik ishlatishga berilayotgan buyumning qiymati va lizing kelishuvlari subyektlariga bog'liq ravishda boshqariladi.

Uchinchi guruh mamlakatlaridagi maxsus qonunchilikning mavjud emasligi. Masalan, AQShda yaqin vaqtlargacha lizingga boʻlgan munosabatni belgilovchi asosiy vosita soliq va amortizasiya imtiyozlari edi. Ular soliqqa tortish masalalariga bag'ishlangan qonuniy hujjatlarda belgilab berilgan. Bu mamlakatlarda lizing kelishuvlarida umumiy fuqarolik va savdo huquqlari keng qoʻllaniladi. Oʻtish iqtisodiyoti hisoblangan MDH mamlakatlarida lizing bozorining shakllanishi va rivojlanishi qator xususiyatlarga ega. Ushbu mamlakatlarda dastlabki lizing kompaniyalari banklar tomonidan ta'sis etilgan. Lizing kompaniyalari rivojlanish davrida asosan bankning korporativ mijozlariga xizmat koʻrsatishgan.

11.3. O‘zbekistonda lizing xizmatlari bozori

Lizing bozor infratuzilmasining ajralmas qismi bo‘lib, mamlakatimiz uchun nisbatan yangi moliyaviy dastakni o‘zida mujassam etadi. XX asr 90-yillarining birinchi yarmida bozor islohotlari natijasida bank, kredit muassasalari va korxonalar ko‘pgina moliyaviy dastaklardan foydalana boshladilar. Ayni shu yillarda lizing tuzilmalarini faol tashkil etish, iqtisodiyotning ushbu sohasiga investisiyalarni jalb qilish, lizing munosabatlarining huquqiy asoslarini shakllantirish boshlandi.

Ayni shu davrda «O‘zbeklizing Interneshnl» AJ (1995-y.), Osiyo Yevropa trast kompaniyasi (OYeTK) (1996-y.), «Baraka» Universal Lizing Kompaniyasi (1996-y), «O‘zkeysagrolizing» QK (1997-y.), «O‘zavializing» Aksiyadorlik lizing kompaniyasi (1997-y.) kabi lizing bozorida samarali faoliyat yuritayotgan milliy va qo‘shma korxonalar tashkil etildi. Bu lizing tuzilmalarni shakllantirishda xorij tajribasidan samarali foydalanildi.

«O‘zbeklizing Interneshnl»AJ O‘zbekiston lizing bozoridagi dastlabki lizing kompaniyalaridan biri bo‘lib, kompaniya 1995-yil 5-yanvar kuni O‘zbekiston hukumatining Qaroriga muvofiq tashkil etilgan va nizom jamg’armasi 4 mln. AQSh dollarini tashkil etgan. Kompaniya ta’sischilari O‘zR TIF Milliy banki (35%), Malayziyaning «Malayan benking Berxard» banki (35%), Xalqaro Moliya Korporasiyasi (15%) hamda Yevropa tiklanish va taraqqiyot bank (15%)laridan ibort. Ushbu kompaniyaning maqsadi, O‘zbekistonning ustuvor iqtisodiy tarmoqlariga uning eksport salohiyatini oshirish maqsadida zamonaviy texnologiyalarni jalb etish hamda mamlakatdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorliklarga keng ko‘lamli xizmatlarni ko‘rsatishdan iborat. Kompaniyada lizing so‘mda amalga oshiriladigan loyihalar uchun lizing muddati 3 yilgacha, valyutadagi loyihalar uchun esa 5 yilgacha deb belgilangan.

2024-yilning 1-yarim yilligi yakunlariga ko‘ra, respublikada lizing xizmatlari bozorida 155 ga yaqin ishtirokchi mavjud bo‘lib, ulardan 36 tasi faol ravishda lizing faoliyati bilan shug’ullanmoqda. Lizing operasiyalarining umumiy portfeli hisobot davrida 7,4 trln. so‘mdan oshgan. Hisobot davrida lizing beruvchilar tomonidan 7500 dan ortiq yangi lizing bitimlari tuzilgan, ularning hajmi 2 trln. so‘mni tashkil etgan, bu 2023-yilning shu davriga nisbatan 13,6% ko‘p.

Yil yakunlariga ko‘ra, lizingga berilayotgan obyektlar orasida qishloq xo‘jaligi texnikasi yetakchilik qilmoqda, uning lizing bitimlarining umumiy tuzilmasidagi ulushi 66,3% ni tashkil etgan. Ikkinchi o‘rinda avtotransport vositalari bo‘lib, uning ulushi 17,1% ni, texnologik uskunalarning ulushi esa 8,0%ni tashkil etgan. O‘z navbatida, qurilish texnikasi va uskunalarini lizingga berish ko‘rsatkichlari pasayib, 6,8% ni tashkil etgan.

Koʻrib chiqilayotgan davrda lizing beruvchilar orasida «Oʻzagrolizing» AJ (980,3 mlrd.soʻm), «Mikro Leasing» XK MChJ (312,2 mlrd. soʻm), «Uzbek Leasing International A.O.» AJ (197,9 mlrd. soʻm), Fincom Leasing Group (187,1 mlrd. soʻm) va «Autosanoat Agro Lizing» MChJ (121,6 mlrd. soʻm) bozor yetakchilariga aylandi.

2024-yilning 1-yarim yilligida amalga oshirilgan yangi lizing bitimlarida hududlar orasida eng katta ulushni Toshkent shahri egalladi — 15,6%, ikkinchi va uchinchi oʻrinlarni Qoraqalpogʻiston Respublikasi va Fargʻona viloyati egalladi – mos ravishda 8,7% va 8,6%.

“Oʻzagrolizing” AJning erishgan asosiy yutuqlari qatoriga quyidagilar kiradi: Xalqaro maslahatchilarni jalb qilish: 2021-yildan boshlab kompaniyaning joriy faoliyatini har tomonlama tahlil qilish, SWOT tahlillarini oʻtkazish, qolaversa, xalqaro moliya institutlari mablagʻlarini jalb qilish hamda jamiyat faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan yoʻl xaritasini ishlab chiqish maqsadida xalqaro ekspertlar jalb qilindi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS)ni joriy etish: 2019-yildan boshlab “Oʻzagrolizing” kompaniyasining moliyaviy maʼlumotlari shaffofligi va ishonchliligini taʼminlash maqsadida hisobotlar IFRS (MHXS) xalqaro standartlariga oʻtkazildi.

Xalqaro auditdan oʻtkazish: 2019-yildan boshlab kompaniya korporativ boshqaruvning yuqori standartlari asosida yuritilishini taʼminlash, shuningdek, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga muvofiqligini tasdiqlash maqsadida, har yili xalqaro auditdan oʻtkazish yoʻlga qoʻyildi.

Ustav kapitalini koʻpaytirish: 2023-yilda kompaniya ustav kapitalini qoʻshimcha 25 mln. AQSh dollariga muvaffaqiyatli oshirib, oʻz kapitalini 40 mln. AQSh dollariga yetkazdi. Bu orqali jamiyat, xalqaro standartlar boʻyicha umumiy qabul qilingan kapitalning yetarliligiga erishdi hamda korxona uchun xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan sarmoyalarni jalb qilish imkoniyatlari yaratildi.

Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik: 2023-yilda, “Oʻzagrolizing” AJ Qishloq xoʻjaligi vazirligi huzuridagi “Oziq-ovqat va qishloq xoʻjaligi sohasida strategik rivojlantirish va tadqiqotlar xalqaro markazi” (ISCAD), Qishloq xoʻjaligi vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirliklari bilan faol hamkorlik qilishi natijasida lizing kompaniyalarining xalqaro moliya tashkilotlari loyihalarida ishtirokchilar qatoriga kiritilishiga muvaffaq boʻldi. Bu esa, Oʻzbekistonda lizing faoliyatini har tomonlama rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni ochib berdi. Jahon bankidan mablagʻlarni jalb qilish: 2024-yil fevral oyida, “Oʻzagrolizing” AJ, Jahon bankining ijobiy xulosalarini oldi (due diligence) hamda 30 mln.AQSh dollari miqdorida kredit olish boʻyicha shartnoma imzoladi. Ikki oy mobaynida jamiyat

tomonidan ajratilgan mablag‘dan 20 mln. AQSh dollari o‘zlashtirildi hamda fermerlar va klasterlar uchun zamonaviy va yuqori unumli qishloq xo‘jaligi texnikalarini xarid qilishga sarflandi.

Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA) bilan shartnoma imzolash: “O‘zagrolizing” AJ JICA tomonidan tayinlangan AFC (Agriculture & Finance Consultans) xalqaro konsalting kompaniyasi tomonidan tegishli tekshiruvdan (due diligence) muvaffaqiyatli o‘tib, joriy yilning 15 aprel sanasida 40 mln.AQSh dollari miqdorida kredit ajratish bo‘yicha shartnoma imzoladi. Kompaniya ushbu mablag‘larni qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan yetishtirilayotgan mahsulotlar hosildorligi va sifatini oshirish maqsadida ularni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash uchun sarflashni rejalashtirgan. O‘sishning yangi bosqichi:

2024-yilning birinchi choragi yakunlari bo‘yicha, “O‘zagrolizing” AJ tomonidan 1648 dan ziyod yoki o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 247 foizga ko‘p qishloq xo‘jaligi texnikalari lizing asosida yetkazib berildi (ma’lumot uchun: 2023-yil davomida kompaniya tomonidan 1505 dona qishloq xo‘jaligi texnikalari lizing asosida yetkazib berilgan).

“O‘zagrolizing” aksiyadorlik jamiyati respublika qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Kompaniya qishloq xo‘jaligi korxonalariga zamonaviy va yuqori unumli texnikalarni qulay lizing shartlari asosida foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Bu esa hosildorlikni oshirish, tannarxni pasaytirish va mahsulot sifatini yaxshilashga yordam beradi. Yil oxiriga qadar “O‘zagrolizing” AJ 10 mingdan ortiq qishloq xo‘jaligi texnikalarini O‘zbekiston Respublikasi agrar sektoriga lizingga berishni rejalashtirgan.

Shuningdek, kompaniya o‘z faoliyatini diversifikatsiya qilishga alohida e’tibor qaratgan. Jumladan, zamonaviy, energiya tejamkor, ekologik va innovatsion issiqxona shaharchalarni qurib ularni tayyor holda lizingga berish, mayda chorvachilik uchun tayyor fermalar, meva-sabzavotlarni qayta ishlash va saqlash uskunalari, shuningdek, logistika markazlari uchun yuk mashinalar lizingi joriy yilda yo‘lga qo‘yiladi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Lizing munosabatlarining huquqiy ta’minlanganlik darajasi bo‘yicha mamlakatlarning guruhlanishi.
2. Xalqaro lizing tashkilotlarining asosiy vazifalari.
3. Lizing munosabatlarini huquqiy asoslari va ularni takomillashuvi.
4. Lizing turlari va ularning ahamiyati.
5. Operativ kizingni o‘ziga xos xususiyatlari.
6. Moliyaviy lizingdan foydalanish tartibi.

XII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI SUG‘URTALASH VA TAVAKKALCHILIK

12.1. Xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalashning mohiyati.
12.2. Xorijiy investitsiyalarni siyosiy va boshqa xavf-xatarlardan sug‘urtalash.
12.3. Kapital eksportini sug‘urtalashning asosiy turlari.
12.4. Xorijiy investitsiyalarga doir kelishmovchiliklar.

12.1. Xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalashning mohiyati

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy investisiyalarning o‘rni muhim ekan, xorijiy investisiyalarni jalb qilishda mamlakatda yaratilgan qulay investisiya muhiti asosiy omil sifatida maydonga chiqadi va investisiya muhitini jozibadorligi belgilovchi unsurlardan biri aynan investisiyalarni sug’urtalash hisoblanadi. Har qanday tadqiqotning asosiy nazariy jihatlarini o‘rganishda, uning obyektining iqtisodiy mohiyatini aniqlashni talab qiladi. Investisiyalarni sug’urtalashning iqtisodiy mohiyatiga aniqlik kiritishda dastlab uning boshqa tushunchalardan farq qiladigan o‘ziga xos xususiyatlarini ochish lozim. Shunday xususiyatlardan biri bu ikkita “investisiya” va “sug’urta” kategoriyasining o‘zaro bog’liqlikdagi harakatidir. Investisiyalarni sug’urtalash tushunchasi bu umumiy sug’urtalash doirasida hosil bo‘lgan yo‘nalish bo‘lib, sug’urta fondlari nazariyasi qamrovida amalga oshiriladi. Investisiya faoliyati esa investisiya loyihalari doirasida amalga oshirilib, loyiha risklari ham loyihalarni amalga oshirish bosqichlarida aniqlanadi.

Investisiyalarni sug’urtalashning iqtisodiy mohiyati to‘g’risida rossiyalik olimlarning turli qarashlarini tahlil qilish asosida ular orasidan uch turdagi yondoshuvni ajratib olish mumkin.

Birinchi yondoshuvda investisiyalarni sug’urtalash deganda xorijiy investisiyalarni ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan siyosiy risklardan himoyalashni ta’minlashga qaratilgan sug’urtalash turi sifatida tushunish mumkin. Bunday yondoshuv ilmiy tadqiqotchilar K.Ye.Turbina va O.V.Malkovalar ilmiy ishlarida uchraydi.

Ikkinchi yondoshuv S.A.Filin va S.V.Yermasovlarga tegishli bo‘lib, investisiyalarni sug’urtalash – bu kapital qo‘yilmalarni ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan investisiya va spekulyativ risklardan sug’urta vositasida himoyalash deb tushuniladi.

Uchinchi yondoshuvda esa investisiyalarni sug’urtalash - barcha investisiya turlarini sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan turli risklardan himoyalash vositasi sifatida ko‘riladi. Bunday qarash N.A.Krichevskiy va D.A.Voljanin ilmiy ishlarida o‘z aksini topgan. Umuman olganda ayrim

tadqiqotchilar investisiyalarni sug'urtalashning iqtisodiy mohiyatini ochishda avvalambor, uning obyekti va predmetini aniqlab olish zarurligini qayd qilishadi. Masalan, D.A.Voljanin investisiyalarni sug'urtalash obyekti sifatida: "jismoniy va yuridik shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan, uchinchi shaxslar oldidagi javobgarlik, mulk va mulkiy manfaatlar, sog'liq, hayotni saqlash bilan bog'liq qonuniy manfaatlar"ni sanab o'tadi. Ushbu yondoshuvga ko'ra investisiyalarni sug'urtalash doirasida barcha jismoniy va yuridik shaxslarning har qanday mulkiy manfaatlarini sug'urtalanishi mumkinligi tushuniladi.

L.S.Borodavko fikricha: «investisiyalarni sug'urtalash obyektini aniqlashda faqat jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlariga emas, balki investisiya faoliyati subektlarining mulkiy manfaatlariga e'tibor qaratish lozimligini» ta'kidlaydi. Bunda investisiya subektlariga urg'u berilishidan maqsad, ushbu sug'urtalash turida sug'urta qildiruvchilarga aniqlik kiritilib, shaxslar soni chegaralanadi. Bir so'z bilan aytganda, investisiyalarni sug'urtalash obyekti sifatida investisiya loyihalarini amalga oshirish bilan bog'liq investisiya faoliyati subektlari mulkiy manfaatlari tushuniladi.

O'z navbatida investisiyalarni sug'urtalashning predmetiga aniqlik kiritadigan bo'lsak, yuqoridagi fikr va yondoshuvlardan ko'rinib turibdiki, investisiyalarni sug'urtalashning predmeti investisiya faoliyatining o'zidir. Bu masalada N.A.Krichevskiyning fikricha investisiyalarni sug'urtalash predmeti "....investisiya faoliyati va uning barcha ko'rinishlari" deb tushunadi. Bu masalada L.S.Borodavko: "investisiyalarni sug'urtalashning predmeti investisiya faoliyatini amalga oshirish jarayoniga jalb etilgan moddiy va nomoddiy boyliklar"dan iborat ekanligini ta'kidlab, "investisiyalarni sug'urtalash - investisiya loyihalari risklarini amalga oshirishda, sug'urtalanuvchilarning to'lagan sug'urta mukofotlari va boshqa mablag'lari hisobiga tashkil etilgan sug'urta fondlaridan investisiya faoliyati subektlari mulkiy manfaatlarini himoyalash munosabatlari" degan ta'rifni beradi.

Xorijiy investisiyalarni sug'urtalash masalalari Rossiyalik olimlar A.S.Zagryadskiy, O.N.Yasentyuk, R.I.Kayumov, O.V.Kolesnikova, N.Yu.Kuleshov va D.V.Yulovning ilmiy ishlarida ham ko'rib chiqilgan.

Jahon iqtisodiyotining integrasion jarayonlar natijasida iqtisodiy aloqalar bo'yicha yangi marralarga chiqishi mamlakatlar o'rtasida kapital oqimi va xorijiy investisiyalarning harakatini kuchaytirmoqda. Xorijiy investisiyalar har qanday davlat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi va mamlakat investisiya muhiti jozibadorligini oshirishda, xorijiy investorlarning mulkiy va boshqa manfaatlarini munosib himoya qilishda milliy va halqaro sug'urta tashkilotlari oldiga hal etilishi dolzarb

ahamiyatga ega vazifalarni qo‘ymoqda. Jahon sug’urta bozorida 2020-yilda jami sug’urta mukofotlari 6,2 trln. AQSh dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2021-yilda 6,9 trln. AQSh dollarini, 2022-yilda esa 7 trln. AQSh dollarini tashkil qilishi prognoz qilingan.

O‘zbekistonga xorijiy investisiyalarni faol jalb qilish va samarali foydalanishda, xorijiy investorlarning mulkiy va boshqa manfaatlarini himoya qilishda sug’urta hal qiluvchi rolni o‘ynaydi. Bu o‘z navbatida mamlakatda investisiya risklarini baholash va xorijiy investisiyalarni sug’urtalash amaliyotining rivojlantirilishini taqozo etadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini jadal rivojlantirish va ishlab chiqarishda innovasiyalarni joriy qilish hamda iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini ta’minlashda investisiyalar, shu jumladan, xorijiy investisiyalar beqiyos o‘rin tutadi. Investisiyalarga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi bugungi kunga kelib, mamlakatimizdagi investision faoliyatning rivojlantirilishiga olib keldi. Bu borada erishilgan aniq yutuq va muvaffaqiyatlarning keng va atroflicha tahlili, shu asosdagi muhim amaliy xulosalar, kelgusida e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan eng dolzarb masalalar orasida mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari va rivojlanish dasturlarini belgilashda, albatta, asosiy e’tibor xorijiy investisiyalarga qaratilayotganligini ta’kidlash kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida: “Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qaysi davlat faol investisiya siyosatini yuritgan bo‘lsa, o‘z iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga erishgan. Shu sababli ham investisiya – bu iqtisodiyot drayveri, o‘zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag’a bo‘lmaydi. Biz faqat investisiyalarni faol jalb qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish hisobidan iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirishga erishamiz. Iqtisodiyotdagi ijobiy natijalar esa ijtimoiy sohada to‘planib qolgan muammolarni tizimli hal etish imkonini yaratadi. Buni hammamiz chuqur tushunib olishimiz va ishimizni shu asosda tashkil etishimiz shart. Xorijiy investisiyalarni keng jalb qilish uchun mamlakatimizning investisiya salohiyatini to‘la namoyon etish choralarini ko‘rishimiz kundalik hayotimizdan joy olgan eng dolzarb masalalardan biri bo‘lmog’i lozim”, deb ta’kidlab, xorijiy investisiyalarning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi g’oyat muhim ahamiyatini va uni jalb qilishning dolzarbligini e’tirof etadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining investision jozibadorligini oshirish, mavjud investision salohiyatdan samarali foydalanish tizimini takomillashtirishga yo‘naltirilgan qator chora tadbirlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “Respublika iqtisodiyotiga to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi PQ-

4300-sonli Qarorida alohida e’tibor qaratilingan bo‘lib, bu borada respublika iqtisodiyotiga to‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalarni jalb qilish faoliyati samaradorligini oshirish, xorijiy investorlarni mamlakatimiz imkoniyatlari va salohiyati to‘g’risida xabardor qilish bilan bog’liq vazifalarga ustuvorlik berilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda milliy iqtisodiyotga xorijiy investisiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish yo‘llarini shakllantirishda investisiya salohiyati, investision risk darajasi, investisiyalarni jalb etishning hududiy raqobat afzalliklarida ustuvorlikka erishishda davlat va bozor mexanizmlari muvofiqligini ta’minlashga yo‘naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasining sug’urta qonunchiligi O‘zbekiston hududida xorijiy yuridik va jismoniy shaxslarga sug’urta tashkilotlarini tashkil etishda investorlarning nizom sarmoyasida qatnashish ulushini qattiq chegaralashni nazarda tutmaydi. Mamlakatimiz territoriyasida sug’urta faoliyatini tartibga solish bilan shug’ullanuvchi va sug’urtachi kompaniyalar faoliyati ustidan nazorat qiluvchi davlat jamiyati organi – O‘zbekiston Davlat sug’urta lisenziyasi tomonidan maxsus ruxsatnoma olgandan so‘ng bevosita sug’urtachilik faoliyati bilan shug’ullanishi mumkin.

Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi qonunning 50-moddasi Investitsiyalarni sug‘urtalash. Investorlar O‘zbekiston Respublikasi hududida qonuniy ravishda faoliyat ko‘rsatayotgan har qanday sug‘urta tashkilotida sug‘urta himoyasiga bo‘lgan huquqdan foydalanadi. Investitsiyalarni siyosiy va boshqa tavakkalchiliklardan sug‘urtalash xalqaro tashkilotlar, chet el agentliklari, boshqa sug‘urta kompaniyalari tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Investitsiyalarni sug‘urtalashni amalga oshiruvchi sug‘urta tashkilotlari O‘zbekiston Respublikasining majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydi. Davlat sug‘urta tashkilotlarining majburiyatlari bo‘yicha javobgar bo‘lmaydi, bundan taraflarning bitimlarida nazarda tutilgan hollar mustasno.

Investitsiyalarni sug‘urtalash siyosiy va boshqa tavakkalchiliklardan, shu jumladan quyidagilarni o‘z ichiga oluvchi tavakkalchiliklardan sug‘urta himoyasini hamda kafolatlarini ta’minlaydi:

mulkning rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinishini, shuningdek mulkni olib qo‘yishga yoki uni boshqa shaxsga berishga, uning ustidan yoki undan olinadigan daromadlar ustidan nazoratning yo‘qolishiga olib keladigan har qanday qonunchilik yoki ma’muriy choralarni;

chet el valyutasini mamlakatdan tashqariga o‘tkazish bo‘yicha

cheklovlar joriy etishni;

davlat boshqaruvi organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining va ular mansabdor shaxslarining investorlar shartnomaviy munosabatlariga aralashuvini;

urushlarni, fuqarolarning tartibsizliklari va boshqa shunga o‘xshash voqealarni;

investorlar va chet el investitsiyalari bilan bog‘liq bo‘lgan siyosiy va o‘zga tavakkalchiliklarning boshqa turlarini.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2-avgust 2019-yili PQ-4412-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Sug’urta bozorini isloh qilish va uni jadal rivojlantirishning chora-tadbirlari to‘g’risida”gi qarori va 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasining “Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da qabul qilingan Davlat dasturi ijrosini ta’minlash borasida ”O‘zbekinvest” sug’urta kompaniyasi sug’urta sohasidagi xalqaro tashkilotlarning standartlari va tavsiyalarini hamda ushbu sohadagi eng yaxshi jahon tajribalarini tadbiq etgan holda izchillik bilan sug’urta xizmatlarini ko‘rsatib kelmoqda va qator e’tiborga molik natijalarga erishmoqda.

2023-yilda “O‘zbekinvest” kompaniyasi investisiya loyihalarini, jumladan, to‘g’ridan to‘g’ri xorijiy investisiyalar ishtirokidagi loyihalarni sug’urtalash bo‘yicha faoliyatini kengaytirdi. 2023-yilda qabul qilingan majburiyatlar hajmi 20 trillion so‘mni tashkil etdi. O‘zbekiston hududlarida sug’urtaning ushbu sohasini rivojlantirish ishlarining yakuni bo‘yicha 35 milliard so‘m miqdorida sug’urta mukofotlari yig’ilishi ta’minlandi, bu 2022-yil yakuniy ko‘rsatkichidan 120 foizga ko‘pdir.

2023-yil davomida “O‘zbekinvest” kompaniyasi tomonidan investisiya loyihalarini sug’urta qilish doirasida tuzilgan 48 ta shartnoma bo‘yicha 12,8 milliard so‘m sug’urta tovoni to‘langan. O‘zbekiston bo‘yicha investisiya loyihalarini sug’urtalash bo‘yicha tuzilgan shartnomalar soni 3307 tani tashkil etdi. Kompaniya yirik va o‘rta biznes-tuzilmalarga hamda korxonalarga qurilish-montaj tavakkalchiligi, mulk, javobgarlik, yuklarni sug’urtalash, shuningdek, eksport shartnomalarini sug’urtalash kabi zamonaviy, dolzarb sug’urta mahsulotlar to‘plamini taklif etadi.

2024-yilda “O‘zbekinvest” kompaniyasi investisiya loyihalarini, jumladan, O‘zbekiston hududlaridagi erkin iqtisodiy, kichik sanoat va ixtisoslashtirilgan zonalar hududlarini sug’urtalashda kuchli va ishonchli hamkor sifatida faol bo‘lib qoladi. Respublikamizda xorijiy investisiyalarni sug’urtalash borasida amaliy ishlar olib borilayotgan bo‘lsa-da, o‘z yechimini kutayotgan muammolar ham mavjud.

1-muammo, mamlakat investisiya muhitini yanada yaxshilash, ichki

investision jozibadorlikni belgilovchi koʻrsatkichlar darajasini oshirishdir. Chunki, har qanday xorijiy investor qaysi mamlakatga kapital kiritishni aynan shu koʻrsatkichlar (mamlakat suveren kredit reytingi, biznesni yuritish indeksi, iqtisodiy erkinlik indeksi, korrupsiyani qabul qilish indeksi va boshqalar) darajasiga qarab belgilaydi. Mamlakat iqtisodiyoti uchun asosiy risklar boʻlib - jahon iqtisodiyotining turbulentligi, koronavirus pandemiyasi, jahon bozorlarida raqobatning ortishi, uzoq muddatli moliyaviy resurslarning yetarli emasligi va aholi bandligini ta'minlashning ijtimoiy risklardir. Jahonda koronavirus pandemiyasining keskinlashuvi, Afg'oniston atrofidagi vaziyatning noaniqligining ortib borishi, Oʻzbekiston ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarining jadallashishiga oʻz ta'sirini oʻtkazadi.

2-muammo, mamlakatning davlatlar bilan investisiyalarni oʻzaro himoya qilish va rag'batlantirish sohasida ikki tomonlama bitimlarni tuzish, xorijiy investorlar uchun yaratilgan huquqiy rejimni yaxshilash, xorijiy investisiyalarni sug'urta vositasida himoyalashga oid qonunchilikni takomillashtirishdir.

Bugungi kunda Oʻzbekiston deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar bilan investisiyalarni oʻzaro himoya qilish va rag'batlantirish sohasida ikki tomonlama bitimlarga ega (jami 51 ta). Ushbu bitimlarni uch guruhga boʻlish mumkin: «1-si MDH davlatlari (Ozarbayjon, Gruziya, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Moldavo, Rossiya, Turkmaniston, Ukraina va Belarus), shundan tomonlarning ichki tartib-qoidalarni bajarilmasligi boʻyicha 2019-yilda Belarus davlati bilan shartnoma kuchga kirmadi, 2-si Yevropa davlatlari (Avstriya, Belgiya-Lyuksemburg iqtisodiy ittifoqi, Bolgariya, Buyuk Britaniya, Vengriya, Germaniya, Gresiya, Ispaniya, Latviya, Litva, Niderlandiya, Polsha, Portugaliya, Ruminiya, Sloveniya, Slovakiya, Finlyandiya, Shveysariya, Shvesiya, Fransiya, Chexiya va Turkiya), 3-si Osiyo va Afrika davlatlari (Baxrayn, Yegipet, Isroil, BAA, Saudiya Arabistoni, Eron, Pokiston, Quvayt va Ummon), shundan 2000-yilda Eron davlati tomonidan ichki tartib-qoidalarni bajarilmasligi boʻyicha shartnoma kuchga kirmadi, 4-si Amerika davlatlari (AQSh), shundan 1995-yilda AQSh davlati tomonidan ichki tartib-qoidalarni bajarilmasligi boʻyicha shartnoma kuchga kirmadi, 5-si Osiyo-tinchokeani hududi davlatlari (Vyetnam, Indoneziya, Xitoy, Janubiy Koreya, Malayziya, Singapur, Yaponiya va Bangladesh), shundan 2019-yilda Janubiy Koreya davlati tomonidan ichki tartib- qoidalarni bajarilmasligi boʻyicha shartnoma kuchga kirmadi».

Investisiya sohasidagi koʻp tomonlama va ikki tomonlama shartnomalar me'yorlarini tahlil qilish asosida olib borilgan tadqiqotlar natijasida kelib chiqqan xulosa shuki, bu shartnomalarda ishtirok etuvchi

davlat tomonidan xalqaro shartnomalar me’yorlariga rioya qilish darajasini oshirish zarur. Ko‘pincha xalqaro shartnomalar normalarining amalga oshirilishi qonun hujjatlarining qabul qilinishi bilan bog’liq bo‘lib, uning vazifasi xalqaro shartnomalar normalarining qoidalarini takrorlash emas, balki xalqaro shartnomada belgilangan maqsadlarga erishishdir.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining notijorat risklarini sug’urtalash sohasidagi xususiyatlarini hisobga olib, investisiyalarni himoya qilishning asosiy me’yorlari va tamoyillariga e’tibor qaratamiz. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi «Sug’urta faoliyati to‘g’risida»gi qonunining 4-moddasida O‘zbekiston Respublikasining norezidentlari O‘zbekiston Respublikasi hududida sug’urta bozorining professional ishtirokchilari bo‘lgan yuridik shaxslarning muassislari (ishtirokchilari) sifatida ish yuritishi mumkinligi, hamda O‘zbekiston Respublikasi hududida O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lgan yuridik shaxsning mulkiy manfaatlarini sug’urta qilish faqat O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lgan sug’urta tashkiloti tomonidan amalga oshirilishi belgilab qo‘yilgan. Bunday cheklovga bir tomondan to‘g’ri yondoshuv sifatida qarash mumkin, chunki endi shakllanib borayotgan sug’urta bozorida milliy sug’urta kompaniyalarining raqobatbardoshligini ta’minlash zarur. Ammo, bir vaqtning o‘zida milliy sug’urta kompaniyalarining kapitallashuv darajasining past bo‘lib qolishi, ilg’or xorij tajribalarini qo‘llash, halqaro reytinglarni olishlarida qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari «O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 52-bobi sug’urtaga bag’ishlangan bo‘lib, ushbu bobda nazarda tutilgan sug’urtaga oid qoidalar xorijiy investisiyalarni notijorat risklaridan sug’urtalash masalalari tatbiq etilishi yoki etilmasligi to‘g’risida ma’lumot keltirilmagan». Faqatgina «Investisiyalar va investisiya faoliyati to‘g’risidagi Qonunning 50-moddasida investisiyalarni siyosiy va boshqa tavakkalchiliklardan sug’urtalash xalqaro tashkilotlar, chet el agentliklari, boshqa sug’urta kompaniyalari tomonidan ham amalga oshirilishi mumkinligi belgilab o‘tilgan». Sug’urtaning bu turlari to‘g’risidagi qonunlarda boshqacha qoida nazarda tutilmagan.

3-muammo, mamlakatda sug’urta bozorining yetarlicha rivojlanmaganligi, sug’urta kompaniyalari kapitallashuvi darajasining pastligi, milliy sug’urta kompaniyalarining xalqaro reyting ko‘rsatkichlarini qo‘lga kiritishi bilan bog’liqdir.

4-muammo, mamlakatimizda xorijiy investisiyalarni sug’urtalashning ilmiy-nazariy asoslarining yetarli darajada o‘rganilmaganligi, sug’urta kompaniyalarida investisiya risklarini baholash uslubiyotining ishlab chiqilmaganligi va shu sohada malakali, halqaro doirada faoliyat olib boruvchi milliy mutaxassislarning yetishmasligidir.

5-muammo, investisiyalarni, xususan, xorijiy investisiyalarni sug'urtalash sohasida yaxlit statistik ma'lumotlar bazasining shakllanmaganligi, milliy sug'urta bozorining umumiy ahvoli to'g'risida axborot-tahliliy ma'lumotlarni olishning murakkabligidir. Bu, o'z navbatida, xorijiy investorlarga shaffof, ochiq ma'lumotlar bazasini taqdim qilishni qiyinlashtiradi.

6-muammo, O'zbekistonda investisiyaga oid nizolarni hal qilishning huquqiy mexanizmini to'la ta'minlanmaganligidir. Ushbu muammoning yechimi sug'urta da'volarini ko'rib chiqish jarayonlarini tartibga solishda, sug'urta hodisasini adolatli baholash va to'lovlarni tezkor to'lash mexanizmlarini joriy qilishda, aholi va tadbirkorlarning hamda xorijiy investorlarning sug'urtaga ishonchini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

12.2. Xorijiy investitsiyalarni siyosiy va boshqa xavf-xatarlardan sug'urtalash

Dunyo iqtisodiyotida sug'urta munosabatlari yordamida ichki va xorij kapital egalarining o'z investisiya faoliyatlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklardan himoyalash orqali ularning investision faolligini rag'batlantirishni ta'minlashni amalga oshirish mumkin.

Xorijiy investisiyalarni sug'urtalash – xorijiy investorlar manfaatlarini himoyalashga qaratilgan sug'urta turidir. Natijada ushbu sug'urtalash turining asosiy maqsadi mamlakatga xorijiy investisiyalarni jalb qilishdan iboratdir. Bu o'z navbatida investisiya faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni oldindan aniqlash, tasniflash, tahlil qilish va ularni sifatli baholashni taqozo etadi. Shunday qilib, risklarni tasniflash bilan shug'ullangan birinchi olimlardan biri Dj.M.Keyns edi. U bu masalaga investisiya faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs tomonidan yondashib, risklarning uchta asosiy turini aniqladi:

- tadbirkorlik riski – investisiyalashdan kutilayotgan daromad olishning noaniqligi;
- "qarz beruvchi" riski - kreditni qaytarmaslik riski, shu jumladan huquqiy risk (kreditni qaytarishdan bo'yin tovlash) va kredit riski (kam ta'minlanganlik)ni ham o'z ichiga oladi;
- pul birligi qiymatining o'zgarishi riski - milliy pul birligi kursining o'zgarishi (bozor riski) natijasida pul mablag'larini yo'qotish ehtimoli.

Global miqyosda barcha investisiya risklarini 2 guruhga bo'lish mumkin:

- tizimli (umumiqtisodiy, bozor bilan bog'liq) – investor bevosita ta'sir qila olmaydigan tashqi omillar bilan bog'liq bo'lgan risklar;

- tizimli bo‘lmagan risklar - investisiyalash obyekti bilan bevosita bog’liq bo‘lgan, ya’ni boshqaruv xodimlarining vakolatidan boshlab, to ushbu bozor segmentida raqobat bilan tugaydigan risklar.

Halqaro amaliyotni o‘rganish natijasida investisiya risklarini kelib chiqish sabablariga qarab quyidagilarga ajratish mumkin:

- siyosiy risklar - tashqi siyosiy vaziyatga, mamlakat ichidagi vaziyatga, davlat siyosatining o‘zgarishi bilan bog’liq risklar;

- iqtisodiy risklar - muayyan davlat iqtisodiyotining holati, soliq va moliya sohasidagi siyosatining yo‘nalishiga bog’liq bo‘lgan risklar;

- texnologik risklar - asosan ishlab chiqarish korxonalari bilan bog’liq va uskunalarning ishonchliligi, texnologik jarayonlarning murakkabligi, innovasiyalarni joriy etish bilan bog’liq risklar;

- ijtimoiy risklar - inson omili bilan bog’liq (muayyan shaxsning o‘z faoliyati davomida xatti-harakatlarini oldindan aytib bera olmaslik) va jamiyatdagi ijtimoiy keskinlik (ish tashlashlar, turli ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish va boshqalar) risklar;

- huquqiy risklar - yangi qonunlarning qabul qilinishi yoki mavjudlarining o‘zgarishi natijasida, shuningdek, sud jarayonlarining mustaqilligi bo‘lmagan taqdirda paydo bo‘ladi;

- ekologik risklar - iqlim sharoiti, epidemiyalar, zararkunandalarning tarqalishi, texnogen avariyalar va atrof-muhit ifloslanishi bilan bog’liq risklar.

Jahon amaliyotida umume’tirof etilgan "investision risk" atamasi kapital qo‘yilmalarning to‘liq yoki qisman yo‘qotilishi yoki haq to‘lanmasligi bilan bog’liq risk tushunchasini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Sirasini aytganda, bu tushuncha kapital qo‘yilmalarni amalga oshirish bilan bog’liq risklarning barcha turlarini qamrab oladi.

Har qanday tadbirkorlik faoliyati kutilmagan holatlar bilan bog’liq ekan, ushbu faoliyatda tadbirkor qobiliyatining darajasi siyosiy va iqtisodiy holatlar va uning o‘zgarishini oldindan prognoz qilishga, loyihaning moliyaviy qoplanishini hisob-kitob qilishga, o‘z faoliyatida hamkorlarni qanday tanlashiga, bozordagi holatga qanchalik tezlik bilan moslashishiga va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishiga bog’liqdir. Albatta tadbirkorlik faoliyatida barcha kutilmagan holatlarni oldindan ko‘rib va hisob-kitob qilib bo‘lmaydi, shuning uchun ham ko‘zlangan foydaga ega bo‘lmaslik yoki zarar ko‘rish riski har doim mavjuddir. Shunday ekan, sug’urta sohasi iqtisodiyotning rivojlanishida muhim tarmoqlardan biri hisoblanadi. O‘zbekistonda sug’urta bozori shakllangan va endigina rivojlanish bosqichiga qadam qo‘ymoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlanishida xorijiy investisiyalar muhim ahamiyat kasb etar ekan, xorijiy investorlar investisiya faoliyatini amalga

oshirishda asosan siyosiy va tijorat risklariga duch keladi.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda sug'urtalash asosan, mulkni sug'urtalash hamda baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shaklida amalga oshiriladi. Mulkiy sug'urtalashning quyidagi shakllari mavjud:

– moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida pudrat qurilishlarini sug'urta qilish;

– moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida dengiz yoki havo transportlari orqali tashilayotgan yuklarni sug'urta qilish;

– moddiy yo'qotishlar va zararlardan himoya qilish maqsadida pudrat va subpudrat tashkilotlarin ing asbob uskunalarini sug'urta qilish.

Baxtsiz hodisalardan sug'urta qilishning quyidagi shakllari mavjud:

– qurilish qatnashchilari tana jarohatlari, shaxqurilish qatnashchilari tana jarohatlari, shaxsiy zarar yoki mulkiy zarar ko'rganlarida bosh pudrat tashkilotlari faoliyatini himoya qilish maqsadidaumumiy fuqorolik javobgarligidan sug'urta qilish;

– loyihalashtirish jarayonida arxitektorlik va texnik nuqtai nazardan xatolarga yo'l qo'yilganda loyihalarni boshqarishda kamchiliklar kelib chiqqanda bosh pudrat tashkilotini moddiy javobgarlikdan sug'urta qilish.

Xorijiy investisiyalarning muvaffaqiyatli jalb qilinishi uch guruh omillariga bog'liq bo'ladi.

1) Investisiya quvvatining mavjudligi. Uni tabiiy, mehnat zaxiralari, shuningdek ishlab chiqarish, iste'mol, moliyaviy, innovasiya, institusional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi.

2) Investisiya sharoitlari. Bularga: umumiqtisodiy, bozor me'yoriy-huquqiy, axborot bilan ta'minlash, ekologik, ijtimoiy, etnografik va ijtimoiy madaniy sharoitlar kiradi.

3) Investisiya tavakkalchiligi (riski). Tavakkalchilik - bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilgan daromadlarni ololmaslik yoki zararlarni paydo bo'lib qolishi ehtimolidir.

Tavakkalchilikning ta'sir ko'rsatish xususiyati va paydo bo'lish manbalariga qarab, quyidagi omillar mavjud:

1) Siyosiy omil. Bunga davlat tuzumining barqarorligi, qonunchilik asosining mavjudligi, iqtisodiy siyosatning mavjudligi, investorlar uchun axborot va ma'lumotlarning ochiqligi hamda o'tkazilayotgan siyosatning oshkoraligi kiradi.

2) Makroiqtisodiy omil. Bunga iqtisodning o'sish sur'atlari, inflyasiya darajasi, ishsizlik, aholi jon boshiga o'rtacha daromad, milliy valyutaning barqarorligi, davlat byudjeti va to'lov balansining holati, qayta moliyalash stavkasi kiradi.

3) Mikroiqtisodiy. Bunga korxonaning o'sish sur'atlari, daromadlari,

xarajatlari, foydasi, rentabellik darajasi va boshqalar kiradi.

4) Infratuzilmaviy omil. Bunga xizmat koʻrsatuvchi shaxobchalar, jumladan minibanklar, MTP, yoqilgʼi qoʻyish shaxobchalari, konsalting xizmatlari va boshqalar kiradi.

Investitsiya risklarini pasaytirish usullari quyidagilardan iborat:

1. Risklarni diversifikatsiyalash.
2. Risklarni sugʼurtalash.
3. Risklarni loyiha qatnashchilari oʻrtasida taqsimlash.
4. Risklar uchun moliyaviy zahiralar ajratish.
5. Qoʻshimcha maʼlumotlar va axborotlarga ega boʻlish.

Risklarni diversifikatsiyalash bir-biriga bogʼliq boʻlmagan turli xil faoliyatlar oʻrtasida risklarni taqsimlash hisoblanadi. Diversifikatsiya turli xil faoliyatlar oʻrtasida investitsiyalarni taqsimlash asosida riskning bir qismidan qutulish imkonini beradi (investitsiya portfelini shakllantirish). Investitsiya portfelini shakllantirishda risklarni taqsimlashning quyidagi shakllari mavjud:

1. Tovar va xizmatlar, faoliyat turlari boʻyicha diversifikatsiyalash;
2. Isteʼmolchilarni diversifikatsiyalash;
3. Mol yetkazib beruvchilarni diversifikatsiyalash;
4. Loyiha qatnashchilarni diversifikatsiyalash.

12.3. Kapital eksportini sugʻurtalashning asosiy turlari

Hozirgi vaqtda xalqaro bozorlarga chiqish ko'plab mamlakatlar va alohida ishlab chiqaruvchilar uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Aynan tashqi bozorlar yangi savdo maydonlarini olish, ishlab chiqarish hajmini oshirish, texnologiyalarni yaxshilash va narxlarni pasaytirish imkonini beradi. Tashqi bozorlarga chiqish turli xil moliyaviy vositalarga bog'liq bo'lib, ular orasida faktoring va akkreditivlar ham bor. Shu bilan birga, zamonaviy moliyaviy dunyoda tadbirkorlik sub'yektlari tomonidan mavjudligi juda muhim bo'lgan yana bir xizmat mavjud - eksport kreditlarini sug'urtalashdir.

Ko'pincha, sug'urtaga qo'shimcha ravishda yoki uning o'rniga, bitim bank kafolati xizmatini o'z ichiga oladi. Kafolat va sug'urta sxemalari eksport-import operatsiyalarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni minimallashtirish uchun eksport kreditlarini taqdim etish va sug'urtalashni o'z ichiga oladi. Bunday xizmatlar xorijiy kontragent bilan bitimni amalga oshirish uchun katta mablag' olishi kerak bo'lgan kompaniyalarga kerak. Ko'pincha kompaniya bunday resurslarga ega emas va shuning uchun u tashqi moliyalashtirishga murojaat qiladi. Biroq, bu holda biz shunday katta summalar haqida gapiramizki, bitta kredit

tashkiloti butun operatsiyani mustaqil ravishda amalga oshira olmaydi, chunki xavflar juda yuqori.

Yakka tartibdagi investorning pozitsiyasidan, xoh u yuridik yoki jismoniy shaxs bo'lsin, kapital investitsiya qilish foydaliroq bo'lgan joyga o'tish huquqiga ega. Biroq, milliy manfaatlar nuqtai nazaridan, kapitalning chiqib ketishi uning kirib kelishidan ustun bo'lsa, islohotchi va xususan, o'tish davridagi iqtisodiyotga ega mamlakatlarga nisbatan bu odatda iqtisodiy o'sish uchun resurslarning real qisqarishini anglatadi. Kapitalning chiqib ketishi hukumatning samarali iqtisodiy siyosat yuritishdagi harakat erkinligini cheklaydi, makroiqtisodiy tartibga solish tizimini beqarorlashtiradi va byudjet intizomini buzadi (aktivlarni muntazam olib qo'yish amaliyoti muqarrar ravishda ushbu aktivlar bo'yicha daromaddan olinadigan soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlashga olib keladi). Kapitalni eksport qilish o'z jamg'armalarini xorijiy aktivlarga o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmagan ijtimoiy qatlamlarning ish haqi va turmush darajasini pasaytirish orqali amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni liberallashtirish va u bilan bog'liq holda kapitalni nazoratsiz eksport qilish imkoniyati ichki bozorda huquqbuzarliklar va jinoyatlar uchun rag'batlarni kuchaytirdi.

Yuqori jinoiy faoliyat, nomukammal iqtisodiy siyosat, aholi va biznesning moliya institutlariga ishonchsizligi natijasida shuningdek, umumiy beqarorlik kabi, kapitalning noqonuniy eksporti iqtisodiyotga teskari salbiy ta'sir ko'rsatadi, uni allaqachon tanqis bo'lgan investitsiya resurslaridan mahrum qiladi va davlatning oqilona iqtisodiy yo'lni tanlash imkoniyatini cheklaydi.

Kapitalni eksport qilishning yarim qonuniy turi - bu qonun bilan taqiqlanmagan va uning sub'ektlari tomonidan rasman ifodalanmagan yoki kamaytirilmagan faoliyat. Bu soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash, muayyan ma'muriy vazifalarni bajarish va ijtimoiy to'lovlarni amalga oshirish maqsadida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi va Inkoterms xalqaro qoidalariga muvofiq, tijorat tashkiloti bo‘lgan va tegishli sug‘urta turini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Sug'urtalangan xavflarning bir nechta turlari mavjud - siyosiy, tijorat, logistika. Kim sug'urtalanganligiga qarab (eksport qiluvchi yoki eksport qiluvchini moliyalashtirgan shaxs) har xil turdagi sug'urta shartnomalari tuziladi. Agar sug'urta qildiruvchi eksportyor bo'lsa, quyidagi turdagi sug'urta shartnomasi tuzilishi mumkin:

eksport shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarmaslik;

tovarlar va xizmatlar (ishlar) yetkazib beruvchiga kredit berish;

eksport qiluvchining debitorlik qarzlari;

logistika xavflari;

investitsiyalar.

Sug'urta qildiruvchi moliyachi bo'lgan taqdirda sug'urta shartnomasi quyidagi hollarda tuzilishi mumkin:

xaridorning krediti;

eksport faktoring fondlari;

eksport qiluvchining aylanma mablag'larini to'ldirish uchun kreditni o'z vaqtida qaytarmaslik;

tasdiqlangan akkreditiv;

kafolatlar yoki kafolatlar;

lizing faoliyati.

Eksport yuklarini va uni tashishni sug‘urtalash tijorat tashkiloti bo‘lgan va tegishli sug‘urta turini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Sug'urta shartnomasi kimning sug'urtalanganligiga (eksportchi yoki moliyachi) qarab bir necha turdagi sug'urta turlari mavjud. Sug'urta shartnomalarini tuzishda quyidagilar taqiqlanadi:

- siyosiy tavakkalchiliklar uchun so'zsiz franchayzing (sug'urta qoplamagan zararning bir qismi) o'rnatish;

- tijorat tavakkalchiliklari uchun so'zsiz franchayzing summasi — sug'urta summasining 50% dan ortig'i;

- logistika risklari uchun shartsiz franchayzing miqdori sug'urta summasining 5% dan ortiq bo'lsa;

- siyosiy xavflarni kutish muddati - 180 kalendar kundan ortiq;

- tijorat risklarini kutish muddati - 90 kalendar kundan ortiq;

- logistika xavfini kutish muddati - 30 kalendar kundan ortiq.

Sug'urtalangan shaxs ariza va hujjatlarni to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalovchiga pochta orqali yoki elektron shaklda topshirishi mumkin. Sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi zarur hujjatlarni taqdim etgan paytdan boshlab 24 soat ichida tegishli sug'urta shartnomasini tuzadi va uning imzolanishini ta'minlaydi. Sug'urta tovoni sug'urta hodisasi va etkazilgan zarar miqdorini tasdiqlovchi hujjatlar olingan kundan boshlab 15 kalendar kundan kechiktirmay to'lanishi kerak.

Investitsiyalarni sug'urtalash mulkni sug'urtalash sifatida tasniflanadi. Umuman olganda, bu investitsiya faoliyati davomida sug'urtalangan shaxsning yoki sug'urtalangan shaxsning mulkiy manfaatlarini himoya qilishdir. Ushbu sug'urta turining predmeti investitsiya qilingan mablag'lar (kapital qo'yilmalar) hisoblanadi. Sug'urtaning maqsadi - kapital yo'qolgan yoki eskirgan taqdirda kompensatsiya (to'liq yoki qisman). Quyidagilar investitsiyalarni sug'urtalash uchun risklar hisoblanadi:

Foiz stavkalari, qoida tariqasida, markaziy banklarning diskont

stavkalarining o'zgarishi bilan belgilanadi. Ular qarz mablag'larining mavjudligiga va shunga mos ravishda mablag'lar qo'yilgan korxonalar va vositachilarning faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi. Ularning paydo bo'lishining yana bir sababi - davlat subsidiyalari va kreditlash dasturlarining qisqarishi va arzon xorijiy qarz kapitalining mavjud emasligi, shuning uchun korxonalar tijorat banklaridan qimmat kreditlar olishga majbur bo'lmoqda.

Valyuta - valyuta kurslarining sakrashi (birinchi navbatda milliy) tufayli yuzaga keladi, bu investitsiyalar natijasiga sezilarli ta'sir qiladi. Valyuta tavakkalchiligining sabablari inflyatsiya, markaziy banklarning pul-kredit siyosati (stavkalari)dagi o‘zgarishlar, iqtisodiyotning holatini aks ettiruvchi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi, mamlakat ichidagi va xalqaro maydondagi siyosiy voqealar va uning bevosita ta’siri hisoblanadi. moliyaviy bozorlar bo'yicha hokimiyat va tartibga soluvchilar.

Tijorat - bu kompaniyaning raqobatdagi muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi, yangi texnologiyalar va innovatsion mahsulotlarning rivojlanishi va ularning bozorda paydo bo'lishining natijasi, shuningdek ishlab chiqarish jarayonlariga bevosita ta'sir qiluvchi boshqa muhim shartlar.

Bozor - moliyaviy bozor aktivlarining xatti-harakatlaridagi o'zgarishlar majmui natijasida yuzaga keladi: qimmatli qog'ozlar, xom ashyo, tovarlar, valyutalar, ko'chmas mulk va boshqalar, kompaniyalarning dividend siyosati va qarz qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromadlar va boshqalar.

Katastrofik - tabiiy va texnogen ofatlar yoki shunga o'xshash fors-major holatlarining investitsiya qilingan kapitalga ta'sirini aks ettiradi.

12.4. Xorijiy investitsiyalarga doir kelishmovchiliklar

Xorijiy investitsiyalarining umumiy ta’rifi F.Xeniusning 1947-yil AQShda chop etilgan tashqi savdo lug‘atining 2-nashrida quyidagicha berilgan: “Xorijiy investitsiyalar – bu bir mamlakat hududidan ikkinchi mamlakat hududiga kiritilgan, eksport qilingan investitsiyalar” hisoblanadi. Ta’kidlash lozimki, ushbu sohada turli darajadagi nizolar vujudga kelishi mumkin. Xalqaro investitsiyalarga oid nizolar va ularni bartaraf etish yo‘llarini tahlil etishda ikki va ko‘p tomonlama shartnomalar, xalqaro konvensiyalar, xalqaro tashkilotlar hujjatlarini o‘rganish ahamiyatli hisoblanadi. Investitsion nizolar tushunchasini ilmiy termin sifatida tahlil etish 1965-yilgi Vashington Konvensiyasining49 qabul qilinishi va uning imzolanishidan keyin boshlangan desak, xato bo‘lmaydi. Chunki bu konvensiyaning mohiyati, uning asosiy mazmuni investitsion nizolarni hal etish, investitsion munosabatlarning ishtirokchilari –

subyektlarining huquqini himoya qilish hamda ular o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishdan iborat.

Investitsiyaga oid nizolar savdo munosabatlarga oid nizo turlaridan bo‘lib, investitsiya faoliyatida o‘zaro munosabatlarga kirishuvchi tomonlar o‘rtasidagi turli ko‘rinishdagi kelishmovchiliklar yoki boshqa shaxslarning, davlatning noqonuniy aralashuvi natijasida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlar tushuniladi. Shuningdek, investitsiyaga oid nizolar xorijiy investorlarning mulklari o‘zlashtirish jarayonlari vujudga kelganda, tomonlardan birining, ya’ni davlat, davlat tashkilotlari, vakolatli organlar, jismoniy shaxslar yoki xorijiy investorlar tomonidan asossiz to‘xtatilishi natijasida vujudga keladi.

Investitsion nizolar yoki kelishmovchiliklar investitsion faoliyatning turli bosqichlarida vujudga kelishi mumkin. Bunday nizolarning vujudga kelishi uzoq muddatli xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tabiiy komponenti, ya’ni shu munosabatlarda uchrab turadigan tabiiy holatlardan biri hisoblanadi. Ba’zi kelishuvlarda majburiyatlar doirasida yoki kelishuvlar buzilganda nizoli holatlar vujudga kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarda investorlar o‘zlari tanlagan yoki nizoni hal etishni boshqa usullaridan foydalanib, muammoni hal etadilar.

Xalqaro investitsiyaga oid munosabatlarda yuzaga kelgan nizolarni hal etish tartiblari xalqaro xususiy va ommaviy huquq normalar asosida, shuningdek, xalqaro normalar implementatsiya qilingan milliy qonunchilik normalari, kollizion normalar asosida amalga oshiriladi. Ko‘p tomonlama xalqaro-huquqiy tartibga solish ko‘p tomonlama universal shartnoma-kelishuvlar asosida amalga oshiriladi. Xorijiy investitsiyalarga oid nizoli munosabatlarni hal etish masalalari bo‘yicha eng mashhur ko‘p tomonlama universal konvensiyalar doirasida 1965-yil “Davlatlar va xorijiy shaxslar o‘rtasida investitsion nizolarni hal qilish to‘g‘risidagi” Vashington konvensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu Konvensiya 1965-yil 18-martda Vashingtonda imzolash uchun ochib qo‘yilgan. Bunda shartlashuvchi ikkala davlat ushbu konvensiyaning ishtirokchisi bo‘lishi shart. “Davlatlar va xorijiy shaxslar o‘rtasidagi investitsiya nizolarini hal qilish tartibi to‘g‘risida”gi konvensiyani 1965-yil 18-martda Vashingtonda Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining a’zolari bo‘lgan davlatlar imzoladi va u 1966-yil 14-oktabrdan boshlab kuchga kirdi.

Mazkur Konvensiya Xalqaro tiklanish banki sa’y-harakatlarining samarasi bo‘lib, davlatlar bilan xususiy investorlar o‘rtasida yuzaga keladigan har qanday shartnoma qoidalarini buzishni xolisona ko‘rib chiqishning amaliy mexanizmini yaratish maqsadida imzolangan. Konvensiyada investitsiya nizolarini hal qilish mexanizmi Investitsiya

nizolarini hal qilish bo‘yicha xalqaro markazning faoliyati orqali amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Bu konvensiyaga binoan unga qo‘shilgan davlatlar va shu davlatlar investorlari nizolarni hal qilish uchun Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) qoshida investitsion nizolarni muvofiqlashtirish bo‘yicha Investitsion nizolarni hal etuvchi Xalqaro markazga murojaat qilishi mumkin. Bu muassasaga murojaat etishning o‘ziga xos shartlari bo‘lib, ulardan biri nizoni o‘zaro Markazning Kelishtiruv yoki Arbitraj sudi yordamida hal qilishga yozma roziligi hisoblanadi.

Investitsiyalarga oid nizolarni hal etuvchi xalqaro markaz kotibiyati bosh kotib, bosh kotibning bir yoki bir nechta o‘rinbosarlari hamda kotibiyat shtatidan iborat. Ta’kidlash kerakki, xalqaro markaz to‘liq xalqaro huquq subyekti hisoblanadi. Markaz shartnomalar tuzish, turar va noturar mulk sotib olishi va egalik qilish, protsessual harakatlarni amalga oshirish tartibini o‘rnatish huquqlarga ega.

Ahdlashayotgan davlatlar va Ahdlashayotgan davlat shaxslari o‘rtasida nizolarni Markazda hal etish bo‘yicha yozma kelishuv bo‘lgan taqdirda, ularning munosabatlari doirasida yuzaga keladigan investitsion nizolarni hal qilish Markaz vakolatlari hisoblanadi. O‘zaro kelishuvga asoslangan taraflarning bir tomonlama bekor qilish huquqi mavjud emas. Ushbu Konvensiyaga asosan Arbitrajda muhokama qilish bo‘yicha Markazga yuborish to‘g‘risidagi rozilik shundayki, nizolarni boshqa usullar bilan hal etish bekor qilinib, boshqa usullar nazarda tutilmaganligidan iborat. Ahdlashayotgan davlatlarning har biri ushbu Konvensiyaga asosan nizolarni Arbitrajda muhokama etish bo‘yicha Rozilikni dastlabki ma’muriy yoki sud hisoblanadi.

Har bir ahdlashuvchi davlat ushbu Konvensiyaga asosan chiqarilgan Arbitraj qarorlarini tan oladilar, majburiyatlarni, shuningdek pul majburiyatlarini o‘zining hududidagi sud organlari chiqargan qarorlarini bajargani kabi amalga oshiradilar. Arbitraj qarorining ijrosini qaysi davlat hududida ta’minlanishi lozim bo‘lsa shu davlatda sud qarorlarining ijrosini ta’minlash to‘g‘risidagi qonunchilik asosida amalga oshiriladi.

E’tibor berish kerakki, tomonlar o‘rtasida nizoni arbitrajda ko‘rish to‘g‘risida bitim bo‘lmasa, u arbitrajda ko‘rilmaydi. Bu asosiy fundamental tushunchadir. Bu bitim asosiy shartnomada, alohida bandda arbitraj haqidagi shartlar shaklida yoki asosiy shartnomaga qo‘shimcha tarzda tuzilgan arbitraj haqidagi shartnoma shaklida tuzilgan bo‘lishi mumkin. Arbitraj haqidagi alohida shartnoma aksariyat hollarda nizo vujudga kelgandan so‘ng tuziladi. Tomonlarning bitimi arbitrlarning huquqiy vakolatlarini belgilaydi hamda arbitrning ushbu vakolatlardan chetga chiqishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Ta’kidlash lozimki, nizolarni oldini olishda investorlar uchun

yaratilgan huquqiy asoslar va sharoitlar muhim hisoblanadi. Hozirgi kunda O‘zbekistonda qulay investitsiya muhiti, samarali imtiyozlar va preferensiyalar tizimi yaratilgan. Mamlakatimizda shu o‘rinda xalqaro investitsiya huquqi, jumladan, xorijiy investorlar huquqlarining kafolatlari, investorlarga muayyan preferensiyalar berish to‘g‘risidagi qoidalar va boshqa jihatlarni o‘zida mujassam etgan ilg‘or investitsiya qonunchiligi amal qilmoqda.

Ko'p tomonlama invetitiyalarni kafolatlah agentligi rivojlanayotgan mamlakatlarga siyosiy va iqtisodiy xavflarni sug'urtalash orqali investitsiyalarni targ'ib qiluvchi xalqaro tashkilotdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali agentlik iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash, qashshoqlikni kamaytirish va odamlar hayotini yaxshilashga qaratilgan.

Ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlash agentligi (MIGA) Jahon banki guruhining a'zosi bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vashington shahrida joylashgan bo'lib, 2020-yil mart holatiga ko'ra 181 a'zo hukumat MIGA-156 rivojlanayotgan davlatlari va yana 25 ta sanoati rivojlangan mamlakatlarni tashkil etadi. Ko'p tomonlama investitsiyalarni kafolatlash agentligi (MIGA) rivojlanayotgan mamlakatlarga siyosiy va iqtisodiy xavflarni sug'urtalash orqali investitsiyalarni targ'ib qiluvchi xalqaro institutdir.

Agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar orqali iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash, qashshoqlikni kamaytirish va odamlar hayotini yaxshilashga qaratilgan.

MIGA Jahon banki guruhining a'zosi bo'lib, 2020-yil mart holatiga ko'ra 181 davlatga a'zo. Agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarda nodavlat xatarlardan davlat va xususiy investitsiyalarni sug'urtalash manbalarini to'ldirish uchun tuzilgan. Uning ko'p qirrali xarakteri va rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan homiylik qilinishi, o'z mablag'larini investitsiya qilish uchun chegaradan o'tib ketayotgan odamlar orasida ishonchni kuchaytirishi sifatida qaraladi.

1985-yil sentyabr oyida Jahon banki ko'p tomonlama siyosiy xavflarni sug'urtalash bo'yicha provayder g'oyasini ma'qulladi va 1988 yil aprel oyida MIGAni tashkil qildi. Agentlik o'zining dastlabki 29 a'zo davlatlari orasida 1 milliard dollarlik kapital bilan ish boshladi. Bahrayn, Bangladesh, Barbados, Kanada, Chili, Kipr, Daniya, Ekvador, Misr, Germaniya, Grenada, Indoneziya, Yamayka, Yaponiya, Iordaniya, Koreya, Kuvayt, Lesoto, Malavi, Gollandiya, Nigeriya, Pokiston, Samoa, Saudiya Arabiston, Senegal, Shvetsiya, Shveytsariya, Buyuk Britaniya va AQSh.

1991-yilda MIGAga a'zo davlatlar soni 100dan oshdi. Sakkiz yil o'tgach, agentlik tomonidan berilgan kafolatlar umumiy qiymati 1,3

milliard dollarga yetdi va birinchi marta 1 milliard dollarlik belgidan oshib ketdi. Shuningdek, agentlik 2009-yilda global moliyaviy inqirozdan so'ng Evropa va Markaziy Osiyodagi iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash uchun 1,2 milliard dollar miqdorida kafolatlar bergan.

MIGA to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadida turli xil xizmatlarni taklif etadi. Bularga valyuta cheklovlaridan, mojarolar yoki urushlarning boshlanishidan, sarflangan cheklovlardan va kompaniya aktivlariga tegishli cheklovlardan xavfni sug'urtalash kiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarga sarmoya kiritmoqchi bo'lgan korporatsiyalarga siyosiy xavflarni sug'urtalashdan tashqari, MIGA rivojlanayotgan mamlakatlar hukumatlariga maslahat xizmatlarini taklif etadi. Tashkilot ushbu hukumatlar amal qilishi kerak bo'lgan siyosat va protseduralar va ushbu mamlakatlar xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning eng yaxshi usullari to'g'risida maslahat beradi. MIGA-ning boshqa xizmatlariga litsenziyalash, franchayzing va texnologiyani qo'llab-quvvatlash kiradi.

Chet el investitsiyalari dollarining ma'lum mintaqalarga kirib kelishini engillashtirish uchun agentlik bir qator xalqaro loyihalarni qo'llab-quvvatlaydi va amalga oshiradi. Ulardan biri 2005-yilda ishga tushirilgan Afg'oniston investitsiyalarini kafolatlash vositasidir. Agentlikning maqsadi mamlakatni to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun eshiklarni ochib, urush boshlanib ketganda, mamlakatni qayta qurish ishlarida yordam berish edi. MIGA ma'lumotlariga ko'ra, uning guruhidagi odamlar siyosiy xatarlarni sug'urtalash bo'yicha tajribaga ega va bank va kapital bozorlari, ekologik va ijtimoiy barqarorlik, loyihalarni moliyalashtirish va sektor mutaxassisliklari, xalqaro huquq va nizolarni hal qilish bo'yicha bilimlarga ega.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Xorijiy investitsiyalarni siyosiy va boshqa xavf-xatarlardan sug‘urtalash tartibi

2. Kapital eksportini sug‘urtalashning asosiy turlari

3. Xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalash bilan shug‘ullanuvchi qanday tashkilotlarni bilasiz?

4. Siyosiy va valyuta ayirboshlash tavakkalchiligining ahamiyati

5. Tavakkalchilikni hisoblash usullari

6. Xorijiy investitsiyalarga doir kelishmovchiliklarni bartaraf etish yo‘llari

7. Xalqaro tijorat arbitraji funktsiyalari

8. Xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalashning mohiyati

XIII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR IQTISODIY SAMARADORLIGINI ANIQLASH

13.1. Kapital qo‘ilmalarni iqtisodiy samaradorligi va ularni aniqlashning asosiy yo‘nalishlari.
13.2. Xorijiy investitsiyalarni ijtimoiy natijalarini baholash.
13.3. Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar samaradorligini hisoblash usullari.

13.1. Kapıtal qo‘ılmalarnı ıqtısodıy samaradorlıgı va ularnı anıqlashnıng asosıy yo‘nalıshları

Investisiya faoliyatida iqtisodiy samaradorlikni oshirish, samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash, ularga baho berish asosida tegishli xulosalar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Investisiya samaradorligi borasidagi tadqiqotlar umumiqtisodiy muammo sifatida mamlakatimizning qator nazariyotchi va amaliyotchi olimlari tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, A.Abdug‘aniyev fikricha, Iqtisod fanlarida “samaradorlik” va “iqtisodiy samaradorlik” tushunchalari mavjud. Ular mamlakat, tarmoq, korxona, yo‘nalishlar hamda ayrim mahsulotlar bo‘yicha aniqlanishi mumkin.

Iqtisodchi olim I.Q.Rajabov fikricha, “Samaradorlik tushunchasi – bu ishlab chiqarish jarayoni pirovard natijalarini o‘zida aks ettiruvchi iqtisodiy ko‘rsatkich sifatida tushunilishi lozim. Iqtisodiy samaradorlik mohiyati nafaqat ishlab chiqarish natijalari va xarajatlar o‘rtasidagi arifmetik raqamlar bilan, balki foydali natijalarga erishish yo‘lida xarajatlar miqdorini kamaytirish bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish, taqsimot va ayirboshlash munosabatlari orqali ifodalanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi xarajatlar va natijalar o‘rtasidagi arifmetik nisbatgina bo‘lmasdan, balki ishlab chiqarish munosabatlarini aks ettiruvchi iqtisodiy atama...” hisoblanadi.

Ushbu korxona samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar tahlili borasida, iqtisodchi olim Ye.V.Lapin “Investisiyaning asosiy maqsadi sifatida aksiyadorlar tomonidan quyilgan maqsadga intilishdir. Samaradorlikning umumiy mezoni sifatida esa “kapital samaradorligi” ko‘rsatkichidan foydalanish to‘g‘ri emas. Bozorda samarali ishlash va korxonaning yuqori raqobatbardoshligi buxgalteriya foydasi bilan emas, balki tegishli xarajatlarni o‘z vaqtida qoplash uchun zarur bo‘lgan pul mablag‘lari bilan tavsiflanadi”.

Yuqoridagi iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida respublikamizda investisiya samaradorligi o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar va ularning ta’sirini hisoblash yo‘llarining ilmiy-nazariy va metodologik asoslarini

takomillashtirishning ba’zi jihatlari yoritilgan. Bularning barchasi milliy iqtisodiyotning investisiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari va usullariga ta’sir etuvchi omillar asosida rivojlanish yo‘llarini tadqiq etish va ularni moliyaviy ta’minlashning ilmiy-nazariy va metodologik asoslarini takomillashtirish bo‘yicha chuqur tadqiqotlarni amalga oshirishni, bularni mamlakatimiz amaliyotiga tadbiq qilib investisiya faoliyatining moliyalashtirish manbalari va usullarini shakllantirishni rivojlantirish va takomillashtirish lozimligini talab qiladi. Har bir iqtisodiy-ijtimoiy jarayon haqida aniq xulosa chiqarish va kelgusi istiqblolini belgilash bo‘yicha ta’sirchan boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ularning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni o‘rganish taqozo qilinadi.

Investisiya ham ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, ko‘plab omillar ta’sirida o‘zgarib boradi. Amaliy nuqtai nazardan, investisiya faoliyati va investisiya samaradorligiga omillar ta’sirini hisoblash bir qadar murakkab jarayon hisoblanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ilmiy adabiyotlarda investisiya faoliyati va investisiya samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillar yetarlicha o‘rganilmagan. Bundan tashqari, mualliflar orasida ushbu masalani o‘rganishda umumiy nuqtai nazar mavjud emas. Korxona darajasida investisiyalar samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarga quyidagilar kiritish mumkin:

– korxona yuritayotgan iqtisodiy va ijtimoiy siyosat samaradorligi;

– samarali investisiya siyosatining mavjudligi;

– mahsulot sifati va raqobatbardoshligi;

– asosiy vositalardan foydalanish darajasi va ishlab chiqarish quvvatlari;

– korxonada mavjud resurslardan foydalanishning oqilona darajasi;

– korxona menejerlarining malakasi va korxona boshqaruvining mukammallik darajasi;

– amalga oshirilayotgan investisiya loyihalarining sifati va samaradorligi.

Bozorga o‘tish milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini rivojlantirishga investitsiya kiritishning bozor tipidagi iqtisodiyotga mos keladigan prinsipial yangi mexanizmini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu bois ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash dolzarb talabga aylanib, ularni iqtisodiy baholash masalasi dolzarb bo‘lib qoldi. Iqtisodiy baholash mavjud korxonalar uchun ham, rejalashtirilgan innovatsiyalar uchun ham amalga oshiriladi. Bunday holda, farqlar faqat taqqoslash uchun ishlatiladigan standartlarda, metodologiyaning o'zi va baholash ko'rsatkichlari tizimini o'zgartirmasdan iborat bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy baholashning barcha usullarini ikki darajaga bo'lish mumkin:

mahalliy amaliyotdagi yangiligiga ko'ra - an'anaviy va zamonaviy;

vaqt omiliga nisbatan - investitsiya jarayonining davomiyligi va investitsiya davomiyligini hisobga olmagan holda va buni hisobga olgan holda, ya'ni vaqt omilini hisobga olmasdan va hisobga olmagan holda.

Kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligi jamiyatning asosiy fondlarni kengaytirish va oddiy takror ishlab chiqarish xarajatlari va undan olingan natijalar o'rtasidagi tizimli bog'liqlik va miqdor munosabatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Kapital qo'yilmalarning bevosita natijasi ishlab chiqarish quvvatlari va noishlab chiqarish ob'ektlarining ishga tushirilishi, pirovard natija mahsulot va moddiy xizmatlarning ko'payishi, umuman olganda milliy daromadning oshishi hisoblanadi. Kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning ishlab chiqilgan nazariyasi va usullari uzoq muddatli va joriy rejalashtirish va loyihalash bosqichlarida, shuningdek, korxonalarni, tarmoqlarni va iqtisodiy rivojlanishning kompleks maqsadli dasturlarini boshqarish jarayonida optimal investitsiya variantlarini tanlashni asoslaydi.

1. Vaqt omilini hisobga olmasdan kapital qo'yilmalarning umumiy yoki mutlaq samaradorligining an'anaviy usullari.

- Foyda hisobiga kapital qo'yilmalarning mutlaq qoplanish muddatiga asoslangan baholash usuli. Moliyaviy nuqtai nazardan investitsiyalarning rentabelligi ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining yakuniy natijasi sifatida foyda tufayli yuzaga keladi.

Umumiy qoplanish muddati savolga javob beradi: kapital qo'yilma necha yildan keyin o'zini oqlaydi, ya'ni foyda hisobiga investorga qaytadi. Iqtisodiy baholash mezoni standart umumiy qoplanish muddati hisoblanadi: agar qoplanish ushbu qiymatdan past yoki unga teng bo'lsa, investitsiya asosli hisoblanadi; yuqoriroq bo'lsa, ular mos kelmaydi. Ishlab chiqarish fondlarining rentabelligiga asoslangan baholash usuli. Rejalashtirilgan kapital qo'yilmalarning rentabelligi yoki ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi faoliyat yuritayotgan korxonaning eng mashhur va keng tarqalgan baholash ko'rsatkichidir. Ushbu ko'rsatkich jami to'lov muddatiga teskari ko'rsatkich bo'lib, investitsiya qilingan mablag'larning har bir investitsiya qilingan so‘mi qancha foyda keltirishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichni baholashda investitsiyalar samaradorligi, agar uning qiymati standartdan katta yoki teng bo'lsa, isbotlanadi; va agar rentabellik me'yordan past bo'lsa, kapital qo'yilmalar samarasiz bo'ladi.

- Ishlab chiqarish rentabelligiga asoslangan baholash usuli. Ishlab chiqarishning rentabellik ko'rsatkichidan foydalangan holda investitsiyalarning samaradorligini baholash investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida uning rentabelligining o'zgarishini aniqlashni o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarish rentabelligi joriy xarajatlarning har bir rubliga

qancha rubl foyda tushishini yoki ishlab chiqarish jarayonida sarflangan har bir so‘m qancha foyda keltirishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkichdan kelib chiqqan holda, foydaning o'sishi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishni hisobga olgan holda ishlab chiqarish rentabelligini maksimal darajada oshiradigan investitsiya loyihasini tanlash kerak.

➢ Kapital unumdorligi, kapital sig'imi, kapital-mehnat nisbati, elektr va energiya sarfi, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarishning ekologik tozaligini oshirish ko'rsatkichlari asosida baholash usuli. Ushbu usul investitsiya loyihasini har tomonlama baholashda va korxonada mehnat unumdorligining o'zgarishi tendentsiyasini va uni belgilovchi omillarni tahlil qilish zaruratida alohida ahamiyatga ega.

2. Vaqt omilini hisobga olmasdan kapital qo'yilmalarning iqiyosiy samaradorligining an'anaviy usullari. Bu qo'shimcha kapital qo'yilmalar orqali erishilgan yillik operatsion xarajatlarni tejash hisobiga qaytariladigan, kamroq kapital talab qiladigan variantga nisbatan ko'proq kapital talab qiladigan qo'shimcha kapital xarajatlari uchun qiyosiy to'lov muddati usuli.

➢ Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va bankka qo‘yilgan mablag‘larning daromadlilik stavkasidan foydalanish investorga ishlab chiqarishga irratsional mablag‘ kiritilganda yo‘qotilgan foydani baholash imkonini beradi. Xuddi shu qo'shimcha kapital qo'yilmalar samaradorligi koeffitsientiga asoslangan baholash usuli. Iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti har bir qo'shimcha investitsiya so‘mi ta'minlaydigan operatsion xarajatlar yoki ishlab chiqarish xarajatlaridagi yillik tejash miqdorini ko'rsatadi. Koeffitsient to'lov muddatiga teskari hisoblanadi. Investitsion loyihani tegishli deb tan olish uchun haqiqiy koeffitsient normativdan kattaroq yoki unga teng bo'lishi kerak.

➢ Turli investitsiya yoki investitsiya variantlari uchun darajalashtirilgan xarajat usuli. Kamaytirilgan xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlari va qisqartirilgan kapital qo'yilmalar yig'indisi bo'lib, ma'lum bir investitsiya variantining samaradorligi mezoni joriy xarajatlarning minimalidir. Shu bilan birga, berilgan xarajatlar ishlab chiqarish narxining o'zi emas, balki namunadir, chunki aslida foyda miqdori va undan foydalanish yo'nalishi, bir tomondan, bozor sharoitlari bilan belgilanadi, boshqa tomondan, foydadan iqtisodiy fondlarni shakllantirishda korxona ehtiyojlari bilan.

➢ Taklif etilayotgan kapital qo'yilmalardan olingan iqtisodiy samarani baholash usuli. "Iqtisodiy samara" tushunchasining mohiyatini ochib berish uchun biz uni belgilash tartibini va uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning iqtisodiy ma'nosini ko'rib chiqamiz. Berilgan xarajatlarni baholashda savol tug'iladi: bitta variant boshqasidan qanchalik foydali?

Buning uchun kamaytirilgan xarajatlardagi farq hisoblab chiqiladi, bu iqtisodiy samara deb ataladi.

3. Vaqt omilini hisobga olgan holda yoki kapitalni muzlatishdan zararni hisobga olgan holda kapital qo'yilmalarning umumiy va qiyosiy iqtisodiy samaradorligining an'anaviy usullari. Qurilishning uzoq muddatlari bilan, dastlabki investitsiyalardan ob'ektni ishga tushirishgacha bo'lgan davrda ma'lum bir loyihaga kiritilgan kapital faol ishlab chiqarish faoliyatidan chiqariladi. Mablag'larning bunday passiv holati haqli ravishda zarar deb hisoblanadi. Ushbu zararlarni hisoblash uchun yo'qolgan foyda aniqlanadi, ya'ni ob'ektni qurish va rivojlantirish jarayonida investor olishi mumkin bo'lgan foyda.

4. Vaqt omilini hisobga olmasdan kapital qo'yilmalar samaradorligini iqtisodiy baholashning zamonaviy usullari.

- Joriy xarajatlar asosida investitsiyalar samaradorligini baholash usuli. Bu usul ma'lum turdagi mahsulotning bir xil miqdorda ishlab chiqarishning ikki usulini iqtisodiy taqqoslashga asoslangan. Qiyosiy hisob-kitoblarda qaror mezoni minimal o'rtacha yillik xarajatlar hisoblanadi. Investitsiyalarni taqqoslash natijalariga ko'ra, eng kam xarajatlarga ega bo'lgan loyihaga ustunlik beriladi. Umuman olganda, hisob-kitoblar bir xil sotish miqdori uchun xarajatlarni kamaytirish orqali qo'shimcha foydani aniqlashga to'g'ri keladi. Shunday qilib, ushbu baholash usuli oddiygina mahalliy metodologiyada qabul qilingan qiyosiy samaradorlik usulining alohida holati bo'lib, ko'rsatkichlarni aniqlashga to'g'ri keladi: qiyosiy qoplanish muddati, kamaytirilgan xarajatlar va iqtisodiy samara.
- Foyda ko'rsatkichi asosida investitsiyalar samaradorligini baholash usuli. Ushbu baholash usuli maksimal foyda keltiradigan loyihani tanlashdan iborat va joriy xarajatlarni baholashda bo'lgani kabi, ikkita mumkin bo'lgan variant ko'rib chiqiladi.
- Foydali chegara asosida investitsiyalarning samaradorligini baholash usuli. Investitsiyalarning iqtisodiy maqsadga muvofiqligi va samaradorligini baholash foydali chegara deb ataladigan, ya'ni yuqorida ishlab chiqarish foyda keltiradigan va undan past bo'lgan zarar keltiradigan ishlab chiqarishning ma'lum hajmiga ko'ra amalga oshirilishi mumkin. Ushbu muhim ishlab chiqarish hajmi foyda nolga teng bo'lgan tenglamadan topiladi, ya'ni pul daromadlari ishlab chiqarish xarajatlariga teng. Zararsizlik holati sotish bahosi va umumiy tannarxning tengligi bilan belgilanadi. Binobarin, rentabellik chegarasini aniqlash uchun mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning ishlab chiqarish hajmiga va prognoz qilingan sotish bahosi darajasiga bog'liqligini bilish kifoya.

5. Vaqt omilini hisobga olgan holda kapital qo'yilmalar samaradorligini iqtisodiy baholashning zamonaviy usullari. Kelajakdagi

daromadlarni baholash hozirgi vaqtda joriy diskontlangan qiymat deb ataladi - PDV (Present Discont Value). Kelajakdagi daromad, foiz stavkasi (diskont stavkasi) p ni bilib, formuladan foydalanib, joriy (zamonaviy) diskontlangan qiymatni aniqlashimiz mumkin.

$$PDV = \frac{Z}{(1+p)^t} \text{ или } PDV = Z(1+p)^{-t},$$

bu yerda: t – daromad;

Z olinadigan vaqt davri.

Hozirgi va kelajakdagi qiymatlarni tenglashtiradigan 1/(1+p)t yoki (1+p) – t omil chegirma omili deb ataladi. Kapital loyihasining amal qilish muddati davomidagi barcha daromadlar uchun joriy qiymat har bir yil uchun daromadning PDV yig'indisi yo'li bilan aniqlanadi.

- Dastlabki moliyaviy holat yoki kapitallashtirilgan annuitet usuli asosida investitsiyalarning samaradorligini baholash usuli. Kapitallashtirilgan renta pul oqimi a'zolarini investitsiya davrining boshiga olib kelish orqali aniqlanadi va bugungi kun nuqtai nazaridan kutilayotgan samaraning narxini tavsiflaydi. Kapitallashtirilgan ijara bitta investitsiya samaradorligini baholash uchun ham, muqobil loyihalarni taqqoslashda optimal variantni tanlash uchun ham qo'llaniladi.
- Yakuniy moliyaviy holat asosida investitsiyalar samaradorligini baholash usuli. Bu investitsiyalarni hisoblash usuli bo'lib, unda to'lovlar investitsiya davri oxirigacha diskontlangan. Loyihaning butun investitsiya davri uchun yakuniy moliyaviy holati qisqartirilgan daromadlar va xarajatlarning algebraik yig'indisi sifatida aniqlanadi. Agar yakuniy moliyaviy holat ijobiy bo'lsa, loyihaga kiritilgan investitsiyalar samarali hisoblanadi.
- Dinamik qaytarilish muddatidan foydalangan holda investitsiyalar samaradorligini baholash usuli. Bu usul mahalliy va jahon iqtisodiy amaliyotida eng oddiy va keng tarqalgan usullardan biridir. Qaytarilish muddatini hisoblash algoritmi rejalashtirilgan investitsiya daromadlarining yagona taqsimlanishiga bog'liq. Agar olingan daromad vaqt bo'yicha teng taqsimlangan bo'lsa, u holda to'lash muddati bir martalik kapital qo'yilmani yillik daromad miqdoriga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Agar foyda notekis taqsimlangan bo'lsa, to'lov muddati to'g'ridan-to'g'ri olingan daromad miqdori (yig'ilgan daromad) boshlang'ich kapital qo'yilmadan oshib ketgan yillar sonini hisoblash yo'li bilan hisoblanadi.

Ushbu usul likvidlik loyihaning rentabelligidan muhimroq bo'lganda mos keladi; Asosiysi, sarmoya o'zini oqlaydi. Usul, shuningdek,

investitsiyalar yuqori darajadagi tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lsa yaxshi bo'ladi: o'zini oqlash muddati qanchalik qisqa bo'lsa, loyiha shunchalik xavfli bo'ladi. Ichki rentabellik asosida investitsiyalar samaradorligini baholash usuli. Investitsiyalar iqtisodiy samaradorligining muhim ko'rsatkichi - ichki rentabellik darajasi IRR (Internal Rate of Return) - loyihadan olingan daromad uning xarajatlariga teng bo'ladigan hisoblangan diskont stavkasini ko'rsatadi.

Iqtisodiy samaradorlik – bu inson faoliyati, mahsulot ishlab chiqarish va mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish uchun mablag'lar natijasida olingan natijalar nisbati bilan belgilanadigan qiymat, shuningdek, qo'pol qilib aytganda, boshqa narsaga zarar etkazmasdan hech narsani yaxshilash mumkin bo'lmagan vaziyat. Iqtisodiy samaradorlik – investitsiyaga jalb etilgan kapitaldan foydalanilganligi uchun olingan foyda, daromad tushunilsa, ijtimoiy samara esa investitsiyani ishlatishdan olingan foydadan tashqari, kishilarning hayoti yaxshilanishi, tabiatni saqlash, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning rivojlanishi ham tushuniladi. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda “iqtisodiy samara” va “iqtisodiy samaradorlik” atamalariga e’tibor berish lozimdir.

Iqtisodiy samara – qo‘yilgan kapitalning investitsiyalash natijasida olingan natijasi bo‘lsa, iqtisodiy samaradorlik esa olingan iqtisodiy samara yoki investitsiya natijasida olingan foyda bilan investitsiya miqdori o‘rtasidagi nisbatni anglatadi.

Iqtisodiy samara bu investitsiya hisobiga olingan daromaddan qo‘yilgan kapital summasi ayirilib topiladi va quyidagicha hisoblanadi;

$$E = D - K$$

Bu yerda:

E - iqtisodiy samara;

D - qo‘yilgan kapitaldan daromad;

K - qo‘yilgan kapital summasi;

Iqtisodiy samaradorlik qo‘yilgan investitsiyadan olingan foyda, daromadni qo‘yilgan kapital summasiga bo‘lish orqali topiladi.

$$E = \frac{I_f}{K}$$

Bu yerda:

E – iqtisodiy samaradorlik

If – investitsiyalashdan olingan foyda

K – qo‘yilgan kapital

Mamalakat iqtisodiyoti miqyosida investitsiyaning iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichi mamalakatda yaratilgan yalpi milliy mahsulot miqdorini mamalakat miqyosida qo‘yilgan investitsiya miqdoriga bo‘lish orqali topiladi.

$$E = \frac{YaMM}{K}$$

Bu yerda:

YaMM – yalpi milliy mahsulot

K – YAMMni yaratish uchun qo‘yilgan kapitalning summasi.

Iqtisodiy samara vaqt funksiyasi hisoblanib, boshlanishida u salbiy ko‘rinishda bo‘ladi, chunki qo‘yilgan kapitaldan hali daromad olinmagan bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan kapital qaytimi bo‘lgan sari daromad orta boradi va bu ijobiy natijaga erishiladi, ya’ni qo‘yilgan kapitaldan olingan daromad vaqt o‘tgan sari qo‘yilgan kapital miqdoridan orta boradi.

Kontekstga qarab, odatda quyidagi ikkita bog'liq tushunchalardan biri hisoblanadi:

1. Ajratish samaradorligi yoki Pareto: bir kishiga yordam berish uchun qilingan har qanday o'zgarishlar boshqasiga zarar keltiradi.
2. Ishlab chiqarish samaradorligi: boshqa tovarning ishlab chiqarish hajmini kamaytirmasdan turib, bitta tovarning qo'shimcha mahsulotini olish mumkin emas va ishlab chiqarish mumkin bo'lgan eng past o'rtacha umumiy xarajatlar bilan davom etadi.

P.Samuelson va V.Nordxausning fikricha, iqtisodiy samaradorlik - bu mavjud resurslardan maksimal mumkin bo'lgan foyda olish, foyda va xarajatlarni doimiy ravishda muvozanatlash, shu bilan birga oqilona harakat qilish kerak. Tovar ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'z foydasini maksimal darajada oshirish va xarajatlarni minimallashtirish bilan birga eng yuqori samaradorlikka intiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikning asosiy mezoni jamiyatning yakuniy ehtiyojlarini, birinchi navbatda, inson shaxsining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlarni qondirish darajasidir. Eng katta ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikka odamlarning turli xil: moddiy, ijtimoiy, ma'naviy ehtiyojlarini eng yaxshi qondirishni ta'minlaydigan, hayotning yuqori darajasi va sifatini kafolatlaydigan iqtisodiy tizim egalik qiladi. Bunday samaradorlikning asosi jamiyat ixtiyorida bo‘lgan resurslarni xalq xo‘jaligi tarmoqlari, tarmoqlari va sohalari o‘rtasida maqbul taqsimlashdir.

Iqtisodiy tizimning samaradorligi ishlab chiqarish, ijtimoiy soha, davlat boshqaruvi samaradorligiga bog‘liq. Ushbu sohalarning har birining samaradorligi olingan natijalarning xarajatlarga nisbati bilan belgilanadi va miqdoriy ko'rsatkichlar to'plami bilan o'lchanadi.

Ishlab chiqarish samaradorligini o'lchash uchun mehnat unumdorligi, kapital unumdorligi, rentabellik, rentabellik, o'zini oqlash va boshqalar ko'rsatkichlaridan foydalaniladi, ular yordamida ishlab chiqarishni rivojlantirishning turli xil variantlari va uning tarkibiy muammolarini hal qilish usullari taqqoslanadi.

Ijtimoiy soha samaradorligini o'lchash ushbu sohaning har bir tarmog'i rivojlanishining maxsus sifat ko'rsatkichlaridan foydalanishni taqozo etadi. Jamoat sohasi uchun xarajatlar va davlat faoliyati natijalarining jamiyat talablariga muvofiqligi uchun maxsus mezonlar zarur.

Iqtisodiy jihatdan samarali ishlab chiqarish usuli - bu firma resurs xarajatlarini oshirmasdan ishlab chiqarishni ko'paytira olmaydigan va shu bilan birga bir turdagi kamroq resurslardan foydalangan holda va boshqa resurslar uchun xarajatlarni oshirmasdan bir xil mahsulot hajmini ta'minlay olmaydigan usul hisoblanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi barcha faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar samaradorligidan iborat. Korxona samaradorligi mahsulot yoki xizmatni eng kam xarajat bilan ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi. Bu minimal xarajatlar bilan maqbul sifatli mahsulotlarning maksimal hajmini ishlab chiqarish va ushbu mahsulotlarni eng kam xarajatlar bilan sotish qobiliyatida ifodalanadi. Korxonaning iqtisodiy samaradorligi uning texnik samaradorligidan farqli o'laroq, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor talablariga va iste'molchilar talabiga qanchalik mos kelishiga bog'liq.

Iqtisodiy tizim samaradorligining muhim tarkibiy qismlaridan biri kapital qo‘yilmalarning samaradorligi hisoblanadi. Bu natijaning ushbu ta'sirni keltirib chiqargan kapital qo'yilmalarga nisbati bilan ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, bu investitsiyalarning bir so‘miga iqtisodiy samarani ta'minlaganligidir.

Kapital qo'yilmalarning samaradorligi ko'rsatkichlar majmuasi bilan o'lchanadi, ular kapital qo'yilmalarning umumiy samarasi, ularning rentabellik darajasi, o'zini oqlash muddati, samaradorlik ko'rsatkichi va boshqalarni o'z ichiga oladi. Muqobil investitsiya loyihalarini solishtirish va optimal loyihani tanlash uchun kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Kompaniyaning samaradorlik etikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ✓ mijozlari uchun eng katta qiymatni yaratish
- ✓ egalari uchun rentabellik
- ✓ xodimlar uchun jozibador ish haqi bilan birgalikda o'z-o'zini anglash va o'sish imkoniyatlari

Ichki daromad darajasi (IRR) - kelajakdagi pul tushumlarining joriy qiymati va dastlabki investitsiyalar qiymati tenglashtirilgan foiz stavkasi, sof joriy qiymat (NPV) 0 ga teng. NPV bugungi kungacha diskontlangan to'lov oqimi asosida hisoblanadi. Kanadalik professor Entoni Atkinsonning fikriga ko'ra, ichki daromad darajasi investitsiyadan kutilayotgan haqiqiy daromad darajasidir. Moliyaviy vositalarning ichki daromadliligi - bu ma'lum moliyaviy vosita bo'yicha kelajakdagi to'lovlar oqimining

diskontlangan qiymati uning bozor narxiga to'g'ri keladigan foiz stavkasi. Shu tarzda aniqlangan ichki daromad ma'lum bir vaqtdagi moliyaviy investitsiyalarning ichki daromadlilik darajasiga teng.

Obligatsiyalarning ichki daromadlilik darajasini aniqlash uchun ko'pincha taxminiy "savdogar" formulasi qo'llaniladi:

$$r = \frac{f + \frac{A-P}{T}}{\frac{A+P}{2}}$$

Bu yerda:

A – obligatsiya nominal qiymati;

P – obligatsiyaning joriy bozor narxi;

f – yillik kupon daromadi; T – obligatsiya muddati tugagunga qadar muddat.

Ichki daromad normasini hisoblash usuli bilan diskontlangan qiymat ko'rsatkichi o'rtasidagi bog'liqlik shundan iboratki daromadning ichki darajasi indikatori chegirma stavkasi darajasini aks ettiradi, bunda olingan daromadning diskontlangan qiymati minus dastlabki investitsiya summasi nolga teng bo'ladi. Qabul qilingan daromadning sof joriy qiymatini nolga etkazish uchun diskont stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya shunchalik afzalroqdir.

Ichki rentabellik darajasi investitsiya muddati tugagunga qadar (muddati tugagunga qadar) olingan pul oqimlari ichki daromad darajasiga teng stavkada qayta investitsiya qilinadi va bu o'zgarishsiz qoladi degan taxminga asoslanadi.

Agar ichki daromad darajasi moliyaviy vositaga qo'yilgan investitsiyalarning minimal qabul qilinadigan daromadidan yuqori bo'lsa, investitsiya maqbul hisoblanadi.

Obligatsiyalarning ichki daromadlilik darajasi to'lov muddati deb ataladi. Agar obligatsiya nominal qiymatidan farq qiladigan narxda sotilgan bo'lsa, obligatsiyaning to'lov muddati kupon stavkasidan farq qilishi mumkin.

Sof joriy qiymat (NPV) bugungi kungacha kamaytirilgan to'lov oqimining diskontlangan qiymatlarining yig'indisidir. NPV ko'rsatkichi joriy vaqtga (investitsiya loyihasini baholash momentiga) qisqartirilgan barcha pul tushumlari va chiqimlari o'rtasidagi farqdir.

U boshlang'ich investitsiya xarajatlarini qoplaganidan keyin investor loyihadan olishni kutayotgan naqd pul miqdorini va loyiha bilan bog'liq bo'lgan davriy pul mablag'larini ko'rsatadi. Naqd to'lovlar ularning vaqt qiymati va tavakkalchiligi asosida baholanganligi sababli, NPV loyiha tomonidan qo'shilgan qiymat sifatida talqin qilinishi mumkin. Buni

investorning umumiy daromadi sifatida ham talqin qilish mumkin.

Amerikalik professor Entoni Atkinsonning fikriga ko'ra, sof joriy qiymat investitsiya loyihasi bilan bog'liq bo'lgan barcha diskontlangan pul oqimlarining (kirish va chiqishlar) yig'indisidir.

NPV ning ijobiy xususiyatlari:

– Qaror qabul qilishning aniq mezonlari.

– Ko'rsatkich pulning vaqt qiymatini hisobga oladi (formulalarda chegirma omili qo'llaniladi).

– Ko'rsatkich turli chegirma stavkalari orqali loyihaning risklarini hisobga oladi. Kattaroq chegirma stavkasi katta risklarga mos keladi, pastroq chegirma stavkasi kichikroq risklarga mos keladi.

NPV ning salbiy xususiyatlari:

– UNIDO qo'llanmasida muqobil loyihalar samaradorligini solishtirish uchun NPV dan foydalanish tanqid qilinadi. NPV ning ushbu kamchiligini bartaraf etish uchun qiymatning o'ziga xos o'sish sur'ati indeksi ishlab chiqilgan.

– Ko'pgina hollarda diskont stavkasini to'g'ri hisoblash muammoli bo'lib, bu ayniqsa NPV yordamida baholanadigan ko'p tarmoqli loyihalar uchun xosdir.

– Garchi barcha pul oqimlari (chegirma omili inflyatsiyani o'z ichiga olishi mumkin, lekin ko'pincha bu faqat hisob-kitob loyihasiga kiritilgan daromad darajasi) prognoz qiymatlari bo'lsa-da, formula voqea natijasi ehtimolini hisobga olmaydi.

Inson kapitaliga investision qo‘yilmalarning samaradorligi va unumdorligini baholash uchun bir qator mezon va ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Iqtisodiyot bo‘yicha yozilgan adabiyotlarda inson kapitaliga investisiyalar samaradorligining quyidagi mezon yoki ko‘rsatkichlari ishlatiladi:

1. Daromad va xarajatlar o‘rtasidagi farqning maksimizasiyasi.
2. Sarmoyalarning o‘zini-o‘zi oqlash davri.
3. Sof joriy (keltirilgan) narx.
4. Sarf-xarajat va daromadning mutanosibligi.
5. Eng katta daromadlar farqining eng katta sarf-xarajatlar farqiga nisbati.
6. Yillik sof daromad.
7. O‘zini-o‘zi oqlashning chiqim me’yori.

O‘zini-o‘zi oqlash – bu umumiy xarajatlarning doimiy eng katta b daromadga nisbatidir (vaqtning berilgan oralig’i oy yoki yil uchun hisoblanadi). Ma’lum sharoitlarda o‘zini-o‘zi oqlash davriga teskari bo‘lgan kattalik kutilayotgan o‘zini-o‘zi oqlashning ichki koeffisentiga teng bo‘ladi. Bu amalga oshishi uchun barcha xarajatlar vaqtning boshlang’ich davriga

to‘g’ri kelishi, daromadlar esa doimiy bo‘lishi lozim. Bu ko‘rsatkich daromad va sarfxarajatlarni bog’laydi, u yordamida investisiyalashning turli dasturlari ularning nisbiy samaradorligi nuqtai nazaridan taxminan baholanishi mumkin. Mezon sifatida o‘zini-o‘zi oqlash eng qisqa davrga ega bo‘lgan investision loyihani tanlashga xizmat qiladi.

13.2. Xorıjıy ınvestıtsıyalarnı ıjtımoıy natıjalarını baholash

Globallashuv va dunyo mamlakatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik kuchayib borayotgan zamonaviy sharoitda iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, iqtisodiy kabi muammolar tobora global tus olmoqda. Bunday sharoitda Ozarbayjon xalq xo‘jaligining shakllanishi va rivojlanishi ko‘p jihatdan uning barqaror rivojlanishiga bog‘liq. Binobarin, iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta’minlash pozitsiyasidan kelib chiqib, respublika ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hozirgi holatini tahlil qilish, bunday iqtisodiy rivojlanishni ta’minlovchi asosiy omillar va salohiyatli imkoniyatlarni aniqlash zarur.

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi omillardan biri bu iqtisodiyotning investitsion omilidir. Shuning uchun ham nazariy va amaliy masalalarni o‘rganish, xalq xo‘jaligi samaradorligini oshirish yo‘llari va mexanizmlarini izlash ob’ektiv zaruratdir. Iqtisodiy globallashuvning zamonaviy sharoitida milliy iqtisodiyotning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini o‘rganish, to‘liq va mamlakat ishlab chiqarish salohiyatidan to‘liq foydalanish, fan-texnika taraqqiyotini ishlab chiqarishga joriy etish, eng avvalo, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalar va ulardan samarali foydalanishga bog‘liq. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidan qat'i nazar, milliy iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish muammolari doimo respublika rahbariyatining diqqat markazida bo'lib kelgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini va iqtisodiy o‘sish sur’atlarining barqarorligini ta’minlash to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni takomillashtirish mexanizmlariga va ularni yo‘naltirish samaradorligiga bog‘liq, chunki to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim moliyaviy manbai hisoblanadi. Bu manbalar hisobidan, bir tomondan, iqtisodiyotning ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi ta’minlansa, ikkinchi tomondan, iqtisodiyotning ishlab chiqarish tarkibi takomillashtirilmoqda. Iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida milliy iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy holati tahlili shuni ko'rsatadiki, investitsiya qo'yilmalarining salmoqli qismini to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashkil etadi. Bunday holatga chet el investitsiyalari uchun

qulay shart-sharoit yaratish, to‘g‘ri investitsiya siyosatini amalga oshirish va qulay investitsiya muhitini yaratish sabab bo‘lmoqda. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning o'ziga xos ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Bunday investitsiyalar, asosan, pul mablag'lari shaklida, shuningdek, moddiy-texnik vositalar va intellektual mulk shaklida amalga oshiriladi.

Ijtimoiy soha xilma-xil bo'lib, ijtimoiy investitsiyalar turli asoslarga ko'ra tasniflanishi mumkin: investitsiyalar sohasi, investorlar turlari, investitsiya resurslari manbalari bo'yicha. Ijtimoiy sohani ana shu mezonlar asosida ko‘rib chiqsak, oliy ta’lim muassasalarining katta imkoniyatlarini ta’kidlash lozim. Ijtimoiy sohaning ushbu sektori biznes tomonidan faol rivojlantirilmoqda, buning natijasida ushbu sohaga davlat investitsiyalariga tanlovli yondashuv mumkin. Aftidan, universitetlarni byudjetdan moliyalashtirish faqat ularning davlat faoliyat sohalari uchun mutaxassislar tayyorlash nuqtai nazaridan amalga oshirilishi kerak.

Salomatlik holati boshqacha. Uning o'ziga xosligi tibbiyotda tadbirkorlik faoliyatini cheklashni talab qiladi, chunki biznes va sog'liqni saqlash manfaatlari printsipial jihatdan mos kelmaydi. Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi - foyda olish, biznesga "buyurtmalar portfeli" kerak, u o'z faoliyat doirasini kengaytirishi kerak va sog'liqni saqlashning asosi bo'lgan kasalliklarning oldini olishdan ob'ektiv manfaatdor emas. Ushbu ob'ektiv omillar tufayli sog'liqni saqlashda davlat va munitsipal investitsiyalar ustun bo'lishi kerak va haqiqatda shunday bo'ladi. Davlatning investor sifatidagi huquqiy maqomi o'ziga xos bo'lib, uning ommaviy-huquqiy tabiati bilan belgilanadi. Davlatning investitsiya motivlari va ustuvor yo'nalishlari aniq belgilangan maqsadli yo'nalishga ega bo'lgan investitsiya faoliyati birinchi navbatda ijtimoiy sohada amalga oshiriladi; Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, Rossiya davlati 1990-yillardagi noto'g'ri o'ylangan xususiylashtirish orqali o'zining investitsiya salohiyatini sezilarli darajada zaiflashtirdi, bu samarali talab bo'lmaganda va xususiylashtirilgan ob'ektlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini hisobga olmasdan amalga oshirildi. Hatto maktab va bolalar bog'chalarining moddiy-texnik bazasi ham o'ylamay xususiylashtirish ob'ektiga aylandi. Xususiylashtirishning salbiy tajribasi uning huquqiy tartibga solinishini takomillashtirish zaruratini belgilab beradi, uning maqsadi xususiylashtirilgan davlat mulki obyektlarini investitsiya resurslariga aylantirish bo‘lishi kerak.

Davlat investitsiyalari davlat bo‘lganligi sababli, huquqiy tartibga solishning ushbu sohasidagi protsessual tamoyillarini chuqurlashtirish, investitsiya qarorlarini qabul qilishning samarali tartibga soluvchi tartiblarini ishlab chiqish va qonunda mustahkamlab qo‘yish zarur. Ushbu

chora-tadbirlarni amalga oshirish iqtisodiy sohada e’lon qilingan, mohiyati o‘ta noaniq bo‘lib, korrupsiya va davlat moliyaviy resurslaridan noto‘g‘ri foydalanish uchun old shart-sharoitlarni yaratuvchi davlat-xususiy sheriklik munosabati bilan ham zarurdir. Ushbu iqtisodiy vositadan foydalanish uning tushunchasi va mazmunini qonunda ko'rsatish va mustahkamlash, shuningdek, bunday qarorlarni qabul qilishning tashkiliy tartiblarini belgilash orqali mumkin.

Davlat investitsiyalarining o'ziga xos turi bu munitsipal investitsiyalardir. Mahalliy davlat hokimiyati organlari aholi bilan bevosita aloqada bo'lib, tegishli hududlar aholisining ijtimoiy manfaatlari xilma-xilligini ifodalaydi, fuqarolarning birlamchi, asosiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq funktsiyalarni bajaradi. Ularning investitsiya faoliyati ushbu yo'nalishda amalga oshiriladi, shahar organlarining investitsiya motivlari ular bajaradigan funktsiyalar va mahalliy davlat hokimiyati sub'ektlari bilan belgilanadi. Shu munosabat bilan, munitsipalitetlarning yurisdiktsiya sub'ektlarini maksimal darajada aniqlashtirish va ularga asoslangan xarajatlar va daromadlarni turli hududiy darajadagi byudjetlar o'rtasida taqsimlash zarur. Byudjetlararo munosabatlar tizimi va mexanizmlari, bu boradagi huquqiy tartibga solish mahalliy davlat hokimiyati organlarining boshqa daromad manbalarini izlash borasidagi faoliyatini ham boshlashi, bozor mexanizmlaridan foydalanish orqali ularning iqtisodiy faoliyatini rag‘batlantirishi kerak.

Hozirgi vaqtda xorijiy investitsiyalarning retsipient davlat iqtisodiyotiga ta'sirini baholash uchun D.M.Keyns va uning izdoshlari yondashuviga asoslanib, beshta iqtisodiy va matematik modellardan foydalaniladi. Keling, ushbu modellarning har birining kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilaylik.

1. Kapitalni davlatlararo qayta taqsimlashning differentsial modeli (V. Leontiev modeli) to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar omilini hisobga olgan holda multiplikator va akselerator tamoyillariga asoslanadi. Modeldan foydalanib, rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimining uzoq muddatli istiqbolda ikki davlat milliy iqtisodiyotining iqtisodiy rivojlanishiga ta’siri baholanadi. Shu bilan birga, baholash maqsadida mahalliy va xorijiy investitsiyalar samaradorligi teng deb hisoblanadi. Ushbu model ko'pincha zarur investitsiyalar hajmini hisobga olgan holda iqtisodiy o'sish sur'atlarini tenglashtirish uchun YaIMni prognozlash vositasi sifatida ishlatiladi. Ushbu model bir qator cheklovlarga ega. Hozirgi vaqtda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi XX asrda kuzatilganidek, nafaqat rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga taqsimlanadi. Zamonaviy jahon iqtisodiyotida

rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida kapital almashinuvi ham mavjud. Bu zamonaviy sharoitda modelning kam qo'llanilishini ko'rsatadi. Shuningdek, V. Leontiev modeli eksport qilinadigan investitsiyalar hajmi va donor davlatning iqtisodiy rivojlanish sur'atlari o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikka asoslangan bo'lib, bu har doim ham amalda kuzatilmaydi.

Modeldan foydalanish faqat barqaror ishlaydigan iqtisodiyotlar uchun ruxsat etiladi, chunki u etarlicha katta vaqt seriyalaridan foydalangan holda regressiya funktsiyalarini qurishni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, model juda katta miqdordagi milliy va xalqaro statistik ma'lumotlarni talab qiladi, bu esa uni qo'llashni qiyinlashtiradi.

2. Ishlab chiqarish funktsiyalariga asoslangan iqtisodiy o'sish modeli (Velfens-Jesinski modeli modifikatsiyalari bilan) dastlab o'tish davri iqtisodiyoti uchun mo'ljallangan edi. Qurilish uchun asos ishlab chiqarish funktsiyasi bo'lib, u qabul qiluvchi davlatda iqtisodiy o'sishni ko'rsatadi. Mahalliy asosiy kapital, xorijiy asosiy kapital va milliy iqtisodiyotdagi xodimlar sonidan foydalangan holda ma'lum miqdorga xorijiy kapitalni kiritish bilan ishlab chiqarishning kutilayotgan o'sishini baholash uchun foydalaniladi va qabul qiluvchi mamlakatning ilmiy-texnik taraqqiyot sur'ati. Ikkinchisi to'rtta parametrga bog'liq: to'plangan bilimlar hajmi; import qilinadigan oraliq tovarlar qiymatining umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati; bozor institutlarining rivojlanish darajasi; eksport hajmi. Ushbu parametrlarga asoslanib, biz ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning qiymati ob'ektiv va baholash qiyin ekanligini ta'kidlaymiz, bu esa to'g'ri model funktsiyasini qurishda qiyinchiliklarga olib keladi. Model mamlakatda asosiy kapitalning umumiy hajmi to‘plangan ichki kapital va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar yig‘indisi sifatida belgilanishi ham tanqid qilingan. Bu investitsiyalarni rivojlantirishda kechikish mavjudligi va asosiy vositalarning eskirishini hisobga olishning yo'qligi tufayli mutlaqo to'g'ri emas. Model uzoq tarixiy vaqt seriyalaridan foydalanishni nazarda tutadi, bu faqat uzoq vaqt davomida faoliyat yuritayotgan iqtisodiyotlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

3. Mahalliy va xorijiy sarmoyalarning o‘zaro ta’siri modeli amerikalik matematiklar Alfred Lotka va Vito Volterra tomonidan bir xil yashash muhiti chegaralarida yashovchi hayvonlar populyatsiyasi dinamikasini o‘rganishda taklif qilingan “yirtqich-o‘lja” modeliga asoslanadi. Mualliflarning fikriga ko'ra, model jiddiy xatolar bilan natijalar beradi, chunki u iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalaridan foydalanadi, bu muayyan davrlarda beqaror bo'lishi mumkin yoki har doim ham ko'rinmaydi. Shu bilan birga, investitsiya jarayoni umuman baholanmaydi. Modelni yaratish ko'p mehnat talab qiladi, chunki undan oldin iqtisodiyotning ichki va tashqi tarmoqlari o'rtasidagi qonuniyatlar va

funktsional bog'liqliklarni izlash bosqichi keladi.

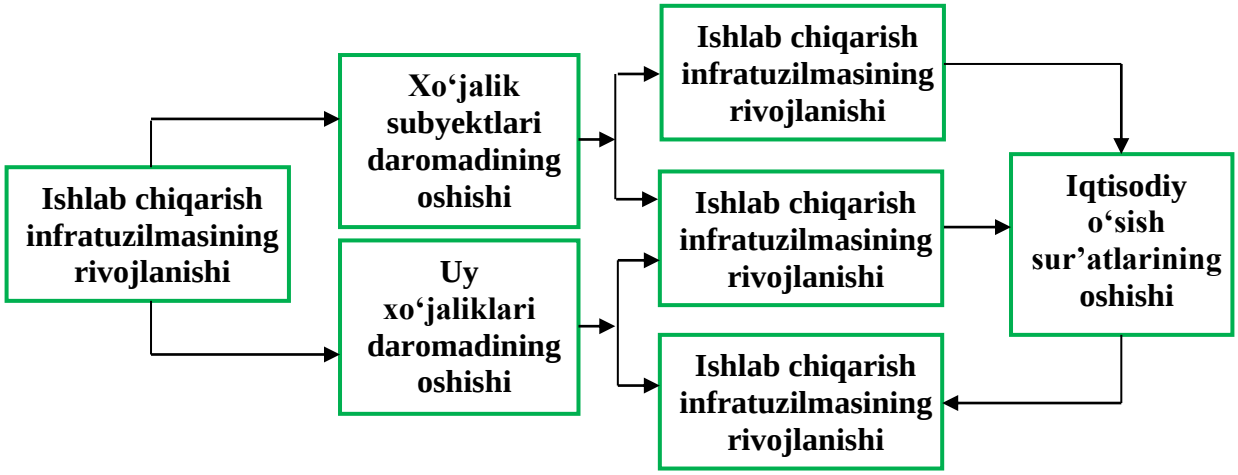
4. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar rolini baholashning multiplikator sxemasi investitsiyalarning dinamik multiplikatoriga (investitsiyalarning marjinal unumdorligiga) asoslanadi. Ushbu modeldan foydalanib, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ulushi, iqtisodiyotning umumiy investitsiya faolligi, investitsiya multiplikatori va ichki investitsiyalarning o'sish sur'atlari ortishi hisobiga mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sishini baholash mumkin. Ammo model akseleratsiya effektini hisobga olmaydi, shuningdek, iqtisodiyotdagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar ulushining juda tez, deyarli bir zumda o‘zgarishini nazarda tutadi, bu real hayotda mumkin emas.

5. O'zgartirilgan multiplikator-tezlashtiruvchi farq modeli to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar omilini hisobga olgan holda multiplikator va akselerator tamoyillariga asoslanadi. Model iqtisodiy o‘sish sur’atlarining mamlakatdagi investitsiya faolligiga bog‘liqligini, xorijiy sektorga kiritilayotgan investitsiyalar ulushi hamda iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar rentabelligini aniqlash imkonini beradi. Modelning kamchiliklari, ayniqsa, o'tish davridagi iqtisodiyoti bo'lgan yoki iqtisodiy inqirozdan chiqayotgan mamlakatlar uchun tezlatuvchi qiymatlarning beqarorligini, shuningdek, makroiqtisodiy muvozanat sharoitida real iqtisodiyotda investitsiyalar va jamg‘armalarning tengligiga erishilmaganligi. Zamonaviy iqtisodiyotning jadal rivojlanishi doimiy makroiqtisodiy beqarorlikka olib keladi. Tejamkorlik va investitsiyalar uchun marjinal moyillik tez o'zgarib bormoqda. Shunday qilib, ko'rib chiqilgan beshta modelning barchasi O‘zbekitonda xorijiy investitsiyalarning mintaqaviy rivojlanishga ta'sirini baholash uchun ishlatilmaydi. Qo'shimcha murakkablik hisob-kitoblarda faqat to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobga olinganligi sababli yaratiladi, ularning O‘zbekiton iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarning umumiy hajmidagi ulushi unchalik katta emas.

13.3. Ishlab chıqarısh ınfratuzılmasını rıvojlantırıshga yo‘naltırılgan ınvestıtsıyalar samaradorlıgını hısoblash usulları

Bugungi kunda mamlakatimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda ishlab chiqarish infratuzilmasining roli va ahamiyati tobora kengroq namoyon bo‘lib bormoqda. Bu borada Prezidentimizning: “Bugun mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilash, iqtisodiyotimizning sifat jihatidan yangi, zamonaviy tarkibiy tuzilmasini shakllantirish, hududlarimizni kompleks rivojlantirish bo‘yicha barcha rejalarimizning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi infratuzilma tarmoqlarini yuksak

sur’atlar bilan rivojlantirishga uzviy bog’liq ekani haqida gapirishning hojati yo‘q, deb o‘ylayman”,-deb ta’kidlashlari mazkur sohaning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi dolzarb muammo ekanligiga berilgan baho hisoblanadi. Umumiy holda ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanishi, uning ishlab chiqarishning amaldagi holatiga mutanosibligi iqtisodiy o‘sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish infratuzilma sining iqtisodiy o‘sishga ta’sirini quyidagi chizma orqali tasvirlash mumkin:

Chizmadan ko‘rinadiki, ishlab chiqarish infratuzilmasi sohasining rivojlanishi, jumladan, avtomobil va temir yo‘llarning qurilishi yoki rekonstruksiya qilinishi, energiya, suv, gaz va boshqa resurslar ta’minoti tarmoqlarining ishga tushirilishi, ombor xo‘jaliklari, aeroportlar va boshqa ko‘plab muhandislik inshootlarining qurilishi, bir tomondan, turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy faoliyatining kengayishi va daromadlarining oshishiga imkon yaratsa, boshqa tomondan, uy xo‘jaligi tasarrufidagi resurslarni ishlab chiqarishga jalb etish imkoniyatlarini kengaytirib, ular daromadlarining sezilarli ravishda ko‘payishiga olib keladi. O‘z navbatida, daromadlarning oshishi milliy bozor ko‘lamlarining kengayishiga ta’sir qilib, buning natijasida milliy iqtisodiyotdagi narxlar darajasi pasayib, aholining farovonligi o‘sadi. Narx darajasining pasayishi o‘zining aks samarasi orqali bozor hajmining yanada kengayishiga olib keladi. Ushbu jarayonlar ta’siri natijasida milliy iqtisodiyot o‘sish sur’atlari oshib, bu pirovardida aholi farovonligining yanada yuksalishiga zamin yaratadi.

Ma’lumki, ishlab chiqarish jarayonining samarali tashkil etilishi hamda amalga oshiri lishi qator shart-sharoitlarni taqozo etadi. Bu birinchi navbatda yuqori malakali hamda tegishli bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lgan mutaxassis, ishchi-xodimlar, zamonaviy texnologik asosga ega bo‘lgan ishlab chiqarish bino va inshootlari, mahsulotning asosini tashkil etuvchi sifatli xomashyo va resurslar ta’minotidan iborat. Biroq, masalaning

boshqa bir muhim jihati mavjudki, yuqorida qayd etilgan ishlab chiqarishning barcha omillari ularning oʻzaro samarali birikishi va amal qilishi uchun xizmat qiluvchi infratuzilma (ya'ni, avtomobil va temir yoʻllar, gaz, suv, elektr energiyasi tarmoqlari, aloqa va boshqa kommunikasiyalar) majmuasisiz samarali faoliyat koʻrsata olmaydi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish infratuzilmasini yanada rivojlantirishda mazkur jarayonni davlat tomonidan tartibga solish va rag'batlantirish muhim shartlardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni quyidagi yoʻnalishlarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- iqtisodiyotning barqaror hamda jadal taraqqiy topishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratuvchi zamonaviy ishlab chiqarish infratuzilmasining ildam rivojlanishini ta'minlash;

- mamlakat mintaqalarining tabiiy hamda iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish, yangi ish oʻrinlarini shakllantirish, aholi daromadlarini oshirish va farovonligini yuksaltirishga imkon beruvchi infratuzilma obyektlarini ishga tushirish;

- xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan oʻz faoliyatlarini samarali va toʻlaqonli tashkil etilishini ta'minlash maqsadida zarur ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlarini ishga tushirish va rivojlantirib borishlarini rag'batlantirish;

- korxonalarda yangi texnologiyalarni joriy etish imkonini beradigan ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlarini tashkil etish;

- oʻzining joylashuvi, tabiiy va iqtisodiy salohiyati hamda boshqa jihatlari boʻyicha milliy va xalqaro ahamiyatga ega boʻlgan, istiqbolli hududlarni maqsadga muvofiq rivojlantirishda ishlab chiqarish infratuzilmasi imkoniyatlaridan keng foydalanish;

- iqtisodiyotda barqaror oʻsish sur'atlarini ta'minlash, xususan, yuzaga kelgan yoki kelishi mumkin boʻlgan inqirozli holatlarning oldini olish yoki salbiy oqibatlarini bartaraf etishda ishlab chiqarish infratuzilmasidan oʻziga xos dastak sifatida foydalanish;

- mamlakat iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlarini istiqbolda rivojlantirish borasidagi dasturlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlash.

Yuqorida belgilangan tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatimizdagi ishlab chiqarish infratuzilmasi asosiy tarmoqlarining xorijiy va mahalliy investorlarning tashabbus va faoliyatlarini davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash, ularni yanada rag'batlantirish asosida tashkil etilishining kuchayishiga, infratuzilma obyektlarining barpo etilishi va ishga tushirilishi jarayonlarining jadallashib, pirovardida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun yanada mustahkam zamin tayyorlanishiga imkon yaratadi.

«2022–2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida»gi Prezident qarori qabul qilindi. Qaror bilan 2022–2024-yillarda O‘zbekistonning ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturi qabul qilindi. Dastur doirasida belgilangan yillarda ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish uchun jami 76 881,0 trln. so‘m ajratiladi. Shunga ko‘ra, mazkur yillarda jumladan quyidagi ijtimoiy va ishlab chiqarish obyektlarini ishga tushirish nazarda tutilgan:

- 54 230 o‘quv o‘rni va 8 358 yotoq o‘rniga ega oliy ta’lim muassasalari;
- 259 101 o‘quv o‘rniga ega, 248 ta sportzaldan iborat umumta’lim, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar;
- 88 310 o‘ringa ega maktabgacha ta’lim tashkilotlari;
- 24 213 o‘ringa ega sog’liqni saqlash muassasalari.

Qaror bilan Ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha Respublika komissiyasi tuzildi. Respublika komissiyasi Dasturda ishtirok etayotgan vazirlik, idora, xo‘jalik birlashmalari va mahalliy hokimliklar faoliyatini muvofiqlashtirib boradi. Dasturlar doirasida rejalashtirilgan mablag’larni ichki manbalar hisobidan jalb qilingan qarz mablag’lari, xorijiy kreditlar va ular bo‘yicha hisoblangan foiz to‘lovlarini qoplashga, shuningdek, obyektlar qurish uchun kreditlar ajratishga yo‘naltirish taqiqlanadi. Qarorga ko‘ra, 2022-yildan:

- ikki yil muddatga vazirliklar, idoralar va mahalliy hokimliklarning ma’muriy binolarini qurish va rekonstruksiya qilish bo‘yicha yangidan boshlanadigan loyihalarni (Prezident qarorlariga muvofiq amalga oshiriladigan, shuningdek, yangidan tashkil etiladigan shahar va tumanlarda joylashadigan loyihalar bundan mustasno) O‘zbekistonning ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturlariga kiritish taqiqlanadi;
- kelgusi yillar uchun ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini shakllantirish jarayonlarida keyingi yillarga o‘tadigan loyihalar (obyektlar) soni bosqichma-bosqich qisqartiriladi va ularni tegishli moliyaviy yilda foydalanishga topshirish nazarda tutiladi.
- 2022-yilda yakunlanadigan ta’lim muassasalari obyektlari – 15 avgustgacha, sog’liqni saqlash va tibbiy-ijtimoiy muassasalar obyektlari – 1 oktyabrgacha, irrigasiya va meliorasiya tizimlari obyektlari – 1 dekabrgacha foydalanishga topshiriladi.

“O‘zbekiston bozori ko‘chmas mulkdan tortib, qishloq xo‘jaligi va turizmgacha ko‘plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Shuni esda tutish kerakki, har bir soha o‘ziga xos xususiyatlarga ega va chuqur tushunishni talab qiladi. Qimmatli qog’ozlar, shuningdek, boshlang’ich investorlar uchun past kirish chegarasi va qimmatli bozor bilimlarini olish imkoniyati

tufayli qiziqish uyg’otadi. Bank depozitlari eng xavfsiz variant, garchi ularning rentabelligi odatda cheklangan bo‘lsa-da”. “Har bir yangi investor o‘z yurishini boshlashdan oldin investisiya maqsadi haqida qaror qabul qilishi kerak. Dastlabki bosqichlarda o‘z imkoniyatlaringizni baholashingiz kerak. Investisiya jarayoni bir martalik jarayon bo‘lmasligi kerak, bu doimiy e’tibor va qo‘shimcha pul talab qiladi. Har qanday investor dastlab o‘z strategiyasi haqida qaror qabul qilishi va unga kamida bir yil amal qilishi kerak”.

Bugungi kunda O‘zbekistonda jismoniy shaxslarning depozitlari bo‘yicha stavka 23 foizdan 25 foizgacha o‘zgarib turadi. Bank depozitining qanday kamchiliklari bor? Bu bank defolt xavfi, ya’ni uning bankrotligi. Lisenziyani bekor qilish holatlari ko‘pligini bilamiz. Masalan, o‘tgan yili O‘zbekistonda ikki bankning lisenziyasi to‘xtatilgan edi. Ya’ni bu yerda vaziyat shundayki, siz investisiyalaringizni boshqarolmaysiz, bankda nima sodir bo‘layotganini bilmaysiz va uning kredit portfelini kuzatmaysiz.

O‘z biznesingizga sarmoya kiritish. Albatta, bu holda boshlang’ich kapital kerak - sizning jamg’armalaringiz yoki qarz mablag’lari. Agar siz kredit olsangiz, siz olgan barcha summangizga qo‘shib oylik foizlarni ham to‘lashingiz kerakligini aniq tushunishingiz kerak. Sizning biznesingiz muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun siz biznes g’oyasini tanlash, biznes-rejani ishlab chiqish va hamfikrlar jamoasini yig’ish uchun kuch sarflashingiz kerak bo‘ladi. Biznes sizning haftasiga yetti kun va kuniga 24 soat unda ishtirok etishingizni talab qilishini tushunishingiz kerak, bu iqtisodiy sikllarga, mavsumiylikka va raqobat muhitiga bog’liq bo‘ladi. Bugungi kunda possovet hududida ro‘y berayotgan bu barcha geosiyosiy vaziyatlar ham sizning biznesingizga ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Boshqa tomondan, agar biz afzalliklar haqida gapiradigan bo‘lsak, ba’zilar uchun biznes ularning butun hayotining juda katta hikoyasidir, meros bo‘lib qolgan narsa ma’lum bir mintaqa yoki hatto butun mamlakat aholisiga ma’lum foyda keltiradi. Bunday holda siz o‘zingiz yoqtirgan narsani qilishdan kuchli hissiy zaryad olasiz. Xo‘sh, shunga ko‘ra, siz o‘z biznesingizni yo‘lga qo‘yganingizda, sizning ishtirokingizsiz daromad keltiradigan tizimni qurishingiz mumkin va operasion faoliyatdan chalg’igan aksiyador sifatida siz dividendlar ko‘rinishida daromad olasiz”.

Qimmatli qog’ozlar bozori, albatta, qashshoqlikka qarshi eng afzal yo‘l emas. Agar u shunchalik qulay bo‘lganida, daromad olish juda oson bo‘lsa, ehtimol u yerda hamma pul topardi va kambag’allar qolmasdi. Qimmatli qog’ozlar bozori siz investisiya qilgan barcha pullaringizni shafqatsizlarcha “yeb qo‘yishi” mumkin. Ushbu vositaning asosiy kamchiligi shundaki, u ma’lum bilimlarni, doimiy amaliyotni va vaqtni talab qiladi. Qimmatli qog’ozlar bozori yuqori volatillik xavfi bilan bog’liq, xususan, u dunyoda

sodir bo‘layotgan barcha turdagi geosiyosiy va geoiqtisodiy hodisalarga keskin munosabatda bo‘ladi. Shunga qaramay, u tobora ko‘proq odamlarning e’tiborini tortmoqda, chunki u yerda rentabellik, albatta, ilgari sanab o‘tilgan barcha vositalardan — ko‘chmas mulk, bank depozitlari va boshqalardan yuqori. Bu yerdagi daromad ba’zan 20 foizdan oshadi”. Shuningdek, fond bozori noyob imkoniyatlarni taqdim etadi, deb hisoblash mumkin. Misol uchun, har birimiz Apple aksiyadori bo‘lishimiz mumkin, agar sizga bu kompaniyaning moliyaviy hisobotlari va siyosati umuman yoqmasa, siz bir marta bosish orqali ularning aksiyalarini sotishingiz va Tesla yoki boshqa kompaniyalarning aksiyadoriga aylanishingiz mumkin. Bugungi kunda bozor faol rivojlanmoqda. Ya’ni fond bozorining afzalligi shundaki, u juda tez va moslashuvchan likvidlikni ta’minlaydi. Boshqa investisiya usullari singari, fond bozori ham xatarlarga to‘la.

Daromad va xavf o‘rtasidagi bog’liqlikni ko‘rsatadigan va bizga, aslida, bizning tavakkalchiligimizni boshqarishga yordam beradigan shunday qiziqarli diagramma mavjud. Agar men fond bozorida tavakkal qilishga tayyor bo‘lmasam, men davlat obligasiyalari, masalan, Amerika g’aznachiligi yoki Yevropa, Rossiya markaziy banklarining, O‘zbekiston Moliya vazirligining davlat obligasiyalari kabi minimal riskli vositalarni sotib olaman. Ya’ni, biz minimal risk bilan vositani sotib olmoqdamiz, chunki bu obligasiyalarning defolt xavfi siz qaysi obligasiyalarni sotib olishingizga qarab Amerika, Rossiya yoki O‘zbekistonning defolt xavfi bilan deyarli teng. Shunday qilib, biz har doim xavf-xatarimizni nazorat qila olamiz. Ammo bunday investisiyalardan olinadigan daromad yuqori emasligini ham tushunishingiz kerak. Ya’ni fond bozori siz investisiya qiladigan vositalarni tanlash tufayli riskni minimallashtirishga imkon beradi, deb aytishimiz mumkin. Biznesi tez rivojlanayotgan va kengayayotgan ba’zi yosh kompaniyalarning aksiyalarini sotib olib, siz bir vaqtning o‘zida bozorda yuqori xavfni sotib olasiz. Aksincha, Apple, Facebook, Amazon kabi eng yirik kompaniyalarning aksiyalarini sotib olib, siz o‘z risklaringizni minimallashtirasiz, chunki bunday kompaniyalarning defolt ehtimoli juda past”.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Xorijiy investitsiyalarni samaradorligini aniqlashning asosiy yo‘nalishlari.

2. Xorijiy investitsiyalarni samaradorligini aniqlashda foydalaniladigan umumiy ko‘rsatkichlar.

3. Xorijiy investitsiyalarni ijtimoiy natijalarini baholash.

4. Xorijiy investitsiyalarni samaradorligini aniqlash usullari.

5. Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar samaradorligini hisoblash usullari.

6. Xorijiy investitsiyalar keltiradigan daromadlarning turlari.

7. Xorijiy investitsiyalardan kutilayotgan daromadni aniqlash tartibi.

8. Xorijiy investitsiyalarning retsipient davlat iqtisodiyotiga ta'sirini baholash uchun qanday modellardan foydalaniladi?

9. Sof joriy qiymat investitsiya loyihasi bilan bog'liq bo'lgan barcha diskontlangan pul oqimlarining ijobiy xususiyatlari.

10. Kapital qo‘ilmalarni iqtisodiy samaradorligi.

XIV BOB. INNOVATSION IQTISODIYOTDA XORIJIY INVESTITSIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING DOLZARBLIGI

14.1. Mamlakat innovatsion iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni holati va tarkibi.
14.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnikaviy qayta qurollantirishda xorijiy investitsiyalarning o‘rni.
14.3. Xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni iqtisodiyotdagi o‘rni.

14.1. Mamlakat innovatsion iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni holati va tarkibi

O‘zbekiston iqtisodiyotini jadal rivojlantirish va ishlab chiqarishda innovasiyalarni joriy qilish hamda iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini ta’minlashda investisiyalar, shu jumladan, xorijiy investisiyalar beqiyos o‘rin tutadi. Investisiyalarga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi bugungi kunga kelib, mamlakatimizdagi investision faoliyatning rivojlantirilishiga olib keldi. Bu borada erishilgan aniq yutuq va muvaffaqiyatlarning keng va atroflicha tahlili, shu asosdagi muhim amaliy xulosalar, kelgusida e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan eng dolzarb masalalar orasida mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari va rivojlanish dasturlarini belgilashda, albatta, asosiy e’tibor xorijiy investisiyalarga qaratilayotganligini ta’kidlash kerak.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari jamiyat hayotida innovatsion texnologiyalar va bilimlarning roli ortib borayotgani bilan chambarchas bog‘liq. Shuningdek globallashgan iqtisodiy muhitda xorijiy investitsiyalar mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida xal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotini jadal rivojlantirish va ishlab chiqarishda innovatsiyalarni joriy qilish hamda iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini ta’minlashda investitsiyalar, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar beqiyos o‘rin tutadi. Investitsiyalarga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi bugungi kunga kelib, mamlakatimizdagi investitsion faoliyatning rivojlantirilishiga olib keldi. Bu borada erishilgan aniq yutuq va muvaffaqiyatlarning keng va atroflicha tahlili, shu asosdagi muhim amaliy xulosalar, kelgusida e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan eng dolzarb masalalar orasida mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari va rivojlanish dasturlarini belgilashda, albatta, asosiy e’tibor xorijiy investitsiyalarga qaratilayotganligini ta’kidlash kerak.

Innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotlar ishlab chiqarish jarayonlari, ta’minot zanjirlari va iste’molchilarning xohish-istaklarini

inqilob qiladigan texnologiya yutuqlari bilan global savdo iqlimini tobora ko‘proq shakllantirmoqda. Innovatsiyalar bo‘yicha yetakchi davlatlar nafaqat yangi mahsulot va xizmatlarni yaratmoqda, balki xalqaro savdoning tabiati va ko‘lamini ham qayta belgilamoqda. Raqamlashtirish va avtomatlashtirishdan tortib sun’iy intellekt va biotexnologiyaga qadar yangi innovatsion texnologiyalar an’anaviy savdo siyosati tartibini o‘zgartirmoqda, endilikda tashqi savdoda qiymat yaratish va savdo uchun yangi yo‘llarni, yangicha yondashuv va yo‘nalishlarni ochmoqda. Inson kapitali va boy tabiiy resurslar rezervuariga ega O‘zbekiston kabi mamlakatlar uchun innovatsiyalarni o‘zlashtirish tashqi savdo tarkibini takonillashtirish uchun katta salohiyat va imkoniyatlar deganidir. Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish, tadbirkorlik madaniyatini shakllantirish, kichik ishlab chiqarishni rivojlantirish va tarmoqlar bo‘ylab texnologiyalarni joriy etishni rag‘batlantirish orqali mamlakatimiz eksport raqobatbardoshligini oshirish va tashqi savdoda raqobatbardosh mahsulotlar bilan ustunlikka erishish imkoniyatlaridan foydalanishi mumkin.

“O‘zbekistonning nisbatan yuqori investitsion salohiyati va investitsiya faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratilganiga qaramay, innovatsiyalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar yetarlicha sust foydalanilmayapti, tadbirkorlik sub’ektlarining investitsiya faolligining pastligidan dalolat beradi. Shu munosabat bilan respublikada innovatsion siyosatni amalga oshirish iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi, uning maqsadi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiyotda keng ko‘lamli sifat o‘zgarishlarini ta’minlash bo‘lishi kerak[41]”.

“Innovatsiyani hayotga joriy qilishdan maqsad biror bir ijobiy natijaga erishishdir. Bundan shuni anglash mumkinki, innovatsiya sohasi o‘z-o‘zidan investitsiya sohasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida innovatsion-investitsion faoliyatning ustuvor yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni ko‘rishimiz mumkin:

- korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish;
- eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo‘lishini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag‘batlantirish uchun qo‘shimcha omillar yaratish;
- ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni

[41] Sidorov V.A. (2023) “innovatsiya iqtisodiyoti: texnologik yutuq muammosi.” Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali 3.2 b. 13.

rag‘batlantirish hisobidan real sektor korxonalarining raqobatdoshligini oshirish;

- elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste‘molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish choralarini amalga oshirish;
- ichki bozorda talabni rag‘batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash”.

Biroq, tashqi savdo tarkibini o‘zgartirishda innovatsion texnologiyalarning to‘liq salohiyatini ro‘yobga chiqarish bir qator muammolarni, jumladan, infratuzilma cheklovlari, malaka yetishmasligi va tartibga soluvchi to‘siqlarni hal qilishni talab qiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun mamlakatda bir qator ishlar amalga oshirilishi, jumladan jismoniy va raqamli infratuzilmani rivojlantirishga maqsadli investitsiyalarni, aholini savodxonlik salohiyatni oshirish tashabbuslarini va tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tartibga soluvchi islohotlarni amalga oshirishi kerak bo‘ladi. Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish asosida tashqi savdo tarkibini takomillashtirish O‘zbekiston va hozirgi jahon iqtisodiyoti talablariga moslashishga intilayotgan boshqa mamlakatlar uchun strategik muhim vazifadir. Innovatsiyalarning kundan-kunga o‘zgartiruvchi kuchidan foydalangan holda O‘zbekiston eksportni diversifikatsiya qilish, iqtisodiy o‘sish va barqaror rivojlanish uchun yangi imkoniyatlarni ochib, o‘zini global savdoning rivojlanayotgan manzarasida asosiy savdo sherigi sifatida ko‘rsatishi mumkin.

Milliy innovatsion tizim o‘zida innovatsion jarayonlarni ta’minlaydigan va qattiq milliy negizga, an’anaga, siyosiy va madaniy xususiyatlariga ega bo‘lgan huquqiy, moliyaviy, tashkiliy va ijtimoiy tusdagi majmuaviy institutlarni namoyon etadi. Innnovatsion tizim ushbu mamlakatgan maqbul bo‘lgan ko‘pgina omillar ta’sirida shakllanadi,jumladan uning hajmlari, ta’biiy va mehnat resurslarining mavjudligi, davlat institutlarining tarixiy rivojlanish xususiyatlari va tadbirkorlik faoliyatning shakli inobatga olinadi. Ushbu omillar innovatsion faollik evolyutsiyasi yo‘nalishlari va tezligining uzoq muddatli determinanti hisoblanadi. Bundan tashqari, har bir MIT institutsional o‘zaro aloqalarning etarli darajadagi barqarorligini talab etadigan ma’lum tuzulma va qaysidir darajadagi tartibligi bilan ifodalanadi (bunda har bir mamlakatda institutsional tarkibiy qismlarning milliy qiyofasi paydo bo‘ladi). Milliy innovatsion tizimlarning modullari yaratilgan bo‘lib, uning doirasida ularning milliy o‘ziga xosligi shakllanadi. MITning bunday xususiyatlariga kam yoki ko‘p qismda innovatsion vazifalarni bajarishda davlatning va shaxsiy sektorning, yirik va kichik biznesning nisbiy ahamiyati, fundamental va amaliy izlanishlar va ishlab chiqishlarning

oʻzaro munosabati, innovatsion faoliyatning rivojlanish dinamikasi va tarmoqli tuzulmasining oʻrni kiradi.

Ta’kidlash joizki, innovatsiyalar, jumladan, ilmiy-tadqiqot sohasidagi xalqaro hamkorlikning rivojlanishi, birinchi navbatda, tashqi bozorlarda raqobatning kuchayishi va yuqori texnologiyali texnologiyalar raqobatda muvaffaqiyatning hal qiluvchi omiliga aylangani bilan bogʻliq. Binobarin, Oʻzbekiston korxonalarining xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi innovatsion korxonalarni yaratishda ishtirok etishi, albatta, ob'ektiv zarur jarayondir.

Globallashuv sharoitida jahon bozorida investor mablagʻlari uchun raqobat kuchayib bormoqda. Milliy rivojlanish maqsadlari tarkibida innovatsion mahsulotni ishlab chiqish va uning milliy ishlab chiqarishdagi ulushini oshirish, shuningdek, resurs salohiyatini boshqarish usullarini ishlab chiqish uchun raqobat muammolari birinchi oʻringa chiqadi va raqobatbardoshlik, bu mamlakatning tovar, moliyaviy, axborot, qarz va boshqa bozorlardagi mavqeini baholashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Investorlar manfaatlarini himoya qilish va innovatsion salohiyat toʻplash darajasi yuqori boʻlgan mamlakatlar iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim global resursi boʻlgan investitsiyalar uchun kurashda raqobatdosh ustunliklarga ega boʻladi.

Jahon amaliyotida xalqaro kredit kapital harakatining oʻrtacha shakli sifatidagina emas, balki toʻgʻridan-toʻgʻri va portfel investitsiyalarini amalga oshirish, tashqi qarzni toʻlash, xalqaro moliya institutlari orqali dasturlarni moliyalashtirish, innovatsion dasturlarni amalga oshirish uchun boshlangʻich shart-sharoitlar yaratish va boshqa maqsadlarda ham qoʻllaniladi. Hozirgi jahon iqtisodiy ierarxiyasidagi mamlakatlarning o'rni ko'p jihatdan milliy iqtisodiyotlarning innovatsion tarkibiy qismining holati va rivojlanish dinamikasi bilan belgilanadi.

14.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnikaviy qayta qurollantirishda xorijiy investitsiyalarning oʻrni

Zamonaviy sharoitda milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror iqtisodiy oʻsishga erishish, asosan, innovatsiyalarni joriy etish hisobiga ta’minlanmoqda va globallashuv jarayonlari sharoitida ijtimoiy takror ishlab chiqarishni texnologiyalashtirish ta'sirida investitsiya faoliyati ham oʻzgartirilmoqda, uning ogʻirlik markazi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga sarmoya kiritishdan ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritishga, innovatsion faollikni oshirishga, ta’lim sifati va kadrlar malakasini oshirishga, global bilim oqimlaridan foydalanishga bosqichma-bosqich

o‘tmoqda. Masalan, dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi innovatsiyalar tarkibida deyarli 60%ni muhim texnologik yutuqlarga mansub innovatsiyalar tashkil etadi (milliy iqtisodiyotda ham xuddi shunday ko'rsatkich 10-12% darajasida). Bu mamlakatlarda faqat an’anaviy texnologik yechimlar va jarayonlarni takomillashtirish bilan bog‘liq innovatsiyalar ulushi 12 foizdan oshmaydi va pasayish tendentsiyasida. Shunday qilib, global tendentsiyalar investitsiya ustuvorliklarini tanlashda e'tiborning yuqori texnologiyali iqtisodiy faoliyat turlariga o'tishini ko'rsatadi. Bu jarayon bilimlar iqtisodiyotini shakllantirishning umumiy tamoyillarini ancha xolisona aks ettiradi.

Innovatsion faoliyatni faollashtirish zarurati tobora iqtisodchilarning tadqiqot mavzusiga aylanib bormoqda. Xususan, ilmiy adabiyotlarda iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi ko‘pincha transformatsiya jarayonlari modellari, iqtisodiyotning raqobatbardoshligi, texnologik ustuvorliklarni aniqlash bilan bog‘liq. Iqtisodiyotining ilmiy-texnik rivojlanishi sharoitida innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish va innovatsion modernizatsiyaning aniq usullarini tanlash muammolari unchalik munozarali bo'lib qolmoqda. Iqtisodiy o'sishga erishish yo'lidagi har qanday mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning eng dolzarb muammolaridan biri innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalarini izlash va to'plash bo'lib qolmoqda.

Chet el investitsiyalarining innovatsiyalarni faollashtirishga ta'sirini o'rganish uchun amalga oshirilgan tadqiqot va ishlanmalar hajmini, O‘zbekiston iqtisodiyotida innovatsiyalar va asosiy kapitalni yangilashga yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar hajmini tahlil qilish tavsiya etiladi. Innovatsion faoliyatga investitsiyalar hajmini oshirish va iqtisodiyotda asosiy kapitalni yangilash Ukraina iqtisodiyotini innovatsion modernizatsiya qilishning muhim bosqichidir.

Bunday investitsiyalar yangi texnologiyalar va mahsulotlarni yaratish uchun ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar olib borish, ularning natijalarini joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, yangi yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni yaratishga hissa qo'shadi va resurs zichligini kamaytirishni ta'minlaydi va mavjud sanoat ob'ektlarining energiya sig'imi ishsizlikning kamayishiga va aholining malaka darajasining oshishiga olib keladi. Innovatsiyalarga xorijiy investitsiyalar, asosiy kapitalni shakllantirish va ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini faollashtirish o'rtasidagi munosabatlarni baholash nuqtai nazaridan iqtisodiy nazariya konsensus ishlab chiqmagan.

“Texnik qayta jihozlash” modernizatsiya qilingan texnologik asbob-uskunalarni sotib olishning keng qamrovli jarayoni bo‘lib, xarid qilish tartib-qoidalari va yetkazib berishdan tashqari, tegishli montaj va ishga

tushirish ishlarini ham oʻz ichiga oladi. Ayrim hollarda texnik qayta jihozlashni amalga oshirish ishlab chiqarish maydonlarini rekonstruksiya qilishni talab qiladi. Ishlab chiqarish liniyasini almashtirish yangi mashinalarni boshqarish uchun xodimlarni o'qitishni talab qiladi, bu odatda etkazib beriladigan texnologik uskunaning narxiga kiritiladi. Buning samarasida iqtisodiy-texnika saviyasi yuksalib, ilgʻor texnologiyalardan foydalanish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish imkoniyati yaratilib, xalqaro andoza va talablarga mos yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

Ko'pgina ishlab chiqarish korxonalarining texnik bazasining eskirish darajasining yil sayin ortib borishi texnik qayta jihozlashni asosiy fondlarni yaxshilashning maqbul shakli sifatida belgilaydi, bundan tashqari, modernizatsiya qilingan texnik baza innovatsiyalarni faollashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ba'zi hollarda uskunalarni almashtirish uzoq muddatli istiqbolda rivojlanishning strategik zarur yo'nalishi bo'lishi mumkin.

Biroq, asosli ahamiyatga ega bo'lishiga qaramay, hozirgi vaqtda, yuqorida aytib o'tilganidek, ishlab chiqarishning texnologik darajasi bo'yicha Oʻzbekiston innovatsion rivojlanish yo'liga o'tishning e'lon qilingan kursiga qaramay, rivojlangan mamlakatlardan sezilarli darajada orqada qolmoqda. Bu bir qator muhim toʻsiq va muammolar, jumladan, maʼmuriy toʻsiqlar, yetarlicha moliyalashtirilmaganlik, korrupsiya, samarasiz boshqaruv va hokazolar dolzarb boʻlib, samarali operativ yechimlarni talab qilishini koʻrsatadi. Yuqori texnologiyali korxonalarda investitsiyalarni boshqarishning nazariy yondashuvlari barcha biznes-jarayonlarni rejalashtirish tadbirlari majmualariga ajratadi va ob'ektlar va ishtirokchi sub'ektlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda tartibga solish tamoyillari, funktsiyalari, siyosatlarini batafsil bayon qiladi.

Investitsion ob'ektlarni izlash strategik maqsadlarga qaratilgan bo'lib, cheklangan budjetda tanlashning afzalliklari analoglari amalga oshirilgan va yuqori daromad keltiradigan sohalar va loyihalardir. Avvalo, modernizatsiya loyihasining umumiy qiymati hisoblab chiqiladi, o'z moliyaviy imkoniyatlari, tashqi manbalar imkoniyatlari va ularni jalb qilish shartlari, o'zini oqlash muddatlari va vaqt istiqbolida kutilayotgan samara baholanadi.

Uslubiy jihatdan investitsiyalarni boshqarishning barcha yondashuvlari hisob-kitoblarga, kapital qoʻyilmalarning tarkibi va strukturasini tahlil qilishga, biznes-reja, loyihalash, tizimlashtirish, resurslarni muvofiqlashtirish, bajarilishini tashkil etish, nazorat qilish, natijalarga erishishishlab chiqarish, moliyaviy va prognoz rejalarini ishlab chiqishga, pul oqimlarini bosqichma-bosqich taqsimlashga, rentabellikni

baholashga asoslanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, optimal yondashuvni tanlashda korxonaning moliyaviy barqarorligini, faoliyat yo'nalishining nuanslarini, ishlab chiqarish imkoniyatlarini, ma'muriy tuzilmani, boshqaruv xodimlarining malakasini, axborot texnologiyalari va operatsion avtomatlashtirishni, moliyaviy resurslardan foydalanish darajasini hisobga olish kerak. Shu bilan birga, innovatsion mahsulotlarni yaratadigan yuqori texnologiyali korxonalar o'zlarining biznes jarayonlarining atipikligi, murakkabligi va xilma-xilligini yodda tutishlari kerak.

Rekonstruksiya va texnik qayta jihozlash jarayonlariga investitsiyalarni boshqarishning bir qator yondashuvlari mavjud. Shu bilan birga, bizning nuqtai nazarimizdan, kapitallashtirilgan va kapitallashtirilmagan xarajatlarni boshqarishning eng samarali usuli sifatida uning xususiyatlarini hisobga olgan holda har bir biznes jarayoniga kompleks yondashuvdan foydalanish maqbuldir. Haqiqiy iqtisodiy samaraga mahsulot tannarxini amalda pasaytirish, uning sifatini yaxshilash va texnik bazani joriy etish natijasida hosildorlikni oshirish orqali erishiladi.

Avval aytib o‘tganimizdek, texnik bazani zamonaviy uskunalar bilan jihozlash yuqori texnologiyali korxonalarning raqobatbardoshlik darajasiga bevosita ta’sir qiladi. O'z navbatida, cheklangan moliyaviy resurslar sharoitida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashning kapital talab qiluvchi jarayonlari samarali boshqaruv tizimini taqozo etadi. Investitsion byudjetni rejalashtirishda boshqaruv tuzilmalari biznes muhitining o'zgaruvchanligini hisobga olishlari kerak, chunki har bir kompaniya yuqori moslashuvchan salohiyatga ega emas va to'satdan o'zgarishlar barqarorlikni sezilarli darajada buzishi mumkin. Shu sababli, surunkali noaniqlik fonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni oldindan baholash va tashqi va ichki muhitdagi o'zgarishlarga strategik javoblarni oldindan ishlab chiqish kerak.

14.3. Xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni iqtisodiyotdagi o‘rni

Mamlakatimizda faoliyat ko‘rsatayotgan xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida soliq imtiyozlari berilmoqda. To‘g’ridan-to‘g’ri xususiy chet el investisiyalarini jalb etgan holda tashkil etilgan va qonunchilikda tasdiqlanadigan ro‘yxat bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar uchun ayrim soliqlar bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi. Ushbu tashkilotlarga belgilanadigan muddatga kiritilgan to‘g’ridan-to‘g’ri xususiy chet el investisiyalari hajmiga qarab, yer solig’i, mol-mulk solig’i va suv

resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to‘lashdan ozod etish tarzidagi soliq imtiyozlari beriladi. Xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalar va qo‘shma korxonalar faoliyatini soliqqa tortishning bir qancha o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Shularni hisobga olgan holda xorijiy investisiyalar ishtirokidagi korxonalarni soliqqa tortish mexanizmining xorij tajribasini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Qo‘shma korxona – boshqa mamlakatlar firmalari ishtirokida bunyod qilingan, tashkiliy jihatdan yagona yuridik shaxs sifatida rasmiylashtirilgan korxona. Qo‘shma korxona o‘zaro manfaatdorlik negizida, hukumatlararo shartnomalar asosida tashkil qilinib, ishlab chiqarish, ilmiy-ishlab chiqarish, ilmiy-texnika vazifalarini yechishga qaratiladi. Ta’sischilarning o‘z mulklarini birlashtirish va badallari hisobiga qo‘shma korxonaning moliyaviy fondi yaratiladi. Qo‘shma korxona sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish, transport, savdo, fan va milliy iqtisodiyotning boshqa sohalarida tashkil etilishi mumkin. Qo‘shma korxona, asosan, chet el texnikasi, texnologiyasi, investisiyasi asosida barpo etilib, mahalliy xom ashyo va ishchi kuchi hisobiga ishlaydi, o‘z mustaqil balansiga ega bo‘ladi, to‘liq xo‘jalik hisobi asosida faoliyat olib boradi. Qo‘shma korxonaning chet ellik ta’sischisi daromad hissasini o‘z mamlakatiga olib chiqib ketish (o‘tkazish) huquqiga ega bo‘ladi.

Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilning yanvar-aprel oylarida xorijiy investisiyalar ishtirokida 1 209 ta yangi korxonalar tashkil etilgan. Ular iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha quyidagicha:

— savdo sohasida – 506 ta;
— sanoat sohasida – 192 ta;
— axborot va aloqa sohasida – 97 ta;
— qurilish sohasida – 102 ta;
— yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar sohasida – 59 ta;
— qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi sohasida – 37 ta;
— tashish va saqlash sohasida – 32 ta;
— sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish sohasida – 13 ta;
— boshqa sohalarda – 171 ta.

Investitsiya kiritayotgan 50 dan ortiq mamlakatdan Xitoy, Rossiya, Turkiya, Qozog‘iston va Janubiy Koreya yetakchilik qilmoqda. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar ulushi asosan iqtisodiyotning sanoat (30,6%) va savdo (28,5%) sohalariga to‘g‘ri keladi. Chet el kapitali ishtirokidagi korxonalarda rasman band aholining 6%i faoliyat yuritadi, biroq ushbu korxonalarning ishlab chiqarishdagi ulushi 15%ni, asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi esa 24%ni tashkil etadi. Bunday korxonalar mamlakatdagi jami korxonalarning 2,5%ini tashkil etishiga qaramay, 2021-yili tashqi savdo aylanmasining 19,8%i, eksport va

importning mos ravishda 19,7%i va 25%i ularning hissasiga to‘g‘ri kelgan. Tahlil chet el kapitali ishtirokidagi korxonalar mamlakatdagi eng samarali va faol qatlamligini ko‘rsatgan.

2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasiga ko‘ra, kelgusi 5 yilda iqtisodiyotga $70 mlrd miqdorida xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda 2026-yilga borib, eksport hajmini $30 mlrd.ga yetkazish maqsad qilingan. Bunda chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar sonini oshirish, ularning eksport faoliyatini rag‘batlantirish muhim ahamiyatga ega, deya ta’kidlanadi PMTI tahlilida.

Davlat rahbari xorijiy investorlar bilan ishlashni tashkil etishning quyidagi tartibini belgilab berdi:

- Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi qoshida Sarmoyadorlarni qo‘llab-quvvatlash ishchi guruhi tashkil etiladi;
- ishchi guruh Xorijiy investorlar kengashi huzurida faoliyat yuritib, chet ellik sarmoyadorlarni kompleks va tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlash bilan shug‘ullanadi;
- investorni aeroportda kutib olishdan tortib, biznes uchun zarur ruxsatnoma va litsenziyalar berishgacha bo‘lgan barcha xizmatlarni “yagona oyna” tamoyili asosida ko‘rsatadi va boshqalar.

Bundan tashqari, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida Xorijiy investorlar kengashi huzurida doimiy faoliyat yuritadigan Investorlarning huquqini himoya qilish qo‘mitasini tashkil etilishi belgilangan. O‘zbekistonning Fransiya bilan qo‘shma loyihalarni amalga oshirishda fransuz tadbirkorlarini qo‘llab-quvvatlashga tayyorligini bildirishi ham xorijiy investorlarga bo‘lgan talabning yuqoriligini isbotlaydi.

14.4. O‘zbekistonga jalb qilinayotgan portfel investitsiyalar va ularga ta’sir etuvchi omillar

O‘zbekistonda qimmatli qog‘ozlar savdosi bilan shug‘ullanuvchi xorijiy kompaniyalarga milliy va xorijiy valyutada hisobvaraq ochishga, doimiy muassasa orqali faoliyat yurituvchi kompaniyalarga esa valyutani xorijiy hisob raqamlariga o‘tkazishga, ya’ni foydani repatriatsiya qilishga ruxsat berildi. Tijorat banklari tomonidan norezidentlarning milliy va xorijiy valyutadagi hisobvaraqlarini yuritish tartibiga tegishli o‘zgartirishlar kiritildi. Ilgari doimiy muassasa tashkil etgan norezident yuridik shaxslarga o‘zbek so‘mlarini xorijiy valyutaga konvertatsiya qilish va mablag‘larni respublikadan tashqariga olib chiqishga ruxsat berilmagan edi. Bunday muassasalar asosan mahalliy soliqlarni so'mda to'lash uchungina ochilgan.

Portfel investitsiyalari - daromad olish (investitsiya ob'ektlarining

bozor qiymatini oshirish, dividendlar, foizlar va boshqa pul to'lovlari shaklida) va risklarni diversifikatsiya qilish maqsadida iqtisodiy aktivlarga qo'yilgan mablag'lar. Odatda, portfel investitsiyalari turli emitentlarga tegishli qimmatli qog'ozlar va boshqa aktivlarni sotib olishga investitsiyalardir.

Portfel investitsiyalari investorning kompaniyani boshqarishdan manfaatdor bo‘lmagani, strategik yoki operativ qarorlar qabul qilishni istamasligi, balki unga investitsiya kiritishni, ya’ni passiv egalik qilishni xohlaydigan investitsiya turidir. Xorijiy sarmoyadorlar Toshkent fond birjasiga sarmoya kiritishini istasangiz, albatta, avvalo, naqd pulning mamlakatga kirib kelishi uchun sharoit yaratish kerak. “Bunday investitsiyalar mahalliy kompaniyalar uchun yaxshi moliya manbai, biroq investor sarmoya kiritish uchun faqat foydaning o‘zi yetarli emas. U faqat shaffof biznes yuritadigan kompaniyalarga sarmoya kiritadi va bu qo‘shimcha tekshiruvlar, boshqaruv talablari, ijtimoiy mas’uliyat va hokazolarni anglatadi”. Ushbu investitsiyalar investorning biznesni sotib olishga bo'lgan muhim va uzoq muddatli qiziqishi bilan bog'liq emas.

Portfel investitsiyalari xorijiy investorga nazorat qilish huquqini bermaydigan investitsiyalar sifatida qaraladi. Ular "issiq pul", yoki mamlakatlar o'rtasidagi foiz stavkalaridagi farqlar tufayli kapitalning tez chiqib ketishining potentsial xavfi tufayli spekulyativ kapitaldir. To'lov balansi metodologiyasiga ko'ra, portfel investitsiyalari kompaniyalar ustav kapitalining 10% dan kamini tashkil qiladi. Xalqaro investitsiyalarning uchinchi guruhiga boshqa qisqa muddatli va uzoq muddatli investitsiyalar – savdo kreditlari, bank kreditlari, moliyaviy lizing operatsiyalari, XVF va boshqa xalqaro tashkilotlar kreditlari, qisqa muddatli depozitlar, xorijiy valyutadagi operatsiyalar kiradi. Boshqa investitsiyalar guruhiga boshqa davlat hukumati yoki xalqaro iqtisodiy tashkilotlar tomonidan ikki tomonlama darajada taqdim etiladigan moliyaviy yordam ham kiradi.

Xorijiy investitsiyalar ko'pchilik iqtisodlari, ayniqsa, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapitalga ega bo'lmagan rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhimdir. Import qilingan kapital investitsiyalarni moliyalashtirishning ichki manbalarini to'ldiradi. Mablag'lar oqimini ta'minlab, kapitalning har qanday ko'rinishdagi importi qabul qiluvchi davlatning kredit sektoridagi keskinlikni yumshatishga yordam beradi. Binobarin, xorijiy investitsiyalar samarali korxonalar va ishlab chiqarishni tashkil etish uchun kapital manbai, shuningdek, faoliyat yuritayotgan korxonalarning barqaror rivojlanishini ta’minlash vositasidir. Xorijiy kapitalning qabul qiluvchi mamlakatdagi yana bir muhim ijobiy ta'siri texnologiya transferidir.

Xorijiy filiallarni tashkil etishda korxonalar ularga investor-

mamlakatda qo‘llanilayotgan eng yangi texnologiyalar, innovatsiyalar, nou-xaularni o‘tkazadilar, bu esa o‘z navbatida retsipient-mamlakatda ilg‘or texnologiyalarning joriy etilishiga olib keladi, shuningdek, ishchilarning malaka darajasini oshiradi. Biroq, retsipient mamlakat iqtisodiyoti uchun ilg'or texnologiyalar har doim ham investor mamlakat iqtisodiyoti uchun bir xil bo'lmasligi mumkin. Ko'pincha investor mamlakatning iqtisodiy qonunchiligi tadbirkor uchun sharoitlarni belgilaydi, unga ko'ra u hali ham ishlaydigan texnologiyalarni sotish bozorlarini izlashga majbur bo'ladi, ammo progressiv soliqlar yoki, masalan, texnologik va/yoki ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun qo'shimcha xarajatlarni oshirish tufayli ichki bozorda foyda keltirmaydi. Qabul qiluvchi mamlakat odatda iqtisodiy va soliqni tartibga solishning past darajasiga ega. Shuning uchun qabul qiluvchi mamlakat iqtisodiyoti uchun qabul qilingan va investitsiya qilingan texnologiyalar haqiqatan ham eng yangi va ilg'or hisoblanadi. Shu bilan birga, xorijiy investitsiyalar qabul qiluvchi mamlakat milliy sanoatining raqobatbardoshligini oshirishga olib keladi, chunki ichki bozorda xorijiy kompaniyalarning raqobati milliy kompaniyalarning mahsuldorligi va raqobatbardoshligini oshirishni rag'batlantiradi. Mahalliy kompaniyalarning bu poygaga dosh bera olmasligi va iqtisodiy bosimga dosh bera olmasligi xorijiy investorga ham foyda keltiradi.

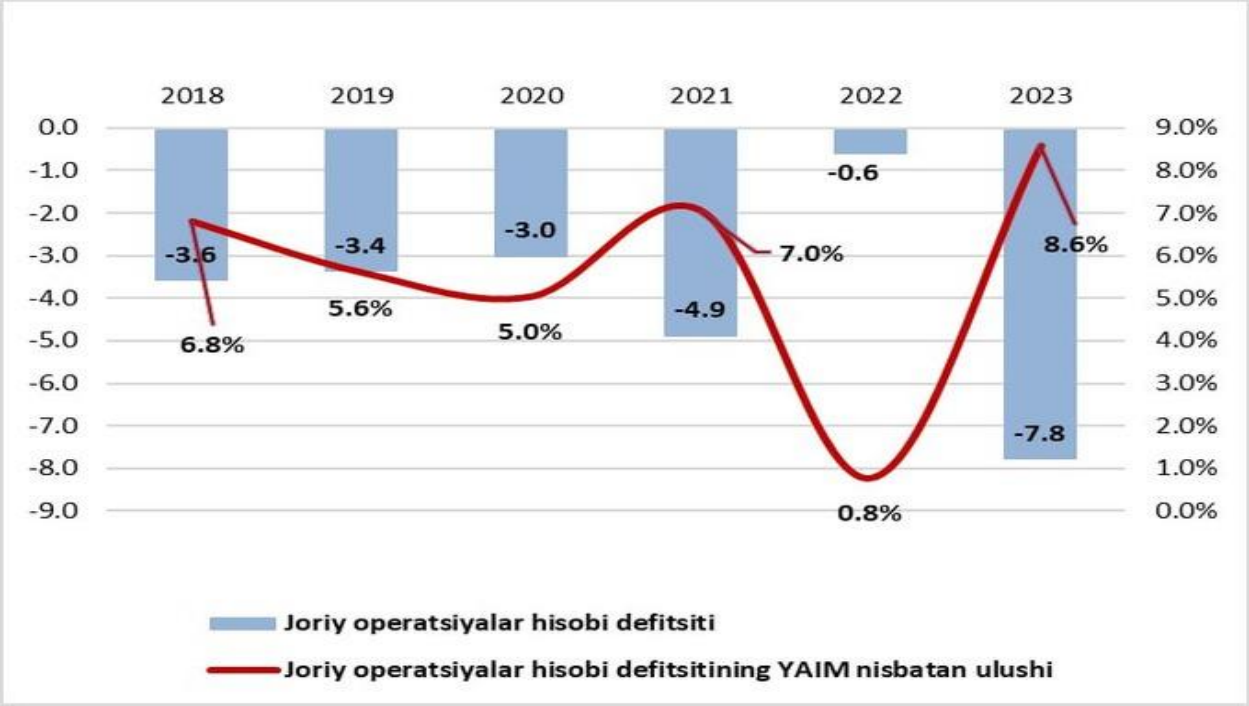
Mutaxassisning ta'kidlashicha, aksiyalar orqali mablag' jalb qilish nisbatan arzon moliyalashtirishni anglatadi, chunki dividendlarni to'lash, masalan, aksiyalar narxining oshishi kompaniyaning o'zi tomonidan kafolatlanmaydi, banklardan olingan qarz mablag'lari esa qimmat. oz sonli o'yinchilar va bozor ishtirokchilari va oz sonli aktsiyalar va boshqa vositalar bilan bu o'z xavfiga ega, ammo tizimga tahdid solmaydi. “Yomon tomoni: bizning bozor hali yetarlicha chuqur va keng emas, bu vaziyatda tashqi o‘yinchilar bozorga kirish va chiqishda osonlik bilan zarar yetkazishi mumkin.

Aktsiyalarni sotishdan olingan foydani vataniga qaytarishning iloji yo'qligi ko'p yillar davomida ko'pchilik investorlar uchun muhim to'siq bo'lib kelgan. qonunlarda repatriatsiya kafolatlariga qaramay “Valyuta nazorati to‘g‘risida”, “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi va boshqa hujjatlarda “Investitsiya vositachilari faoliyati to‘g‘risida”gi nizomga kiritilgan o‘zgartirishlar kuchga kirgunga qadar, aslida, banklar 2019-yil 2-martgacha bunday operatsiyani amalga oshirmagan, bu brokerlarga mijoz mablag'larini konvertatsiya qilish so'rovi bilan banklarga murojaat qilish imkonini berdi. O‘zbekiston aksiyalarini sotishdan tushgan mablag‘larning birinchi konvertatsiyasi va repatriatsiyasi xorijiy Asia Frontier Capital tomonidan hamkor brokerlik kompaniyasi orqali amalga oshirildi.

O‘zbekistonda portfel investitsiyalar aktivlari va passivlari jihatidan

unchalik katta emas. Qarz qimmatli qog'ozlari deyarli yo'q, kichik miqdorda mavjud bo'lgan yagona narsa bu aktsiyadorlik vositalaridir va bu bosqichda moliyaviy derivativlarning mavjudligi aniqlanmagan. 2023-yili portfel investitsiyalari hajmi qariyb 1 milliard dollarni tashkil etdi. Bu mos ravishda 4,25 trillion so‘m va 660 million dollarlik “yashil” yevroobligatsiyalar chiqarilishi bilan izohlanadi. Moliyaviy hisob 6,6 milliard dollarga yetdi, shundan 70 foizi yilning to'rtinchi choragiga to'g'ri keldi.

Davlatlar o'rtasidagi aktiv va passivlar bilan xalqaro operatsiyalar to'lov balansining moliyaviy hisobida aks ettiriladi. U to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalari, moliyaviy derivativlar (svoplar, optsionlar va boshqalar), boshqa investitsiyalar (valyuta va depozitlar, savdo kreditlari va avanslar va boshqalar) va zaxira aktivlarini o'z ichiga oladi.

Joriy va kapital hisobidagi kamomadlar moliyaviy hisob operatsiyalari bilan qoplanadi. Masalan, joriy balans taqchilligining asosiy manbalaridan biri bo‘lgan savdo taqchilligi (importning eksportdan ortishi) asosan investitsiyalar va qarzlar hisobidan qoplanadi. Shuningdek, YaIMga nisbatan joriy hisob taqchilligi 7,8 milliard dollar yoki YaIMning 8,6 foizini tashkil qilib, tarixdagi eng yuqori ko'rsatkichga yetgan. 2025-yilda joriy hisob taqchilligi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (2022-2024 yillarga mo‘ljallangan energetika, tog‘-kon-kimyo sanoati, mashinasozlik, to‘qimachilik, bank-moliya va boshqa tarmoqlarga o‘rtacha darajada investitsiyalar hajmi kutilmoqda), portfel investitsiyalari (xalqaro kapital

bozorlarida yangi yevroobligatsiyalar chiqarish) va tashqi qarzlar sof tushumlari hisobidan moliyalashtirilishi kutilmoqda.

Muvaffaqiyatga erishish uchun ilg'or texnologiyalar, yangi bilim, g'oyalar, ko'nikmalar, axborot texnologiyalari resurslaridan samarali foydalanish zarur. Shu nuqtai nazardan, investitsiya jozibadorligini baholash usullarini o'rganish va ularni tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Bu investorlarga o‘z resurslarini kutilgan natijalarga olib keladigan xavfsiz loyihalarga sarflash imkonini beradi hamda tadbirkorlar va davlat organlariga o‘z loyihalarini amalga oshirish uchun resurslarni jalb qilishda yordam beradi. Investitsion jozibadorlikni baholash mamlakat yoki mintaqaviy darajada investitsiya qarorlarini qabul qilish uchun foydali bo'lishi mumkin.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar

1. Mamlakat innovatsion iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarning o‘rni

2. Xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni iqtisodiyotdagi o‘rni

3. O‘zbekistonga jalb qilinayotgan portfel investitsiyalarning ahamiyati

4. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida innovatsion-investitsion faoliyatning ustuvor yo‘nalishlari

5. Qo‘shma korxonalarni tashkil etish tartibi

6. Chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalar faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari

7. O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni soliqqa tortish xususiyatlari

8. Bevosita va portfel investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish

9. Mamlakatimiz iqtisodiyotiga portfel xorijiy investitsiyalarni jalb qilish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari

10. O‘zbekiston innovatsion iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya va xorijiy kreditlar jalb qilish samarajorligi tahlili

GLOSSARIY

Agressiv investor – har bir operasiyadan yuqori darajadagi tavakkalchilik va investisiya operasiyasi davomiyligi bilan cheklangan eng yuqori kurs farqini olish maqsadini amalga oshiruvchi investor.

Agressiv o‘suvchan portfel – kapitalni maksimal o‘sishiga qaratilgan bo‘lib, unga asosan yosh, tez o‘suvchan, yuqori riskli, lekin shu bilan birga yuqori daromadlar keltiruvchi kompaniyalar aksiyalari kiradi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarishda qatnashadigan, uzoq vaqt davomida haqiqiy shaklini o‘zgartirmaydigan, bir necha ishlab chiqarish siklida qatnashadigan va o‘z qiymatini yangidan yaratiladigan mahsulotga asta-sekin o‘tkazadigan mol-mulk guruhi.

Aylanma kapital – xom-ashyo materiallar, energetika resurslarida moddiylashgan va bir ishlab chiqarish siklida sarflanuvchi, o‘z qiymatini tayyorlangan mahsulotga to‘liq ko‘chiruvchi kapital.

Aralash korxonalar - turli mulk shakllariga taalluqli firmalar bo‘lib, odatda davlat, jamoa va xususiy mulkning aralash mablag’lari asosida tashkil etiladi.

Annuitet to‘lov – bu asosiy qarz summasini va kredit uchun hisoblangan foizlar summasini o‘z ichiga oladigan, kredit bo‘yicha teng miqdorlarda to‘lanadigan oylik to‘lov summasi.

Aktivlar rentabelligi – daromadni oshirish uchun kompaniya aktivlaridan foydalanish samaradorligini aks ettiruvchi moliyaviy ko‘rsatkich.

Biznes – foyda olish maqsadiga yo‘naltirilgan iqtisodiy faoliyat.

Biznes reja – batafsil tuzilgan loyiha rejasi, maqsadlarni, kelgusidagi faoliyatni, material harajatlarni, yangi loyihaning moliyaviy jihatlarini yoki kompaniyaning kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini aks ettiruvchi hujjat.

Bojxona boji – davlat chegarasini kesib o‘tganda solinadigan maxsus pul solig‘i.

BERI indeksi – turli mamlakatlarning investitsiya muhitini tahlil qilib, ularning risklilik darajasini baholaydi. Bunda turlicha qiymatga ega bo‘lgan 15 ta ko‘rsatkichga ball berish orqali umumiy summa aniqlanadi.

Bank krediti – bir tomondan ma’lum muddat va shartlar asosida bank tomonidan beriladigan pul summasini anglatsa, ikkinchi tomondan buyurtmachining moliyaviy talabini qondirishga qaratilgan aniq bir texnologiyani anglatadi.

Braunfild investisiyalar – xorijiy investor yangi korxona ochmasdan mavjud korxonani sotib olib undagi ishlab chiqarish texnika va texnologiyasini, ishchilarini va butun jarayonni deyarli butunlay yangilanishidir.

Valyuta – ma’lum bir davlatning qonun bilan o‘rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko‘rinishidagi jahon rezerv pullari, xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a’zolari tomonidan ko‘p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birliklari.

Valyuta kursi – milliy valyutalar o‘rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta siyosati – mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo‘naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta rezervlari – xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko‘rinishidagi valyuta likvid vositalarning jami.

Valyutaning konvertirlanganligi – milliy valyutani xorijiy valyutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo‘lmaganlar uchun ham to‘lov balansining joriy operatsiyalari bo‘yicha almashtirish imkoniyati.

Venchurli moliyalashtirish – ilmiy sig‘imli loyihalarni yuqori riskli moliyalashtirirish bo‘lib, bunda investorlar tomonidan kichik ilmiy-tadqiqot firmalarning nizom kapitaliga investitsiyalar kiritilishi (aksiyalar sotib olish) yoki innovatsion loyihani amalga oshirish uchun o‘rta yoki uzoq muddatga investitsion kredit berish tushuniladi.

Vertikal TTXI – chet eldagi xom ashyo materiallardan foydalanish yoki distribyuterlik savdo shoxobchalari orqali iste’molchilarga yaqinlashish maqsadida amalga oshiriladi.

Veksel - (nem.Wechsel, aynan-ayirboshlash) qarz majburiyatlari xususida yozma holda berilgan maxsus ko‘rinishdagi qimmatbaho qog’oz. Qarz bergan tomon vekselda ko‘rsatilgan muddat tugashi bilan qarzni talab qilish huquqiga ega.

Gorizontal TTXI – xorijiy mamlakatda o‘z mamlakatida ishlab chiqaradigan mahsulotlar turi bilan bir xil mahsulot ishlab chiqarish uchun yo‘naltirilgan investitsiyalardir.

Grinfild investisiyalar - investor firma resipiyent mamlakat hududida yangi ishlab chiqarish faoliyatini boshlash bilan amalga oshiriladi

Da’vogar – malaka talabidan o‘tgan, ofertasi qabul qilingan tenderda raqobatlashuvchi shaxs.

Davlat investitsiya siyosati – bu iqtisodiyotning ustivor tarmoqlarini rivojlantirish, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, markazlashgan investiyatsiyalash jarayonidan nomarkazlashgan investitsiya jarayoniga o‘tish, ustivor investitsion loyihalarni qo‘llab quvvatlashga qaratilgan uslublar yig‘indisidir.

Diversifikatsiya – sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diskontlash – kelgusidagi turli davrdagi pul oqimlarining joriy qiymatini aniqlash.

Dividend – aksiyaning turi va soniga qarab, aksiyadan keladigan daromad shaklida aksiyadorlar o‘rtasida yillik taqsimlanadigan aksionerlik jamiyati foydasining bir qismi.

Differensiallashgan to‘lov – bu kreditlash davrining so‘nggiga qadar kamayadigan kredit bo‘yicha oylik to‘lov bo‘lib, bu asosiy qarzning to‘lanadigan doimiy ulushi va kreditning qoldiq summasiga foizlardan tashkil topadi.

Jahon bozori - xalqaro mehnat taqsimotiga asoslanuvchi iqtisodiy hamkorlikni xilma-xil shakllari bilan o‘zaro bog’langan mamlakatlar o‘rtasidagi muntazam oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi - jahon bozorining rivojlanishi asosida tarkib topgan va davlatlararo bitimlar bilan mustahkamlangan xalqaro pul-kredit munosabatlari.

Jahon puli - xalqaro miqyosida hamma uchun qo‘llaniladigan umumiy muomila va to‘lov vositasi, baynalminal qiymat ifodasi. M: ma’lum mazmundagi oltin yoki xalqaro miqyosda obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan milliy pul birligi.

Ilmiy park (tor ma’noda) – bu har xil o‘lchamdagi va rivojlanish bosqichlarida ilm talab qiladigan firmalar joylashishi uchun mos bo‘lgan juda katta maydon.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiradigan korxona, tashkilot va davlat.

Investitsiyalar – foyda olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat ob’ektlariga yo‘naltiriladigan moddiy va nomoddiy qiymatlar va ularga doir huquqlar.

Investitsiya siyosati – ishlatish chora-tadbirlarining yig‘indisi hisoblanadi.

Investitsiya salohiyati – mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir qancha omillar yig‘indisini tavsiflaydi. Bu omillar ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurs omillari, mehnat omillari, innovatsiya va iste’mol omillari hamda mamlakatning moliyaviy salohiyati kabilarni qamrab oladi.

Innovatsiya – ilm-fan yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan holda texnika, texnologiyalar, mehnatni tashkil etish va boshqarish sohalariga yangiliklarni kiritish, shuningdek, ushbu yangiliklardan jamiyatning turli sohalari va yo‘nalishlarida foydalanishdir.

Innovatsion investitsiyalar – yangi yoki takomillashtirilgan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni), ishlab chiqarish jarayonini, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yangi marketing uslubini yoki tashkiliy uslubni ishlab chiqish va o‘zlashtirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Innovatsion faoliyat – shunday bir jarayonki, unda tugallangan ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar yoki boshqa ilmiy-texnik yutuqlar bozorda sotish uchun ishlab chiqilgan yangi yoki takomillashgan tovarga, amaliyotda qo‘llaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonga, shuningdek, qo‘shimcha ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga qaratilgan bo‘ladi.

Innovatsion bozor – bu umumiy bozor tizimining bir bo‘g‘ini hisoblanib, uning yakuniy tovari bo‘lib ilmiy va ilmiy-texnik natijalar, intellektual faoliyatning mahsuloti bo‘lmish mualliflik huquqi va shunga o‘xshash milliy hamda xalqaro me’yoriy hujjatlarga mos holda rasmiylashtirilgan boshqa huquqlar hisoblanadi.

Ijtimoiy investitsiyalar – inson salohiyatini, ko‘nikmalarini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek nomoddiy ne’matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Investitsiya loyihasi – 2 xil ma’noda ishlatiladi: biznes, faoliyat, biron-bir maqsadlarga erishishni ta’minlaydigan tadbirlar rejasi; kelajakda ma’lum bir faoliyatni amalgam oshirish uchun zarur bo‘ladigan tashkiliy-huquqiy va moliyaviy hujjatlar tizimi.

Investisiyaviy jozibadorlik – mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror-bir korxona investisiyalarining daromadliligi, rivojlanish istiqbollari va investisiya riski darajasi nuqtai nazaridan baholanishi

Investitsiya faoliyati ob’ektlari – moddiy va nomoddiy boyliklar ishlab chiqarish ob’ektlari.

Investitsiya faoliyatining sub’ektlari – O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari – jismoniy va yuridik shaxslari, davlat va mahalliy organlar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, xorijiy yuridik va jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar va uzoq vaqt mobaynida chet yelda yashayotgan O‘zbekiston fuqarolari.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o‘sishi.

Investitsiyalarni moliyalashtirishning markazlashgan manbalari – respublika va mahalliy byudjetlardan, byudjetdan tashqari fondlardan yig‘ladigan mablag‘lar, shuningdek Hukumat kafolati ostida kirib keladigan xorijiy investitsiya va kreditlar.

Investitsion loyiha dasturi – O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilik andozalariga muvofiq ishlab chiqilgan zaruriy hujjatlarni hisobga olgan holda kapital qo‘yilmalar hajmi va amalga oshirish muddatini maqsadga muvofiqligini asoslovchi va shuningdek investitsiyalarni (biznes reja) amalga oshirish bo‘yicha amaliy faoliyatning dasturidir.

Iqtisodiy samaradorlik – mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish

natijalari bilan ishlab chiqarish va mehnat harajatlari o‘rtasidagi nisbat.

Iqtisodiyotning real sektori (inglizcha – Real sector of economy) – iqtisodiy va qonuniy belgilanmagan iqtisodiy atama hisoblanadi va ma’lum hududdagi faoliyati mahsulot ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan kichik, o‘rta va yirik (industrial) korxonalarni birlashtiradigan iqtisodiyot sohasidir.

Iqtisodiy integrasiya – xo‘jalik faoliyatining internasionallashuvida oliy bosqich bo‘lib, o‘ziga xos huquqiy tizimlari bilan ajralib turuvchi, ham davlatlararo, ham ustmilliy negiziga tayangan bamaslahat siyosat asosida faoliyat ko‘rsatuvchi bir butun yagona xo‘jalik deb e’tirof etib kelinmoqda.

Ipoteka krediti – ko‘chmas mulk garovi ostida bank tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxslarga beriladigan uzoq muddatli kredit. Bunda garov sifatida ishlab chiqarish va turar joy binolari uchun yerlar, inshoot va qurilmalar bo‘lishi mumkin.

Investitsion risklar – ko‘zda tutilmagan ko‘ngilsiz hodisalarning yuzaga kelishi natijasida rejalashtirilgan foydani ololmaslik yoki umuman foyda va boshlang‘ich investitsiyalardan ajralish ehtimolidir.

Kapital investitsiyalar – asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shu jumladan yangi qurilishga, modernizatsiyalashga, rekonstruksiya qilishga, texnik jihatdan qayta jihozlashga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar.

Kapital qurilish – iqtisodiyotning alohida tarmog‘i bo‘lib, unda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sanoati uchun asosiy vositalar quriladi, ta’mirlanadi va modernizatsiyalanadi. Kapital qurilishning tayyor mahsuloti bo‘lib bino, inshoot va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Kapital qurilishni tashkil etishning pudrat usuli – qurilishni amalga oshirish uchun shartnoma asosida maxsus qurilish tashkilotini jalb qilish.

Kapital qurilishni tashkil etishning xo‘jalik usuli – kapital qurilishni korxona va tashkilotlar o‘z kuchi va o‘z mablag‘i hisobidan ma’lum bo‘lim yoki bo‘linma tomonidan amalga oshirilishi.

Kartel - (fr.cartel, ital.cartello carta-qog’oz, hujjat) monopolistik birlashmaning bir ko‘rinishi: yirik korxona egalarining bozorda tanho hukmdorlik qilish, ko‘p foyda olish maqsadida tuzgan uyushmasi. Uyushmagan kiruvchilar mahsulot hajmi, narxi, ishchilar yollash sharti, patentlar ayirboshlash, bozorlarni bo‘lish, umumiy mahsulot ishlab chiqarishdagi har bir qatnashchining kvotasi va shu kabilar bo‘yicha kelishib olishlari. K.ning boshqa uyushmalardan (konsern, trest) farqi unga kiruvchilar xo‘jalik yuritish mustaqilligini saqlab qoladilar.

Konsorsium - (lat. Consortium - shirkat, uyushma) korxonalarning vaqtincha tashkil etilgan birlashmalari, ular odatda moliyaviy ishlar

yuzasidan tashkil etiladi. Unda davlat, banklar, moliyaviy muassasalar, yirik firmalar eshtirok etadi.

Konsern - (ingl.concern) ishlab chiqarish diversifikasiyasi asosida tarkib topadigan yirik, ko‘p tarmoqli korporasiya. Ular asta-sekin sanoat monopoliyasining yetakchi shakliga aylanadi.

Konservativ o‘suvchan portfel - past riskli bo‘lib, o‘z tarkibini asosan yirik, tanilgan kompaniyalar aksiyalari bilan shakllantiradi

Kvota - davlat va xalqaro tashkilotlar tomonidan tovarlarni ishlab chiqarish, ularni eksport va import qilish yuzasidan cheklanishlarni joriy etilishi. Kvota shartlarini buzgan mamlakat yoki korxona iqtisodiy jihatdan jazolanadi. Kvota o‘rnatishdan maqsad bozordagi narx-navoni tartibga solib turishdir.

Kredit – pul yoki tovar shaklida beriladigan, qaytarishlilik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik, foizlilik sharti asosida beriladigan qarz.

Kredit shartnomasi – kreditor va byurtmachi o‘rtasida tuziladigan shartnoma bo‘lib, unga ko‘ra bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) qarzdorga shartnomada ko‘rsatilgan shartlarda va hajmda pul mablag‘larini (kreditni) berish majburiyatini oladi. O‘z navbatida qarzdor ham olingan pul summasini qaytarish va foizlarni to‘lash majburiyatini oladi.

Klaster – bir nechta teng qismlardan tashkil topgan tuzilma bo'lib, uning tarkibiy qismlaridan birortasi ishlamay qolganda o'zining to'liq funktsional ko'rsatkichlarini saqlab qoladi.

Kredit riski – qarz oluvchi tomonidan kreditorga asosiy qarz va u bo‘yicha foizlarni qaytarib bermaslik riski.

Kroudsorsing – bu tashqi tarmoqlar yordamida, odatda onlayn kanallar orqali ma'lumot va yangi g'oyalarni to'plashni anglatadi.

Likvidlilik – 1. Majburiyatlarni bajarishga mulkni naqd pulga aylanish imkoniyati. 2. Moddiy qiymatliklarni naqd pulga aylanish tezligi.

Lizing – moliyaviy ijaraning alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing ob’ektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o‘n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Lizing beruvchi - lizing ob’ektini o‘z mulki qilib sotib olib, uni lizing oluvchiga lizing shartnomasiga ko‘ra vaqtinchalik foydalanib turish uchun beruvchi shaxs.

Lizing oluvchi – lizing ob’ektini lizing shartnomasiga ko‘ra unga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanib turish uchun olgan shaxs.

Lizing shartnomasi – lizing oluvchi va lizing beruvchi o‘rtasida

tuziladigan, qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtiriladigan, lizing ob'ektining mazmuni, tomonlarning majburiyati, lizing to'lovlarining qiymati, muddati, to'lov tartibi, shartlari va h.k. lar ifodalangan yozma ko'rinishdagi shartnoma.

Lizing to'lovlari – lizing oluvchi tomonidan lizing beruvchiga lizing ob'ekti qiymatini qoplanishi va lizing oluvchining foizli daromadi tushuniladi. Lizing to'lovlari shartnomaning muddati davomida taqsimlanib, qismlarga bo'linib to'lanadi, ularning hajmi va qanday muddatlarda to'lanishi lizing shartnomasida belgilanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish – bu yirik investitsiya loyihalarini uzoq muddatli moliyalashtirish bo'lib, bunda kiritilgan investitsiyalarning qaytarilishi loyiha hamkorlarining balans ko'rsatkichlariga emas, balki loyihadan keladigan kelgusi pul oqimiga asoslanadi.

Litsenziya – 1) korxona, tashkilotlar va jismoniy shaxslarga patent bilan himoyalangan ixtirolar, texnologiyalar, texnik va tijorat ma'lumotlaridan foydalanishni taqdim etish; 2) davlat organlari tomonidan turli faoliyatlarni aniq bir cheklov doirasida amalga oshirishga beriladigan ruxsat bo'lib, shunday faoliyatlar nazarda tutiladiki, ular nazorat ostida bo'lishi yoki ruxsat berilganligiga to'lovlar to'lanishi lozim.

Moliyaviy investitsiyalar – qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarga (aksiya, obligatsiya, nota, depozit sertifikatlari, xorijiy valyuta, hukumat obligatsiyalari va qarzlar) yo'naltiriladigan investitsiyalar.

Moliyalashtirishning qarz manbalari – ma'lum davrga qarz sifatida olinadigan, foizi bilan qaytariladigan pul mablag'lari. Bularga kreditlar, qarz mablag'lari va korxona obligatsiyalari kiradi.

Moliyaviy instrumentlar – to'lov, jamg'arma va almashinuv vazifasini bajaruvchi alohida moliyaviy tovar. Ularga naqd pul, valyuta, qimmatli qog'oz, hisob-kitob hujjatlari, nodir metallar, plastik kartalar, depozitlar, sug'urta va kredit xizmatlari va boshqa shu kabilar.

Moliyaviy lizing – lizingning bir turi bo'lib, bunda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak: izing shartnomasining muddati tugagach, lizing ob'ekti lizing oluvchining mulki bo'lib o'tsa lizing shartnomasining muddati lizing ob'ekti xizmat muddatining 80 foizidan ortiq bo'lsa yoki lizing ob'ektining lizing shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq qiymati uning boshlang'ich qiymatining 20 foizidan kam bo'lsa, lizing oluvchi lizing ob'ektini qat'iy belgilangan narxda yoki lizing shartnomasi muddati tugaganda aniqlanadigan narxda sotib olish huquqiga ega; lizing shartnomasi davridagi to'lovlarning umumiy summasi lizing ob'ekti qiymatining 90 foizidan ortiq bo'lsa.

Moliyaviy risklar – moliyaviy resurslarni yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq risklar.

Nou-xau – ilmiy, texnik, moliyaviy, sanoat, tijorat kabi turli bilimlar majmui yoki omma tomonidan keng qollanilmaydigan boshqaruv, harakter, tajriba, malakaviy faoliyat.

Nomoddiy aktivlar – bu moddiy koʻrinishga ega boʻlmagan, lekin "nomoddiy qiymat" ga ega boʻlgan va shu sababli, firmaga qoʻshimcha daromad keltiruvchi aktivlardir. Ularga tovar markalari va belgilari, ishlab chiqarish sirlari, nashr etish huquqlari, patentlar va firmaning yaxshi reputatsiyasi (nomi, imidji) kabilar kiradi.

Oferta – tender hujjatlariga muvofiq tender ob'ektiga talabgorning taklifi.

Obligatsiya – qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qogʻoz boʻlib, egasiga uning qiymatiga koʻra qat'iy belgilangan foizlar shaklida daromad keltiradi.

Patent – 1) ixtirochiga beriladigan avtorlik huquqini hamda ixtiro uning oʻziga tegishliligini tasdiqlovchi hujjat, guvohnoma; 2) qandaydir ish (kasb) yoki amaliy faoliyat bilan belgilangan sharoitlarda va belgilangan toʻlovlarni (patent uchun toʻlovlarni) toʻlaganda shugʻullanishga ruxsat beruvchi hujjat.

Pudratchi – qurilish ishlari boʻyicha maxsus litsenziyaga ega boʻlgan yuridik shaxs.

Pul oqimi – korxona pul mablagʻlarining barcha kirim va chiqimlarini hisobga oluvchi pul mablagʻlarining harakati.

Portfel investisiyalar - bu kapitalni xorijiy korxonalar qimmatli qog'ozlariga kiritish shaklida olib chiqib ketish boʻlib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi

Proteksionizm - milliy iqtisodiyotni boshqa davlatlar bilan boʻladigan raqobatdan bojxona toʻsiqlarini joriy qilish, mamlakatga chet el tovarlari, xizmat turlari va kapitallarini kirib kelishini cheklash yoʻli bilan himoya qilish va saqlashga yoʻnaltirilgan.

Riskli biznes – tadbirkorlikning shunday bir turiki, koʻproq kichik firmalar tomonidan amalga oshiriladi, ilm talab etuvchi sohalarga asoslanib, innovatsiyalarni tijorati bilan shugʻullaniladi.

Real investitsiyalar – koʻchmas mulkka (bino, inshoot) va uning ishlashi uchun zarur boʻlgan ishchi kapitalga (xom ashyo, zahiralar, pul mablagʻlari va b.) yoʻnaltiriladigan investitsiyalar, shuningdek nomoddiy aktivlarga (litsenziya, patent, savdo markasi va b.) yoʻnaltiriladigan investitsiyalar.

Reinvestitsiyalar – investorlar tomonidan korxonalar faoliyatidan olingan foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida uni shu korxonaga qayta kiritishdir.

Rentabellik indeksi – diskontlangan pul oqimi summasini

boshlang‘ich investitsiyalarga nisbati.

Sanoat parki - bu yangi ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirish uchun maxsus tashkil etilgan, energiya manbalari, infratuzilma, zarur ma’muriy va huquqiy sharoitlar bilan ta’minlangan va ixtisoslashgan kompaniya tomonidan boshqariladigan hudud.

Faktoring – debitor qarz majburiyatlarini faktor vositachiga o‘tkazayotgan subyektning qarz undirish tavakkalchiligini kamaytirish maqsadida tuziladigan shartnomadir.

Sindikat – yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish maqsadida kreditorlarning vaqtinchalik birlashishi bo‘lib, o‘z zimmalariga loyihani kreditlash bo‘yicha barcha faoliyatlarni amalga oshirish bilan birga har bir a’zo bankning ish yuritish va yuridik jihatdan mustaqilligini saqlab qoladilar.

Sindikatli kreditlash – odatda, yagona kredit kelishuvi doirasida aniq ulushlarda eng kamida ikkita kreditor orqali byurtmachiga beriladigan kredit.

Sof risklar – salbiy natija bo‘lishini yoki hech qanday natija bo‘lmasligini anglatadi, quyidagi risk turlarini o‘z ichiga oladi: fors-major, ekologik, siyosiy, transport va qisman tijorat risklari (mulkiy, ishlab chiqarish, savdo) ham kiradi.

Spekulyativ risklar – oqibatida ham ijobiy, ham salbiy natijaga erishish mumkin. Bunday risklarga tijorat risklarining bir qismi bo‘lgan moliyaviy risklar kiradi.

Siyosiy risklar – mamlakatning siyosiy holati va hukumatning siyosiy faoliyati bilan bog‘liq. Siyosiy risklar ishlab chiqarish va savdo shart-sharoitlarining buzilishi aynan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarga bog‘liq bo‘lmagan risklar.

Texnopolis – bu yaxshi rivojlangan xizmat ko‘rsatish infratuzilmasiga ega bo‘lgan va geografik jihatdan alohida shaharda joylashgan ilmiy-ishlab chiqarish kompleksidir.

Texnopark – innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun hududiy, ilmiy, texnologik va texnik resurslar bazasidir.

To‘lov balansi – mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma’lum vaqt oralig‘idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

To‘g’ridan-to‘g’ri xorijiy investisiyalar - kapitalni joylashtirish shakli bo‘lib, investorni qimmatli qog’ozlarga yoki mulkka bo‘lgan bevosita huquqidan dalolat beradi.

Tender – tender hujjatlarida ko‘rsatilgan mezon va shartlarga muvofiq tarzda mahsulot, ish va xizmatlarni optimal variantda taklif qiluvchini tanlovchi tanlov savdosi.

Texnik-iqtisodiy asosnoma – bu loyihaning samaradorligi va maqsadga muvofiqligini koʻrishga imkon beruvchi boshlangʻich maʼlumotlar, shuningdek, asosiy texnik va tashkiliy qarorlar, hisob-smeta, baholash va boshqa koʻrsatkichlarni oʻzida mujassamlashtiruvchi hisob-analitik hujjatlar toʻplamidir.

Tovar belgisi, savdo markasi – maxsus davlat muassasasidan roʻyhatdan oʻtgan ifoda, belgi boʻlib, tovarda yoki qadoqlangan idishida mazkur tovarlarni va ularni ishlab chiqaruvchilarni boshqalardan ajralib turishi uchun xizmat qiladi.

Tadbirkorlik risklari – korxona moliyaviy-xoʻjalik faoliyatida yoʻqotishlarning paydo boʻlish ehtimoli boʻlib, tuzilgan tijorat bitimining natijalarini noaniqligini bildiradi.

Tarmoq investisiya siyosati - bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini taʼminlovchi tarmoqlar, sanoat mahsulotlarini eksport qilish, import oʻrnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ilmiy-texnika taraqqiyotini investisiya yoʻli bilan qoʻllab-quvvatlash hisoblanadi

Tuzilmaviy investisiya siyosati hududlar, tarmoqlar va korxona investisiya siyosatlaridan tarkib topib, ular oʻzaro bogʼliqdir.

Fors major risklar – tabiiy ofatlarning yuzaga kelishi natijasida paydo boʻladi: zilzilalar, suv toshqini, sunami, yongʻinlar, epidemiyalar va h.k.

Xalqaro birja bozori – xorijiy valyuta va xorijiy valyutadagi toʻlov hujjatlarini sotish va sotib olishda ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional munosabatlar tizimi.

Xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari – jahon valyuta tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, jahon moliyaviy resurslar bozorini barqarorlashtirish va kapital aylanishini ragʻbatlantirish maqsadida tashkil etilgan tashkilotlar.

Xalqaro iqtisodiy integrasiya – bu milliy xoʻjaliklar (davlatlar) oʻrtasida oʻzaro koʻptomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi boʻlib, ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli koʻrinishdagi oʻzaro aloqadorligini ifoda etadi

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida mutloq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlarini qoʻllab-quvvatlashga va rivojlantirishga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklardir.

Xususiy investitsiyalar – xususiy, korporativ xoʻjalik va tashkilotlar, fuqarolar mablagʻlari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablagʻlar

hisobidan qo‘yiladi.

Xedjirlash - bu fond bozorida fyuchers shartnomalarini sotib olish (tijoriy risklarni minimallashtirish) orqali narx muhitining noqulay o'zgarishi xavfini kamaytirish usuli.

Xolding - (ingl.holding - ega) o‘zga firma, korxonaning nazorat paketini o‘zida ushlab turuvchi bosh kompaniya. Xolding qo‘l ostidagi kompaniyalarni rivojlantirib, daromadni ko‘paytirish bilan birgalikda o‘zi ham tadbirkorlik faoliyati bilan shug’ullanadi. Huquqiy nuqtai nazardan aksionerlik jamiyati, mas’uliyati cheklangan jamiyat yoki xususiy korxona sifatida harakat qiladi.

Ekologik risklar – atrof-muhitni ifloslanishi bilan bog‘liq risklar.

Emissiya – barcha shakldagi banknotalarni muomalaga chiqarilishi.

Emitent – qimmatli qog‘ozlarni, valyutani muomalaga chiqaruvchi institut yoki tashkilot.

Embargo - chet el tovarlarini kiritish yoki chiqarish, olib chiqib ketishni davlat tomonidan ta’qiqlash yoki chet davlatga qarashli mulkni vaqtincha to‘xtatib turish, ta’qiqlash.

Erkin bojxona hududlari – chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatga kirib kelayotgan mahsulotlarni imtiyozli to‘lov asosida saqlash, markalar va sortlarga ajratish, ishlov berish, agar kerak bo‘lib qolsa komplektlashtirish va sotish kabi vazifalarni bajaradi.

Erkin savdo hududi - uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o‘zaro savdo to‘siqlarini bekor qiladilar, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo to‘siqlarini buzmaydi.

Erkin iqtisodiy zona deb – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun ichki va tashqi kapitalni, istiqbolli texnologiyalar va boshqaruvga oid tajribalarni jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma’muriy chegaralari va alohida xuquqiy tartiboti bo‘lgan maxsus ajratilgan hududga aytiladi

Qarzni restrukturizatsiyalash – kreditni to‘lash muddatlarini foizlarni to‘lashni orqaga surish orqali cho‘zish.

Qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz bo‘lgan loyihaviy moliyalashtirish – kreditor loyihadan keladigan pul oqimlarini baholab, ularni kredit va foizlarni qaytarishga yo‘naltirgani holda o‘z zimmasiga loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq barcha tijoriy va siyosiy risklarni oladi

Qarz oluvchiga nisbatan cheklangan regressli loyihaviy moliyalashtirish – loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha risklarni nazarda tutadi. Loyiha risklari loyiha ishtirokchilari orasida shunday taqsimlangan bo‘ladiki, ularga bog‘liq bo‘lgan risklarni o‘zlari qabul qilishga tayyor bo‘ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Республикасининг 2015-йил 25-августдаги “Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида”ги ЎРҚ-392-сонли Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019-йил 25-декабрдаги “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-598-сонли Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005-йил 11-апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–3594-сонли Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 29-апрелдаги “Республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4300-сонли қарори.
5. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 2020-йил 9-январдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022-йилларга мўлжалланган инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4563-сонли Қарори.
6. Абулкасимов Ҳ.П, Расулов Т.С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и среднего Востока -Т.: «ТашГИВ», 2017.- 380 с.;
7. Абдурахмонов И.Х. Суғурта назарияси ва амалиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод-Молия”, 2018. 378-б.
8. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения: учебное пособие. – 6-е изд., перераб. и доп. / Е.Ф. Авдокушин. – М.: ИКЦ «Маркетинг», 2001. – 340 с.
9. Аскинадзи В.М. Коллективные и венчурные инвестиции электронный ресурс: учебное пособие / В.М. Аскинадзи.- М.: Евразийский открытый институт, 2011.- 208с.
10. Бабабекова Д.Ш, Турсунов Б.О. Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш орқали рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш йўналишлари. Илмий-оммабоп рисола.-Т.: “Iqtisod-Moliya” 2019., 40 б.
11. Боди З., Кейн А., Маркус А. Принципы инвестиций, 4-е изд.: пер. с англ. / З. Боди, А. Кейн, А. Маркус. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. – 984с.
12. Басовский Л.Е. Экономическая оценка инвестиций: учебное пособие.
13. Басовский, Е.Н. Басовская.- М.: Инфра-М., 2012.- 241с.

14. Вахабов А.В., Хожибоқиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма.- Тошкент “Молия” нашриёти. 2010-йил. 324-бет.;
15. Ваҳабов А.В. Модернизация экономики”. Ўқув қўлланма. - Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014, 200 с.
16. Ваҳабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар: дарслик. -Т.: Baktria press, 2015. -584 б.
17. Вахабов А.В. и др. “Зелёная экономика”, как основа устойчивого развития (Экономический рост без ущерба для экологии). Монография. -Т.: “Aloqachi”, 2019, 480 с.;
18. Валов, В. Инфраструктурные инвестиции зарубежных ТНК / В. Валов // Международная экономика.- 2012.- №12.- С.47-62.
19. Газман В.Д. Финансовый лизинг. – М.: ГУВШЭ, 2005. –С. 390.
20. Глаголев П., Белогур С. (1997) Инвестиционные просторы России // Российский инвестиционный вестник. № 3. с 15. / Glagolev P., Belogur S. (1997) Investment spaces of Russia // Russian investment bulletin. No. 3. p. 15.
21. Касьяненко Т.Г. Инвестиции / Т.Г. Касяненько, Г.А. Маховикова – М.: Эксмо, 2009. 596 с.; Kobilov A. A Multi-Criteria Decision-Making Model for Evaluating Priorities for Foreign Direct Investment in Kashkadarya Region//Journal of Economics and Innovative Technologies. No. 1, January-February. 2020. P.1-11
22. Қобилов А.Э. Қашқадарё вилоятида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг устувор йўналишларини баҳолашда кўп мезонли қарор қабул қилиш модели//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. №4,июл-август. 2020.Б.107-117.
23. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции: учебное пособие. / Л.А. Зубченко. – М.: ООО «Книгодел», 2008. – 160 с.
24. Ивасенко, А. Г., Иностранные инвестиции : учебное пособие / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова. — Москва : КноРус, 2023. — 270 с.
25. Иностранные инвестиции (вопросы теории и практики зарубежных стран): Учебное пособие / Г.М. Костюнина. - М.: ИНФРА-М, 2014. - 304 с.
26. Кучарина Е. Инвестиционный анализ: Учебное пособие. –СПб.: Питер. 2006. – 160 с.
27. Лабин Д.К., Международное право по защите и поощрению иностранных инвестиций. : монография / Д.К. Лабин. — Москва : Юстиция, 2021. - 296 с.
28. Ливенцев Н. Н., Костюнина Г. М. Международное движение

капитала (Инвестиционная политика зарубежных стран): учебник. – М.: Экономист, 2004. – 368 с.

29. Маҳмудов С.Б. Инвестицияларни молиялаштиришда инвестицион муҳитини такомиллаштириш “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2020 yil.

30. Маматов Б.С., Хўжамқулов Д.Ю., Нурбеков О.Ш. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Дарслик. Тошкент молия институти. – Т.: ИҚТИСОД-МОЛИЯ, 2014. -608 б.

31. Мелкумов Я.С. Инвестиций: Учебное пособие. М.ИНФРА-М, 2015. 251 с.

32. Музыко Е. И. К вопросу исследования экономической сущности категории «инвестиционная емкость» // Проблемы современной экономики. № 1. / Muzyko E.I. On the question of researching the economic essence of the category "investment capacity" // Problems of modern economics. No. 1.

33. Муинов Ж.А., Федяшева Г. Прогнозирование инвестиционных процессов и механизмы дальнейшего улучшения инвестиционного климата // Отчет о научно-исследовательской работы за 2015-2017 гг., ИПМИ, 2017 г.;

34. Мустафакулов Ш.И. Инвестицион муҳит жозибадорлиги. Илмий-амалий қўлланма. Тошкент: Baktria press, 320 б. / Mustafakulov Sh.I. The attractiveness of the investment climate. Scientific and practical guide. Tashkent: Baktria press, 320 p.

35. Международное экономическое право: Учебное пособие /коллектив авторов; под ред. А.Н.Вылечжанина. – М.: КНОРУС, 2012. – С. 182-194.

36. Мустафакулов Ш.И. Инвестицион муҳит жозибадорлиги. Илмий-амалий қўлланма. – Тошкент:Baktria press, 2017.-320 б.

37. Подшиваленко Г.П. Иностранные инвестиции: курс лекций. / Г.П. Подшиваленко. – М.: КНОРУС, 2010. – 120 с.

38. Смаглюкова Т.М. Общие подходы к формированию региональной инвестиционной политики // Современные проблемы науки. №1. / Smaglyukova T.M. General approaches to the formation of regional investment policy // Modern problems of science. No. 1.

39. Смаглюкова Т.М. Общие подходы к формированию региональной инвестиционной политики //Современные проблемы науки. 2014. № 1. 85 б.

40. Староверова, Г.С. Экономическая оценка инвестиций: учебное пособие / Г.С. Староверова, А.Ю. Медведев, И.В. Сорокина.- М.: Кнорус, 2012.- 312с.

41. Умаров Ф.У. Инновацион-инвестиция фаол тадбиркорликнинг

муҳим омили. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январьфевраль, 2018 йил

42. Ушаков И. Как привлеч инвестиции: Учебное пособие. – СПб.: Питер. 2006. – 224 с.

43. Узоқов А., Кенжаев Н. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш: Ўқув қўлланма. – Т.: Эффект-Молия. 2007. – 274 б.

44. Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции: учебное пособие / Э.С. Хазанович. – М.: КНОРУС, 2009. – 320с.

45. Шарп У., Александер Г., Бейли Дж., Инвестиции: Пер.с англ.- М.: Инфра-М, 2010. -1028 с.

46. Эргашева Ш., Узоков А. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: «Иктисод-молия», 2008. - 208 бет.

MUNDARIJA

KIRISH..... 3
I BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MAZMUNI, SHAKLLARI VA XUSUSIYATLARI 5
1.1. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati, funksiyalari va ilmiy konsepsiyalari 5
1.2. Xorijiy investitsiyalarga ta'sir ko'rsatuvchi omillar 10
1.3. Xalqaro kapıtal mıgratsıyası: sababları, omılları va ko'rsatkıchları 14
1.4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning chet el tajribasi 20
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar 27
II BOB. JAHON IQTISODIYOTIDA TO'G'RIDAN-TO'G'RI XORIJIY INVESTITSIYALARNING O'RNI 28
2.1. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning nazariy asoslari 28
2.2. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning tarkibi va rivojlanish dinamikasi 36
2.3. Milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash va tarkibiy o'zgaishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyatinig ortib borishi 42
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar 46
III BOB. GLOBALLASHUV HAMDA IQTISODIY INTEGRATSIYALASHUVNING KUCHAYIB BORISHIDA INVESTITSIYA JARAYONLARI.....48
3.1. Investitsiya jarayonining asosiy kategoriyalarining tasnifi va iqtisodiy mohiyati 48
3.2. Turli iqtisodiy tizimlarda investitsiya jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari 55
3.3. Jahon bozorining investitsiya jarayoniga ta'siri 58
3.4. Proteksionizm siyosati bilan himoya qilingan iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida investitsiya jaryonlari 62
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar 66
IV BOB. XORIJIY INVESTORLAR HUQUQIY HOLATI VA TARTIBGA SOLISH 67
1.1. Xorijiy investor huquqi.....67
4.2. O'zbekiston respublikasida xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha ishlab chiqilgan me'yoriy-huquqiy asoslar 74
4.3. Ko'p tomonlama xalqaro konvensiyalar va kelishuvlar 77
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar 84
V BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH 85
5.1. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish usullari.....85
5.2. Investitsiyalar harakatini tartibga soluvchi xalqaro moliya institutlari....89
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar 93
VI BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISHNI

RAG‘BATLANTIRISHNING ZAMONAVIY SHAKL VA USULLARI 95
6.1. Bevosita va portfel investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish 95
6.2. Investitsiya loyihalari va ularni baholash 102
6.3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirishda banklarning roli 108
6.4. Investitsiya fondlari. Investitsiya resurslari 112
6.5. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalari. Qimmatbaho qog‘ozlarning likvidligi 115
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 119
VII BOB. XORIJIY INVESTORLAR UCHUN O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI JALB QILUVCHANLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI 120
7.1. O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining strategiyasi 120
7.2. Eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish 125
7.3. Ikkilamchi qimmatbaho qog‘ozlar bozorini rivojlantirish 132
7.4. Import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish 137
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 143
VIII BOB. INVESTITSIYA MUHITINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH 144
8.1. INVESTITSIYA MUHITI TUSHUNCHASI VA UNGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR 144
8.2. To‘g‘ridan-to‘g‘ri va portfel investitsiyalarni jalb etishda investitsiya muhitining o‘rni 151
8.3. Investitsion risklar va ularning xususiyatlari 154
8.4. O‘zbekistonda investitsiya siyosati 159
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 162
IX BOB. XALQARO KAPITAL HARAKATIDA TRANSMILLIY KORPORATSIYALARNING O‘RNI 163
9.1. Xalqaro korporatsiyalar va ularning vujudga kelish sabablari, funksiyalari 163
9.2. Transmilliylashuv indeksi 172
9.3. Transmilliy banklar 174
9.4. Moliya-sanoat guruhlari (msg) 184
9.5. O‘zbekistonda moliya-sanoat guruhlarining vujudga kelish zaruriyati, rivojlanish omillari va shakllari 188
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 192
X BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O‘RNI 194
10.1. Erkin iqtisodiy hududlar tushunchasi, kelib chiqishi, maqsadi, vazifalari va turlari 194
10.2. Erkin iqtisodiy hududni tashkil etish va boshqarishning xorij tajribasi 203
10.3. Offshor hududlarning geografik tarkibi va guruhlanishi 206

10.4. O‘zbekıstonda erkın ıqtısodıy hududlarnı tashkıl etılıshı va rıvojlanısh ıstıqbolları 210
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 213
XI BOB. XALQARO LIZING 214
11.1. Lızıng – xorıjıy ınvestıtsıyalarrnı jalb etısh shaklı sıfatıda 214
11.2. Xalqaro lizing munosabatlarini rivojlanishi 218
11.3. O‘zbekistonda lizing xizmatlari bozori 226
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 228
XII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALARNI SUG‘URTALASH VA TAVAKKALCHILIK 229
12.1. Xorijiy investitsiyalarni sug‘urtalashning mohiyati 229
12.2. Xorijiy investitsiyalarni siyosiy va boshqa xavf-xatarlardan sug‘urtalash 236
12.3. Kapital eksportini sug‘urtalashning asosiy turlari 239
12.4. Xorijiy investitsiyalarga doir kelishmovchiliklar 242
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 246
XIII BOB. XORIJIY INVESTITSIYALAR IQTISODIY SAMARADORLIGINI ANIQLASH 247
13.1. Kapıtal qo‘ılmalarnı ıqtısodıy samaradorlıgı va ularnı anıqlashnıng asosıy yo‘nalıshları 247
13.2. Xorıjıy ınvestıtsıyalarnı ıjtımoıy natıjalarını baholash 258
13.3. Ishlab chıqarısh ınfratuzılmasını rıvojlantırıshga yo‘naltırılgan ınvestıtsıyalar samaradorlıgını hısoblash usulları 262
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 267
XIV BOB. INNOVATSION IQTISODIYOTDA XORIJIY INVESTITSIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING DOLZARBLIGI 269
14.1. Mamlakat innovatsion iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarni holati va tarkibi 269
14.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnikaviy qayta qurollantirishda xorijiy investitsiyalarning o‘rni 272
14.3. Xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni iqtisodiyotdagi o‘rni 275
14.4. O‘zbekistonga jalb qilinayotgan portfel investitsiyalar va ularga ta’sir etuvchi omillar 277
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 281
GLOSSARIY 282
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI 293

BEKTEMIROV A., RUZIBAYEVA N.X., MALIKOVA D.M.

XORIJIY INVESTITSIYA

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

O'quv qo'llanma institut Kengashining 2024 - yil 27 - noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

"STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-702-46-4

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 27.11. 2024 y.
© "STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand 2024 y.

1162

28.12.2024 yilda chop etildi.
Qog'oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 18.75
Buyurtma № 0164A/24. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.